

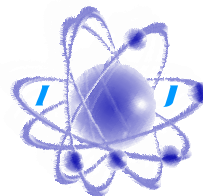
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences. Philological sciences

№4

2019

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d. **Ayymbetov M.** (Nókis)
akademik **Ayymbetov N.** (Nókis)
akademik **Bazarbaev J.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Raqımján Turısbek** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)

t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)
f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
t.i.d. **Mambetullaev M.** (Nókis)
b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
tex.i.d. **Reymov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
t.i.d. **Sarıbaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
g.i.d. **Turdimambetov I.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Utevliev N.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., docent. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
docent **R.Rzaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
PhD. **Q.Mambetov** – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jıl «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2007-jıl 14-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 01-043-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

ТАБИҒИЙ ҲАМ ТЕХНИКАЛІҚ ИЛИМЛЕР

Fizika. Matematika. Informatika

ОЛИЙ ТАЪЛИМДА «ЭЛЕМЕНТАР ЗАРРАЛАР» ФИЗИКАСИНИНГ ФАНЛАРАРО АЛОҚАДОРЛИҚДАГИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

С.Давлетниязов - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: элементар зарралар физикаси, фанлараро алоқадорлик тамойили, лептонлар, кварклар, материя, хужайра.

Ключевые слова: физика элементарных частиц, принцип междисциплинарной связи, лептоны, кварки, материя, клетка.

Key words: elementary particle physics, the principle of interdisciplinary connection, leptons, quarks, matter, cell

Физиканинг бошқа бўлимлари каби элементар зарралар физикасини ҳам инсонпарварлаштириш учун олий таълим бакалаврият босқичида бу бўлимнинг такомиллаштирилган мазмунини ишлаб чиқилди ва уни самарали ўқитиш методикаси таклиф қилинди [1:24]. “Элементар зарралар” физикаси бўлимининг ўқитиш самарадорлигини ошириш учун унинг фанлараро алоқадорлик принциплари асосида бошқа фанлар билан алоқадорликдаги мазмунини ҳам яратиш муҳимлиги [2:205] ҳар томонлама асослаб берилди. Бу йўналишда зарралар физикасидаги сақланиш қонунларининг физиканинг бошқа бўлимлари ва кимё фани билан фанлараро алоқадорликдаги талқини ишлаб чиқилди [3:43]. Эндиги масала элементар зарралар физикаси бўлимини шу йўналишда, яъни фанлараро алоқадорлик тамойили асосида бошқа фанлар билан янада яқинлаштиришдан иборатдир. Шу йўл билан бу бўлимни ўқитиш самарадорлигини янада ошириш мумкин бўлади. Чунки, элементар зарралар оламидаги, микродунёдаги содир бўладиган жараёнларнинг ўзига хослиги, макродунёдаги жараёнларга ўхшамаслиги бу соҳани ўзлаштиришдаги энг катта тўсиқдир. Бу соҳани ўрганувчилар ундаги жараёнларнинг макродунёдаги жараёнларга, реал ҳаётдаги жараёнларга ўхшамаслиги, улар орасида боғлиқлик йўқлиги туфайли ҳам уни қийин ўзлаштирадilar. Шу йўл билан элементар зарралар физикаси бўлимини инсонпарварлаштириш, бу бўлимнинг физиканинг бошқа бўлимлари ва бошқа фанлар билан ўхшаш томонларини юзага чиқариш, фанлараро боғлиқлик тамойили асосида уларни яқинлаштириш орқали ўзлаштириш самарадорлигини ошириш педагогика фани олдида турган ечилиши зарур бўлган вазифадир. Бакалавр талаба чуқур фундаментал ва касбий, шу жумладан, илмий тадқиқот ишига тайёргарликни талаб этувчи педагогик фаолиятга тайёр бўлиши керак. Шу сабабли ҳам дарсликлар, ўқув қўлланмалари муаллифларининг асосий мақсади янги қонуният ва кашфиётларни тушунтириш йўллари кидиришдан, аниқлаб топишдан ва тушунтиришнинг оптимал йўллари таклиф этишдан иборатдир.

Элементар зарралар физикаси ва ядро физикаси бўлимлари физика фанининг мазмунан мураккаб бўлимларидан бири эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Бироқ, элементар зарралар физикаси ғояларини ва ҳатто ядро физикасининг ғояларини ўзлаштириш нафақат дастлабки билимларни, балки физик фикрлашга ўрганишни ва юқори физик тасаввурларни талаб этади. Сифат натижаларни олиш учун эса катталикларнинг тартиби бўйича баҳоланувчи ҳисоблашларни ўтказиш билиш ҳам жуда муҳимдир.

Айнан шундай физик фикрлашни, физик тасаввурларни шакллантиришни фанлараро алоқадорлик тамойили асосида амалга ошириш аҳамиятлидир. Масалан, элементар зарралар физикаси бўлимини унинг ўрганиш объекти ва амал қилиш масштаблари нуктаи-назаридан фанлараро алоқадорлик тамойили асосида қараб чиқиш ҳам эътиборга лойиқдир.

Дастлаб элементар зарралар физикаси ўрганадиган

жараёнларни масштаб нуктаи-назаридан қараб чиқамиз. Маълумки, физика фани ўрганадиган жараёнлар масштаб нуктаи-назардан учга бўлинади [4:366]:

1. $R \geq 100$ млн. ёруғлик йили масофасидаги жараёнлар – мегадунё жараёнлари. Бу жараёнларни астрономия ва унинг астрофизика, космология каби бўлимлари ўрганади.

2. Ер сиртида оддий жисмлар билан бўладиган жараёнлар – макродунё жараёнлари бўлиб, бу жараёнлар Ньютон механикаси доирасида ўрганилади.

3. $R \leq 10^{-8} m$ масофаларда содир бўладиган жараёнлар – микродунё жараёнлари дейилади. Яъни, микродунё $10^{-8} m$ масофадан бошланади.

Микродунё ҳам ўз навбатида учта сатҳга бўлинади. Шу жумладан,

$-10^{-10} \leq R \leq 10^{-8} m$ масофадаги жараёнларни физиканинг атом физикаси ва молекуляр физика бўлимлари ўрганади;

$-R \approx 10^{-15} m$ масофадаги жараёнларни ядро ва элементар зарралар физикаси бўлимлари ўрганади;

$-10^{-17} \leq R \leq 10^{-15} m$ масофадаги жараёнларни эса физиканинг юқори энергиялар физикаси бўлими ўрганади. Юқори энергиялар физикаси бўлими физиканинг энг ёш ва тез ривожланаётган бўлими бўлиб, юқори энергияли зарралар билан содир бўладиган, юқори энергияли зарраларнинг ўзаро таъсирлашиши натижасида кўп сонли зарраларнинг ҳосил бўлиш жараёнларини ўрганади. Шу ўринда ҳозирги замон тезлаткичлари имкон берадиган, эришили мумкин бўлган энг кичик масофа $R \approx 10^{-17} m$ эканлигини эслатиб ўтамиз.

Энди физиканинг ушбу бўлимлари ўрганадиган объектларни қараб чиқамиз. Атом физикаси бўлими атом тузилиши ва улар билан содир бўладиган жараёнларни ўрганади. Яъни, бу бўлимнинг ўрганиш объекти атом бўлиб, атом $R \approx 10^{-10} m$ радиусли квант-механик системадир. Молекуляр физика ўрганадиган объект молекула бўлиб, улар учун характерли ўлчам $R \approx 10^{-8} m$ ни ташкил қилади. Ядро физикаси бўлими атом ядроси тузилиши, хусусиятларини, улар иштирокида содир бўладиган жараёнларни ўрганади ва атом ядросининг характерли ўлчами $R \approx 10^{-15} m$ ни ташкил қилади. Демак, ядро физикаси ўрганадиган объект – ядро ўлчами атом физикаси бўлими ўрганадиган объект – атомга қараганда 5 тартиб кичик экан. Энди элементар зарралар физикаси бўлимини қарайдиган бўлсак, қуйидаги манзарага эга буламиз: Ҳозирда элементар зарралар сони 36 тани ташкил қилади, улар 12 та кварклар, 12 та лептонлар ва 12 та таъсир ташувчилардир. Элементар зарралар физикаси бўлимининг объекти бўлган бу зарраларни ўлчам

нуқтаи-назардан қарайдиган бўлсак, қуйидаги манзарага эга бўламиз:

1. Кварклар ва антикварклар 6 турда, жами 12 турда мавжуд ҳамда барча кучли ўзаро таъсирда қатнашувчи зарралар – адронлар ушбу кварк ва антикваркларнинг турли комбинацияларидан ташкил топган. Кварклар ва антикваркларни авлодлар кўринишида ёзиш қабул қилинган ва улар 3 авлод кўринишида ёзилади, яъни

$$\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix}$$

$$\begin{pmatrix} \bar{u} \\ \bar{d} \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \bar{c} \\ \bar{s} \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \bar{t} \\ \bar{b} \end{pmatrix}$$

Атом ядролари протон ва нейтронлардан ташкил топганини, ўз навбатида протон иккита u – ва битта d –, нейтрон эса битта u – ва иккита d – кварклардан тузилганини эътиборга олсак, уларнинг ўлчами тахминан $R \approx \frac{1}{3} 10^{-15} m$ даражада эканлигини аниқлашимиз мумкин.

Лептонлар ва антилептонлар ҳам 3 авлод кўринишида ифодаланадилар, улар қуйидаги кўринишга эга

$$\begin{pmatrix} e^- \\ \nu_e \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \mu^- \\ \nu_\mu \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \tau^- \\ \nu_\tau \end{pmatrix}$$

$$\begin{pmatrix} e^+ \\ \bar{\nu}_e \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \mu^+ \\ \bar{\nu}_\mu \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \tau^+ \\ \bar{\nu}_\tau \end{pmatrix}$$

Лекин элементар зарралар физикасининг ҳозирги босқичида лептонлар структурага эгалигини намоён қилмаган ва улар ўлчамсиз, нуқтавий зарралар деб қабул қилинган.

Таъсир ташувчиларга келсак, булар: $8g$ – глюонлар – кучли ўзаро таъсир ташувчилари, улар 8 турда мавжуд бўладилар; γ – фотон – электромагнит ўзаро таъсир ташувчиси; W^+, W^-, Z^0 – бозонлар – кучсиз ўзаро таъсир ташувчилари ва G – гравитон – гравитацион ўзаро таъсир ташувчиси, гипотетик зарра бўлиб, мавжудлиги тажрибада ҳалигача тасдиқланмаган. Айтиб ўтганимиздай, таъсир ташувчилар жами 12 та бўлиб 4 турдаги фундаментал ўзаро таъсирлар ушбу зарраларнинг ўзаро алмашинуви натижасида содир бўлади. Бу зарралар ҳам структурага эга эмас, нуқтавий зарралардир.

Элементар зарралар физикасининг амал қилиш соҳасини, унинг фанлараро ўрнини янада яққолроқ тасаввур қилиш учун бошқа табиий фанларни ҳам шу тахлит қараб чиқамиз.

Ботаниканинг хужайраларни ўрганувчи бўлимига цитология дейилади. Хужайра тирик мавжудотларнинг энг кичик тузилишга эга бўлган биологик қисмидир [5:400]. Деярли барча тирик мавжудотлар – ўсимликлар, ҳайвонлар ва содда организмлар хужайралардан ташкил топган. Хужайра органик оламнинг маълум тараққиёти босқичи даврида, тирик материянинг аста-секин такомиллашуви натижасида пайдо бўлган.

Адабиётлар

1. Мансурова М.Ю. Олий таълимда элементар зарралар физикаси мазмуни ва уни ўқитиш методикаси (бакалаврият босқичи мисолида): Автореф. дис. ... пед. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун. – Т.: ТДПУ, 2009. 24-б.
2. Насриддинов К., Зарралар физикасини фанлараро алоқадорликда ўқитиш масаласи // Физика ва астрономия муаммолари. Ўқитиш методикаси. Республика илмий ва илмий-методик конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДПУ, 2010. 204-206-б.

Хужайрага тирик материянинг барча жараёнлари – ўсиш, озикланиш, нафас олиш, таъсирчанлик ва кўпайиш хосдир. Хужайралар ўлчами жуда кичик бўлиб, улар mkm – ва nm – ларда ўлчанади. Масалан, ҳайвоннинг соматик хужайраси диаметри $10 - 20mkm$ $((10 \div 20) \cdot 10^{-6} m)$, ўсимликлар-ники $30 - 50mkm$ $((30 \div 50) \cdot 10^{-6} m)$, гул ўсимлигининг хлоропласти узунлиги $5 - 10mkm$ $((5 \div 10) \cdot 10^{-6} m)$, бактерияники, яъни бир хужайрали микроорганизмники $2mkm$ $(2 \cdot 10^{-6} m)$ га тенг. Катталиги бир метрга етадиган хужайралар ҳам мавжуд. Тарвуз хужайрасини оддий кўз билан кузатиш мумкин. Чигит юзасидаги тола (тук) битта хужайрадан иборат бўлиб, уни оддий кўз билан кўриш мумкин, чунки бу хужайранинг узунлиги 3-4 см ни ташкил этади.

Микробиология майда, кўзга кўринмайдиган организмлар тузилиши, ҳаёт жараёни, ўсиши ва ривожланиши ва хусусиятларини ўрганувчи фандир. Бундай объектларга вируслар, бактериофаглар, замбуруғлар, бир хужайрали сув ўтлари қиради. Вируслар жуда кичик хужайрасиз тирик организмлар бўлиб, ўлчами жиҳатдан бактериялардан тахминан 50 марта кичик. Яъни, тахминан $0.04mkm$ $(4 \cdot 10^{-8} m)$ ўлчамга эга. Микробиология фани ўрганадиган бошқа объектлар ҳам тахминан шундай ўлчамлардадир.

Математика фанида қўлланиладиган нукта, тўғри чизик тушунчалари ҳам ўлчамга ҳамда қалинликка эга бўлмаган объектлар сирасига қиради. Шу маънода физиканинг Механика бўлимида қўлланиладиган моддий нукта, математик маятник, Молекуляр физика бўлимидаги идеал газ атом ёки молекулалари ёки бўлмаса элементар зарралар физикаси бўлимидаги лептонлар, таъсир ташувчилар ўхшаш объектлардир. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Элементар зарралар” физикаси бўлими ўрганадиган жараёнлар ва объектлар физиканинг бошқа бўлимлари ҳамда табиий фанлар ўрганадиган жараёнларга қараганда жуда кичик масштабларда содир бўлади ва кичик ўлчамларга эга. Бу тасдиқ тушунарлидир, чунки “Элементар зарралар” физикаси бўлими Оламнинг энг кичик ташкил этувчисини, “ғишти”ни ўрганувчи фандир. Шу сабабли ҳам бу “ғишт”лар материянинг энг чуқур қаърида мавжуд бўлиши ва жуда кичик ўлчамга эга бўлиши шубҳасиз. Биз фанлараро алоқадорликда қараб чиққан, бу фанлар ўрганадиган жараёнлар масштаб жиҳатдан микродунё жараёнларига тааллуқли эканлиги билан ҳам умумий жиҳатга эгадир. Шундай қилиб бу ҳолатни физиканинг бошқа бўлимлари, Ботаника, Микробиология ва Математика фанлари билан ўзаро боғлиқликда, фанлараро алоқадорликда қиёсий ўргатиш бу бўлимнинг ўқитиш самарадорлигини оширишга шубҳасиз хизмат қилади. Тирик табиатнинг, тирик материянинг энг майда ячейкаси бўлган хужайра ва вирусларни ўлчам жиҳатдан қиёслаш, зарур бўлганда қараб чиқилган объектларнинг барчасини ўлчам жиҳатдан юқоридан пастга қараб жадвал кўринишида жойлаштириб чиқиш, ўқитишда кўргазмалиликни таъминлаб, “Элементар зарралар” физикаси бўлимини самарали ўзлаштирилишга шубҳасиз хизмат қилади.

3. Насриддинов К. Элементар зарралар физикаси бўлимини фанлараро алоқадорлик асосида ўқитиш. //” Педагогик таълим”. 2011, № 6. 43-48-б.
4. Наумов А.И. Физика атомного ядра и элементарных частиц. -М.: «Просвещение», 1984. –С.384.
5. Шпольский Э.В. Атомная физика. -Т.1. -М.: “Наука”, 1983. –С. 444.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада “Элементар зарралар” физикаси бўлими ўрганадиган жараёнлар ва объектлар фанлараро алоқадорлик тамойили асосида қараб чиқилган

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучены процессы и объекты раздела физики элементарных частиц на основе принципа межпредметной связи

SUMMARY

In the article Elementary particle Physics processes and objects are studied on the basis of the inter subject principle

INFORMATION SECURITY STAGES OF THE INTEGRATION OF ALTERNATIVE ENERGY SOURCES IN THE GENERAL ELECTRICAL NETWORK

S.R.Davronov - doctoral student

Karshi state university

Tayanch so'zlar: integratsiya, axborot xavfsizligi, jarayonlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi, baholash obyekti, identifikatsiya, zaiflik, aktivlar, kiber-xavfsizlik, dasturiy ta'minot.

Ключевые слова: интеграция, информационная безопасность, АСУ ТП, объект оценки, идентификация, уязвимость, активы, кибербезопасность, программное обеспечение.

Key words: integration, information security, automated process control system, object of assessment, identification, vulnerability, assets, cyber security, software.

The development of technology in the energy sector, has started such a thing as smart network, but to create such a network it is necessary to integrate various sources of electricity in one managed network. So to solve the problem of the integration of scientists of many countries are conducting studies in the field of integration of alternative energy sources in the general electrical network. But one of the main aspects of integrated networks are to ensure in

formation security. Since to find a solution to the integration and providing it information security is a priority task. According to the Decree of the President No. PP-4422 (August 22 2019 bringing the share of renewable energy sources by 2030 to more than 25 percent of the total electricity generation [1]. The table below shows the further development of renewable energy sources:

№	The name of indicators	Forecast for an increase in generating capacity, MW					The share of electricity generation, %	
		2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 — 2030 гг.	2018 г.	2030 г.
	Total	1074,1	886,8	1 961,5	2 061,6	14 017,8	100	100
1.	Traditional energy	1 050	1 807	1 777	2 259,4	10 910,2	90	75
	<i>including capacity withdrawal</i>	-	1 060	320	740	4 280	-	-
2.	Renewable energy sources	24,1	119,8	504,5	542,2	7 387,6	10	25
	of them:							
2.1.	Hydropower	24,1	119,8	204,5	42,2	1 487,6	10	11,2
2.2.	Solar power	-	-	300	400	4 300	-	8,8
2.3.	Wind power	-	-	-	100	1 600	-	5

Table 1. Further development of renewable energy sources

As in Figure 1, you can see the installed capacity of solar energy by 2030 will be 4,300 MW. The installation of large-capacity solar power plants requires their connection to a common electric grid. Thus, the connection of solar power plants to a common network and their remote control require certain solutions to ensure information security in the management of electric networks.

Technology management of hybrid networks emanate from the notion of intellectual networks (Smart Grid), which is used in the integration of renewable energy in centralized energy network, called the hybrid network. This technology provides the flexibility of the network and will manage all processes in the network and provide uninterrupted supply of electricity to the end user [2]. Also, the International Institute of electrical and Electronics Engineers (IEEE) give the following definition: "a fully integrated, self-regulating and self-healing power system network topology and incorporating assume all generating sources, main and distribution networks and all types of consumers of electric energy, managed a single network of automated devices in real time "[3]. In terms of national energy technology laboratory (NETL) United States: "the Smart Grid-a set of organizational changes, new process model, information technology solutions, as well as innovations in the field of APCS and dispatching management in the electricity industry"[4].

Integrated network with above mentioned capabilities

needed in information security, as the electrical network with such capability is strictly protected infrastructure of any State and its security is considered a priority. Ensuring the security of such systems have performed in phases, based on the international standards for security.

Security begins with the identification of vulnerabilities as specified in the international standard ISO/IEC 27001, you need to identify vulnerabilities that can be exploited, for damage [6].

Vulnerability identified in the following areas:

- Organization of work;
- processes and procedures;
- established norms of governance;
- staff;
- physical environment;
- configuration of the information system;
- hardware, software and communications equipment;
- dependency on external parties.

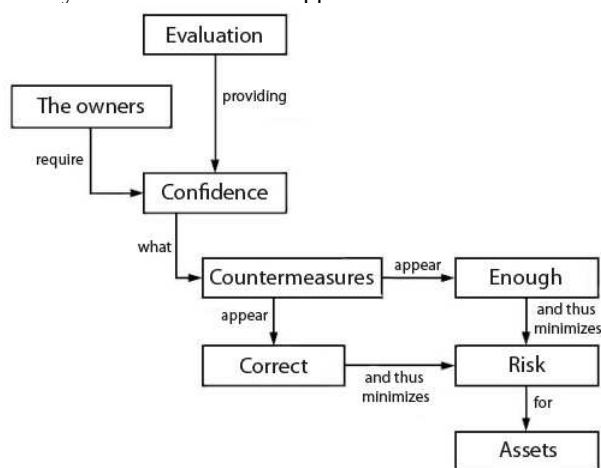
The presence of a vulnerability is not harmful in itself, until used. The vulnerability that has no corresponding threats may not require controls but occasionally must be monitored for measurements. It should also be noted that improperly implemented or incorrect functioning monitoring tool the means of control, which does not itself is used incorrectly can be a vulnerability. Means of monitoring can be effective or ineffective, depending on environment in which it operates.

Also after identify vulnerabilities, you must define the evaluation object (EO).

EO is define as a set of software, hardware and software and/or hardware, possibly accompanied by guides. Regarding ISO/IEC 15408 better balance between EO and any product IT is important only in one aspect: evaluation of EO, containing part of the product, IT should not be mistaken to represent both an evaluation of the product as a whole, IT [7]. Also (picture 1) describes the concepts used in the valuation and their interrelationships.

Examples of EO are [7]:

- program application;
- operating system;
- application program in conjunction with the operating system;
- application program in conjunction with the operating system and workstation;
- operating system combined with workstation;
- integrated circuit smart cards;
- local computational network, including all the terminals, servers, network equipment and software;
- database application except remote client software, usually associated with the application database.

Picture 1. The concepts used in the valuation and their interconnection [7].

Security connected to the protection of assets. Assets are entities that represent value to anyone. Examples of assets include [7]:

- the contents of the file or server;
- software and hardware;
- the availability of the e-commerce process;
- access to limited access.

Become clear that identifying the vulnerability of

systems or other objects and their evaluation, experts make conclusion what security tools to use, what methods of information security is the most reliable.

Analyze cybersecurity energy systems. The problem of cybersecurity energy systems is compounded by the fact that more than 75% of energy equipment is of foreign origin (not counting 100% computer and software) [8, 9]. The modern condition in automated control systems of technological processes (ASM TP) in the energy sector is characterized by the following numbers (the company Positive Technologies) [9]:

- every fifth vulnerability is eliminated for longer than a month.
- 50% of the vulnerabilities allow an attacker to execute code.
- 35% of vulnerabilities have exploits (special program for cyber attacks using the vulnerability).
- over 40% of Internet-accessible systems can hack hackers-lovers.
- a third of the Internet-accessible systems are in the United States.
- a quarter of vulnerabilities related to the absence of necessary security updates.
- Vulnerable 54% of Internet-accessible systems in Europe and 39% in North America.

There are several levels of technology in integrated networks [4]:

- level of generation transmission
- level of distribution
- level of consumption;
- level of management;
- information and communication level;
- physical level

Each of the above levels needed being continuously monitored to determine the good condition of the system, rapid response and reporting.

And for the smooth functioning of the infrastructure necessary to ensure information security on all levels of the network.

Information security today is the main area of concern in the world and its provision has considered being a priority. The energy sphere of the country is developing rapidly, as well as throughout the world, our main task is to build intelligent network by integrating alternative sources of energy in general electrical network for the prevention energy and economic losses with the absolute managing all of the power grid. And in the achievements of these goals and simultaneously, it is necessary to ensure the development of information security infrastructure based on international standards and, if necessary, develop national standards in security the energy sector.

References

1. Постановление Президента Республики Узбекистан, об ускоренных мерах по повышению энергоэффективности отраслей экономики и социальной сферы, внедрению энергосберегающих технологий и развитию возобновляемых источников энергии. № ПП-4422, г. Ташкент, 22 августа 2019 г.
2. Давронов Ш. Р., Иззатиллаев Ж.О. Основные аспекты управления электрической сетью с интегрированными солнечными электростанциями. Республиканская научно-практическая конференция 18-19 май 2018 год, Карши, -С. 97-101.
3. Smart Power Grids – Talking about a Revolution [Электронный ресурс] / IEEE Emerging Technology Portal, 2009.
4. Беляев А.Н., Ивановский Р.И., Карпов Ю.Г., Сотников К.А. СМАРТ ГРИД. Разработка приложений. Научно-технические ведомости СПбГПУ 6–1 2011НЕТЛ, Тхе НЕТЛ Модерн Грид Инициативе Поуеринг оуп 21ст-Сентури экономй: МОДЕРН ГРИД БЕНЕФИТС. Департамент оф энергий, 2007
5. ИСО/ИЕС 27001 Информационные технологии. Методы защиты. Системы менеджмента информационной безопасности. Требования.
6. ISO/IEC 15408-1 – Information technology. Security techniques. Evaluation criteria for IT security. Part 1. Introduction and general model.
7. Massel A., Massel L. The current state of cyber security in Russia's energy systems and the proposed activities for situation improving. Proceedings of the International Conference on Problems of Critical Infrastructures, 6th International Conference on Liberalization and Modernization of Power Systems. Edited by Z.A. Styczynski and N.I. Voropai. Saint Petersburg, 2015, pp. 183-189.
8. Massel A., Massel L. The current state of cyber security in Russia's energy systems and the proposed activities for situation improving. Proceedings of the International Conference on Problems of Critical Infrastructures, 6th International Conference on Liberalization and Modernization of Power Systems. Edited by Z.A. Styczynski and N.I. Voropai. Saint Petersburg, 2015, pp. 183-189.
9. Массел Л.В., Воропай Н.И., Сендеров С.М., Массел А.Г., Кибербезопасность как одна из стратегических угроз энергетической безопасности России. Вопросы кибербезопасности №4 (17) 2016.

REZYUME

Aqlli tarmoqlar tushunchasi nisbatan yaqinda paydo bo'ldi va butun dunyoni qamrab olishga muvaffaq bo'ldi. Aynan shu yo'nalishda rivojlanayotgan mamlakatlarning energetik infratuzilmasi yangilanishga muhtoj edi. Ammo ushbu miqyosdagi intellektual elektr tar-

moqlarining integratsiyasi, albatta, axborot xavfsizligini yuqori darajada ta'minlashni talab qiladi. Ushbu maqolada integratsiyalangan tarmoqni joriy qilish va xavfsizligini ta'minlash uchun xalqaro axborot xavfsizligi standartlari ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ

Понятие интеллектуальных сетей появилось относительно недавно и успело охватить весь мир. Так как именно обновление в этом направлении нуждалось в энергетической инфраструктуре развивающихся стран. Но интеграция интеллектуальных электрических сетей такого масштаба обязательно требует обеспечения информационной безопасности на высоком уровне. В работе рассматриваются международные стандарты по информационной безопасности для внедрения и обеспечения безопасности интегрированной сети.

SUMMARY

The concept of intelligent networks appeared relatively recently and managed to cover the whole world. The energy infrastructure of developing countries needed to be updated in this direction. But the integration of intelligent electrical networks of this magnitude necessarily requires ensuring information security at a high level. In this work we discuss international standards in information security for the implementation and security of an integrated network.

**КОМПЬЮТЕР ГРАФИКАСИ ТАЛАБАЛАРНИНГ ФАЗОВИЙ ТАСАВВУРИ
РИВОЖЛАНИШИНИНГ ОМИЛИ СИФАТИДА**

Ш.Д.Дилшодбеков – докторант

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: фазо, тасаввур, фазовий тасаввур, фазовий визуаллаштириш, CAD дастурлари.

Ключевые слова: пространство, воображение, пространственное воображение, пространственная визуализация, CAD программы.

Key words: space, imagination, spatial imagination, spatial visualization, CAD programs.

Бугунги кунда, компьютер технологиялари кўпгина кийин бўлган ҳисоблаш жараёнларини ўз зиммасига олди. Масалан, автомат проекциялаш ва 3D моделлаштириш. Аммо бу жараёнларнинг автоматлашуви фазовий тасаввурни ривожлантириш ёки чизма бажаришда муҳандислик графикасида қўлланиладиган усуллардан фойдаланиш шарт эмас, деган фикрга олиб келмайди. Компьютер технологиялари қанчалик кучли бўлмасин, одамларсиз у ўзининг моҳиятини йўқотади [1].

Фазо арабча сўз бўлиб, «очиқ кенг майдон; коинот; ҳамма томонга чексиз йўналган бўшлиқ; осмон» маъносини англатади.

Тасаввур – кишининг нарсаси, ходисаси ва шу қабилида ҳақидаги тажрибага асосланган билим-тушунчаси.

Фазовий тасаввур – предметнинг фазовий шаклини идрок қилмоғи-қўрмоғи, эшитмоғи ва шу жараёни кўз олдида келтиришни ёки тасаввур қилиш қобилияти [2].

Фазовий тасаввур қобилияти ва фазовий тасаввур қўникмаси терминлари бир-бирига ўхшаш маъноларни берсада, улар орасида фарқ борлигини таълим психологияси таъкидлайди. Фазовий тасаввур қобилияти ҳаёлда бирон-бир буюмни визуаллаштиришнинг туғма кўриниши бўлса, фазовий тасаввур қўникмаси эса ўқиш натижасида шакллантирилган ёки орттирилган қобилият [3].

Талабаларнинг фазовий тасаввурини ривожлантириш масалалари И.Раҳмонов, Э.Рўзиев, Д.Ф.Қўчқорова ва б.к. лар томонидан тадқиқ этилган. Лекин, талабалар фазовий тасаввурларининг компонентлари ҳақида маълумотлар етарлича эмас. Қолаверса, талабаларнинг фазовий тасаввурларини бошқариш ва уларда бу қобилиятни бир хилда ривожланиши масаласи чуқур ёритилмаган.

Гее М.Г. [4] ва Майер П.Х. [5] лар фазовий тасаввурнинг бешта компоненти бор эканлигини таъкидлаб ўтишган. Улар: фазовий қабул қилиш, фазовий визуализация, менталь айлантириш, фазовий муносабат ва фазовий ориентация.

Тартре Л.А. юқорида келтирилган фазовий тасаввурнинг бешта компонентида ўхшашликлар бор деб ҳисоблаб, уларни иккита фазовий визуализация ва фазовий ориентация каби категорияларга ажратган [6].

Фазовий визуализация бирон-бир буюмни ҳаёлан айлантириш, унга ўзгартириш киритиш қобилияти бўлса, фазовий ориентация эса, жисмларнинг жойлашувини тушунишдир [4].

Фазовий визуализацияда инсон онгида жисмни жойлашувини ўзгартириш назарда тутилса, фазовий ориентацияда эса, кўриш нуқтасини ўзгартириш назарда тутилади. Яъни, фазовий ориентацияда жисм

жойида туради, кўриш нуқтаси ёки одам жисми атрофида айланади [7].

Ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда, оламни англаш ва фазовий қабул қилиш тўрт босқичга ажратилган. Биринчиси, сенсомотор босқич – туғилгандан 2 ёш бўлгунга қадар вақтни ўз ичига олади. Иккинчиси, интуитив босқич – 2 ёшдан 7 ёшгача. Учинчи босқич 7 ёшдан 12 ёшгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Охириги босқич формаль операцион бўлиб, 13 ёшдан бошланади ва катта ёшгача давом этади (ҳаммада ҳар хил) [8].

Фазовий тасаввурга таъсир этувчи омилларга ёш, тажриба ва жинс қабилини киритиш мумкин [4]. Муҳандислик таълимида гендер масаласи ёш ва тажрибага нисбатан муҳим аҳамият касб этади. Ёш ва тажриба фазовий тасаввурга гендер масаласи каби кучли таъсир кўрсатмайди [9].

Фазовий тасаввур бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг тарихини Стронг С. ва Смит Р.лар 4 босқичга бўлишган.

Биринчи босқич 1901–1938 йилларни ўз ичига олган ва психологлар томонидан фазовий тасаввур ривожланишига таъсир этувчи ягона факторни аниқлаш билан характерланади. Иккинчи босқич 1938–1961 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда бир нечта факторни аниқлаш бўйича иш олиб борилган. Учинчи босқич 1961–1982 йилларда. Фазовий тасаввур ривожланишига таъсир этувчи факторларни янада кўпайиши кузатилади. Масалан, ёш, жинс ва тажриба. Муҳандислик компьютер дастурларида 2D–3D тушунчалари пайдо бўлади. 1970 йиллардан бошлаб CAD тизимлари самарали ва инкор этиб бўлмас инструментга айланди. Бу даврда CAD тизимлари фақат чизмани электрон бажариш имконини берган. Тўртинчи босқич ҳозирги кунгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда, компьютер технологияларининг фазовий тасаввурнинг ривожланишига ижобий таъсири кузатилмоқда. 2D ва 3D CAD тизимлари муҳандислик графикаси таълимидаги иштироки таъминланди [7].

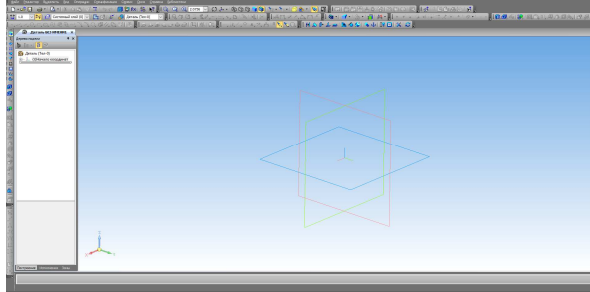
Бизнинг фикримизча, талабаларнинг фазовий тасаввурини ривожлантиришда CAD тизимларидан фойдаланиш ижобий натижа беради. Қолаверса, талабаларнинг фазовий тасаввурини ривожланганлик даражасини аниқлаш ва гуруҳдаги барча талабаларда фазовий тасаввурнинг бир хилда ривожланишини назорат қилиш учун энг қулай воситадир.

Фазовий тасаввурни ривожлантириш ўқиш даврининг биринчи босқичидан бошланиши зарур деб биламиз. Бу вазифани муҳандислик графикаси фанларидан «Чизма геометрия» фани зиммасига

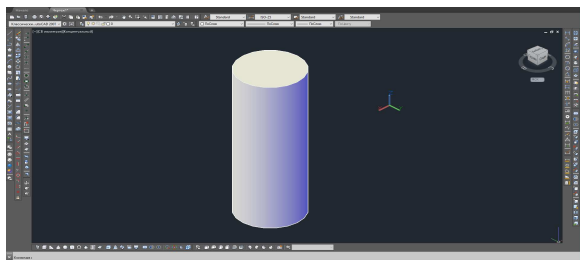
юклатилади ва у биринчи боскичда ўқитилади. Лекин, чизма геометрия фани уч ўлчамли фазода содир бўладиган жараёнларни текис чизмада тушунтиришни назарда тутати. Бу жараён эса турли фазовий тасаввурга эга бўлган ёки умуман мавжуд бўлмаган қобилиятни ривожлантиришга ҳамма вақт ҳам ердан бермайди. Бундай ҳолатларда график дастурлардан восита сифатида фойдаланиш самарали ҳисобланади.

Айнан чизма геометрия ёки чизмачилик фанини ўқитиш учун график дастурлар яратилмаган, аммо, муҳандислар, конструкторлар учун яратилган график дастурлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, чизма геометрия фани асосини Монж эпюри ёки октантлар каби тушунчалар ташкил этса, асосий тушунчаларни ёритишда ёрдан берувчи дастурдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлаймиз.

Чизма геометрия фанини ўқитишда КОМПАС ёки Inventor каби график дастурлардан фойдаланиш, AutoCAD дастуридан фойдаланишга нисбатан самарали бўлади. Чунки, КОМПАС ва Inventor дастурлари ишга туширилиши билан, мулоқот ойнасида октантларни эса солувчи учта ўзаро перпендикуляр текисликлар намоён бўлади (1-расм). AutoCAD дастури эса бундай текисликлардан иборат интерфейсга эга эмас (2-расм).

(1-расм). КОМПАС дастурининг мулоқот ойнаси

(2-расм). AutoCAD дастурининг мулоқот ойнаси

Адабиётлар

1. Галенюк Г.А. Формирование и развитие пространственного мышления агроинженера путём геометрического анализа окружающей среды. Инновационные технологии в инженерной графике. Проблемы и перспективы. Меж. Науч.-практ. Конф. 21-22 марта 2013. –С.24-26.
2. Сайдалиев С.С. Шаркона меъморий анъаналар асосида талабаларда фазовий тасаввурларни ривожлантириш. ...Дис. Пед.фан.ном. –Тошкент: 2010. 131-6.
3. Sorby, S.A. (1999). Developing 3D spatial visualization skills. Engineering Design Graphics Journal, 63(2), -P. 21–32.
4. Mc Gee, M. G. (1979). Human spatial abilities: psychometric studies and environmental, genetic, hormonal and neurological influences. Psychological Bulletin, 86(5), -P. 889–918.
5. Tartre, L.A. (1990). Spatial skills, gender and mathematics. In E. H. Fennema & G. C. Leder (Eds.), Mathematics and gender (pp. 27–59). New York NJ: Teachers College Press.
6. Tartre, L.A. (1990). Spatial skills, gender and mathematics. In E.H. Fennema & G. C. Leder (Eds.), Mathematics and gender (pp. 27–59). New York NJ: Teachers College Press.
7. Strong, S., & Smith, R. (2002). Spatial visualization: fundamentals and trends in engineering graphics. Journal of Industrial Technology, 18(1), 1–6.
8. Piaget, J., & Inhelder, B. (1967). The child's conception of space. -New York: The North Library.
9. Sexton, T.J. (1992a). Effect on spatial visualization: Introducing basic engineering graphics concepts using 3D CAD technology. Engineering Design Graphics Journal, 56(3), -P. 36–43.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада талабаларнинг фазовий тасаввурини ривожлантиришда, назорат қилишда ва тизимлаштиришда CAD дастурларидан фойдаланиш методи ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается метод использования CAD программ для развития, управления и систематизации пространственного воображения у студентов.

SUMMARY

The author of the article describes the method of using CAD programs software for the development, management and systematization of spatial imagination in students.

УДК 517.9

ЭНЕРГИЯ ГАРМОНИЧЕСКОГО ОСЦИЛЛЯТОРА С ИМПУЛЬСНЫМ ВОЗДЕЙСТВИЕМ

К.К.Елгондиев - кандидат физико-математических наук, доцент

С.Р.Матмуратова - студентка

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: осциллятор, энергия, тўлик энергия, дифференциал тенгламалар.

Ключевые слова: осциллятор, энергия, полная энергия, дифференциальные уравнения.

Key words: oscillator, energy, total energy, differential equations.

Как известно полная энергия гармонического осциллятора

$$\ddot{x} + w^2 x = 0 \quad (1)$$

выражается по формуле

$$E(t) = \frac{m}{2} [\dot{x}^2(t) + w^2 x^2(t)],$$

где

$$x(t) = x_0 \cos w(t - t_0) + \frac{\dot{x}_0}{w} \sin w(t - t_0),$$

решения уравнения (1), а x_0 и $\dot{x}_0$ начальные состояния системы.

Эта энергия является величиной постоянной равной

$$E_0 = E(t_0) = \frac{m}{2} [\dot{x}_0^2 + w^2 x_0^2]. \quad (2)$$

В случае, когда рассматриваются вынужденные колебания осциллятора, т.е. когда

$$\ddot{x} + w^2 x = f(t), \quad (3)$$

энергию вносимую в колебательную систему внешней силой $f(t)$, согласно [1], можно записать в виде

$$E(t) = \frac{m}{2} \left| \int_{-\infty}^{+\infty} f(t) e^{-iwt} dt \right|^2,$$

где предполагается, что в начальный момент времени ($t_0 = -\infty$) система находится в состоянии $x_0 = \dot{x}_0 = 0$.

Если внешняя сила $f(t)$ имеет импульсный характер, т.е. её действие происходит в течение весьма малого промежутка времени (длительность действия силы намного меньше чем $\frac{1}{w}$), то энергию вносимую внешней силой

можно вычислить по формуле

$$\left| \int_{-\infty}^{+\infty} f(t) dt \right|^2,$$

где, учтено, что в данном случае $e^{-iwt} \approx 1$.

Пусть момент времени $t = t_0$, является началом отчёта для вычисления полной энергии на промежутке $[t_0; +\infty)$.

Тогда, если $x_0, \dot{x}_0$ начальное состояние системы при $t = t_0$, а внешняя сила $f(t)$ имеет импульсный характер и действует согласно закону

$$F(t) = \begin{cases} f(t), & \text{если } t \in [t_0 - \delta, t_1], \\ 0, & \text{если } t \notin [t_0 - \delta, t_1], \end{cases} \quad (4)$$

где $t_1 > t_0$, то полную энергию системы, вносимой внешней силой можно вычислить по формуле

$$E(t) = \frac{m}{2} [\dot{x}^2(t) + w^2 x^2(t)],$$

где

$$x(t) = x_0 \cos w(t - t_0) + \frac{\dot{x}_0}{w} \sin w(t - t_0) + \frac{1}{w} \int_{t_0}^t F(\tau) \sin w(t - \tau) d\tau.$$

Считая, что $\delta > 0$ является достаточно малым числом и принимая во внимание формулу (3), для $t \gg t_1$ имеем

$$E(t) = \frac{m}{2} \left[\left(\dot{x}_0 + \int_{t_0 - \delta}^{t_1} F(\tau) \cos w(t - \tau) d\tau \right)^2 + w^2 \left(x_0 + \frac{1}{w} \int_{t_0 - \delta}^{t_1} F(\tau) \sin w(t - \tau) d\tau \right)^2 \right].$$

Откуда следует, что при импульсном характере действия возмущающей силы полная энергия гармонического осциллятора, совершающего вынужденные колебания выражается формулой, аналогичной формуле (2), но с скорректированными начальными данными. Иными словами можно считать, что во время действия внешних сил

импульсной природы происходит коррекция начальных данных гармонического осциллятора, после окончания действия импульсной силы.

$$E(t_1) - E(t_0) = 2m \sin \frac{w(t_1 - t_0)}{2} \int_{t_1 - \delta}^{t_1} F(\tau) \left[w x_0 \cos \frac{w(t_1 + t_0 - 2\tau)}{2} - \dot{x}_0 \sin \frac{w(t_1 + t_0 - 2\tau)}{2} \right] d\tau.$$

Другой математической идеализацией влияния сил импульсной природы на колебательные системы является предположение о мгновенном изменении количества движения системы в некоторый момент времени $t = \tau_1$.

В таких случаях для математического описания колебания гармонического осциллятора вместе с уравнением (1), который рассматривается при $t \neq \tau_1$, используют дополнительное условие

$$\Delta \dot{x}\Big|_{t=\tau_1} = \dot{x}(t_1 + 0) - \dot{x}(t_1 - 0) = I_1,$$

который называется условием импульсного воздействия [2], более общем случае задача формулируется следующим образом: изучить свойства непрерывных функций $x(t)$, которых при $t \neq \tau_k$, $t_0 < \tau_1 < \tau_2 < \dots$, $\tau_k \rightarrow +\infty$ при $k \rightarrow +\infty$ удовлетворяют уравнению (1), а при $t = \tau_k$ удовлетворяют условиям импульсных воздействий

$$\Delta \dot{x}|_{t=\tau_k} = \dot{x}(\tau_k + 0) - \dot{x}(\tau_k - 0) = I_k, \quad (5)$$

где I_k , $k \in N$ – некоторые заданные числовые величины. Уравнение (1) при условий (5) называется дифференциальным уравнением гармонического осциллятора с импульсным воздействием [2].

Колебания в таком осцилляторе происходят согласно закону [3]

$$x(t) = x_0 \cos w(t - t_0) + \frac{\dot{x}_0}{w} \sin w(t - t_0) + \frac{1}{w} \sum_{t_0 < \tau_k \leq t} I_p \sin w(t - \tau_k).$$

эта формула дает значения решения $x(t)$ задачи (1), (5) для произвольного (фиксированного) момента времени t и учитывает воздействия некоторых внешних сил импульсной природы состоявшихся на промежутке $[t_0, t]$, следствием которых являются условия (5).

Для задачи (1), (5) полную энергию системы можно записать при помощи формулы.

$$E(t) = \frac{m}{2} [\dot{x}^2(t) - w^2 x^2(t)] = \frac{m}{2} \left[\left(\dot{x}_0 + \sum_{k=1}^n I_k \cos w(\tau_k - t_0) \right)^2 + w^2 \left(x_0 - \frac{1}{w} \sum_{k=1}^n I_k \sin w(\tau_k - t_0) \right)^2 \right].$$

Влияние одного импульсного воздействия на изменение полной энергии системы с начальным положением $x_0 = \dot{x}_0 = 0$ имеет вид:

[illegible]

Отсюда нетрудно видеть, что в случае выполнения условия

$$w(\tau_k - \tau_p) = \frac{\pi}{2} + r_{kp} \cdot \pi,$$

где r_{kp} , $\overline{p = 1, k - 1}$, – некоторые целые числа, имеем

$$E(\tau_k) - E(\tau_{k-1}) = \frac{m}{2} I_k^2 \quad (6)$$

к сожалению не существует такой последовательности моментов времени, чтобы при каждом $k \in N$ имело место соотношение (6).

Если помимо импульсных сил вида (5) гармонический осциллятор подвергается влиянию внешней силы $F(t)$ импульсной природы вида (4), то для $t > t_1$ полная энергия системы (3), (5) вычисляется при помощи формулы

$$\begin{aligned} E(t) = & \frac{m}{2} \left[\dot{w}^2 x^2(t) + \dot{x}^2(t) \right] = \frac{m}{2} \left[w^2 \left(x_0 \cos w(t-t_0) + \frac{\dot{x}_0}{w} \sin w(t-t_0) + \right. \right. \\ & + \frac{1}{w} \sum I_k \sin w(t-\tau_k) + \left. \frac{1}{w} \int_{t_0}^t f(\tau) \sin w(t-\tau) d\tau \right)^2 + (-x_0 w \sin w(t-t_0) + \dot{x}_0 \cos w(t-t_0) + \\ & + \sum I_k \cos w(t-\tau_k) + \int_{t_0}^t f(\tau) \cos w(t-\tau) d\tau)^2 \Big] = \end{aligned}$$

$$= \frac{m}{2} \left[\left(w x_0 + \sum I_k \sin w(t_0 - \tau_k) + \int_{t_0}^t f(\tau) \sin w(t_0 - \tau) d\tau \right)^2 + \right. \\ \left. + \left(\dot{x}_0 + \sum I_k \cos w(t_0 - \tau_k) + \int_{t_0}^t f(\tau) \cos w(t_0 - \tau) d\tau \right)^2 \right];$$

Важное значение для различных приложений имеет место случай, когда в рассматриваемой системе происходят периодические колебания с некоторым периодом T .

Для существования периодических режимов в системе (3) требуется выполнимость условия $wT \neq 2\pi$. Для существования T периодических решений в системе (1), (5) требуется выполнимость условий:

$\exists n: \forall k \in N$ выполняются условия

$$I_{n+k} = I_k, \quad t_{n+k} = t_k + T, \\ \sum_{k=1}^n I_k \cos w(t_0 - t_k) = 0, \\ \sum_{k=1}^n I_k \sin w(t_0 - t_k) = 0,$$

$wT = 2\pi q_0$, q_0 - некоторое натуральное число.

А в случае системы (3), (5) требуется выполнимость условий:

$\exists n: \forall k \in N$ выполняются условия:

$$I_{n+k} = I_k, \quad t_{n+k} = t_k + T, \quad f(t+T) = f(t), \\ \sum_{k=1}^n I_k \cos w(t_0 - t_k) + \int_{t_0}^{t_0+T} f(\tau) \cos w(t_0 - \tau) d\tau = 0, \\ \sum_{k=1}^n I_k \sin w(t_0 - t_k) + \int_{t_0}^{t_0+T} f(\tau) \sin w(t_0 - \tau) d\tau = 0,$$

$wT = 2\pi q_0$, q_0 - некоторое натуральное число.

При выполнении указанных условий периодичности полная энергия системы вычисляется по формуле

$$E(t) = \frac{m}{2} [\dot{x}^2(t) + w^2 x^2(t)] = \frac{m}{2} \left[\left(\dot{x}_0 + \sum_{t_0 < \tau_k \leq t} I_k \cos w(\tau_k - t_0) \right)^2 + \right. \\ \left. + w^2 \left(x_0 - \frac{1}{w} \sum_{t_0 < \tau_k \leq t} I_k \sin w(\tau_k - t_0) \right)^2 \right]$$

(для случая системы (1), (5))

$$E(t) = \frac{m}{2} [\dot{x}^2(t) + w^2 x^2(t)] = \\ = \frac{m}{2} \left[\left(\dot{x}_0 + \sum_{t_0 < \tau_k \leq t} I_k \cos w(\tau_k - t_0) + \int_{t_0}^t f(\tau) \cos w(\tau_k - \tau) d\tau \right)^2 + \right. \\ \left. + w^2 \left(x_0 - \frac{1}{w} \sum_{t_0 < \tau_k \leq t} I_k \sin w(\tau_k - t_0) - \frac{1}{w} \int_{t_0}^t f(\tau) \sin w(\tau_k - \tau) d\tau \right)^2 \right].$$

(для случая системы (3), (5))

При выполнении вышеуказанных условий периодичности

$$E(t+T) = \frac{m}{2} [\dot{x}^2(t+T) + w^2 x^2(t+T)] = \\ = \frac{m}{2} \left[(-wx_0 \sin w(t+T-t_0) + \dot{x}_0 \cos w(t+T-t_0) + \sum_{t_0 < \tau_k \leq t+T} I_k \cos w(t+T-\tau_k))^2 + \right. \\ \left. + w^2 (x_0 \cos w(t+T-t_0) + \frac{\dot{x}_0}{w} \sin w(t+T-t_0) + \right. \\ \left. + \frac{1}{w} \sum_{t_0 < \tau_k \leq t+T} I_k \sin w(t+T-\tau_k))^2 \right] = E(t)$$

т.е. имеет место равенство $E(t+T) = E(t)$ для системы (1), (5). Аналогично для системы (3), (5) имеем,

$$\begin{aligned}
 E(t+T) &= \frac{m}{2} [\dot{x}^2(t+T) + w^2 x^2(t+T)] = \\
 &= \frac{m}{2} [(-wx_0 \sin w(t+T-t_0) + \dot{x}_0 \cos w(t+T-t_0) + \\
 &+ \sum_{t_0 < \tau_k \leq t+T} I_k \cos w(t+T-\tau_k) + \int_{t_0}^{t_0+T} f(\tau) \cos w(t+T-\tau) d\tau)^2 + \\
 &+ w^2 (x_0 \cos w(t+T-t_0) + \frac{\dot{x}_0}{w} \sin w(t+T-t_0) + \\
 &+ \frac{1}{w} \sum_{t_0 < \tau_k \leq t+T} I_k \sin w(t+T-\tau_k) + \\
 &+ \frac{1}{w} \int_{t_0}^{t_0+T} f(\tau) \sin w(t+T-\tau) d\tau)^2] = E(t).
 \end{aligned}$$

Литература

1. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика. Т1. Механика. 4-е изд. -М.: «Наука», Физ.-мат. Лит. 1988. -С.216.
2. Самойленко А.М., Перестюк Н.А. Дифференциальные уравнения с импульсным воздействием. -Киев: «Вища школа», 1987. -С.287.
3. Самойленко А.М., Елгондиев К.К. Исследование линейных дифференциальных уравнений с импульсным воздействием в R^2 . -Препринт. № 89. 59. -Киев: Ин-т математики АНУССР. -С.32.

РЕЗЮМЕ

Мақолада импульс табиатли ташқи таъсирга учраган гармоник тебраниш системаси учун тўлиқ энергиянинг ўзгариши жараёни ўрганилган. Ушбу тебраниш системасида тўлиқ энергиянинг ўзгариш қонунини тасвирловчи формулалар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается задача об изменениях полной энергии гармонического осциллятора, находящегося под действием внешних сил импульсной природы. Для таких колебательных систем приводятся формулы, выражающие законы изменения полной энергии.

SUMMARY

The article deals with the problem of changes in the total energy of a harmonic oscillator under the influence of external forces of a pulsed nature. Formulas expressing the laws of change in the total energy are given for such oscillatory systems.

FIZIKADAN LABORATORIYA DARSLARIDA DASTURIY TIZIMLARDAN FOYDALANISH

M.A.Jalelov - fizika-matematika fanlari nomzodi

X.S.Turekeev - assistent o'qituvchi

A.S.Jalekeshov - assistent o'qituvchi

I.J.Jaksimuratov - magistrant

M.Q.Sultanova - magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: erkin tushish tezlanishi, VideoCom, intensivlik, yo'l, geografik kenglik, diagramma, Path Calibration, Read Pixels from Display, Apply Calibration, Measuring Parameters

Ключевые слова: ускорение свободного падения, VideoCom, интенсивность, путь, географическая широта, диаграмма, Path Calibration, Read Pixels from Display, Apply Calibration, Measuring Parameters

Key words: gravity acceleration, VideoCom, intensity, path, latitude, diagram, Path Calibration, Read Pixels from Display, Apply Calibration, Measuring Parameters

Bugungi kunda darslarni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan o'tish keng yo'lga qo'yilgan. Xususan, hozirgi paytda laboratoriya mashg'ulotlari axborot texnologiyalari bilan amalga oshirilmoqda. Ya'ni fizikaviy asboblarning dasturiy tizimlarga ulangan holda jismlarning harakat qonuniyati, tezlanish vaziyatlarini dasturiy tizim orqali bilsak bo'ladi. Bu esa laboratoriya ishlarining bajarilishi va natijalarning samaradorligini oshiradi. Laboratoriya mashg'ulotlarini dasturiy tizim bilan bajarish orqali talabalarning bilimlari yanada mustahkamlanadi [1]. Bu maqolada erkin tushish tezlanishini aniqlash usullaridan biri qarab o'tiladi. Bizga ma'lumki, erkin tushish tezlanishi fizikaning mexanika bo'limida o'rganiladi. Jismning erkin tushishi va yuqoriga tik otigan jismning harakati to'g'ri chiziqli tekis o'zgaruvchan harakatga misol bo'la oladi. Jismlarning bunday harakatini italiyan fizik olimi G.Galiley Piza minorasidan jismlarning erkin tushishi tajribasi orqali aniqlagan. Uning hisobiga ko'ra, havoning qarshiligi bo'lmaganda balandlikdan tashlangan har qanday jism bir xil tezlanish bilan yerga tushadi.

Jisimning "g"- erkin tushish tezlanishini aniqlash bo'yicha tajribani VideoCom qurilmasi yordamida amalga oshiriladi.

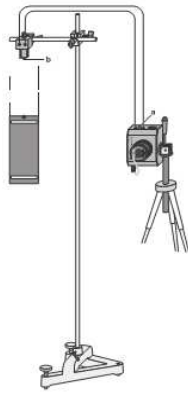
Laboratoriya ishini bajarish uchun zarur asboblari:

VideoCom	1 dona
Tutashtiruvchi blok 230 V/12 V/20 W	1 dona
Uch oyoqli kamera	1 dona
VideoCom uchun erkin tashlanuvchi jism	1 dona
Ushlab turuvchi magnit	1 dona
Taglik asosi, V-shaklli, 28 sm	1 dona
Taglik sterjeni, 25 sm	1 dona
Taglik sterjeni, 150 sm	1 dona
Leybold multi qisqichlari	1 dona
4 ulash simlari, 200 sm	1 dona
Qo'shimcha: Windows 95/NT yoki yangiroq versiyali OT o'rnatilgan kompyuter	1 dona

Ishni bajarish tartibi:

• Avvalo texnika xavfsizlik qoidalari haqida tanishib olishi kerak.

Tajriba qurilmasi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Erkin tushish tezlanishni aniqlash qurilmasi.

• Erkin tushish uchun qurilmani sozlash: Tutib qoluvchi magnitni taglik materialiga (1-rasmda ko'rsatilgan kabi pastga) qarab o'rnatiladi va VideoCom simlari ulanadi (VideoCom yo'riqnomasiga murojaat qilish maqsadga muvofiq bo'ladi).

• VideoCom o'rnatmalari: VideoCom uch oyoqli kamera qat'iy vertikal joylashtiriladi va u erkin tushish nuqtasidan taxminan 3 m masofada bo'lishi kerak.

• VideoCom kamerasini iloji boricha erkin tushish traektoriyasiga parallel bo'lishi ta'minlanadi. Qat'iy perpendikulyarlik ta'minlanishiga e'tibor berish zarur.

• VideoCom kamerani tutashiruvchi blok orqali tar-moqqa ulanadi va kompyuterning serial (COM1) portiga ulanadi.

• Zarurati bo'lsa, VideoCom dasturiy ta'minotini o'rnatish mumkin va o'rnatish nomini "VideoCom Mo-tions" deb nomlang va foydalanish tilini va ulanish uchun ketma-ket interfeysi tanlanadi (VideoCom yo'riqnomasiga qarash maqsadga muvofiq bo'ladi).

VideoCom ni sozlash: VideoCom uchun mo'ljallangan erkin tushuvchi jismni ushlab turuvchi magnitga osilib turi-shi uchun elektromagnitga iloji boricha kamroq kuchlanish beriladi.

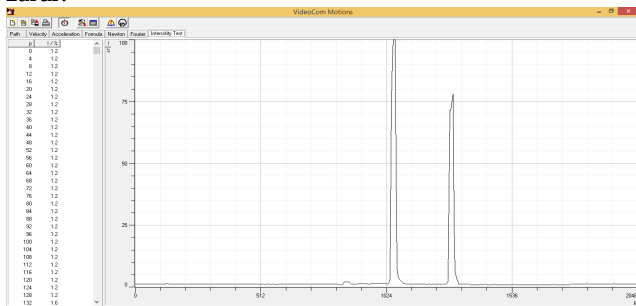
Kuchlanishni VideoCom korpusidagi (a) pin tugamsi bi-lan sozlanadi va erkin tushuvchi jism magnitga kuchsiz yopishib turishi ta'minlanadi.

• Tutib turuvchi elektromagnitning ferromagnit o'zagini moslovchi vint (b) bilan shunday sozlash zarur. Erkin tushuvchi jism vertikal joylashtiriladi.

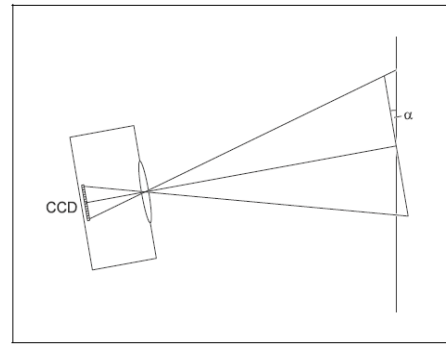
• "VideoCom Motions" dasturida "Intensity Test" qatori bosiladi (2-rasm).

• Fonni kamaytirish uchun xona qorong'ilashtiriladi.

VideoCom ni shunday sozlanishi kerakki, kameradagi LC displeyida yoki ekranda, o'ng tomonda ikkita cho'qqi ko'rinishi kerak. Perpendikulyar sozlanishni ham tekshirish zarur.

2-rasm. Intensity Test buyrug'i berilgan holatdagi oyna ko'rinishi.

2 a-rasm. VideoCom va erkin tushish traektoriyasi orasidagi α burchakni aniqlash chizmasi.

• Boshqa cho'qqilar bo'lmagligi uchun interferensiya-lashgan yoki qaytgan yo'ruglik tushishi cheklanadi.

• Cho'qqilar intensivligi o'zgarishi bilan sozlashni ham to'g'rilab boriladi va 5 dan 1 ga qaytishda ham davom et-tiriladi.

VideoCom kalibrovkasi va yo'lning vaqtga bog'liqlik diagrammasini qayd qilish:

• "Settings/Path Calibration" menyusini F5 tugmasi bi-lan chaqiriladi.

• "Path Calibration" registridagi ikkita akslantiruvchi folgalarning birinchi vaziyati uchun 0.2 m va ikkinchi vaziyati uchun 0 m qiymatlari kiritiladi.

• "Read Pixels from Display" tugmasini bosib va "Ap-ply Calibration" funksiyasi faollashtiriladi.

• "Settings/Path Calibration" menyusini yana bir marta chaqirib "Measuring Parameters" registridan quyidagi o'rnatmalari tanlanadi. $\Delta t = 12.5$ ms (80 fps)

Flash/chaqnash Auto

Smoothing/silliqlash Maximum (8*dt)

Measurement Stop/o'lchashni to'xtatish - At End of Path/Yo'l oxirida S=1 m

• F9 tugmasini bosib o'lchashni va erkin tushishini yozib olish boshlanadi.

Keyin "Setting/path Calibration" menyusidan "Linear-ization" registridan "Suggest Linearization" tugmasi bos-i-ladi.

• Agar burchak $\alpha > 1^\circ$ aniqlansa, VideoCom ni yetarlicha perpendikulyar bo'lgunicha sozlash amalga oshiriladi (2-a rasmda qarang).

• "Cancel" buyrug'i bilan linearizatsiyasi bekor qi-linadi.

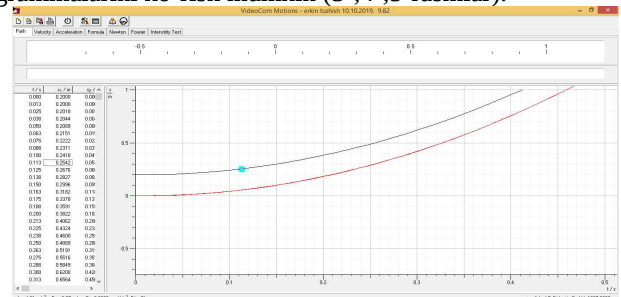
• VideoCom ning perpendikulyar sozlanishi bajariladi.

• F4 tugmasi bilan o'lchangan eski qiymatlari o'chiriladi (agar bor bo'lsa), jismning erkin tushishini yana bir marta yozib olinadi va yana α burchak aniqlanadi.

• Jarayon $\alpha < 1^\circ$ bo'lgunicha takrorlanadi; keyin "Apply Linerization" ni faollashtiriladi va aniqlangan δ tuzilishi qabul qilinadi.

• O'lchangan qiymatlar F2 tugmasi bosilishi bilan saqlanadi va fayl nomlanadi.

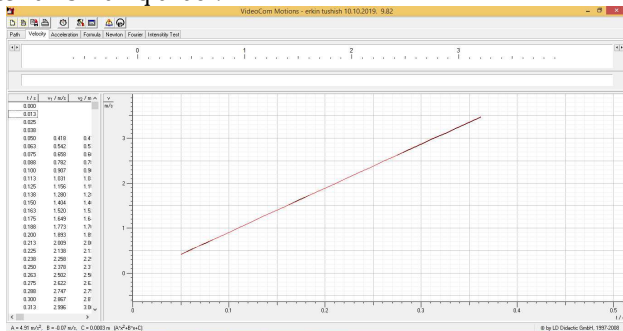
Keyin erkin tashlanuvchi jism uchun yo'l-vaqt dia-grammasi, tezlik-vaqt diagrammasi va tezlanish-vaqt dia-grammalarini ko'rish mumkin (3-,4-,5-rasmlar).

3-rasm. Yo'l-vaqt diagrammasi.

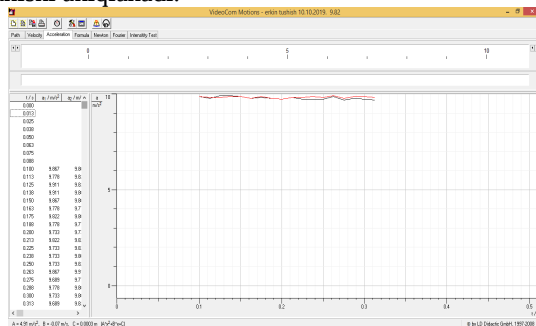
Bundan ko'rinadiki, S yo'l t vaqtga chiziqli bog'liq emasligini ko'rsatadi. Vaqtga bog'liqligi parabolik qonuni

yatga ega. Parabola $Ax^2 + Bx + C$ asosida erkin tushish tezlanishi aniqlanadi.

4-rasm. Tezlik-vaqt diagrammasi.

Oniy V tezlikning "Velocity" registratorini bosib hisoblangan qiymati vaqtga chiziqli bog'liqdir. $2Ax+B$ formulasi orqali to'g'ri chiziqli qiyaligidan erkin tushish tezlanishi aniqlanadi.

5-rasm. Tezlanish-vaqt diagrammasi.

F6 tugmasini bosgan vaqtimizda esa bizga kerakli

bo'lgan hisoblashlarning son qiymatlarini ko'rsatadi. Bu joyda ko'rsatilgan A ning qiymatini ikkiga ko'paytirish orqali erkin tushish tezlanishini hisoblashimiz mumkin. Bizning tajribamizda A ning qiymati 4,91 ga teng chiqdi. Bundan foydalanib g-erkin tushish tezlanishini hisoblasak quyidagicha bo'ladi:

$$g=2A=9,82 \text{ m/s}^2$$

VideoCom qurilmasi aniqlangan erkin tushish tezlanishi $9,82 \text{ m/s}^2$ ga teng bo'ladi. Biz g-erkin tushish tezlanish qiymatini diagrammalar orqali topdik. Bu kabi tajribalar talabalarda amaliy ko'nikma hosil qilishga yordam beradi. Talabalarning o'zlari ham bu tajribani mustaqil bajarib ko'rish imkoniga ega bo'ladi [4].

Laboratoriya ishini bajarishda har bir talaba faol ishlaydi, chunki u ongli ravishda, ma'lum maqsad bilan tajribaning qurilmasini yig'adi, uni qiziqtirayotgan jarayonlarni ko'radi, o'lchashlar o'tkazadi va ularni qaytadan ishlab chiqish fizik hodisa hamda qonuniyatlarining to'g'rililiga va obektivligiga ishonch hosil qiladi. Bu esa o'z navbatida bo'lajak fizika mutaxassisining ilmiy va amaliy bilimini rivojlanishiga imkon beradi [2].

Nazariy jihatdan erkin tushish tezlanishini $g = 978,049 \cdot (1 + 0,005288 \sin^2 \varphi - 0,000006 \sin^2 \varphi)$ formulasi [3,5] orqali hisoblanadi. Bu ifoda bilan biz hoxlagan geografik kenglikta erkin tushish tezlanishning qiymatini hisoblash mumkin. Masalan: Nukus shahri uchun erkin tushish tezlanishning qiymatini hisoblasak bo'ladi. Nukus shahrining geografik kengligi $\varphi = 42^\circ 28'$ teng ekanligini hisobga olsak, Nukus shahri uchun erkin tushish tezlanishning qiymati $g = 978,049 \cdot (1 + 0,005288 \cdot \sin^2 42,28 - 0,000006 \cdot \sin^2 42,28) = 980,3 \text{ sm/s}^2 = 9,803 \text{ m/s}^2$ ekanligi kelib chiqadi.

Adabiyotlar

1. Djorayev M., Sattarova B. Fizika va astronomiya o'qitish nazariyasi va metodikasi. -T.: "Fan va texnologiya", 2015.
2. Razumovskiy V.G., Bugaev A.I. O'rta maktabda fizika o'qitish metodikasi asoslari. -T.: "O'qituvchi", 1990.
3. Fizikadan ma'lumotnomalar. "Orbita.Uz kutubxonasi" -Marg'ilon - Farg'ona: 2013.
4. www.ld-didactic.de
5. www.Orbita.Uz

Maqolada oliy talim muassasalarida o'qitiladigan fizika fanining "Mexanika" darsida laboratoriya mashg'ulotlarning samaradorligini oshirishning yo'llaridan biri haqida so'z yuritiladi. Fizika fani laboratoriya mashg'ulotlarida VideoCom dasturiy tizimidan foydalanish tavsiya etiladi. VideoCom dasturiy tizimi laboratoriya ishini bajarishda AKT bilan birga ishlashning fizikaviy jarayonlardagi ahamiyati haqida qisqacha ko'rsatib o'tishdan iborat.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из способов повышения эффективности лабораторных занятий на уроках физики по "Механике", преподаваемых в высших учебных заведениях. Рекомендуется использовать программное обеспечение VideoCom в лабораторных занятиях по физике. Программное обеспечение VideoCom дает краткий обзор важности работы с ИКТ в физических процессах при выполнении лабораторных работ.

PEZIOME

SUMMARY

The article discusses one of the ways of improving the effectiveness of laboratory works at "Mechanics" lessons taught in higher educational institutions. It is recommended to use the VideoCom software system at the laboratory works. It gives a brief overview of the importance of working VideoCom software system with ICT while practice works.

ANALYTICAL TRANSFORMATIONS IN MINIMIZING LOGICAL FUNCTIONS

A.V.Kabulov - Doctor of technical sciences, professor

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

I.Kh.Normatov - Ph.D. of Physical and Mathematical Sciences

Scientific and innovation center of information and communication technologies

E.Urunbaev - Ph.D., associate professor

Samarkand state university

A.O.Ashurov - assistant teacher

Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khorazmiy

Таянч сўзлар: алгоритм, доимий, мантикий алгебра, бирлашма, дизъюнкция, Шеффер функцияси, Буль функцияси, математик мантик, импликация.

Ключевые слова: алгоритм, константа, логическая алгебра, конъюнкция, дизъюнкция, функция Шеффера, булева функция, математическая логика, импликация.

Key words: algorithm, constant, logic algebra, conjunction, disjunction, Schaeffer function, Boolean function, mathematical logic, implication.

Statement of the problem

Currently, in algorithmic cybernetics, a relevant issue is to solve the problem of formation and transformation of

various analytical expressions [1,2]. This paper gives some analytical formulas for transforming logical expressions in a general form.

The problems of formation and transformation of various analytical expressions are solved in the paper and the theorems of representation and transformation of formulas in various bases of functions of logic algebra are proved.

Representations of formulas in various bases of functions of logic algebra

In [3], it was proved that any function of the algebra of logic can be represented in the form of d.n.f. or the Zhegalkin polynomial. It is known that systems of Boolean functions

$$H_1 = \{x_1 \wedge x_2, x_1 \vee x_2, \neg x\} \text{ and } H_2 = \{0, 1, x_1 \wedge x_2, x_1 \vee x_2, +x\}$$

are complete in the set of all functions of the algebra of logic P_2 . Transition to a system H_1 or H_2 , built from a system function

$$m = \{x_1 \rightarrow x_2, x_1 \sim x_2, x_1 + x_2, x_1 / x_2, x_1 \vee x_2, x_1 \wedge x_2, \neg x\},$$

is done using the following transformations:

$$A_1 \sim A_2 = A_1 \wedge A_2 \vee \bar{A}_1 \wedge \bar{A}_2; A_1 \rightarrow A_2 = \bar{A}_1 \vee \bar{A}_2; A_1 + A_2 = \bar{A}_1 \wedge A_2 \vee A_1 \wedge \bar{A}_2;$$

$$A_1 \sim A_2 = A_1 + A_2 + 1; A_1 \vee A_2 = A_1 A_2 + A_1 + A_2; A_1 \rightarrow A_2 = A_1 A_2 + A_1 + 1;$$

$$A_1 / A_2 = \bar{A}_1 \vee \bar{A}_2; A_1 / A_2 = A_1 A_2 + 1; \neg A = \bar{A} = A + 1,$$

where A_1 and A_2 are the formulas in system P_2 .

Obviously, in the sequential execution of these transformations, the numbers of various logical operations increase significantly. Introduce the following notation:

$$\xrightarrow[n]{i=1}, \quad \underset{i=1}{\overset{n}{\sim}}, \quad \underset{i=1}{\overset{n}{\vee}}, \quad \underset{i=1}{\overset{n}{\wedge}}, \quad \sum_{i=1}^n, \quad \bigg/_{i=1}^n,$$

which corresponds to n – fold implication, equivalence, disjunction, conjunction, addition by mod 2 and Schaeffer operation; and i takes, in turn, the values from 1 to n .

Theorem 1. Any Boolean function consisting of a sequence of an implication operation $\xrightarrow[n]{i=1} A_i$, can be written as d.n.f.:

$$\xrightarrow[n]{i=1} A_i = \begin{cases} \bigwedge_{i=1}^{n/2} \bar{A}_{2i-1} \vee \bigvee_{j=1}^{(n/2)-1} \left(A_{2j} \bigwedge_{i=j}^{(n/2)-1} \bar{A}_{2i+1} \right) \vee A_n, & \text{if } n = 2k; \\ \bigvee_{j=1}^{(n/2)-1} \left(A_{2i-1} \bigwedge_{i=j}^{(n/2)-1} \bar{A}_{2i} \right) \vee A_n, & \text{if } n = 2k + 1, \end{cases} \quad (1)$$

or

$$\xrightarrow[n]{i=1} A_i = A_n \vee \bar{A}_{n-1} (A_{n-2} \vee \dots \vee \bar{A}_3 (A_2 \vee \bar{A}_1) \dots), \text{ if } n = 2k; \quad (2)$$

and

$$\xrightarrow[n]{i=1} A_i = A_n \vee \bar{A}_{n-1} (A_{n-2} \vee \dots \vee \bar{A}_4 (A_3 \vee \bar{A}_2 \vee A_1) \dots), \text{ if } n = 2k + 1, \quad (3)$$

where (2) and (3) are obtained from formula (1) by taking identical arguments out of brackets.

Proof. Apply the induction method:

- for $n = 2$ there is a relation $A_1 \rightarrow A_2 = \bar{A}_1 \vee A_2$;

- suppose that relation (2) holds for $n = m$.

Let us prove the truth of (3) for $n = m + 1$. Let $m = 2n$, that is, the number of elements involved, be even. Then relation (2) is written as follows:

$$\begin{aligned}
 \xrightarrow{i=1}^m A_i &= A_m \vee \bar{A}_{m-1} \left(A_{m-2} \vee \bar{A}_{m-3} \left(A_{m-4} \vee \dots \vee \bar{A}_3 (A_2 \vee \bar{A}_1) \dots \right) \right) \text{ for } n = m + 1; \\
 \xrightarrow{i=1}^{m+1} A_i &= \xrightarrow{i=1}^m A_i \rightarrow A_{m+1} = \overline{\left(\xrightarrow{i=1}^m A_i \right)} \vee A_{m+1} = \\
 &= A_{m+1} \vee \left(A_m \vee \bar{A}_{m-1} \left(A_{m-2} \vee \bar{A}_{m-3} \left(A_{m-4} \vee \dots \vee \bar{A}_3 (A_2 \vee \bar{A}_1) \dots \right) \right) \right) = \\
 &= A_{m+1} \vee \left(\bar{A}_m \left(\bar{A}_{m-1} \left(A_{m-2} \vee \bar{A}_{m-3} \left(A_{m-4} \vee \dots \vee \bar{A}_3 (A_2 \vee \bar{A}_1) \dots \right) \right) \right) \right) = \\
 &= A_{m+1} \vee \bar{A}_m \left(\bar{A}_{m-1} \left(A_{m-2} \vee \bar{A}_{m-3} \left(A_{m-4} \vee \dots \vee \bar{A}_3 (A_2 \vee \bar{A}_1) \dots \right) \right) \right) = \\
 &= \dots = A_{m+1} \vee \bar{A}_m \left(A_{m-1} \vee \bar{A}_{m-2} \left(A_{m-3} \vee \dots \vee \bar{A}_4 \left(\bar{A}_3 (A_2 \vee \bar{A}_1) \dots \right) \right) \right) = \\
 &= A_{m+1} \vee \bar{A}_m \left(A_{m-1} \vee \bar{A}_{m-2} \left(A_{m-3} \vee \dots \vee \bar{A}_4 (A_3 \vee \bar{A}_2 A_1) \dots \right) \right).
 \end{aligned}$$

Hence, we get

$$\xrightarrow{i=1}^m A_i = A_{m+1} \vee \bar{A}_m \left(A_{m-1} \vee \bar{A}_{m-2} \left(A_{m-3} \vee \dots \vee \bar{A}_4 (A_3 \vee \bar{A}_2 A_1) \dots \right) \right).$$

Thus, relation (3) is proved. Similarly, from (3) we can obtain the formula for odd ($n = 2k + 1$) arguments, that is, relation (2).

The theorem is proved.

It is easy to see that the expansion of any Boolean function consisting of a sequence of equivalence operations $\sim_{i=1}^n A_i$

in the form of d.n.f. has the following properties:

- in each elementary conjunction an even number of variables with a negation is involved;
- the rank of each elementary conjunction is equal to n ;

- the number of such elementary conjunctions is $C_n^k = \frac{n!}{k!(n-k)!}$, ($n \geq k$);

- in n – dimensional cube, all expansion terms correspond to the odd cube levels; i -th cube level is a multitude of sets in E_n^2 , the number of unit coordinates of which is i ($i = \overline{1, n}$).

The expansion has the form:

$$\begin{aligned}
 \sim_{i=1}^n A_i &= \bigwedge_{i=1}^n A_i \vee \bigvee_{j=1}^{n-1} \bigvee_{l=j+1}^n \left(B_{ji} \bar{A}_j \bar{A}_l \right) \vee \\
 &\vee \bigvee_{j=1}^{n-3} \bigvee_{t=j+1}^{n-2} \bigvee_{l=t+1}^{n-1} \bigvee_{i=l+1}^n \left(B_{jlti} \bar{A}_j \bar{A}_t \bar{A}_l \bar{A}_i \right) \vee \dots \vee \bigvee_{j=1}^{n-k_1+1} \bigvee_{t=j+1}^{n-k_1+2} \dots \bigvee_{i=l+1}^n \left(B_{jt\dots i} \bar{A}_j \bar{A}_t \dots \bar{A}_i \right),
 \end{aligned}$$

where k_1 – is the number of variables with negation in an elementary conjunction;

$B_{ij\dots e}$ – is the product of expressions A_k , $k = \overline{1, n}$ бeз $A_i, A_j, \dots, A_e$.

It is easy to see that all identical expansion terms correspond to a 5-dimensional cube of odd equations. The figure shows the vertices of the cube - not the sets, but the natural numbers corresponding to them.

A sequence of logical expressions consisting of addition operations by mod 2

$\sum_{i=1}^n A_i$, in system H_1 has the following properties:

- the rank of each elementary conjunction is equal to n ;
 - in each elementary conjunction, the number of variables with negation is even, if n — is odd, otherwise — it is odd;
 - the number of identical elementary conjunctions is $C_n^k = \frac{n!}{k!(n-k)!}$, ($k \leq n$);
 - in n - dimensional cube, all identical terms correspond to odd levels of the cube, if n — is odd, otherwise - it is even.
- So, the general formula of expansion has the form

$$\sum_{i=1}^n A_i = \begin{cases} \bigwedge_{i=1}^n A_i \vee \bigvee_{j=1}^{n-1} \bigvee_{i=j+1}^n (B_{ji} \bar{A}_j \bar{A}_i) \vee \bigvee_{j=1}^{n-3} \bigvee_{t=j+1}^{n-2} \bigvee_{l=t+1}^{n-1} \bigvee_{i=l+1}^n (B_{jtl} \bar{A}_j \bar{A}_t \bar{A}_l \bar{A}_i) \vee; \\ \quad \bigvee \dots \bigvee \bigvee_{j=1}^{n-k_1+1} \bigvee_{t=j+1}^{n-k_1+2} \dots \bigvee_{i=l+1}^n (B_{jtl\dots i} \bar{A}_j \bar{A}_t \dots \bar{A}_i), \text{ if } n = 2k + 1; \\ \bigvee_{i=1}^n (B_i \bar{A}_i) \vee \bigvee_{i=1}^{n-2} \bigvee_{j=i+1}^{n-1} \bigvee_{t=j+1}^n (B_{ijt} \bar{A}_i \bar{A}_j \bar{A}_t) \vee; \\ \quad \bigvee \dots \bigvee \bigvee_{i=1}^{n-k_1+1} \bigvee_{j=i+1}^{n-k_1+2} \dots \bigvee_{t=l+1}^n (B_{jtl\dots t} \bar{A}_i \bar{A}_j \dots \bar{A}_t), \text{ if } n = 2k. \end{cases}$$

Here k_1 — are the variables with negation;

$B_{ji\dots l}$ — is the product of expressions A_k , $k = \overline{1, n}$ without $A_j, A_i, \dots, A_l$.

Theorem 3. If in the expression of equivalence operation “ $\sim$ ” occurs sequentially and in even numbers, then it can be replaced by the addition operation by $\text{mod } 2(+)$, and if in odd numbers, it can be retained.

Before the general formula it is necessary to insert the negation operation and vice versa

$$\sim_{i=1}^n A_i = \begin{cases} \sum_{i=1}^n A_i, & \text{if } n = 2k + 1; \\ \neg \left(\sum_{i=1}^n A_i \right), & \text{if } n = 2k. \end{cases} \quad (4)$$

Proof. Apply the induction method. Let m — be the number of equivalence operations. It is easy to see that the relation of the number of operations and arguments is $m = n - 1$;

- for $n = 2$, $m = 1$ relation (7) is true: $A_1 \sim A_2 = A_1 + A_2 + 1 = \neg(A_1 + A_2)$;

- implying the validity of relation (4) for $m = 2k + 1$, $n = 2k$, i.e. $\sim_{i=1}^{2k+1} A_i = \neg \left(\sum_{i=1}^{2k} A_i \right)$,

We prove the same for: $m = 2k$, $n = 2k + 1$:

$$\sim_{i=1}^{2k+1} A_i = \sim_{i=1}^{2k} A_i + A_{2k+1} + 1 = \neg \left(\sum_{i=1}^{2k} A_i \right) + A_{2k+1} + 1 = \sum_{i=1}^{2k+1} A_i + 1 + A_{2k+1} + 1 = \sum_{i=1}^{2k+1} A_i. \quad \text{Hence}$$

$\sim_{i=1}^{2k+1} A_i = \sum_{i=1}^{2k+1} A_i$. Now we prove that the relation is true for $m = 2k + 1$, $n = 2k + 2$. It is easy to see that

$$\sim_{i=1}^{2k+2} A_i = \sim_{i=1}^{2k+1} A_i + A_{2k+2} + 1 = \sum_{i=1}^{2k+1} A_i + A_{2k+2} + 1 = \sum_{i=1}^{2k+2} A_i + 1 = \neg \left(\sum_{i=1}^{2k+2} A_i \right). \quad \text{The theorem is proved.}$$

It follows that the general algorithm for the transition from the Zhegalkin polynomial to the equivalence expression is determined by the following relations:

$$\sum_{i=1}^n A_i = \begin{cases} \sim A_i, & \text{if } n = 2k + 1; \\ \neg \left(\bigwedge_{i=1}^n A_i \right), & \text{if } n = 2k. \end{cases} \quad (5)$$

Theorem 4. A sequence of logical expressions consisting of operation of the Schaeffer stroke $\bigwedge_{i=1}^n A_i$, in system H_2 is represented uniquely in the form of an expansion in

$$\bigwedge_{i=1}^n A_i = \bigwedge_{i=1}^n A_i + \sum_{i=3}^n \left(\bigwedge_{j=i}^n A_j \right) + 1, \quad \text{or} \quad (6)$$

$$\bigwedge_{i=1}^n A_i = \left(1 + A_n \left(1 + A_{n-1} \left(1 + \dots + A_3 \left(1 + A_1 A_2 \right) \dots \right) \right) \right), \quad (7)$$

where (7) is obtained from formula (6) by taking the identical arguments out of brackets.

Proof. Apply the induction method.

For $n = 2$ there is a relation $A_1 / A_2 = A_1 A_2 + 1$, suppose that relation (7) holds for $n = m$:

$$\bigwedge_{i=1}^n A_i = \left(1 + A_m \left(1 + A_{m-1} \left(1 + \dots + A_3 \left(1 + A_1 A_2 \right) \dots \right) \right) \right).$$

Let us prove the validity of relation (10) for $n = m + 1$:

$$\begin{aligned} \bigwedge_{i=1}^{m+1} A_i &= \bigwedge_{i=1}^m A_i / A_{m+1} = \left(\bigwedge_{i=1}^m A_i \right) A_{m+1} + 1 = \\ &= \left(1 + A_m \left(1 + A_{m-1} \left(1 + \dots + A_3 \left(1 + A_1 A_2 \right) \dots \right) \right) \right) A_{m+1} + 1 = \\ &= \left(1 + A_{m+1} \left(1 + A_m \left(1 + A_{m-1} \left(1 + \dots + A_3 \left(1 + A_1 A_2 \right) \dots \right) \right) \right) \right). \end{aligned}$$

Hence it follows

$$\bigwedge_{i=1}^{m+1} A_i = \left(1 + A_{m+1} \left(1 + A_m \left(1 + \dots + A_3 \left(1 + A_1 A_2 \right) \dots \right) \right) \right). \text{ The theorem is proved.}$$

It is known that at transition to the Zhegalkin polynomial for one expression with negation, the following formula is used $\neg A = A + 1$ and for n – expressions the following formulas are used

$$\bigwedge_{i=1}^n (\neg A_i) = \bigwedge_{i=1}^n A_i + \sum_{i=1}^2 \sum_{j=i+1}^3 \dots \sum_{k=l+1}^n A_i A_j \dots A_k + \dots + \sum_{i=1}^{n-1} \sum_{j=i+1}^n A_i A_j + \sum_{i=1}^n A_i + 1.$$

Conclusion. Analytical formulas for transforming logical expressions in a general form are formulated. The problems of formation and transformation of various analytical expressions are solved, and the theorems on representation and transformation of formulas in various bases of functions of the logic algebra are proved.

Reference

1. Kabulov V.K. Algorithmization in the mechanics of continuous media. –Tashkent: «Fan», Uzbek SSR, 1979.
2. Kabulov V.K. Raqamli avtomatlar algoritmlar. –Toshkent: «O'qituvchi», 1980.
3. Yablonsky S.V. Introduction to discrete mathematics. –M.: «Nauka», 1979.

РЕЗЮМЕ

Мақола дизъюнктив нормал шакллар синфидаги мантикий функцияларни минималлаштиришнинг аналитик ўзгаришларига бағишланган. Мантикий ифодаларни умумий шаклга айлантириш учун баъзи аналитик формулалар олинди. Турли аналитик

ибораларни шакллантириш ва ўзгартириш муаммолари ҳал қилинди, мантикий алгебра функцияларининг турли асосларида формулаларни ифодалаш ва ўзгартириш тўғрисидаги теоремалар исботланди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена аналитическим преобразованиям при минимизации логических функций в классе дизъюнктивных нормальных форм. Получены некоторые аналитические формулы для преобразования логических выражений в общий вид. Автором статьи были решены проблемы формирования и преобразования различных аналитических выражений, доказаны теоремы представления и преобразования формул в различных базисах функций логической алгебры.

SUMMARY

The article is devoted to analytic transformations in minimizing logical functions in the class of disjunctive normal forms. Some analytical formulas for transforming logical expressions in a general form are derived. The problems of formation and transformation of various analytical expressions are solved, and the theorems of formulas representation and transformation in various bases of functions of logic algebra are proved.

FUNKCIYALÍQ TEŇLEMELERDI SHESHIWDÍN GEYPARA USÍLLARÍ

Z.B.Saparov - *fizika-matematika ilimleriniń kandidati*

S.N.Kalbaev - *magistrant*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: funktsiya, tenglama, tenglamaning yeshimi, kóphad, funktsiyalar kompozitsiyasi.

Ключевые слова: функция, уравнение, решение уравнения, многочлен, композиция функций.

Key words: function, equality, equality solution, polynomial, composition of functions.

Keyingi jillarda joqarı oqıw orınlarına matematika boyınsha test sınaqları variantlarında belgisizleri san emes, al funkciyalar bolǵan teńlemeler, teńsizlikler ushırasıp atır. Bunday teńlemeler funkciyalıq teńleme dep ataladı. Bul máseleler forması boyınsha da, sheshiw usılları boyınsha da ayırıqsha. Bunday teńlemeler menen bir qatarda funkciyalıq teńlemelerdi sheshiwdi talap etpeytuǵın ayırım máselelerge ulıwma kózqaras hám funkciyalıq teńlemeler teoriyasınıń onsha quramalı bolmaǵan tusiniklerinen usıllarınan paydalanıw judá tábiyiy bolatuǵın jaǵdaylarda sheshim alıw, usınday hár qiyılı máseleler arasındaǵı baylanıslardı kórsetiw, oqıwshınıń matematikalıq mádeniyatın kóterińw mámkınshiligin beredi.

Funkciyalıq teńlemeler hám olardı sheshiw usılları, mektep matematika kursında ótilmeytuǵının esapqa alıp, bunday teńlemelerdi sheshiwdiń geypara usılların keltiremiz.

Parametrlenińshi teńlemeler

Belgisiz funkciya bir yaki bir neshe belgisiz parametrlar menen bir mánisli táriplenetuǵın (bunday túrdegi eń ápiwayı hám eń kóp tarqalǵan funkciyalar- kóp aǵzalılar) funkciyalıq teńlemeler eń ápiwayı teńlemeler. Bul jaǵdayda belgisiz funkciyanı tabıw máselesi bul sanlı parametrlardıń mánislerin anıqlawǵa, yaǵnıy ádettegi mektep máselesine (teńlemeler sistemasın sheshiwge) keltiriledi.

1-másele. $\forall X$ ushın

$$2f(x+1) + f(2-x) = 2x+5 \quad (1)$$

teńlemeni qanaatlandıratuǵın sızıqlı funkciya bar ma?

Sheshiw. Belgisiz sızıqlı funkciyanı $f(x) = kx + b$

kóriniste izleyviz. k hám b sanlı parametrlar bul sızıqlı funkciyanı bir mánisli anıqlaydı. Sonlıqtan berilgen másele $\forall X$ ushın

$$2k(x+1) + 2b + k(2-x) + b = 2x+5 \quad (2)$$

teńlik orınlı bolatuǵın k hám b sanlar bar ma?,- dep jazıw múmkın. Qawsırmalardı ashıp hám uqsas aǵzalardı jıynap, (2) teńlikti $kx + 4k + 3b = 2x + 5$ kóriniske keltiriw múmkın. Belgisizdiń birdey dárejeleri aldındaǵı koefficientlerdi teńlestirip, berilgen másele $\forall X$ ushın

$$\begin{cases} k = 2 \\ 4k + 3b = 5 \end{cases} \quad (3)$$

teńlemeler sistemasın qanaatlandıratuǵın k hám b sanlar bar ma?,- dep jazıw múmkın. Nátiyjede, berilgen másele (3) sistemasınıń birgelikligi máselesine keltiriledi. Bul

sistema jalǵız bir sheshimge iye: $k = 2, b = -1$. Solay etip, berilgen funkciyalıq teńlemeni qanaatlandırıwshı sızıqlı funkciya bar hám ol jalǵız birew: $f(x) = 2x - 1$.

Orınlangan túrlendiriwler teń kúshli hám tekseriw kerek bolmasa da, biz oqıwshıǵa tikkeley tekseriw menen tabılǵan funkciya (1) teńlemeni qanaatlandıratuǵınlıǵına isenim arttırıwın máláhat beremiz.

Belgisiz shama san bolǵan ádettegi teńlemeler sıyaqlı funkciyalıq teńlemeler de sheshimge iye bolmawı, sheksiz kóp sheshimge iye bolıwı múmkın.

2- másele. $\forall X$ ushın

$$f(2x+1) - 2f(x+1) = 5x+1 \quad (4)$$

teńlemeni qanaatlandıratuǵın sızıqlı funkciya bar ma?

Sheshiw. 1- máseledegi sıyaqlı berilgen másele $\forall X$ ushın

$$\begin{cases} 0 = 5 \\ -k - b = 1 \end{cases}$$

teńlemeler sistemasın qanaatlandıratuǵın k hám b sanlar bar ma?,- dep jazıw múmkın. Bul sistema birgelikli emesligi kórinip tur. Demek, berilgen funkciyalıq teńleme sızıqlı funkciyalar klasında sheshimge iye emes.

3- másele. $\forall X$ ushın

$$f(-1+x) - f(x-5) = -4x+6 \quad (5)$$

teńlemeni qanaatlandıratuǵın kvadratlıq funkciyanı tabıń.

Sheshiw. Kvadratlıq funkciyanı $f(x) = ax^2 + bx + c$ ($a \neq 0$) kóriniste jazamız. Sonda berilgen másele $\forall X$ ushın

$$a(x-1)^2 + b(x-1) + c - (a(x-5)^2 + b(x-5) + c) = -4x+6 \Leftrightarrow 8ax - (24a-4b) = -4x+6$$

teńlik orınlı bolatuǵın $a \neq 0, b, c$ sanlardı tabıń,- dep jazıw múmkın. Belgisizdiń birdey dárejeleri aldındaǵı koefficientlerdi teńlestirip, berilgen másele $\forall X$ ushın

$$\begin{cases} 8a = -4 \\ -24a + 4b = 6 \end{cases} \quad (6)$$

өмиримизге зыян жеткизбейге және қәуіпсізлікті сақлауға итибар қаратыуы лазым болып есапланады. Технология сөзин бир тәрәптен илим, басқа тәрәптен инсанның әмелий искерлиги деп қарауымызға болады. Инсанияттың рауажланыуында техника хәм технологиянын ролин бахалап болмайды. Барлық уақытта да техника хәм технологияның рауажланыуы жәмийетшилик дыққатын өзине қаратып көзди қамастырған [1].

Технологиялық қурылыс – бул жәмийетшиликтің технологияны меңгеріуиниң тарийхый рауажланыуының жыйындысы болып табылады.

Биринши технологиялық қурылыс тийкарынан инсан булшық етлериниң күшинен пайдаланыуы характерлеп, биринши қураллар қырғыш, шапқыш, тас балта хәм тағы басқалар болған. Әйемги дәуірде тас әсбаптарды қолда ушлап хәм инсан булшық етлериниң күшинен пайдаланған жағдайда материаллар қайта исленген. Кейин ала инсанлар әсбаптарды беккемлеу, таярлау хәм әсбаптардың хәрәкетин тәмийинлеу ушын әпиуайы қолайластырғышлардан пайдаланып баслаған. Әсте ақырын бронзадан исленген әсбаптар хәм буйымлар пайда болды.

Екинши технологиялық қурылыс хайуанат булшық етлериниң күшлерин қол мийнети менен үйлестириуде аңлатылады. Әсбаптарды беккемлеуши, таярлау хәм әсбаптардың хәрәкетин тәмийинлеуши әпиуайы қолайластырғышларға ийе биринши қол менен берилисли станок пайда болды. Соңынан берилис пенен ислейтуғын станок пайда болды. Бул технологиялық басқыштағы жүдә үлкен жетискенлик самал хәм суу күшинен пайдаланыудың ойлап табылуы болып табылады. Дәслепки самал хәм суу ун қаразлары иске қосылды.

Үшинши технологиялық қурылыс – бул металдан таярланған машина хәм механизмлердин пайда болуы менен байланысly. Пуулы энергияны үйлестириу менен полат әсбаптардан қолланыу белгилі дәрежеде ислеу бериудиң тезлиги хәм ислеу берилген деталдың сыпатын жоқарылатты. Жоқары анықлықтағы детал таярлау машқаласын, пуулы машинаға детал таярлауды англичан механиги Генри Модсли шешти. Ол токарь станогында нағыс ойыуда беккемлеу ушын механикалық суппортты ойлап тапты. Кейин ала суппорт сүргилеу, фрезалы, каруселли хәм басқа металларға ислеу бериуши станокларда қолланылды [2].

Төртинши технологиялық қурылыста электр двигателли станоклардың ойлап табылуы хәм қолланылуы нәтийжесинде станоклардың куәтатлылығы хәм ислеу бериу тезлигиниң он мәрте жоқарылауына ерислиди.

Бесинши технологиялық қурылыстың тийкаргы өзгешелиги, өндирис процесине электронлы техника хәм автоматиканың кирип келиуи болып есапланады. Замаңағой станоклардың жүк артыу, түсириу деталлары ушын манифуляторлар, әсбаптарды автомат алмастыруу ушын қурылмалар санлы программадастырылған басқару системасы менен үскенеленди.

Алтыншы технологиялық қурылыс бунда барлық өндирис процеси компьютерлер менен басқарылады. Дерлик, оғада тезликке ийе байланыслардан пайдаланыу арқалы, тез қозғалуыш, өзи регулировкалаушы технологиялық система, ертеңги күнниң машиналары түрли физикалық материаллар менен жұмыс ислейди, көп мийнетли жаңалықтан қорқатуғын тапсырмаларды орынлайды, адамлар мағлыұматлар ағымы менен жұмыс ислейди, қурамалы интеллектуаль тапсырмаларды шешеди.

Технология хәм техниканың жоқары қадди мәденияттың рауажланыуы ушын қолайлы шараят жаратады, экономиканың, турмыстың сыпатын асырады, жәмийетшилик турмысының басқа да жоқары материаллық қаддин хәм оның мәдениятты технологиялық орталықтың рауажланыуы ушын қолайлы тәртип жаратады, прогресс алдыға жылжыйды. Инсан хәм жәмийетшиликтің қажетлериниң жоқары пәтте өсиуи технологиялық татыулықтың рауажланыуының жоқары пәтте өсиуине алып келеди. Адамзат жәмийети рауажланыуының дәрежеси технологияның рауажланыу дәрежесинде анықланады. Соның менен бирге, технологияның рауажланыуы илим, техника хәм өндирис пенен де байланысly. Замаңағой материаллық өндирис илимий тәмийинлеуге жүдә мүтәж. Ислеп шығарылған өнім жарысуыға сай болуы ушын өндирис орны өзине тартауғын жаңа технология менен үскенеленген болуы тийис. Жасларымызда жоқары дәрежедеги техника-технологиялық билим, уқыптылық көнликпелерди қәлиплестириу ушын мектептеримиз замаңағой устаханалар менен тәмийинленген болуы мақсетке муәпаық болады. Буннан тысқары, оқыушы жасларға техника-технологияның рауажланыу басқышларын сәулендириуши мектеп музейлерин шөлкемлестириу, онда станоклардың, ислеу бериу әсбаптарының әйемги дәуірден берли жетилисиу басқышларын үйретуу жақсы нәтийже береді хәм оқыушылардың дәретиушилик қәбилетиниң рауажланыуына өз тәсирин тийгизеди деп ойлайман.

Технологияның рауажланыуына барлық жер жүзинде жасаушы пуқаралар тутыныушы сыпатында, жаңа нызамларды ашыу арқалы хәм жәмийетшилик нызамшылығының рауажланыуы, тәбият, экономика, сиясат, мәденият, экология арқалы болса да өз үлесин қосыуы керек болып есапланады.

Жуумақлап айтқанда, мектеп дәуиринен баслап жасларымыз саналы инсан сыпатында технология - дүнья ҳаққындағы билимлерге ийе болып, турмыста хәрәкет етиу хәм өзиниң хәрәкетиниң избе-излигин алдыннан билиуи лазым. Соның менен бирге, технология пәни оқытушысы өзіндеги бай педагогикалық тәжирибелерди тарийхый мағлыұматлар хәм илим жаңалықлары менен педагогикалық технология тийкарында оқыушыларға шеберлик пенен жеткерип бериуи зәрүр.

Әдебиятлар

1. Давлатов К. Мехнат ва қасб таълими-тарбиясидан амалий машғулотлар. - Т.: «Ўқитувчи», 1995. 267-б.
2. Семенов В.Д. Технология. –Москва: Издательский центр «Вентана-Граф», 2013. -С.224.

РЕЗЮМЕ

Мақолада технология фани дарсларини ўқитиш жараёнида техника-технологияларнинг ривожланиш тарихини технологик қурилишда ўргатиш орқали ўқувчиларнинг технологик маданиятини, ижодини, креатив фикрлаш қобилиятини ривожлантириш ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена развитию технологии культуры, творчества и творческого мышления у студентов через изучение технологий в преподавании предмета «Технологии» на уроках.

SUMMARY

The article is about developing technology culture, creativity and creative thinking in students through the study of technology in the teaching of the subject «Technology» in the teaching of technology classes.

MATNLI MASALALARNI VIZUAL DASTURLASH

N.O'razboev – assistent o'qituvchi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filiali

U.Madaminov – assistent o'qituvchi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Urganch filiali

R.Komilova- magistrant

A.Sobirova - magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: matn, informatika, dastur, model, modellash, algoritim, algoritmlashtirish, kompyuterli modellash, algoritmik til, algebraik ifoda, tenglama, o'zgaruvchi, parametr, funktsiya, masala, maktab.

Ключевые слова: текст, информатика, программа, модель, моделирование, алгоритм, алгоритмизация, компьютерное моделирование, алгоритмический язык, алгебраические выражения, уравнения, переменные, параметр, функция, задача, школа.

Key words: text, informatics, program, model, modeling, algorithm, algorithmization, computer simulation, algorithm language, algebraic expression, equations, variables, parameter, function, task, school.

Davlatimiz tomonidan ko'rsatilganidek [1], maktab informatikasining asosiy masalasi o'quvchilarda o'ylash qobiliyatlarini rivojlantirish, ularni axborotlashgan jamiyatning haqiqiy a'zosi sifatida tayyorlash va informatika fanida o'rgatiladigan yangi axborot texnologiya vositalari yordamida fanlarning shaxsiy metodikasini rivojlantirishdan iborat. Bulardan birinchisi maktab kursi informatikasining asosiy masalalari hisoblansa, ikkinchisi, amaliy informatika kursiga tegishli. Maktab ta'limida (shu bilan birga boshlang'ich ta'limda) bu ikki masala birgalikda yechiladi. Hozirgi vaqtda maktab kursida informatikani o'rganish va masalalar yechishda amaliy informatika muammolarini joriy qilish qiyinchiliklar bilan bajariladi. Sababi: birinchidan, o'quvchilar matematika apparatini masala yechish uchun foydalanib bilmaydi. Ikkinchidan, metodikali darslarda kompyuterdan foydalanib matematik masalalarni yechish aytilmaydi. Masalan, kvadrat tenglamaning yechimini topishda deskrimenanti yechishni kompyuterda yechish deb bo'lmaydi, sababi kompyuter hisoblash mobaynida katta mikrokalkulyatorga aylanadi. Shuni aytish kerak, maktabda informatikani o'rganish muammosi faqat dasturlashni o'rganish deb tushunmaslik kerak. O'quvchilarda matematika bo'yicha fikrlashni shunday shakllantirish kerakki, o'quvchilar o'rganayotgan jarayonning matematik modelini tuzsin, hisoblash eksperimenti yordamida tadqiqod o'tkazsin yoki masala yechishga dasturlar yaratishga yordam bersin [2,3]. Bu jarayonda kompyuterli fikrlashni shakllantirish muammosi faqatgina informatika kursi uchun bo'lmasdan, boshqa fanlar uchun ham (fizika, biologiya, ona tili va adabiyot va boshqalar) tegishli bo'ladi. Masalan, matematik masalalarni yechishda talab etiladigan isbotlash va tahlil qilish, deduktiv usullar informatika uchun haqiqiy natija olishga imkon beradi (matematik vositalar yordamida bajarilmasa). Bu yerda informatika optimal tahlil qilish yordamida foydali axborotlarni tezda oladi, agarda matematika hech yordam bermasa yoki ishonchsiz, vaqtni va kuchni talab etadigan bo'lsa. Matematika kursida butun sonli o'zgaruvchilarga ega masalalarni kompyuterda yechish osonroq bo'ladi. Ularning matematik yechimi yettinchi sinfda o'rgatiladigan tenglamalar sistemasini tuzishga yoki o'zgaruvchilar soni tenglamalar sonidan ortiq bo'lgan masalalarni yechishda kompyuterdan foydalanish mumkin. Umuman algebraik masalalarni yechish oddiy usullar bilan bajariladi. Matematikada tenglamalar tuzish yordamida yechiladigan masalalarni ko'rib chiqamiz. Masalani yechishning vizual dasturlashtirilgan metodik tomonini ko'rsatish uchun kompyuterdan olingan yechimlarni ko'rsatamiz [4]. Masalalar matni Delphi oynalarida joylashtirilgan va natija keltirilgan.

Yechilish algoritmi. Dasturda D-qizning yoshi, Monasining yoshi, N-necha marta katta. Masalaning kompyuterda yechilish algoritmi quyidagicha: avval masalaning matematik modeli tuziladi va hisoblash $N \cdot D = M$ sharti bajarilgancha davom etadi.

Dastur matni:

<pre>// Button1.Hisoblash procedure TFForm1.Button1Click(Sender: TObject); Var K, D, M, N: Integer; Label L0; Begin D:=StrToInt(Edit1.Text); M:= StrToInt(Edit2.Text); N:= StrToInt(Edit3.Text); K:=0; L0:=K+1; M:=M+1; D:=D+1; If M=N*D then Edit4.Text:= StrToInt(K) else goto L0; Edit4.Text:= StrToInt (K) + 'yildan keyin'; end;</pre>	<pre>// Button2.Tozalash procedure TFForm1.Button2Click(Sender: TObject); Begin Edit1.Text:= ' '; Edit2.Text:= ' '; Edit3.Text:= ' '; Edit4.Text:= ' '; end; // Button3.Chiqish procedure TFForm1.Button3Click(Sender: TObject); Begin Close; end;</pre>
---	--

Yechilish algoritmi. Dasturda G qutidagi umumiy boshlar soni. Masalaning kompyuterda yechilish algoritmi quyidagicha: avval masalaning matematik modeli tuziladi va hisoblash $x+y=G$ bu yerda x- tovuq, y-quyon sharti bajarilguncha davom etadi.

Dastur matni:

<pre>// Button1.Hisoblash procedure TFForm1.Button1Click(Sender: TObject); Var C, F, HGP, G, S: Integer; Begin G:=StrToInt(Edit1.Text); For F:=0 to G do Begin HGP:=F*2+(G-F)*4; C := G - F; Memo2.Lines.Add(IntToStr (F)+' ta Quyon ' + IntToStr (C)+' ta Tovug' + #13); C := 0; end; end;</pre>	<pre>// Button2.Tozalash procedure TFForm1.Button2Click(Sender: TObject); Begin Edit1.Text:= ' '; Memo2.Text:= ' '; end; // Button3.Chiqish procedure TFForm1.Button3Click(Sender: TObject); Begin Close; end;</pre>
---	--

Keyingi masalada uch nomalumli uch tenglamalar sistemasini yechish qaraladi. Bu masalani yechganda uch qavatli sikl operatoridan foydalanamiz.

Yechilish algoritmi. Dasturda N-Rishoddagi, M-Sug'diyonadagi, K-Shoxsanamdagi olmalar soni, NN-uchchala boladagi umumiy olmalar soni. Masalaning kompyuterda yechilish algoritmi quyidagicha: avval masalaning matematik modeli tuziladi va hisoblash $NN:=N+M+K$ sharti bajarilguncha davom etadi.

Dastur matni:

<pre>// Button1.Hisoblash procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject); Var N, M, K, X, Y, Z, NN, SUM: Integer; Label AA; Begin N:=StrToInt(Edit1.Text); M:=StrToInt(Edit2.Text); K:=StrToInt(Edit3.Text); NN:=N+M+K; Begin For X:=1 to NN do Begin For Z:=1 to NN do Begin For Y:=1 to NN do If (N=X+Z) and (M=X+Y) and (K=Y+Z) then NN:=X+Y+Z; end; end; end; If NN=0 then goto AA; Edit4.Text:=IntToStr(NN)+' ta olma'; AA: end;</pre>	<pre>// Button2.Tozalash procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject); Begin Edit1.Text:=' '; Edit2.Text:=' '; Edit3.Text:=' '; Edit4.Text:=' '; end; // Button3.Chiqish procedure TForm1.Button3Click(Sender: TObject); Begin Close; end;</pre>
---	--

Endi butun sonli o'zgaruvchilarga ega bo'lib, o'zgaruvchilar soni tenglamalar sonidan ko'p bo'lgan masalalarni yechamiz. Bunday masalalar bir necha yechimlarga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun analitik usulda yechish belgilangan matematik uskunalarini talab qiladi. Bunday masalalarni maktabda o'tkaziladigan olimpiadalarga kiritish mumkin.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 – yil 6-apreldagi “Umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida” gi 187-qarori.
2. Nazirov Sh.A., Musaev M.M., Ne'matov A., Qobulov R.V. Delphi tilida dasturlash asoslari. –Toshkent: 2007, 324-b.
3. Taylaqov N.I., Axmedov A.B., Pardayeva M.D., Abdug'aniyev A.A., Mirsanov U.M. Informatika va axborot texnologiyalari. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinflari va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilari uchun darslik. *Pedagogika fanlari doktori, professor N.I. Taylaqovning umumiy tahriri ostida.* –Toshkent: “EXTREMUM - PRESS”, 2017, 160-b.
4. Abdullaev A., Abdullaev U. Kompyuterli modellestruw. *Pedagogikalıq institutıń 5110700 – «Informatika oqıtıw metodıkası» bakalavr tálim baǵdarınıń talabalarına arnalǵan.* Premier Publishing, -Vienna: 2018, 123-b.

REZYUME

Makolada obyektga yo'naltirilgan Delphi7.0 tilida maktab kursidagi matematik masalalarni vizuallashtirish va dasturlash metodikasi ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается методика визуального компьютерного моделирования и программирование текстовых математических задач школьного курса на объектно-ориентированном языке Delphi7.0.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the methods of visual computer modeling and programming of textual mathematical problems of a school course in the object-oriented language Delphi7.0.

Yechilish algoritmi. Dasturda M-yashikdagi konfet og'irligi(kg), M1-katta yashik, M2-kichik yashik og'irligini ifodalovchi o'zgaruvchilar. Masalaning kompyuterda yechilish algoritmi quyidagicha: avval masalaning matematik modeli tuziladi va hisoblash $MAS-SA:=KM*M1+KB*M2$ va $MASSA:=KM*M1+KB*M2$ sharti bajarilguncha davom etadi.

Dastur matni:

<pre>// Button1.Hisoblash procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject); Var N, K, U, M, M1, M2, KM, KB, NN, MASSA: Integer; Begin N:=0; U:=0; M:=StrToInt(Edit1.Text); M1:=StrToInt(Edit2.Text); M2:=StrToInt(Edit3.Text); For KM:=M downto 0 do Begin For KB:=M downto 0 do Begin MASSA:=KM*M1+KB*M2; If M=MASSA then Memo2.Lines.Add(IntToStr(KM)+' Kichik ' + ' , Katta ' + IntToStr(KB) + #13); end; end; end;</pre>	<pre>// Button2.Tozalash procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject); Begin Edit1.Text:=' '; Edit2.Text:=' '; Edit3.Text:=' '; Memo2.Text:=' '; end; // Button3.Chiqish procedure TForm1.Button3Click(Sender: TObject); Begin Close; end;</pre>
---	--

Shuni aytish kerakki, masalalarni kompyuterda yechish bu matematik usullarni kompyuterga almashtirish degani emas: birinchidan, matematik usullarni o'zlashtirish va matematik bilimga ega bo'lish, o'quvchilarning o'ylash qobiliyatini har tomonlama rivojlantiradi, ikkinchidan kompyuterli modellashtirish- bu informatikaning formalashtirilgan usuli bo'lib, maxsus ilmiy tillar foydalaniladi. Ammo, eng asosiysi- matematika informatikaning tili hisoblanadi. Bu tilsiz kompyuter usullari boqiy emas.

ABOUT ONE OF THE PROBLEMS OF INTEGRAL GEOMETRY IN A STRIP ON A FAMILY OF BROKEN LINES

N.U.Uteuliev - doctor of Physics and Mathematics, professor

G.M.Djaykov - senior lecturer

Sh.A.Yadgarov - assistant teacher

Nukus branch of TUIT named after Mukhammad al-Khorazmy

Таянч сўзлар: интеграл геометрия масаласи, тиклаш, турғунлик баҳоси, Лаплас акслантириши Фурье акслантириши.

Ключевые слова: задача интегральной геометрии, обратные задачи, некорректные задачи, численное решение, преобразование Фурье.

Key words: problem of integral geometry, inverse tasks, ill-posed tasks, numerical solution, Fourier transformation.

In the article we consider the definition of the internal structure of the object by their integral data on a family of broken lines. An analytic representation of the solution in the class of smooth finite functions was obtained. On the basis of the inversion formula, the internal structure of the object is restored using integral characteristics. Estimates of the solution of the problem in Sobolev spaces are presented, which implies its weak incorrectness. Similar problems were considered in the articles (Begmatov, Djaykov pp.6, Begmatov, Djaykov pp.14, Begmatov, Djaykov pp. 478). Uniqueness theorems, stability estimates, and inversion formulas for certain classes of linear problems were obtained in work (Begmatov and others pp. 5).

Obtaining images of the internal anatomical structure of human organs and tissues, the study of their functions in norm and in pathology are of great interest for medical science. Diagnosis of diseases and their treatment, analysis of the results of treatment should be based on data obtained by medical visualization (Charles L. Epstein pp. 21).

The problem of early differential diagnosis and treatment planning for various diseases is urgent, which requires imaging techniques such as single-photon emission computed tomography (SPECT) and positron emission computed tomography (PECT) as well as a combination of tomographs in one setting imaging these methods (PET / CT, SPECT / CT) (Fedorov pp. 124).

We introduce the notation, which we shall use later:

$$(x, y) \in R^2, (\xi, \eta) \in R^2, \lambda \in R^1, \mu \in R^1,$$

$$S = \{(x, y) : x \in R^1, y \in [0, H], H < \infty\}.$$

In the strip S we investigate families of polygonal lines, which are defined by relations

$$\Upsilon(x, y) = \{(\xi, \eta) : x - \xi = y - \eta, 0 \leq y \leq H\}.$$

$P(x, y)$ – region of bounded curve $\Upsilon(x, y)$ and $\eta = 0$.

Statement of the problem. Recover the function of two variables $u(x, y)$, if in the strip S there are known integrals of it along the curves of the family $\{\Upsilon(x, y)\}$ with weight function $g(x, y)$:

$$\int_{\Upsilon(x, y)} g(x, \xi) u(\xi, \eta) ds = f(x, y). \quad (1)$$

THE PROBLEM OF INTEGRAL GEOMETRY WITH WEIGHT FUNCTION OF GENERAL FORM

Theorem 1. Let the function $f(x, y)$ is known for all $(x, y) \in S$, the weight function has the form $g(x, \xi) = e^{-k(x-\xi)}$.

Then the solution of the equation 1 in the class $C_0^{k+1}(S)$ is unique and is expressed through the function $f(x, y)$ according to the formula

$$u(x, y) = \frac{1}{k!} \left(\frac{\partial}{\partial y} + \frac{\partial}{\partial x} \right)^{k+1} f(x, y)$$

and satisfies the inequality

$$\|u(x, y)\|_{L_2} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{k+1}}$$

where C_1 – is a constant.

Proof. The equation (1) can be represented in the following form

$$\int_0^y u(x-h, \eta) (y-\eta)^k d\eta = f(x, y), \quad (3)$$

where $h = y - \eta$.

Let's apply the Fourier transform with respect to the first variable to both sides of equation (3):

$$\hat{f}(\lambda, y) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{i\lambda x} \int_0^y u(x-h, \eta) (y-\eta)^k d\eta dx = \int_0^y \hat{u}(\lambda, \eta) (y-\eta)^k e^{i\lambda h} d\eta$$

We obtain the equation:

$$\int_0^y \hat{u}(\lambda, \eta) (y-\eta)^k e^{i\lambda(y-\eta)} d\eta = \hat{f}(\lambda, y), \quad (4)$$

We apply the Laplace transform with respect to the variable y to the equation (4):

$$\int_0^{\infty} e^{-py} \hat{f}(\lambda, y) dy = \int_0^{\infty} e^{-py} \int_0^y \hat{u}(\lambda, \eta) (y-\eta)^k e^{i\lambda(y-\eta)} d\eta dy \quad (5)$$

Thus, from the equation (5) we obtain:

$$\tilde{u}(\lambda, p) \cdot I(\lambda, p) = \tilde{f}(\lambda, p), \quad (6)$$

$$\text{where } \tilde{u}(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-p\eta} \hat{u}(\lambda, \eta) d\eta,$$

$$\tilde{f}(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-py} \hat{f}(\lambda, y) dy.$$

$$I(\lambda, p) = \frac{k!}{(p - i\lambda)^{k+1}} \quad (7)$$

from (6) we obtain

$$\tilde{u}(\lambda, p) = \frac{(p - i\lambda)^{k+1}}{k!} \tilde{f}(\lambda, p). \quad (8)$$

We apply the inverse Laplace transform with respect p and the inverse Fourier transform with respect λ to both sides of equation (8). Taking into account the properties of the Laplace and Fourier transforms, we obtain the inversion formula

$$u(x, y) = \frac{1}{k!} \left(\frac{\partial}{\partial y} + \frac{\partial}{\partial x} \right)^{k+1} f(x, y). \quad (9)$$

Using the properties of the Laplace and Fourier transforms, and also taking into account (9), we obtain the estimate

$$\|u(x, y)\|_{L_2} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{k+1}},$$

where C_1 – is a constant.

Theorem 2. Let the function $f(x, y)$ is known for all $(x, y) \in S$, and also satisfy the following conditions:

1. $f(x, y)$ is finite on the variable x ;
2. $f(x, y)$ has continuous $k+1$ order partial derivatives
3. $f(x, y)$ together with its partial derivatives up to the $k+1$ order inclusive, turns to 0 on the boundaries of the strip S , i.e. at $y = 0$ and $y = H$.

Then there exists a solution of Problem 1 in the class of twice continuously differentiable functions that are finite in the argument x , defined by the formula (9).

Proof. From the conditions imposed on the function $f(x, y)$ it is clear that to both sides of (9) we can apply the Fourier transform with respect to the variable x and the Laplace transform with respect to the variable y . Using the Fourier and Laplace transform properties, we obtain

$$\tilde{u}(\lambda, p) = \frac{(p - i\lambda)^{k+1}}{k!} \tilde{f}(\lambda, p),$$

or

$$\tilde{f}(\lambda, p) = \frac{k!}{(p - i\lambda)^{k+1}} \tilde{u}(\lambda, p).$$

Using formula (7), we can obtain

$$\tilde{f}(\lambda, p) = I(\lambda, p) \cdot \tilde{u}(\lambda, p),$$

$$\text{Where } I(\lambda, p) = \frac{k!}{(p - i\lambda)^{k+1}}.$$

Applying the inverse Laplace transform with respect to the variable p to (10), we obtain the following expression

$$\hat{f}(\lambda, y) = \int_0^y \hat{u}(\lambda, \eta) (y - \eta)^k e^{i\lambda(y-\eta)} d\eta.$$

Applying the inverse Fourier transform with respect to x to the last equation, we get:

$$f(x, y) = \int_0^y u(x - h, \eta) (y - \eta)^k d\eta.$$

NUMERICAL IMPLEMENTATION

We define the Radon transform on the family of broken lines as follows:

$$f(x, y) = \int_{Y(x, y)} u(\xi, \eta) ds \quad (11)$$

where $Y(x, y) = \{(\xi, \eta) : x - \xi = y - \eta, 0 \leq y \leq H\}$.

The theoretical results obtained in this part of our work are investigated by experimental studies. For the experiments there was compiled the software using the C # program.

We introduce a uniform grid in the rectangular region $D = [a, b] \times [c, d]$. We seek approximate solutions of the problem on this rectangle.

We obtain the functions $f(x, y)$ from the formula (2). In the arrays of the values of $f(x_i, y_j) = f_{ij}$, we used definitions approximating the values of the function u_{ij}^A and comparing's with the analytic values of u_{ij}^E .

We rewrite the obtained inversion formula in the form

$$u(x, y) = \frac{\partial}{\partial x} f(x, y) + \frac{\partial}{\partial y} f(x, y).$$

We find approximate solutions of the problem on the rectangle D .

The scheme of the algorithm for solving the problem is as follows:

Step1. We divide the segment $[a, b]$ on the axis Ox and $[c, d]$ on the axis Oy into $n_x - 1$ and $n_y - 1$ parts respectively. $x_i = a + (i - 1)h_x$, $y_j = b + (j - 1)h_y$

Step2. Approximations of functions $u(x_i, y_j)$ we will denote by u_{ij}^A .

$$u_{ij}^A = \frac{f_{ij+1} - f_{ij-1}}{2h_y} + \frac{f_{i+1j} - f_{i-1j}}{2h_x} \quad (9)$$

Example 1. Let we give the mathematic phantom

$$u(x, y) = \begin{cases} e^{-\frac{r^2}{r^2 - ((x-x_0)^2 + (y-y_0)^2)}}, & (x-x_0)^2 + (y-y_0)^2 < r^2, \\ 0, & (x-x_0)^2 + (y-y_0)^2 > r^2. \end{cases}$$

Figure 1 shows the results of restoration.

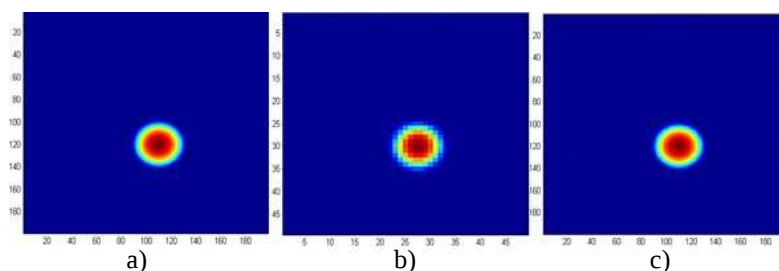

Figure 1. a) Original phantom, b) Recovery with $N = 51$, c) Recovery with $N = 201$.

Example 2. The second numerical experiment was aimed at comparing the two phantoms of the original and the reconstructed Shepp-Logan phantom. Figure 2 shows the results of restoration.

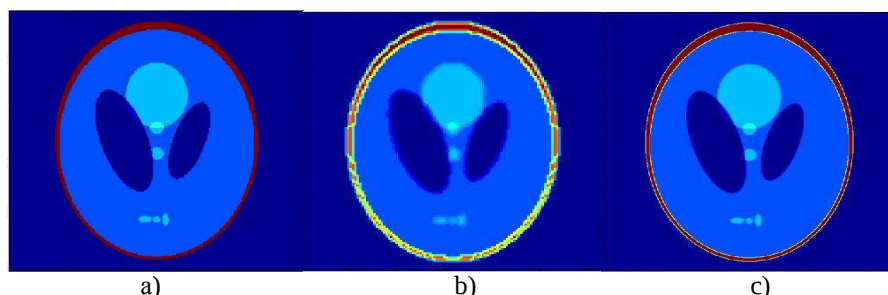

Figure.2 Restoration of the Shepp-Logan phantom a) Original Shepp-Logan phantom, b) Recovery with $N = 128$, c) Recovery with $N = 512$.

Reference

1. Begmatov A. H., Djaykov G. M. Reconstruction of the function by its spherical means. Reports of the Russian Federation Higher Education Academy of Sciences, 2013, vol. 1, no. 20. -P. 6-16.
2. Begmatov A.H., Djaykov G.M. "Linear problem of integral geometry in the strip with smooth weight functions and perturbation", Vladikavkaz. Mat. J. – 2015. Vol. 17, no. 3. -P. 14–22.
3. Begmatov A.H., Djaykov G.M. Numerical Recovery of Function in a Strip from Given Integral Data on Linear Manifolds. / International forum on strategic technology, IFOST 2016. Novosibirsk, Russia, 1–3 June 2016: Conference proceedings. Part 1. – Novosibirsk: 2016. -P. 478-483.
4. Begmatov A.H., Pirimbetov A.O., Seidullaev A.K. The week – uncorrected problems of integral geometry with perturbation on the family of polygonal lines. // The Saratov University News. New Version. Series: Mathematics. Mechanics. Informatics. 2015. Vol.15. no. 1. -P. 5-12.
5. Charles L. Epstein. The mathematics of medical imaging. –Philadelphia: 2001. -P. 660.
6. Fedorov G.A. Single photon computed tomography. –Moscow: 2008. -P. 204

РЕЗЮМЕ

Мақолада вазн функцияси билан берилган интеграл геометрия масаласи ўрганилади. Ечимнинг ягоналиги ва мавжудлиги исботланган ва силлиқ финит функциялар синфида ечимнинг аналитик кўриниши олинган. Соболев фазосида масала ечимининг баҳоси топилган бўлиб, бундан унинг кучсиз корректмаслиги келиб чиқади. Мақоланинг иккинчи қисмида олинган назарий маълумотлар экспериментал берилганлар билан тадқиқ қилинади. Масалани ечиш учун қурилган алгоритмнинг сонли ва график натижалари келтирилган. Бундай масалалар сейсмик тадқиқотлар, геофизик ва аэрокосмик кузатувларни талқин қилишда, астрофизика ва гидроакустиканинг тескари масалаларини ечишда амалий тадқиқотлар учун кўплаб иловаларига эга.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется задача интегральной геометрии в полосе на семействе отрезков с заданной весовой функцией общего вида. Доказана теорема единственности и теорема существования решения задачи, получено аналитическое представление решения в классе гладких конечных функций. Представлена оценка решения задачи в пространствах Соболева, из которой вытекает её слабая некорректность. Полученные теоретические результаты исследуются по экспериментальным данным. Приведены численные и графические результаты применения этих алгоритмов для решения задачи. Такие задачи имеют многочисленные приложения в математическом изучении проблем сейсморазведки, интерпретации геофизических и аэрокосмических наблюдений, в решении обратных задач астрофизики и гидроакустики.

SUMMARY

The article deals with the study of problems of integral geometry in a strip on a family of broken lines with a given weight function of a general form. The theorems of uniqueness and existence for the solution of the task are proved; an analytic representation of the solution in the class of smooth finite functions is obtained. An estimate of the solution of the task in Sobolev spaces is presented, from which its weak incorrectness follows. The obtained theoretical results are investigated by experimental data. The numerical and graphical results of applying these algorithms to the solution of the task are given. Such task have numerous applications in the mathematical study of the problems of seismic prospecting, the interpretation of geophysical and aerospace observations, in solving inverse task of astrophysics and hydro acoustics.

Ximiya, Geografiya, Biologiya, Zoologiya

KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI JARDEMINDE XIMIYA PĀNINIŇ TIYKARGI TUSINIKLARI

R.E. Jumamuratov - *assistent oqitwshi*

A.T. Kaipbergenov - *texnika ilimlerin doktorı*

Ājiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: o'qitish, uslublar, kompyuterlashtirish, o'quv jarayoni, zamonaviy kompyuter texnologiyalari, zamonaviylashtirish.

Ключевые слова: обучение, методы, компьютеризация, воспитательный процесс, современные компьютерные технологий, модернизация.

Key words: training, methods, computerization, educational process, modern computer technology, modernization.

Insan rawajlanıwınıń házirgi basqısı ústin turatuǵın jónelis sıpatında adamgershilik (shaxsqa baǵdarlangan) tálim paradigmasın qoyadı, bul bolsa insanın individual pázıylelerin maksimal dórejede rawajlandırıwdıń hám onnan paydalanıw uluwma jámiyet párawanlıǵın támiyinleydi. Gumanistik paradigma barlıq rawajlangan mámleketlerdiń tálim sistemasınıń orayında jaylasqan. Shaxstıń hár tárepleme hám tolıq rawajlanıwı ishki tálimde tiykargı wazıypa sıpatında qoyılǵan.

Islep shıǵılǵan kompyuter programmalarınan sabaqlarda shıǵıwıları shólkemlestiriwdiń klastaǵı forması sıpatında paydalanıwdı usınıs etemiz. Biraq sonı atap ótiw kerek,

olardan individual ózbetinshe jumıslardı shólkemlestiriwde hám aralıqtan oqıwda nátiyjeli paydalanıw múmkin. Ximiya sabaǵın kompyuter menen támiyinlewdi shólkemlestiriw ximiya pániniń ayrıqsha qásiyetleri hám kompyuter klasındaǵı jumıslardıń sanı sheklewleri menen baylanıslı bir qatar ayrıqshalıqlarǵa iye. Qaǵıydaǵa kóre, kompyuter klası 15 dana kompyuterden ibarat bolıp, ximiyalıq tájiriye ótkeriw ushın arawlı úskeneler menen úskelenenbegen. Nátiyjede, biz tańlaw principleri tiykarında saylangan bir saatlıq temalar ushın kompyuter járdemin usınıs etemiz.

Kompyuter programmaları járdeminde alıp barılauǵın sabaqlar kombinaciyalıq xarakterge iye hám kompyuter

texnologiyaları menen bir qatarda tálimdi siyasiy toparlastırıw texnologiyalarıǵa tiykarlangan. Sonın menen birge, ximiya pániniń baslanǵısh basqıshında oqıw procesine aktivlik beriw ushın oyın texnologiyaları hám mashqalalı oqıtıw elementlerinen paydalanıw usınıs etiledi. Kompyuter programmalarınan paydalanıwǵa tiykarlangan sabaq tayarlawdıń zárúriy elementi oqıwshılar ushın didaktikalıq materialardı islep shıǵıw bolıp tabıladı. Oqıtıwshı programma menen islew ushın algoritmdı óz ishine alǵan kórsetpelerdi tayarlawı kerek ham oqıwshılar programma menen islewde atqaratuǵın kóp dárejeli wazıypalardı talqılaw ushın sorawlardı islep shıǵıw kerek.

Ximiya pániniń baslanǵısh basqıshın kompyuter járdeminde qollap-quwatlaw, informaciyalıq elementleri, bilimleri, kónlikpeleri hám sapasın asırıwdı támiyinleydi, eger:

- ximiya pání baslanǵısh basqıshı ushın kompyuter programmaların islep shıǵıw hám qóllanıwǵa teoriyalıq hám stilistikalıq tiykarların ilimiy tiykarlangan túrde qalıplestiriw;

- ximiya pání baslanǵısh basqıshında pedagogikalıq programmalaran paydalanıwǵa nátiyjeli metodologiyasını islep shıǵıw.

Ximiya pániniń baslanǵısh basqıshında stilistikalıq tiykarlar hám kompyuter menen támiyinlewdiń teoriyalıq modeli islep shıǵılǵan bolıwı kerek. Ximiya pání boyınsha oqıtıwshılar quramın rawajlandırıw ushın qánigelestirgen ǵalaba xabar qurallarınan paydalanıw maqsetke muwapıqlıǵı kórsetilgen. Dáslepki basqıshda ximiya pánin oqıtıw menen baylanıslı túrde «kompyuterde oqıtıw programması» hám «kompyuter menen támiyinlew» túsiniqlerine anıqlıq kirgizildi; texnikalıq qurallardıń házirgi rawajlanıw dárejesine muwapıq oqıw programmalarınan ulıwmalastırǵan tiykarǵı talaplar bolıp tabıladı.

Ámeliy tárepten, oqıw procesin qayta qurıw, onıń hár bir anıq oqıwshıǵa iykemlesiwın támiyinlew, oqıwshıǵa ılaǵı bolǵanınsha qolaylı bolǵan bilimlerdi beriwde jańa shólkemlestirilgen sxemalardı izlew jumısları alıp barılmaqta. Negizi, biz tálimdi individuallastırıw dárejesin asırıw haqqında aytıp ótemiz. Usı mashqalanı sheshiw usıllarınan biri zamanagóy oqıw maǵlıwmatların, atap aytqanda, kompyuter, texnologiyalardı mektep oqıw procesine keń engiziw bolıp tabıladı[1].

Zamanagóy informaciya texnologiyaları mámleketimiz aldında turǵan informaciya jámiyetiniń tálim sistemasin optimallastırıwda jetekshi rol oynaydı. Bilimlendiriw tarawındaǵı reformalardı jańa kompyuter hám telekommunikaciyalıq texnologiyalarsız ámelge asırıw múmkin emes. Tálim mazmunındaǵı ózgerisler hám oqıtıwǵa jańa usıllarınan paydalanıw da informaciylastırıw menen baylanıslı.

Tálimdi kompyuterlestiriw teoriiyası hám ámeliyatına úlken úles qosqan: B. S.Gershunskiy, V.P.Bespalko, E.I.Mashbits, N.F.Talyzina, V.A.Izvozchikov, A.P. Ershov, I.V.Robert hám taǵı basqalar. Usı avtorlardan dóretpelerinde oqıw procesinde kompyuterlerden paydalanıwǵa psixologiyalıq hám pedagogikalıq máseleleri kórip shıǵıldı.

Ximiyalıq tálimde kompyuter texnologiyalarınan paydalanıwda ximiya pání ilimpazları I.L.Drigun, A.Yu.Jegin, E.G.Zlotnikova, E.Yu.Zashivalova hám

basqalar. Avtorlar ximiyalıq processler hám hádiyselerdi modellestiriw ushın elektron qurallardan (E. Yu. Ratkevich, A.N. Levkin), ximiyalıq eksperimentti kompyuterlestiriwde (A. K. Axlebinin, E. E. Nifantiev), mashqalalardı tarqatıp alıwda hám muǵdarlıq esaplardı ámelge asırıwda, tálimdi algoritmllestiriw hám kompyuterlestiriw tiykarında ulıwmalastırǵan ximiya kónlikpelerin qalıplestiriw ushın (S. A. Gerus, N. V. Kuznecova, M. S. Pak), texnologiyalıq túsiniqlerdi qalıplestiriw dárejesin asırıw (A. Yu. Jegin), kompyuter sawatlıǵın qalıplestiriw ushın oqıwshılar (R. G. Andreichuk) óz-ózin basqarıw hám standart bilimlerdi basqarıw.

Sonı atap ótiw kerek, sońǵı 5-6 jıl ishinde kompyuter texnikalari hám telekommunikaciya hám olardıń jumısın támiyinleytuǵın programmalarǵa jedel rawajlanıwı nátiyjesinde oqıw kompyuter texnologiyaları sezilerli dárejede rawajlandı hám ózgerdi. Jańa informaciya texnologiyalarınan oqıw programması koncepciyasın, jańa qabıllawdı talap etedi hám juwap beredi. Sebebi, olar sizge oqıwshılar menen qarım-qatnasuń dinamikalıq sisteması sheńberinde hár qıylı dárejedeǵı maǵlıwmatlardı usınıw imkaniyatın beredi. Gipermedia, multimedia, virtual laboratoriyalar haqıyqıy texnologiyalar. Hár qıylı hám dinamikalıq maǵlıwmatlardı usınıw ushın keń múmkinshilikler jaratadı. Sol qarım qatnas penen oqıtıw procesinde zamanagóy kompyuter texnologiyaların paydalanıwǵa barlıq máseleleri jeterli tolıq islep shıǵılmaǵan. Sońǵı payıtlarda ximiyanı úyreniwge mólsherlengen programmalıq qurallardıń sanı kem-kemnen kóbeyip barmaqta, biraq usınıw menen birge olardıń oqıw ámeliyatında keń qollanıwıǵa tosqınlıq etetuǵın bir qatar qarama-qarsılıqlar gúzetilip atır. Usı izertlew qarama-qarsılıqlardı sheshiwge qaratılǵan [2]:

- dástúriy metodologiya hám ximiya pánin zamanagóy-lestiriw zárúriyatı, shaxsqqa tiykarlangan tálim princplerin ámelge asırıw;

- ximiya járdeminde ximiya pánin oqıtıw nátiyjeliligin asırıw hám ximiya pánin oqıtıw ushın pedagogikalıq, programmalıq támiynattıń júdá tómen assortimenti hám olardıń pedagogikalıq nátiyjeliligi tómenligi ortasında;

- ximiya pánin baslanǵısh basqıshında ximiyanı oqıtıw ámeliyatında kompyuter járdeminen paydalanıw zárúrligi hám tiyisli metodikanıń joq ekenligi;

- baslanǵısh basqıshda ximiya pánin kompyuter menen támiyinlew usılların islep shıǵıw zárúrligi hám kompyuter programmaların jaratıw hám olardan paydalanıw ushın teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarlardıń jeterli dárejede rawajlanbaǵanlıǵı.

Zamanagóy oqıw maqsetleri hám wazıypalarına muwapıq ximiya pání nátiyjeli, atap aytqanda dóretywshilik iskerlikti shólkemlestiriwge qaratılıwı kerek [3].

Dóretywshilik iskerlik jańa, standart bolmaǵan sharayatlarda bilimlerdi biypul qóllanıwı óz ishine aladı. Biraq, ximiya pání oqıwshılardı tiykarǵı bilimler - tiykarǵı ximiyalıq túsiniqler, nızamlar, orta mektepte ximiya pánin úyreniwdiń birinshi jılında esapqa alınatuǵın faktlar jeterli bolǵan jaǵdayda erisiw múmkin. Ximiyanıń birinshi jılı oqıwshılar túsiniwı qıyın bolǵan júdá kóp teoriyalıq materialdı óz ishine aladı, sol sebepli baslanǵısh basqıshda ximiya pánin úyreniw ushın unamalı motivaciyanı jaratıw, hár bir oqıwshı ushın temanıń mazmunın ashıp beriw zárúrlı bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Абрамова, Н.С. Использование обучающей программы на микро ЭВМ при изучении темы "Кинетика химических реакций и химическое равновесие." / Н.С. Абрамова, Е.Б. Дюжаева // Совершенствование содержания и методов обучения химии в средней школе: Межвуз. сб. науч. тр. - СПб.: Образование, 1991. - С. 118-122.
2. Ахлебинин, А.К. Интегративный компьютерный самоучитель решения задач по химии / А.К. Ахлебинин, Л.Г. Лазыкина, А.С.Краковсевич // Актуальные проблемы современного химико-педагогического и химического образования: Материалы XLVII Герценовских чтений. - СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. - С. 78-79.
3. Ахлебинин, А.К. Демонстрационный эксперимент по химии на мультимедийном компьютере. / А.К. Ахлебинин, Л.Г. Лазыкина, В.Н. Лихачев, Э.Е. Нифантьев // Химия в школе. - 1999. - №5. - С. 56-60.

REZYUME

Bu maqola kimyoviy ta'limda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish masalalariga bag'ishlangan. Maqolada kimyoviy eksperi

mentni kompyuterlashtirishda, muammolarni yechishda va miqdoriy hisob-kitoblarni amalga oshirishda, mashg'ulotlarni algoritmizatsiya va kompyuterlashtirish asosida umumlashtirilgan kimyo ko'nikmalarini shakllantirishda ko'p kimyogarlarning asarlari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам использования компьютерных технологий в обучении химии. В статье приведены многочисленные труды методистов-химиков посвященные компьютеризации химического эксперимента, для решения задач и проведения количественных расчетов, для формирования обобщенных умений по химии на основе алгоритмизации и компьютеризации обучения.

SUMMARY

The article is devoted to the use of computer technology in chemistry teaching. The article presents the numerous works of chemists devoted to the computerization of a chemical experiment, for solving problems and conducting quantitative calculations, for the formation of generalized chemistry skills based on the algorithmization and computerization of training.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA KIMYOVIY TILNING AHAMIYATI VA VAZIFALAR USTUVORLIGI SIFATIDA

S.T.Kosnazarov - assistent o'qituvchi

A.T.Kaipbergenov - texnika fanlari doktori

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kimyoviy til, atamalar, kimyoviy terminologiya, simbolizm, nomenklatura.

Ключевые слова: химический язык, термины, химическая терминология, символика, номенклатура.

Key words: chemical language, terms, chemical terminology, symbolism, nomenclature.

Maktab o'quvchilarining kimyo faniga qiziqishini rivojlantirish, ularning bilim faoliyati, mustaqilligi va qiziquvchanligi zamonaviy maktabning eng muhim vazifasidir. Umumta'lim maktabining uslubiy adabiyotlari va amaliyotida ushbu masalaga katta e'tibor qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi kimyoviy atamalarni bilish, atamalar va nomlarni nafaqat ensiklopedik nuqtai nazardan, balki ularning etimologiyasi nuqtai nazaridan izohlash qobiliyati kimyoviy tushunchalar va qonunlarni yanada ongli ravishda egallashga, kimyoga bo'lgan qiziqishni rivojlantirishga yordam beradi. Har bir yangi atamani amaliyotga tatbiq etishda o'quvchilar nafaqat so'zning ma'nosini tushunibgina qolmay, balki uni so'zma-so'z bir butun sifatida eslab qolishlari va so'zning kelib chiqishini ham tushunishlari kerak.

Bundan tashqari, kimyoviy atamalar va nomlarning kelib chiqishi, ularning tarixi bilan tanishish o'quvchilarning so'z boyligini boyitadi. Afsuski, kimyo o'qituvchilari hanuzgacha birinchi marta kiritilgan yangi kimyoviy atamalar va nomlarning izohiga etarlicha ahamiyat bermaydilar, chunki etimologik tahlilning yo'qligi nafaqat yangi so'zlarni yaxshi yodlab qolishiga, balki ushbu so'zlar bilan ifodalangan tushunchalarni yuzaki mahorat bilan ishlashga olib keladi.

Bilim insonga til shaklida beriladi. Ilmiy bilimlarni ifodalash uchun fanning tabiiy va sun'iy tillari qo'llaniladi. Ular kimyoviy terminlarni, nomenklaturani va simbolizmini o'z ichiga olgan kimyoviy tilni o'z ichiga oladi. Kimyoviy fanlar tilidan farqli o'laroq, maktab kimyoviy tili sodda, o'quv maqsadlariga moslashtirilgan. Kimyoviy tilsiz kimyo asoslarini o'rganish mumkin emas. U fanni o'qitishning barcha bosqichlarida keng va faol qo'llaniladi va o'quvchilar bilimining muhim ko'rsatkichidir. Kimyoviy til yordamida kimyoviy tushunchalar uzatiladi va o'zlashtiriladi, o'rganishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kognitiv faoliyatning turli usullari o'zlashtiriladi.

Fan tili yordamida ifodalangan kimyo asoslarining politexnik tomoni o'quvchilarga kimyoviy bilimlarga amalga zarurligi to'g'risida tushuncha beradi. Bularning barchasi o'quvchilarning bilim olishi uchun zamin yaratadi.

O'quv jarayonida kimyoviy til ham, mavzu ham o'rganish vositasidir. Ilmiy tilni o'qitish vositasiga aylantirishdan oldin uni o'zlashtirish kerak. Buning uchun o'quvchilarni fan tilining mavjud tasniflari bilan tanishtirish kerak [1, 2].

Kimyoviy til, asosan, belgilar, ob'ektlar yoki hodisalar haqida ma'lumot olish yoki uzatish uchun ishlatiladigan narsa yoki hodisaning o'rnini bosuvchi belgilar bilan ifodalanadi. Belgi, aslida, ikkinchi darajali. Bu mavzu tasvirining moddiylashtirilgan tashuvchisi.

Belgilar tizimini o'zlashtirish ikki bosqichni o'z ichiga oladi:

1) alifboning assimilyatsiyasi va individual belgilarning ma'nosi;

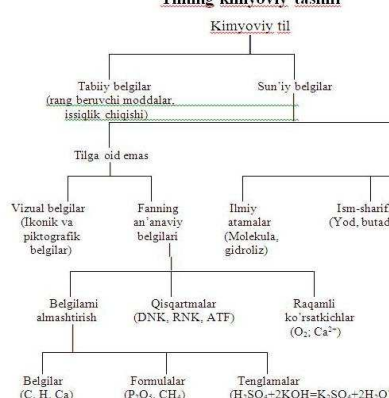
2) oddiy belgilar to'plamidan tashqarida bo'lgan ma'lumotni olish qobiliyatining mohiyati.

Ikkinchi bosqich birinchi bosqichga qaraganda ancha murakkab. Bu erda ma'lumot funktsiyasi bilan bir qatorda belgilarning umumlashtiruvchi funktsiyasi ham namoyon

bo'ladi. Tabiat bilan o'xshashliklarga ega bo'lmagan mavhum belgilar tashqi ko'rinishda shakl berkitilgan holda yashiringan hodisalarning mohiyatini ochib berish uchun ajoyib imkoniyatga ega bo'ladilar. Vizual belgilar belgilardan ma'lumot olish va bilimlarning parchalanishini keltirib chiqarish qobiliyatining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi.

Bir kishi dastlab piktografik tasvirlardan foydalangan, keyinchalik metamorfozni ieroglifik tasvirlarga o'tkazgan va oxirida alfanumerik tasvirlarga mavhum bo'lgan. Belgilarning eng qadimgi tasnifi ularni tabiiy va sun'iy ravishda ajratishdir. Bundan tashqari, belgilar tilshunos va tilga oid emas. Kimyoviy tilni o'rganish uchun maktab sharoitlariga kelsak, uning tasnifi rasmda keltirilgan.

Tilning kimyoviy tasnifi

Tilshunoslik belgisi hodisalarning xilma-xilligi yashiringan umumiy, doimiy xususiyatni aks ettiradi. So'zlar - bu bizni o'rab turgan voqeyolikning ba'zi jihatlariga to'g'risidagi inson bilimlari to'plamidir. Har bir so'zning orqasida butun tushuncha yotadi. Kontseptsiyalar ma'lumotga ega bo'lib, insonning biron bir mavzu to'g'risidagi bilimining to'liq hajmini qamrab oladi va rasmiy ma'noda, so'zlarning ma'nosi bilan chambarchas bog'liq. Asosiy tushunchalar inson ongida "ixcham" saqlanadi. Biz ularga keraksiz ravishda murojaat qilmaymiz. Masalan, suv haqida gap ketganda, biz bu haqda to'liq ma'lumotni safarbar etmaymiz, balki rasmiy tushunchaning tashuvchisi sifatida "suv" so'zidan foydalanamiz.

Belgilar tilga oid bo'lmagan belgilarni anglatadi. Ular o'quv jarayonida o'zboshimchalik bilan paydo bo'ladi, ongli ravishda o'zgartirilishi mumkin. Belgining va predmetning o'zaro bog'liqligi bir xil emas: tegishli ma'noga faqat bitta belgi tanlangan, so'zda noaniqlik mavjud. Masalan, B kimyoviy belgisi bor elementni anglatadi; "bor" so'zi:

- kimyoviy element B;
- tish amaliyotida ishlatiladigan po'lat matkap;
- qarag'ay yoki qoraqarag'ali o'rmon.

Tilga oid bo'lmagan belgilar shakllarning ixchamligi va aniqligiga ega. Ular xalqaro xarakterga ega, bu turli millat vakillariga bir-birini tushunishga imkon beradi.

Til fanga, birinchi navbatda, terminologiya sifatida kiradi. Terminal va muddatli bo'lmagan so'zlar mavjud. Termin - bu fan, texnologiya va san'atda ishlatiladigan ma'lum bir tushunchani aniq ko'rsatadigan so'z yoki so'zlar birikmasi [3, 4].

Shunday qilib, kimyo fanini o'qitishda, turli funktsiyalarni bajarishda kimyoviy til katta ahamiyatga ega. Uning yordami bilan bilim uzatiladi va olinadi, eng muhim kimyoviy tushunchalar shakllanadi va rivojlanadi.

Adabiyotlar

1. Soloviev Yu.I. Kimyo tarixi. -M.: «Ta'lim», 1976.
2. Ryss V.L. Talaba bilimni nazorat qilish. -M.: «Pedagogika», 2003.
3. Lidin R.A. Zamonaviy kimyoviy til. 1.Noorganik nomenklatura - formulalar va moddalarning nomlari. // Kimyo. Maktabda o'qitish usullari. 2002. №2.
4. Soloviev Yu.I. Kimyo tarixi. -M.: «Ta'lim», 1976.

Kimyoviy til, asosan, belgilar yoki obyektlar yoki hodisalar haqida ma'lumot olish yoki uzatish uchun ishlatiladigan narsa yoki hodisaning o'rni bosuvchi belgilar bilan ifodalanadi. Til fanga, birinchi navbatda, terminologiya sifatida kiradi. Terminal va muddatli bo'lmagan so'zlar mavjud. Termin - bu fan, texnologiya va san'atda ishlatiladigan ma'lum bir tushunchani aniq ko'rsatadigan so'z yoki so'zlar birikmasi.

РЕЗЮМЕ

Химический язык обычно представлен символами или заменяет что-то или событие, используемое для передачи информации о знаках, объектах или событиях. Язык отражается в науке, прежде всего как терминология. Термин - это слово или сочетание слов, которые выражают особое понимание науки, техники и искусства.

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

A chemical language is usually represented by symbols or replaces something or an event used to transmit or transmit information about signs, objects, or events. Language is reflected in science, primarily as terminology. A term is a word or combination of words that expresses a particular understanding of science, technology and art.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЙ ӨСИМЛИКЛЕРИНИҢ ЖАБАЙЫ ТУҚЫМЛАСЛАРЫНЫҢ ТҮРЛІК ҚҰРАМЫН ҮЙРЕНИҮ

А.Б.Ажиев – биология ғилмлериниң кандидаты, доцент

Г.Альменова – талаба

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: маданий ўсимликларнинг ёввойи аждодлари (МЎЁА), Қорақалпоғистон, хўжалик хосияти.

Ключевые слова: дикие сородичи культурных растений (ДСКР). Каракалпакстан. хозяйственные свойства.

Key words: wild relatives of cultivated plants (WRKP), Karakalpakstan, economic properties.

Мәдений өсімликлердің келип шығыуының Орта Азиялық дерегі генфондтың бай ғәзийнеханасы есапланады. Бул дерек - көплеген егислик түрлер (мийўели, ғозамийўели, от-жемлик хәм т.б.)дің ўатаны. Оның флорасында эндемикалық хәм сийрек түрлер - мәдений егинлердің жабайы туқымласларының түрлери бар, оларды келешекте селекцияда пайдаланыу үшін сақлау зәрүр.

Соңғы жылларда көплеген түрлердің ареалларының қысқарыуы хәм хәттеки, олардың жоқ болып кетиу кәуіпінң жүзеге келип атырғанлығы белгили. Жабайы мийўелердің, ғозамийўелилердің, жемислердің, пияз түйнеклериниң, от-жемлик шөплердің хәм басқа өсімликлердің егис майданлары хәзирги ўақытта кемейип бармақта.

Санааттың тез пәт пенен раўажланыуы, егис майданларының көбейиуі, қалалардың, халықтың улыўма санының өсиуі хәм усылар менен байланыслы биосфераның патасланыуы жабайы флоралардың түрлериниң улыўма, ал соның ишинде, мәдений өсімликлердің жабайы туқымласларының және де көплеген тийкарсыз жоқ болып кетиуіне алып келиуі мүмкин.

Жоқары сапалы аўқатлық өнімлер хәм от-жемлерди ислеп шығарыу үшін колланылытуғын, сыртқы орталықтың қолайсыз шараятларына, кеселликлерге хәм зыянкеслерге бейимлескен өсімликлердің жана жоқары өнімли сортларын жаратыу баслапқы материалды кеннен таңлаўды талап етеди. Себеби, олардың әхмийетли құрамлық бөлегі мәдений өсімликлердің жабайы туқымласлары (МӨЖТ) есапланады.

МӨЖТ сақлаўдын әхмийетли методы [1] оларды тәбийий өсиу орынларында сақлау болып, ол бир қатар абзаллықларға ийе: түр ареалы шегарасында, хәр қыйлы географиялық хәм экологиялық шараятларда оның популяциялары барлық генетикалық көп түрлилигин сақлайды, эволюциялық процестин тәбийий характерин

Kimyoviy til ma'lum moddalar va kimyoviy reaksiyalarni bilish, bilish natijalarini tavsiflashda ishtirok etadi. Maktab kitoblarida va darsliklarda kimyoviy belgilar yordamida turli xil tushunchalar va nazariy inshootlar moddalarning tarkibi, tuzilishi, xususiyatlari va ularning o'zaro ta'siri qonuniyatlarini aks ettiradi. Kimyoviy tilning bilimlarni, ko'nikmalarni takrorlash, takomillashtirish va sinovdan o'tkazishda, ularni amalda faol qo'llashda ahamiyati katta. Bularning barchasi kimyoviy tilni kimyoni o'qitishning eng muhim vositasi va usuli sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.

тәмийинлейди. Бул методтың өсімликлердин тире коллекцияларын сақлаўға қарағанда киши финанслық қаржыларды талап етиуі де әхмийетсиз емес.

Хәзирги ўақытта, МӨЖТ құрамына тек мәдений егинлердин сортларының кәлиплесиўинде спонтан яки инсан жәрдеми менен катнаскан түрлер ғана емес, ал селекция процесине косыу үшін потенциал түрде жарамлы болған түрлерин де қамтып алады.

Өзбекстан үшін МӨЖТ дизимин таярлау күшли зәрүрдилиги соңғы жылларда жүзеге келди, себеби, республиканың хожалық үшін бахалы түрлерин хәр тәрәплеме хатлаўдан өткерийге қаратылған арнаўлы изертлеўлер алып бармастан тұрып, оларды қорғау хәм әмелий колланыу бойынша илажларды жобаластыруу мүмкин емес.

Усы айтылғанлардан келип шығып, ұсы изертлеўмиздин максетин Қарақалпақстан флорасында МӨЖТ толық системасын анықлау, хәм оларды басқышлар бойынша ранжировкалау етип белгилеп алдық.

Изертлеу объектлери хәм методикасы. Қарақалпақстан Республикасы МӨЖТ дизимин жаратыу үшін Пүткилроссия өсімликлер институты хызметкерлериниң республикалық [2-10] хәм регионалық [11,12] хәм басқа да авторлардың жабайы туқымласлары [13] бойынша әдебиятлар дерегі. ӨзР ИА Ботаника институты ислеп шыққан ұсыныс етилген дизими, сондай-ак, жеке дала изертлеўлериниң гербарий фонды материал хызметин атқарды. Қарақалпақстан шарўашылығы өзгешеликлеринен келип шыққан халда түйелер хәм майда шаклы маллар үшін, сондай-ак, жергиликли азықлық өсімликлер сыпатында колланылытуғын түрлери дизимге косымша киргизилди.

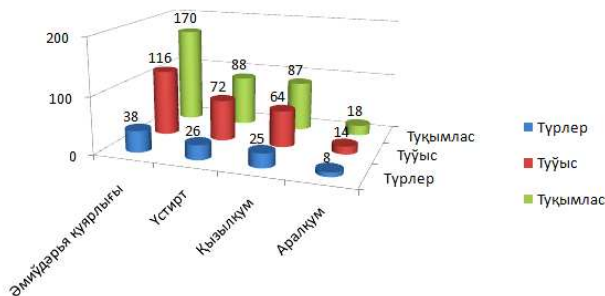
МӨЖТ түрлери ұшырасыу дәрежеси, инсан тәрәпинен мүтәжлилик дәрежеси хәм экономикалық әхмийети

бойынша бир кыйлы емес. Көпшилик бөлими кең таркалган өсимлик түрлеринен ибарат болып, олардың популяциясы тұраклы тен салмактылык халатында болады. Бундай түрлер үшін, олардың селекциялык әхмийетлигине карамастан, арнаўлы корғау илажларын ислеп шығыўдың зәрүрлиги жок, бул өсимликлердин көпшилиги үшін олардың тәбийий өсиў орынларында жок болып кетиўи үшін реал кәйип ушыраспайды. Бирак, бир қатар түрлер ушырасыўдың [9] хәм нәзикликтин хәр кыйлы категорияларына киргизилген, яғный корғауға мүтәжлик сезеди. Түрлердин қайсы бир бөлеги селекция процесинде актив колланылады хәм тәбийий бирлиспе құрамында зародыш плазмасының тұраклы дереги сыпатында биринши нәўбетте корғалыўға мүтәж.

Биринши нәўбетте, *in situ* саклаўға мүтәж түрлерди таңлаў менен мәселени шешиў үшін ВИР де олардың әхмийетлиги критериясы ислеп шығылды [11]. Бәрлык МӨЖТ әхмийетлилик дәрежеси бойынша бир қанша көрсеткишлер бойынша рәнжирленген: селекция процесинде қатнасы (тиккелей қатнасыў, гибридизациялаўда қатнасыў, пайдалы қәсийетлери донорлары сыпатында, қосымша сыпатында хәм т.б.), мәдений түрге систематикалык жақынлығы, инсанның хожалық хызметинде қолланылыў дәрежеси. нәтийжеде 5 топар ажыратылды: 1 топар – егин құрамына тиккелей кирйўши; 2 топар – тиккелей сабыўда қатнасаўғын, генлердин яки сабықлардын дереги сыпатында қолланылады; 3 топар – егинге киргизилген (бир секция яки киши түўыс құрамында) менен жақын түкымлас болған, келешек хожалықта қолланыўда әхмийетли түрлер; 4 топар – жәмлемедә хәм халық селекциясында қолланылытуғын түўыстың пайдалы түрлери; 5 топар – усы түўыстың қалған басқа барлык түрлери.

Нәтийжелер хәм оларды талқылаў

Әдебиатлар шолыўлары хәм Қарақалпақстан Республикасы флорасында дала изертлеўлери ақыбетинде МӨЖТ нын 171 түри анықланды, олар 116 түўыс хәм 38 түкымласқа тийисли болды.

Сүўрет 1. Қарақалпақстан Республикасы бойынша МӨЖТ дың флористикалык көп түрлиги

МӨЖТ дың айтарлықтай көп түрлиги Әмийдәрәя қуярлығы флористикалык районы аймағында – 170 түр. Үстирт хәм Қызылқумда - сәйкес халда 88 хәм 87 түр хәм ең кем саны Аралқум аймағында 18 түр анықланды.

Түрлердин бундай бөлистирилиўин топырақ-климатлык шараятлар менен тәмийинлеген. Мәселен, Әмийдәрәя қуярлығы аймағында айтарлықтай қолайлы, сол себепли максимал түрлик құрам бақланады.

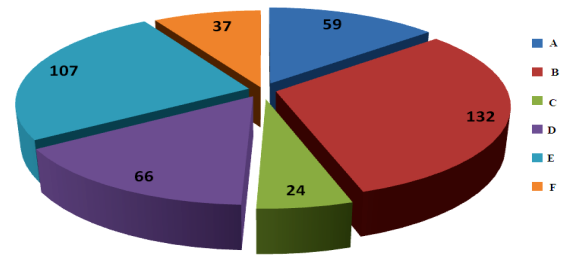
Хәр кыйлы түкымлас МӨЖТ түрлери бир кәлипте таркалмаған, соралылар, собықлылар, селитралы хәм масаклы түкымлас ўәкиллери айтарлықтай кең таркалған.

Сондай-ак, биз өсимликлердин хожалық үшін баҳалы түрлерин анализлеўди өткердик. Мәселен, МӨЖТ арасында азықлык өсимликлерге көп саны – 132 түри тийисли, екынши орында дәрилик өсимликлер 107

Әдебиатлар

1. Жуковский П.М. Культурные растения и их сотовыисичи. -Л.: «Наука», 1969. -С. 564.

түр, үшінши орында техникалык – 66 хәм аўқатлык өсимликлер – 59 түр ийелейди. Пал берйўши өсимликлер 37 түрде, декоратив – 24 түрде ушырасты.

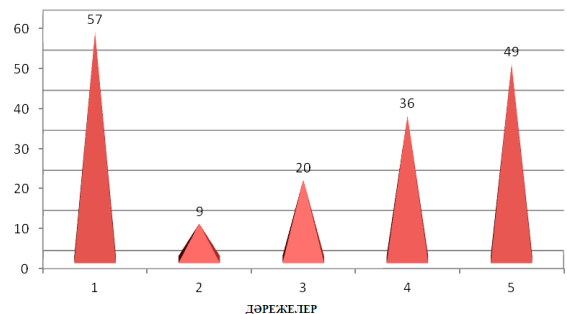

Сүўрет 2. Қарақалпақстан Республикасы бойынша МӨЖТ дың хожалық-баҳалылық топарлары бойынша бөлистирилиўи

А-аўқатлык, В-от-жемлик, С-декоратив, D-техникалык, E-дәрилик, F-пал берйўши.

Түрлердин әхмийетлилик дәрежеси бойынша таркалыўы бир кәлипте емес. Демек, МӨЖТ нын 1-топарына егинлер киргизилип, өз сортларына ийе 57 түр киргизилген. Олардың арасында *Cichorium intybus* L., *Sinapis arvensis* L., *Elaeagnus turkomanica* N.Kozl., *Mentha asiatica* Boriss, хәм басқалар бар (сүўрет-3).

Түрлерди 2-топарына сабыўда қатнасаўғын 9 түр киргизилген: *Plantago lachnanta* Bunge, *Taraxacum bicornе* Dahlst., *Onobrychis micranta* Schrenk, хәм басқалар. 3-топарына МӨЖТның 20 түри – жақын түкымлас хәм мәдений егинлер киреди. Олардың арасында *Lactuca serriola* Torner in L., *Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A.Mey, *Capparis rozanowiana* B.fedsch., *Lolium multiflorum* Lam., *Solanum nigrum* L. хәм басқалар бар. 4-топарға МӨЖТ ге ийе болған түўыстың пайдалы түрлери болған 36 түр киргизилген, сонын ишинде *Allium sabulosum* Stev.ex Bunge., *Amaranthus retroflexus* L., *Artemisia terraealbae* Krasch., *Zygophyllum oxianum* Boriss., хәм басқалар. 5-топарға пайдалы түўыслардың басқа барлык түрлери болған 49 өсимлик киргизилген.

Сүўрет 3. Қарақалпақстан Республикасы МӨЖТ дың әхмийетлилик дәрежеси бойынша таркалыўы

Жүўмақлаў

Солай етип, Қарақалпақстан Республикасы аймағында 116 түўыс хәм 38 түкымластан МӨЖТның 171 түри өседи. Түрлердин ең көп таркалған флористикалык районына Әмийдәрәяның қуярлығы киреди. Собықлылар, соралылар, құрама гүлдилер хәм масаклылар түкымлас ўәкиллери ең кең таркалғанлар қатарына киреди, хожалық-баҳалылық топары бойынша от-жемлик, аўқатлык хәм дәрилик қәсийетлерге ийе болған МӨЖТ лар үстинликке ийе.

Изертлеўлер нәтийжеси Қарақалпақстан Республикасы флорасында МӨЖТның кең биологиялык көп түрлиликке ийе хәм оларды кеннен қолланыўды хәм егисликке киритиўдин келешегине ийе екенлигин көрсетти.

2. Никитин В.В., Бондаренко О.Н. Дикие сородичи культурных растений и их распространение на территории СССР (конспект). - Л.: 1975. -С. 69.
3. Брежнев Л.Д., Коровина О.Н. Дикие сородичи культурных растений флоры СССР. - Л.: «Колос». 1981. -С. 376.
4. Смекалова Т.Н., Чухина И.Г. Стратегия сохранения диких сородичей культурных растений на территории России. // Ботанические исследования в азиатской России: Материалы XI съезда Русского ботанического общества. -«Барнаул», 2003. -С. 118-119.
5. Смекалова Т.Н., Чухина И.Г. Каталог мировой коллекции ВИР. // Дикие сородичи культурных растений. -СПб.: 2005. -С. 54.
6. Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Пищевые, кормовые, лекарственные и др.: Справочник. - Л.: «Навка». 1969. -С. 564.
7. Smekalova T. Specific features of in situ conservation strategy in Russia: XXVI International Horticultural Congress and Ex. - «Toronto». 2002. -P. 526.
8. Нухимовская Ю.Д., Смекалова Т.Н., Чухина И.Г. Ликораствующие сородичи культурных растений в заповедниках России. // Фундаментальные основы управления биологическими ресурсами. - М.: Изд-во КМК. 2005. -С. 102-113.
9. Смекалова Т.Н., Чухина И.Г., Лунева Н.Н. Основные аспекты стратегии сохранения диких сородичей культурных растений. // Проблемы ботаников Южной Сибири и Монголии: Материалы 1-й междунар. науч.-практ. конф. -«Барнаул», 2002. -С. 265-269.
10. Weaver J. Genetic resources more important than arms for National Security. // Diversity. 1987. № 11. -P. 17.
11. Красная книга Казахской ССР. Т. Растения. - Алма-Ата: «Наука», 1996. -С.160.
12. Ажиев А.Б., Баходирова Д.Б., Назарбаева Г.А. Анализ распределения хозяйственно-ценных видов дикорастущих сородичей культурных растений республики Каракалпакстан. // Проблемы современной науки и образования. 2017. № 6 (88). -С. 14-16. DOI: 10.20861/2304-2338-2017-88. Импакт-фактор РИНЦ: 2,13.
13. Ajiyev A.B. Distribution of crop wild relatives plants into economically important groups in the Republic of Karakalpakstan / Ajiyev A.B., Khozhimatov O.Kh., Almenova G.P./International Research Journal. 2019. №2 (80). -P.74-78. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2019.80.2.013>.

РЕЗЮМЕ

Маколада Каракалпоғистон Республикаси флорасидаги маданий экинларнинг ёввойи ажодларининг таркиби ва даражаси таҳлил этилган. Адабиётлардаги маълумотларни қайта ишлаш ва дала изланишлари натижасида Қорақалпоғистон флорасида маданий ўсимликларнинг ёввойи ажодларининг 116 туркуми ва 38 оиласи 171 турда аниқланди. Турларнинг кўп тарқалиши кўйи Амударё дельтасида аниқланди. У ерда *Chenopodiaceae*, *Fabaceae* ва *Poaceae* оиласи вакиллари жуда кўп тарқалган. Ем - ҳашак, озуқа ва доривор аҳамиятга эга ўсимликлар хом ашё сифатида қатта аҳамиятга эга.

РЕЗЮМЕ

В статье проведён анализ видового состава и степени перспективности диких сородичей культурных растений флоры Республики Каракалпакстан. В результате обработки литературных данных и собственных полевых исследований перечень диких сородичей культурных растений флоры Каракалпакстана составил 171 вид из 116 родов и 38 семейств. Наибольшее видовое разнообразие выявлено в дельте Амударьи. Наиболее широко распространёнными являются представители семейства *Chenopodiaceae*, *Fabaceae* и *Poaceae*. По хозяйственно-ценным группам преобладают дикие сородичи культурных растений, обладающие кормовыми, пищевыми и лекарственными свойствами.

SUMMARY

The author of the article analyzes the species composition and the degree of perspective of wild relatives of cultivated plants of the flora of the Republic of Karakalpakstan. In the result of processing of literary data and field research, the list of wild relatives of cultivated plants of the flora of Karakalpakstan comprised 171 species from 116 genera and 38 families. The greatest species diversity is found in the Amudarya delta. The most common are representatives of this family. *Chenopodiaceae*, *Fabaceae* and *Poaceae*. The wild relatives of cultivated plants with feed, nutritional and medicinal properties predominate in the economically valuable groups.

ALLIUM CEPA L.ning BIO-EKOLOGIYALIQ ÖZGESHELİKLERI

M.T.Baltabaev –biologiya ilimlerinin kandidati, dotcent

S.Kalbaeva - talaba

Ўқитиш йилидаги Ўқитиш мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayancn so'zlar: ikki yillik, poliz, poyasi, yaproq, ildiz, gul, meva, o'sish va rivojlanish, vegetativ, generativ organ, urug', changlanish.

Ключевые слова: двухлетний, овощной, стебель, лист, корень, цветок, плод, рост и развитие, вегетативный, генеративный орган, семена, опыление.

Key words: biennial, vegetable, stem, leaf, root, flower, fruit, growth and development, vegetative, generative organ, seeds, pollination.

Alliaceae tuqumlasına kiretuğın bir jıllıq yamasa eki jıllıq shóp deneli baw-baqsha ósimlik (1-súwret). Biyikligi 60-100sm [4].

Jer astında aq túbiri boladı. Paqalı uzın, ishi gewek, orta bólimi juwınarğan boladı. Japırağında uzın cilindr tarizli, ótkir ushli, ishi quwis bolıp, paqalğa qına menen ornalasqan. Gülleri ápiwayı sayamanga toplanğan. Miywesi shar sıyaqlı boladı. Piyaz may-iyun aylarında gülleydi, tuqımı iyul ayında pisedi [2]. Kópshilik mámleketlerde, GMDA-nıń barlıq aymağında egiledi. Qaraqalpaqstanda barlıq rayonlarda baw-baqsha ósimlik sıpatında har túrli sortları egiledi. Piyazdıń watamı-Ozbekstan.

1-súwret. Domalaq piyaz. 1-nálshe; 2-ósimlik ekinshi jılı; 3-top gúl; 4-gúl dúzilisi; 5-tuqım

Piyaz ósimliginiń ósiw hám rawajlanıw dáwiri tómendegi mına fazalardan ibarat: tuqımın kógeriwshenligi, náliniń kógeriwi, japıraq shıǵarıwı hám tamır jayıwı, shaqaları hám tamirlarinıń jayıwı, piyazlıqtıń payda bolıwı, top güllerdiń payda bolıwı, güllewı, zúraát toplawı, pisip jetilisiwi.

Piyaz náli egilgennen keyingi 8-10-kúnleri kórine baslaydı,dáslepki waqıtlarda áste rawajlanadı. Birinshi ayda 4-5 haqıyqıy kishkene japıraqları payda boladı, sońınan úlken ólshemdegı vegetativ organlarınń ósiwi tezlesedi (25 sm ge shekem), iri piyazlıqlarınıń payda bolıwı támiyinlenedi.

Qolaysız sharayatlarda, ásirese ıǵallıq jetispegende hám jer qattı bolıp qısqanda, domalaq piyazdıń japıraqlarınıń payda bolıwı hám ósiwi toqtaydı, piyazlıǵınıń payda bolıwı baslanadı, jasıl japıraqları kewip túsip qaladı. Qurǵaqshılıq tamam bolıwı menen piyazlıǵınıń payda bolıwı dawam etetuğın bolǵanlıqtan, japıraqları qayta óspeydi qálpine kelmeydi, al chesnoktıń piyazdan ózgesheligi, japıraqları ósiwi múmkin. Bular kóp jıllıq piyazlarǵa da tiyisli qurǵaqshılıq japıraqlarınıń ósiwin toqtatıp qoyadı, sońınan suw berilse, olar ósiw procesin dawam ettiredi.

Domalaq piyaz piyazlıǵınıń payda bolıwı hám pisiwi

hám kóp jıllıq piyaz ósimliginiń shaqalawı olardıń birinshi jıl ósiwinde tamamlanadı, onnan keyin tınısh ósiw dáwiri baslanadı. Bul hár qıylı sortta hár qıylı boladı. Domalaq piyaz hám chesnokta 1aydan 6 ayǵa shekem, kóp jıllıq piyazlarda bir neshe hápteden ibarat boladı. Piyaz ómiriniń ekinshi jılında japıraqlarınıń ósiwi menen bir qatarda gúllewshi shaqası payda boladı. Shańlanıwdan tuqım piskege shekem 45-55 kún ketedi.

Piyazdıń barlıq túrleri suwıqqa shıdamlı, olardıń tuqımları 2-3°C da ónip baslaydı, biraq optimal ósiw temperaturası 18-20° C bolıp, bunda 10-20 kúnde nálleri ósip shıǵadı. Piyaz nálleri báhárgi suwıqlarǵa shıdamlı, biraq túngi ayazǵa, ásirese 3-5°C dan tómene júdá sezgir boladı, domalaq piyaz 1-3°C qa shekemgi suwıqqa shıdaydı. Piyaz hám chesnoktıń japıraqlarınıń jayılıwı ushın optimal temperatura 18-25°C. Piyazlıǵınıń payda bolıwı hám pisiwi ushın temperaturanıń 27-30°C qa shekemgi kóteriliwi jaǵımlı boladı, bul piyazlıq japıraqlarınan plastikalıq zatlardıń ushıp shıǵıp ketiwin támiyinleydi, olardıń pisiwin tezletedi. Tamırar ushın optimal temperatura jer betindegi bólegine qaraǵanda tómenelew boladı. Olar hátte 2-3°C da ósip baslaydı, 20° C dan artıq temperatura olardıń ósiwin toqtatadı. Domalaq piyazdıń generativ organlarınıń payda bolıwı ushın eń optimal temperatura 5-12°C. Tómen temperatura -1° +1°C) hám ádewir joqarı temperatura (12-15°C dan joqarı) bul processı toqtatadı. Piyazdıń bul ózgesheligi olardı saqlawda esapqa alınadı.

Piyazdıń barlıq túri ıǵallıqtı kóp talap etetuǵın ósimlikler, domalaq piyaz vegetaciyanıń birinshi dáwirinde japıraq apparatınıń jedel ósiwi hám hálisiz tamır sistemasına, piyazlıqtıń payda bolıwı waqtında kerek boladı. Piyazdıń jetilisiw dáwirinde ıǵallıqtıń artıqsha bolıwı japıraqlarınıń túsiwin hám túneginiń pisiwin keshletedi. Bunday piyaz saqlawǵa shıdamsız. Kóp jıllıq piyazlar pútkil vegetaciya dáwirinde ıǵallıq talap etedi. Olar

onsha uzaq dawam etpeytuǵın ıǵallanıwǵa shıdamlı boladı [3].

Piyazlardıń kópshilik túri ushın kúnniń uzaq bolǵan jaqsı, túslik sortları ushın optimal kún uzınlıǵı 13-15 saat.

Piyaz áyyemgi egin esaplanıp, onnan insan kóp mın jıllar dawamında paydalanıp kelgen. Biziń eramızǵa shekemgi 4000 jıllar aldın piyaz Aziya elleri- Iran, Qıtay, Indiya, Awǵanstanda belgili boldı, kópshilik izertlewshiler olardı piyazdıń watanı dep esaplaydı. Piyaz Aziyadan Egipetke, onnan Gretcyǵa hám Rimge ótti. Oraylıq Evropaǵa V-VI ásirlerde, Rossiyaǵa XII-XIII ásirlerde alıp kelindi. Ol barlıq jerde ósirildi hám bahalı baw-baqsha ósimligi esaplanadı.

Piyazdı kóplep óndiriwshiler-AQSh, Yaponiya, Egipet, Turkiya, Indiya, Qıtay, Pakistan, Evropa elleri (Ispaniya, Italiya, Ruminiya, Polsha, Germaniya, Vengriya), Latın Amerikası elleri (Argentina, Braziliya). Piyaz Uzaq Shıǵısta, Orta Aziya, Zakavkazede ósiriledi.

Piyaz piyazlıǵında kóp muǵdarda qurǵaq zatlardıń bolıwı menen (11,6-20,4%) bahalı, qant 4,9- 14 %, ol glyukoza, fruktoza, saxaroza hám maltoza kórinisinde boladı.

Domalaq piyaz piyazlıǵında disulfidlerden; polisaxarid, inulin, fitin, efir mayları 0,005%, 2,5% azot birikpelerinen, flavonoidlerden hám fitocidlerden turadı.

Piyaz ashshı, ortasha ashshı hám mazalı boladı. Ashshı piyaz quramında 80-85% suw, 8,7-10% qant hám kóp muǵdarda efir mayı; ortasha ashshı piyazda bolsa 87-88% suw, 8-9% qant bolıp, efir mayı azıraq boladı; mazalı piyazda 90-92% suw, 4-7% qant hám júdá az muǵdarda efir mayı bar.

Domalaq piyaz vitaminlerge oǵada bay, S vitaminen tsıqarı A, V, V₂ vitaminleri bar. A vitaminini bas piyazda 0,3 mg %, ayırım piyazlarda 60 mg % [1].

Piyaz kúlinde 20 ǵa shamalas ximiyalıq elementler bar, kaliy, natriy, fosfor duzları kóp. (1-keste)

1-keste

Domalaq piyazdıń azıqlıq organlarınıń mineralıq quramı (mg/ 100g ıǵal halında).

Ostanqulov T.E., Zuev V.I., Qodirxo'jaev O.Q. maǵlıwmatı boyınsha

Ósimlik bólimleri	Kúl elementleri niń summası %	Na	K	Ca	Mg	P	Fe
Japıraq	1	57	259	121	18	26	1
Piyazlıq	1	18	175	31	14	58	0,8

Piyaz áyyemgi waqıtlardan-aq emlik qásiyeti menen bahalanıp kelgen. Ol áyyemgi waqıtlarda jılan shaqqanǵa hám basqa záhárlı haywanlar uwına qarsı qollanılıp kelgen. Áyyemgi dárilik shóplerdiń belgili bilimdamı Diaskord tislengen jerge piyaz hám duz eritpesin qoyıwdı buyırǵan. Iyt tislegende de piyaz benen emlew paydalanǵan. Belgili áyyemgi grek shıpakeri Galen flegmatikler ushın oǵada paydalı, al tez qozatuǵın adamlar xolerikler ushın paydasız ekenligin aytqan. Tis awırǵanda tistiń etin sok penen shayıw paydalı. Dizenteriyada mayda quwırılǵan piyazdan paydalanǵan. Shash túsiwge qarsı bas tazalanǵan piyaz benen súrtilgen. Ibn Sino jaman suwdı tazalanǵan piyaz benen shayqaǵan (onı zálezislendiriw hám iyisin ketiriw ushın).

Piyazdıń emlik qásiyetlerinen házirgi kúnde xalıq hám ilimiy medicinada paydalanıladı.

Piyaz xalıq medicinasında grippke, kúyikke, jótelge qarsı, sidik júrgiziwshi, shiriwge hám gemorroyǵa qarsı qollanılǵan. Piyazdıń shiresi tislardi saqlaydı, kóriwdi jaqsılaydı, bóteke-tas keselliklerinde tastı hám qumdı eritiw uqıbına iye.

Piyaz ilimiy medicinada allilchen apparatı (piyazdıń 90% li spirtegi untaǵı) hám allilglitserin preparatları túrinde qollanıladı. Piyazdıń bul preparatları jinis bezleri gipertrofiyasında, qantlı diabette, xronikalıq shiriw proceslerinde hám furunkulezde, impotenciya ulıwma bekkemlewshi sıpatında qollanıladı. Atap aytqanda, allilchen as sińiriw beziniń sekratorlıq iskerligin, ishek tonusin hám júrek jumısın jaqsılaydı.

Fitocidler esabınan kúshli antiseptikalıq virusqa qarsı tásirlerge iye. Piyaz fitocidler streptokokkqa, difteriya, dizenteriya, tuberkulez tayaqsıhaların, trixomonadalarǵa hám t.b. mikroorganizmlerge qırıwshı tásir kórsetedi. Piyaz ótkir dem alıw jolları keselliklerin, anginanı, sozılmalı tonzelitti hám t.b. dawalawda qollanıladı. Piyaz gripp epidemiyalarında profilaktikalıq maqsetlerde qollanıladı.

Piyaz preparatları ishteydi qozdradı, as sińiriw bezleri sekreciyasın kúsheytedi, as sińiriwdi jaqsılaydı, isheklerdiń jıyırılıwın kúsheytedi. Usıǵan baylanıslı piyaz preparatı as sińiriw buzılǵanda, ishek atoniyası, kolit, aterosklerozda, gipertoniyanıń geybir túrleri hám xolesterin muǵdarın kemeytiwshi sıpatında qollanıladı.

Piyaz jaqsı vitamin quralı esaplanadı. Cinga profilaktikasında qollanıladı, sebebi kók piyaz organizmniń askorbin kislotasına bolǵan sutkalıq talabın tolıq qandıradı. Taza piyaz spermatogenezdi stimullastıradı, erkekler jınıslıq potenciya arttıradı, suw-duz almasıwın normallastıradı.

Tazalanǵan piyazlıǵın (stakan suwda 10-12 saat qoyıwdan alǵan tınba glistke qarsı qollanıladı, 3 kún dawamında ash qarınǵa urtlap ishiledi.)

Qurǵaq piyaz qabıǵınan tayarlanǵan tınbalar jaramı jazıwshı sıpatında qollanıladı.

Domalaq piyaz dermatologiyada furunkulezde, shash tógiliwdiń aldın alıwda hám emlewde qollanıladı, viruslıq, allergiyalıq dermatozlarda qollanıladı. Asxana uksusında qayta isengen piyaz jún hám qabarıwları joq etiw quralı. Piyaz shiresi sepkillerdi ketiriwde qollanıladı. Teriniń irinli jaraların, irinli isiklerdiń jemiriw processlerinde piyaz

preparatları menen dawalawduń jaqsı nátiyjeler bergenligi anıqlanǵan.

Piyaz keń tarqalǵan kosmetika quralı, piyaz mıs simlıq (jaqsısı oblepıxa) mayı aralaspaı maskası jıyıqlardıń payda bolıwın kemeytedi, bettiń terisin jaqsılaydı, quwatlandıradı. Qabıq qaynatpaı menen qayızǵaqtı ketiriw ushın juwǵannan keyin shiresi shayıp taslanadı. Taza piyaz shash

tamırın bekkemlew ushın, olardıń ósiwi, jıltırawı hám talshıqlanıwı ushın bas terisine súrtiledi.

Jańa piyaz hám piyaz preparatların asqazannıń ishekli hám on eki eli ishek keselliklerinde, asqazan-ishek traktınıń, bawırduń ótkir keselliklerinde paydalanıwǵa bolmaydı, sebebi efir mayları qozdırıwshı tásir kórsetedi hám kesellikti qayta kúsheytıwı múmkin.

Adebiyatlar

1. Abu Ali ibn Sino Shifobaxsh o'simliklar haqida. –Tashkent: «Mehnat», 1990. 26-b .
2. Baxiev A., Dawletmuratov S. Qaraqalpaqstannıń dárilik ósimlikleri hám olardı qollanıw. -Nukus: «Qaraqalpaqstan», 1986.
3. Ostanqulov T.E., Zuev V.I., Qodirxo'jaev O.Q. "Sabzavotchilik". –Tashkent: 2009.10-b.
4. Pratov O', Shamsuvalieva L. va boshqalar. Botanika. -T.: «Ta'lim», 2010.

РЕЗЮМЕ

Maqolada umumiy piyoz paydo bo'lishining botanik xususiyatlari, kimyoviy tarkibi, dorivor va biologik xususiyatlari to'g'risidagi ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

Статья содержит научные данные о ботанической характеристике, химическом составе, лекарственных свойствах и биологических особенностях происхождения обыкновенного лука.

SUMMARY

The article contains scientific data on the botanical characteristics, chemical composition, medicinal properties and biological characteristics of the origin of common onions.

УДК 626.823.631.634:631.431

ОСОБЕННОСТИ ИНФИЛЬТРАЦИОННОГО УВЛАЖНЕНИЯ ГРУНТОВ ИЗ КАНАЛОВ И СООРУЖЕНИЙ НА НИХ

Р.Хужакулов - кандидат технических наук, профессор
Каршинский инженерно-экономический институт

А.Джуманазарова - кандидат технических наук, доцент
Нукусский филиал Ташкентского государственного аграрного университета

К.Жаксымуратов – кандидат геолого-минералогических наук

М.Базарбаев – студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: чўкувчан грунт, инфильтрация, степень влажности, расчёт деформаций, гидротехнические сооружения, намланиш жараёни, дастлабки намлаш муддати.

Ключевые слова: просадочный грунт, инфильтрация, степень влажности, расчёт деформаций, гидротехнические сооружения, лессовые основания, процесс увлажнения, сроки предварительного замачивания.

Key words: subsidence soil, infiltration, degree of humidity, calculation of deformations, hydraulic structures, loess grounds, the process of moistening, terms of preliminary soaking.

Процессы деформации и увлажнения просадочных грунтов тесно связаны друг с другом. С одной стороны, деформации просадочного грунта зависят от степени его влажности, а с другой - они серьёзно влияют на закономерности процесса увлажнения массива. В связи с этим совершенствование методов расчёта деформаций лессовых оснований ГТС требует тщательного изучения процесса увлажнения массива и влияния на этот процесс специфики воздействия и ирригационных сооружений на грунт.

Характер увлажнения лессовых оснований ГТС зависит как от грунтовых условий площадки, так и от типа сооружения, его размеров в плане, давления, передаваемого сооружением на грунт, ширины зеркала воды и её напора и т.п. Можно выделить два типа сооружений по характеру увлажнения их оснований [7:17].

I тип - сооружения, в период работы которых их основания увлажняются постоянно или в течение длительного периода. К таким сооружениям следует отнести перепады, быстротоки и другие сооружения на каналах, а также сами каналы. В процессе эксплуатации таких сооружений в их основания поступают значительное количество влаги;

II тип - сооружения, из которых вода в грунт попадает только случайно, на краткое время в результате повреждения их конструкций. Это - трубы, лотки, каналы в противофильтрационных одеждах и т.п., а также другие водосточники, имеющие весьма малую площадь зеркала воды и работающие периодически.

В основаниях сооружений I типа просадочная толща промачивается интенсивно и, как правило, полностью. При авариях сооружений II типа массив грунта увлажняется не до полного водонасыщения и обычно образуется лишь подвешенный контур увлажнения.

В пределах контура увлажнения влажность грунта изменяется от природной (на границе увлажнённой зоны) до близкой к полному водонасыщению в непосредственной

близости к водисточнику.

Процесс фильтрационного увлажнения грунтов, в том числе просадочных, изучался многими авторами [1, 2, 6, 7, 8, 10]. В частности, отмечается, что для источников увлажнения любой формы в плане, имеющих примерно равную глубину наполнения, скорость промачивания грунта пропорциональна их поперечным размерам. Вместе с тем, при замачивании грунта из источников увлажнения, имеющих примерно одинаковую ширину и глубину наполнения, но разную форму в плане в одном случае компактную, имитирующую строительные котлованы, а в другом вытянутую, представляющую собой отрезки сооружений с основанием изменяет напряжённое состояние конструкций ГТС, понижая их надёжность.

Нормативные документы [20] рекомендуется использовать для фильтрационных расчетов оснований ГТС I и II классов метод электродинамических аналогий (ЭГДА). Однако этот метод вызывает необходимость применения аналоговых вычислительных машин или сложных расчетов, требующих точного решения уравнений гидродинамики.

В других случаях допускается применение более простых методов, основанных на принципах обобщенного закона Дарси - методов коэффициентов сопротивления, фрагментов и др. При проведении расчетов по этим методам строение пористой среды грунта считается упорядоченным, что не соответствует действительности. Кроме того, здесь трудно учесть факт изменения фильтрационных характеристик лессового грунта в процессе его просадки и изменения степени водонасыщенности массива [13, 9, 19].

В связи с этим рядом учёных была сделана попытка определения закономерностей движения влаги в грунте статистическим методом. Недостатком статистических моделей процесса увлажнения грунта является то, что в связи с большим разнообразием свойства грунтов такие модели не являются универсальными, это затрудняет применение по-

добных способов решений в практических целях. Так А.А.Мустафаев [15], опираясь на результаты исследований динамики процесса увлажнения лессовых грунтов, указывает на его сложный характер, что связывает с взаимным влиянием процессов увлажнения и деформации просадочных грунтов. На основе анализа различных методов расчёта увлажнения и деформации лессовых грунтов [14] автор указывает на необходимость разработки достоверных и не слишком трудоёмких методов моделирования этих процессов.

Дзекцером Е. С. и Певзнером Л. М. [3] приводится математическая модель движения влаги в насыщенных грунтах, обладающих и не обладающих просадочными свойствами. При этом в движущемся потоке влаги выделяются три зоны, разделённые подвижными границами:

1.3 зона полного (максимального) насыщения, движение воды в которой происходит под действием гравитационных сил.

2. Зона капиллярного насыщения – перемещение воды осуществляется под действием капиллярных и частично гравитационных сил.

3. Зона плёночного насыщения, где передвижение жидкости происходит под действием сорбционных сил.

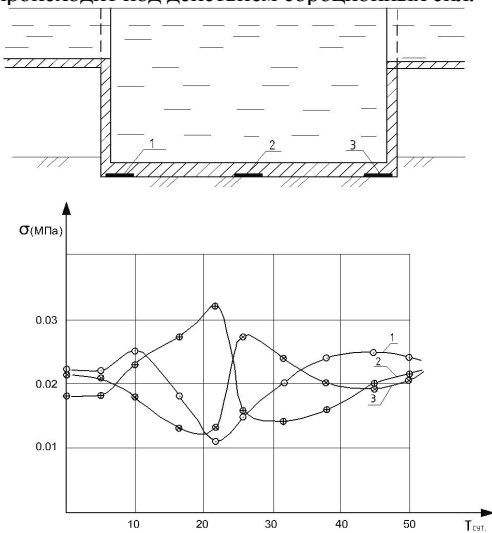

Рис.1. Трансформация напряжений на контакте вододелителя с лессовым основанием.

На теории влагопереноса при неполном насыщении грунта основан расчёт зон увлажнения в лессовых просадочных грунтах, предлагаемый в работе И.Г.Рабиновича [16]. Одним из достоинств этой методики является применение элементов графического моделирования, что значительно упрощает практическое использование данного метода расчёта.

Однако указанные методы моделирования процесса перемещения влаги в лессовых грунтах также нельзя считать

универсальными. Это объясняется особенностями и большим разнообразием свойств просадочных грунтов (пористость, просадочность, природная важность, слоистость, нарушение сплошности и т.д.).

С учётом сказанного, нормативный документ [20] рекомендует определять фильтрационные и другие характеристики лессовых грунтов района строительства путем их полевого замачивания. При таком исследовании свойств массива грунта удаётся наиболее полно определить его фильтрационные просадочные и другие характеристики. Однако опытное замачивание большого количества котлованов требует значительных затрат труда и времени.

Несомненный интерес представляет предлагаемая в работе А. А.Кириллова [11] методика определения необходимых сроков проведения предварительного замачивания лессовых грунтов, требуемого для этого количества воды, основанная на результатах полевых опытов. В ходе полевых работ [8, 9, 19] изучался процесс увлажнения лессового грунта через котлованы различных размеров, на основании чего разработана методика определения сроков осуществления предварительного замачивания лессовых грунтов. Эта методика выгодно отличается сравнительной простотой, но требует дальнейшего уточнения в связи с тем, что использованные автором экспериментальные данные получены только в одном регионе.

Следует отметить, что характер увлажнения просадочных грунтов в основаниях сетевых сооружений на каналах в значительной степени зависит от конструкции подземного контура ГТС и условий взаимодействия сооружения и основания [2]. Между флютбетом и лессовым основанием в процессе просадки могут образовываться полости отрыва, способствующие ускоренному проникновению воды в грунт и повышающие вероятность контактного размыва основания.

В связи с вышеизложенным, можно сделать следующие выводы:

- прогноз времени промачивания и характера увлажнения лессовых оснований ГТС является задачей сложной и требующей для ее решения учета большого числа различных факторов. Это затрудняет разработку простых и достоверных методов расчёта параметров процесса увлажнения массива грунтов.

- существующие методы расчета процесса инфильтрации влаги в массив грунта, как правило, громоздки и сложны. В связи с этим представляет интерес разработка иных приемов и методов прогнозирования процесса увлажнения грунта, которые с достаточной для практики точностью могли бы заменить существующие математические модели.

- несмотря на большое количество исследований, проведенных по данной тематике многими специалистами, ещё остаётся целый ряд нерешенных вопросов. Лессовые грунты, как основания гидросооружений требуют дальнейшего экспериментального и теоретического изучения с целью выявления особенностей инфильтрации в них влаги, серьёзно влияющих на напряжённо-деформативное состояние сооружений и их оснований.

Литература

1. Виноградова Г.Н. Исследования уплотнения просадочных грунтов предварительным замачиванием в ирригационном строительстве: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. тех. наук. -М.: 1968. -С.22.
2. Дармограй В.П. К гидротехническому расчету сетевых сооружений на каналах в просадочных грунтах. В кн.: Новые способы строительства и гидравлика гидротехнических сооружений. -М.: Изд. ВНИИГиМ.1978, вып. 4. -С. 34-38.
3. Дзекцер Е.С., Певзнер Л.М. Движение влаги в ненасыщенных породах (зона аэрации), осложненное процессом просадки. – Тр. производ. и науч.-исслед. института по инженерным изысканиям в строительстве. -М.: 1971, Т. 10, -С. 62-77.
4. Докин В.А., Засов С.В. Особенности работы гидротехнических трубчатых сооружений на просадочных лессовых грунтах. – В кн.: Конструкции и основания мелиоративных сооружений. -М.: МГМИ, 1962, -С. 69-73.
5. Докин В.А., Фролов Н.Н. Классификация гидросооружений оросительных систем на лессовых грунтах по характеру их взаимодействия с просадочными основаниями. – В кн.: Гидротехнические сооружения, основания и фундаменты. -М.: МГМИ, 1979. Т. 62, -С. 90-94.
6. Жакапбаева Г.А. Совершенствование приемов проектирования сооружений оросительных систем на просадочных грунтах по совместным предельным деформациям. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. тех. наук. -М.: МГУП. 2001. -С. 20.
7. Засов С.В. Взаимодействие гидросооружений оросительных систем с просадочными основаниями. Автореферат дисс.на соиск.уч.степ.канд. техн. наук. -М.: 1986, -С. 20.
8. Засов С.В., Хужакулов Р. Водопроводящее сооружение на просадочных грунтах. В сб. матер. конф. КИЭИ, Карши, «Насаф», 2002, -С.147-148.
9. Засов С.В., Хужакулов Р. Эксплуатационная надежность оросительной сети и урожай хлопчатника в Каршинской степи. В

сб. материалов Всероссийской научно-технической конференции (22-24 апреля 2003 г.) «Экологическая устойчивость природных систем и роль природообустройства в ее обеспечении». -М.: Московский государственный университет Природообустройства, 2003. –С. 57-59.

10. Засов С.В., Хужакулов Р. Надежность функционирования гидромелиоративных систем в аридной зоне земледелия Ма- териалы международной научно-практической конференции «Проблемы развития водного хозяйства и пути их решения», МГУП, М., 2011, -С. 201-205.

11. Кириллов А.А. Особенности влагопереноса в мощных толщах сильнопросадочных грунтов при их предварительном за- мачивании. В кн.: Новые методы строительства и гидравлика гидротехнических сооружений. -М.: ВНИИГИМ. Вып. 4. 1978. -С. 136-141.

12. Мавлянов Г.А. Инженерно-геологические свойства лессовых пород орошаемых территорий Узбекистана. -Т.: «Фан», 1974, -С.170.

13. Мариупольский А.Л. Исследование работы ирригационных соору- жений на просадочных грунтах и совершенствование методов их проектирования. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. техн. наук. -М.: 1975, -С.24.

14. Мустафаев А.А. Теоретические основы процесса увлажнения лессовых грунтов. -В кн.: Вопросы механики просадочных грунтов. -Баку: 1967, т.4, -С.3-12.

15. Мустафаев А.А. Основы механики просадочных грунтов. -М.: Стройиздат, 1978.-С. 263.

16. Рабинович И.Г. Расчет увлажненных зон в лессовых просадочных грунтах. В кн.: Основания, фундаменты и механика грунтов. -М.:1976, вып. 5, -С. 35-38.

17. Фролов Н.Н., Засов С.В., Хужакулов Р. Особенности напряженно-деформативного состояния лессовых просадочных ос- нований сооружения НИИТЗИ Агропром Минсельхоза Российской Федерации, №68, ВС-96, Деп. -М.: 1996, -С.6.

18. Фролов Н.Н. Определение расчётной величины деформации лессовых грунтов по компрессионным испытаниям. - (Тр. МГМИ). -М.: 1967. -С.156.

19. Хужакулов Р., Засов С.В. Вопросы проектирования гидротехничес- ких сооружений на просадочных грунтах на юге Узбекистана. В сб. материалов республиканской научно-практической конференции. Каршинский инженерно-экономический институт, Карши, 11-12 марта 2016 г., -С.266 -269.

20. ҚМҚ 2.02.02-98. Гидротехник иншоотларнинг заминлари. -Т.: 1998.

РЕЗЮМЕ

Мақолада грунтларни каналлар ва улардаги иншоотлардан инфильтрация намланишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз боради. Лёсс грунтлардаги инфильтрация жараёни гидротехника иншоотлари ва уларнинг заминларини зўриқишли- деформация ҳолатига таъсир этувчи асосий омиллардан бири сифатида қаралади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об особенностях инфильтрационного увлажнения грунтов из каналов и сооружений на них. На основе выполненного анализа ранее проведённых исследований особенность инфильтрации в лессовых грунтах рассматривается как серьёзный фактор, влияющий на напряжённо-деформативное состояние гидротехнических сооружений и их оснований.

SUMMARY

The article deals with the features of the infiltration moistening of soils from canals and structures on them. Based on the analysis of previous studies performed, the specificity of infiltration in loess soils is considered as a serious factor affecting the stress-deformative state of hydraulic structures and their foundations.

УДК: 639.3

СОЗРЕВАНИЕ ПЁСТРОГО ТОЛСТОЛОБИКА В УСЛОВИЯХ ПАСТБИЩНОЙ АКВАКУЛЬТУРЫ В РАВНИННОЙ ЗОНЕ РЕКИ ЗАРАФШАН

Т.С.Канатбаева – самостоятельный соискатель

Б.Г.Камилов – доктор биологических наук

Ташкентский государственный аграрный университет

Х.Т.Юлдашев – самостоятельный соискатель

Академический лицей при Самаркандском ветеринарно-медицинском институте

Tayanch so'zlar: baliq, suv ombori, Tudako'l suv ombori, sazan, yaylov akvakulturası, Zarafshon daryosi, do'ngpeshona.

Ключевые слова: рыба, водохранилище, Тудакульское водохранилище, сазан, пастбищная аквакультура, река Зарафшан, карп.

Key words: fish, reservoirs, Tudakul reservoir, carp, pasture aquaculture, the River Zarafshan, carp.

Пёстрый толстолобик (*Hypophthalmichthys nobilis*) вместе с белым толстолобиком (*Hypophthalmichthys molitrix*) и белым амуром (*Ctenopharyngodon idella*) был завезён личинками в 1960-е годы из Китая и реки Амур России в прудовые хозяйства Узбекистана. В настоящее время вместе с карпом (*Cyprinus carpio*) это основные объекты карповой прудовой поликультуры республики. С 1970-х молодёжь этих видов из рыбхозов активно зарыбляли в водохранилища и озёра всей равнинной части республики для формирования промысловой ихтиофауны. Основные исследования биологии, в том числе для развития технологии аквакультуры, проводили для белого толстолобика, данные по которому переносили и на пёстрого толстолобика. Данные по пёстро- му толстолобику фрагментарны [1, 8].

С начала 2000-х в равнинных водоёмах республики развивают новое направление – пастбищную аквакультуру, при которой в целевом рыбопитомнике, построенном на берегу водоёма, создают маточное стадо из вылавливаемых рыб, полученным потомством зарыбляют в промышленных масштабах этот водоём. Через несколько лет стадо культивируемого объекта облавливают методами рыболовства. Развитию такой аквакультуры необходимы уверенные технологии формирования маточных стад и воспроизводства конкрет-

ного вида. Целью данной работы было изучить созре- вание пёстрого толстолобика в условиях бассейна реки Зарафшан, где пёстрый толстолобик является важным объектом пастбищной аквакультуры.

Материалы и методика

Работы проводили в феврале – мае 2017 и 2018 года в рыбопитомнике предприятия «Аква-Тудакуль» на берегу Тудакульского водохранилища, где формируют ремонтно-маточное стадо пёстрого толстолобика из рыб, пойманных в водоёме. В рыбопитомнике искус- ственно получают потомство, выращивают сеголетков в земляных прудах в поликультуре карповых и осенью, обловив пруды, зарыбляют водоем с плотностью по- садки 150-200 шт./га для дальнейшего вылова крупной товарной рыбы через 2-3 года нагула (рис. 1).

Весной при облове ремонтных стад в зимовальных прудах и в уловах рыболовов в водохранилище собира- ли особей пёстрого толстолобика разного возраста и размеров. Всего обработано 79 экземпляров. У рыб из- меряли длину тела до конца чешуйного покрова (L, см) с точностью до 0,1 см, а также общую массу тела (W, г) и массу тела без внутренностей (W1, г) с точностью до 1 г. У рыб собирали чешую с середины тела в первом ряду над боковой линией строго под первым лучом спинного плавника. В лабораторных условиях готовили

препараты чешуи и под бинокулярной лупой определяли возраст [2]. Рыб вскрывали и определяли стадию зрелости гонад и расчисляли гонадо-соматический индекс по общепринятой методике [7]. Кусочки гонад фиксировали в растворе Буэна, в лабораторных условиях готовили парафиновые препараты толщиной 6-7 мкм, которые изучали с помощью светового микроскопа. На срезах уточняли стадию зрелости по степени развития ооцитов старшей группы [3].

Результаты

Созревание самок пестрого толстолобика. *Одно-годовалые самки* фактически были выращены в прудах рыбопитомника и достигали длины 25 - 33 (в среднем 26,6 см.) рыб по полу не отличить. Все особи в этом возрасте находились на I стадии зрелости.

Двухгодовалые самки, выловленные в водохранилище, достигли 49,7 - 60,2 см (в среднем 51,1 см.). Уже при биологическом анализе при вскрытии рыб по гонадам можно отличать самок и самцов.

У всех самок данной возрастной группы гонады развились до II стадии, но это было начало стадии. Хорошо заметных кровеносных сосудов в гонадах не было. На гистологических срезах самыми продвинутыми в развитии были ооциты малого роста.

Трёхгодовалые самки в условиях водохранилища достигли крупных размеров - 79,5 - 88,5 (83,9) см. Различить рыб по полу можно было также при вскрытии во время проведения биологического анализа. Также уверенно можно было различить рыб по полу по первому лучу грудного плавника: у самцов первый луч имел зазубрины по всей длине. У всех самок данной возрастной группы гонады перешли на III-IV и IV стадию.

На гистологических срезах у таких самок отметили, что самые продвинутые в развитии ооциты имеют хорошо развитые вакуоли с разным наполнением желтком.

Четырёхгодовалые самки достигали длины тела 90 - 98 (96,1) см. Рыб данной возрастной группы по полу можно было отличить по наличию зазубрин на первом луче грудного плавника у самцов и по брюшку с созревающей икрой у самок уже с ранней весны. Биологический анализ показал, что все самки весной имели гонады на IV стадии зрелости.

В общем есть зависимость созревания самок пестрого толстолобика (по стадиям развития гонад) с размерами рыб (табл. 1).

Гонадо-соматический индекс у самок по мере роста рыб и развития гонад до первого наступления половой зрелости растёт. У ювенальных самок ГСИ составляет сотые доли процента. У самок с гонадами на II стадии зрелости ГСИ возрастает до 0,2-0,6%. При развитии гонад до III стадии ГСИ самок возрастает до 0,74 - 0,99%. При достижении гонадами IV стадии зрелости ГСИ увеличивается до 6,6% - 9,5%. У половозрелых самок к маю ГСИ составляет 8-18% в мае (к сезону разведения).

Созревание самцов пестрого толстолобика. Все годовалые рыбы пестрого толстолобика были на первой стадии зрелости гонад и было разделить рыб по полу было трудно.

Двухгодовалые самцы. В нашей выборке были особи длиной 45 - 58 см. Все самцы имели гонады на хорошо сформировавшейся II стадии зрелости. Однако выбор самцов по зазубринам на первом луче грудного плавника ещё был невозможен.

Трёхгодовалые самцы. Выборка включала самцов длиной 77 - 87 см. Все самцы были половозрелыми.

Гонадо-соматический индекс у самцов. У годовалых самцов гонады малы, ГСИ составлял сотые доли процента. У 2-годовалых самцов ГСИ составлял 0,01 - 0,04%. У 3-годовалых самцов (с гонадами на IV стадии) ГСИ достиг 0,1 - 0,54 %.

Обсуждение

У пестрого толстолобика в ареале и в современном распространении (в результате многочисленных интродукций во многих странах мира) выявлена существенная географическая изменчивость в скорости созревания. В Индии, Израиле и странах Юго-Восточной Азии особи данного вида достигают первой половозрелости в 2-годовалом возрасте, в Китае - в южной части - в 3 года, в северной - в 8-годовалом, в бассейне Миссури США - в 3-годовалом, в Румынии, Украине - в 6-9-годовалом [9, 10, 11], в окрестностях Москвы - отмечали, что пёстрый толстолобик не созревает. Для Узбекистана было выявлено, что созревание гонад самок пестрого толстолобика в условиях прудового разведения проходит нормально, при этом есть существенная разнокачественность: первой половозрелости отдельные особи достигают в возрасте 3 года, а в массе самки пестрого толстолобика достигают первой половозрелости в 4-5-годовалом возрасте [6]. Если рыбовод ставит задачу формировать маточное стадо пестрого толстолобика, в котором самки будут созревать в 3-4 года, то было рекомендовано использовать следующие нормы отбора рыб по длине (l) тела: 1 год - 20 см, 2 года - 40 см, 3 года - 60 см.

В отношении условий пастбищной аквакультуры следует отметить одну важную особенность. В отличие от водоёмов, куда пестрого толстолоба вместе с другими вселенцами дальневосточного фаунистического комплекса интродуцировали разово, в данном водоёме постоянно находится массивное стадо этого вида (несколько сот тонн), из которого промысел каждый год вылавливает более 100 тонн крупных особей неводным ловом (с ячеей более 70 мм). Т.о. в нагуливающемся стаде присутствуют все возрастные группы неполовозрелых рыб и значительные части поколений половозрелых. Они оказывают большой пресс на состояние естественной кормовой базы. Было опасение, что такое состояние вызовет такой адаптационный механизм популяции как замедление темпов роста и созревания. Это в свою очередь потребовало бы изменения мер регулирования управлением промысла рыбы на водоёме.

Наши данные показали, что в условиях естественного обитания зарыбляемого массивного стада пестрого толстолобика в Тудакульском водохранилище выявлен очень быстрый для условий умеренной зоны, в числе - для бассейна Аральского моря рост, более того - дружный рост. В результате указанного практически все особи обоих полов достигли первой половозрелости в 3 года.

Используемый метод формирования ремонтного стада из рыб, выловленных неводом в водохранилище с пересадкой их в летне-маточные пруды рыбопитомника рыбовод добивается получения дружно созревающего в указанном 3-годовалом возрасте маточного стада.

Косвенно, наши данные показывают, что развитие естественной кормовой базы водоёма, а именно - зоопланктона - выдерживает пресс массивного стада пестрого толстолобика, который реализует потенциал быстрого роста в водоёме.

Литература

1. Веригин Б.В., Макеева А.П. Разработка биологических основ рыбохозяйственного и мелиоративного использования дальневосточных растительноядных рыб. // Современные проблемы ихтиологии. - Москва: «Наука», 1981. - С 225-255.
2. Камилов Б. Г. Морфологические особенности регистрирующих структур белого толстолобика *Hypophthalmichthys molitrix* (Val.) (Cyprinidae) в связи с определением возраста и темпа роста. - Вопросы ихтиологии, 1984, 24, 6, -С. 1003-1013.
3. Камилов Б.Г. Состояние гонад у самок белого толстолобика *Hypophthalmichthys molitrix* (Val.) в зависимости от темпа роста в условиях Узбекистана. - Вопросы ихтиологии, 1986, 26, 6, -С.1033-1036.

4. Камиллов Б.Г. Особенности чешуи белого амура в связи с определением возраста и темпа роста. - Узбекский биологический журнал, 1989, 2, -С. 48-51.
5. Камиллов Г.К. Рыбы и биологические основы рыбохозяйственного освоения водохранилищ Узбекистана. - Ташкент: «Фан», 1973. -С. 233.
6. Курбанов Р.Б., Кадилов Э.К. Созревание самок пестрого толстолобика *Hypophthalmichthys nobilis* в условиях Узбекистана // Узбекский биологический журнал. -Ташкент: «Фан», 2008.-С. 40-42.
7. Правдин И.Ф. Руководство по изучению рыб (преимущественно пресноводных). -Москва: Пищевая промышленность, 1966. -С.266.
8. Салихов Т.В., Камиллов Б.Г., Атаджанов А.К., Рыбы Узбекистана (определитель): - Ташкент: ChinoENK, 2001. -С. 152.
9. Huet, M. 1970. Textbook of fish culture: breeding and cultivation of fish. Fishing News Limited, London. 436 pp.
10. Jennings, D. P. 1988. Bighead carp (*Hypophthalmichthys nobilis*): a biological synopsis. U.S. Fish and Wildlife Service Biological Report 88(29):1-47.
11. Schrank, S.J., Guy, C.S.. Age, Growth, and Gonadal Characteristics of Adult Bighead Carp, *Hypophthalmichthys nobilis*, in the Lower Missouri River. - Environmental Biology of Fishes, 2002, 4: 443-450.

РЕЗЮМЕ

2017 – 2018 йиллар баҳорида чипор дўнгпешонанинг (*Hypophthalmichthys nobilis*) жинсий вояга етиш жараёни Тудакўл сув омборига чавоқлар ўтказиш усули билан яйлов аквакультураси тартибда уларни етиштирадиган питомникда ўргандик ва мақолада ушбу жараён баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В 2017-2018 гг весной исследовали созревание пестрого толстолобика (*Hypophthalmichthys nobilis*) в рыбопитомнике, созданного для зарыбления Тудакульского водохранилища Узбекистана с режимом пастбищной аквакультуры. В статье приводятся результаты этих исследований.

SUMMARY

In 2017-2018 in Spring, maturation of bighead carp (*Hypophthalmichthys nobilis*) was studied in hatchery created for Tudakul reservoir stocking under conditions of culture based fisheries. The article contains the results of that research work.

УДК: 636.32/38.082.11

ВЗАИМОСВЯЗЬ БИОХИМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КРОВИ С ПРОДУКТИВНОСТЬЮ КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ ОКРАСКИ СУР СУРХАНДАРЬИНСКОГО ПОРОДНОГО ТИПА

М.И.Омонов - кандидат сельскохозяйственных наук, доцент

Термезский государственный университет

Таянч сўзлар: рангбаранглик, генофонд, каракул зоти, селекция, бонитировка, гистология, функция, бактерицид.

Ключевые слова: расцветка, генофонд, каракульская порода, селекция, бонитировка, гистология, функция, бактерицид.

Key words: color, gene pool, Karakul breed, selection, grading, histology, function, bactericide.

Актуальность. Каракулеводство является важнейшей отраслью народного хозяйства. В стратегии развития Республики Узбекистан на 2017-2021 годы важное значение уделяется сельскому хозяйству, особенно животноводству. При этом особое внимание уделено расширению научно-исследовательских работ по улучшению качества производимой продукции, обогащения ассортимента продукции, разновидности сырья и внедрению в производство инновационных технологий.

Производимый в Узбекистане каракуль отличается благородством и богатством товарных качеств, что определяется чистопородностью каракульских овец отечественной репродукции и присущим им внутривидовым смутным многообразием, развитым в процессе породообразования многовековым селекционным творчеством создателей породы. Эти отличия во многом способствуют тому, что он пользуется устойчивым потребительским спросом и коммерческим успехом на пушно-меховом рынке [6].

Основной задачей каракулеводителей Республики является увеличение численности поголовья овец, создание высокопродуктивных специализированных стад животных, обеспечивающих устойчивое производство каракуля ценных и редких расцветок, сохранение генофонда, совершенствование методов селекции и создания каракульских овец новых типов, окрасок и расцветок, производящих экспорт ориентированную продукцию.

В каракулеводстве при проведении селекционных работ требуется внимание на биологические показатели животных, поскольку они выступают основой формирования продуктивности овец. Проведение научных работ во взаимосвязи теории с практикой даёт положительные результаты в раскрытии сущности проблемы [2].

[1.3.] считает, Обмен веществ связан с метаболизмом ферментов. Разнообразие наследования физиологических и продуктивных качеств интенсивности роста проводится на основе белковых

веществ. Кровь подвижная система и быстро реагирует на изменения, происходящие в организме.

Показатели крови изменяются в зависимости от пола, возраста, физиологического состояния животного. Во многом гематологические показатели животного зависят от породы, пола и направления продуктивности. Изучение сущности биологической природы продуктивности каракульских овец сурхандарьинского сура имеющего большой полиморфизм имеет важное научное и практическое значение.

Цель и задачи. Целью настоящего исследования является разработка научно обоснованных методов повышения продуктивности каракульских овец, отбор животных по их биологическим показателям. Задачей исследования является изучение изменчивости биохимических показателей крови каракульских овец сурхандарьинского сура разных расцветок и их взаимосвязи с жизнеспособностью.

Материалы и методы. Экспериментальная часть работы проведена на чистопородных каракульских овцах окраски сур сурхандарьинского породного типа платиновой, янтарной, бронзовой расцветки, а также чёрной окраски (контроль) полученных от расщепления при разведении овец сур в племенном ООО «Боботог сури» (быв. п/з «Сайхан») Кумкурганского района Сурхандарьинской области. Подопытные животные были пробонитированы согласно Инструкции по оценке (бонитировке) ягнят и ведения племенного дела в каракулеводстве [4].

Биологическая оценка животных разных расцветок проводилась по биологически активным веществам – ферментам крови, которые определяли общепринятыми методиками. Цифровой материал обработан по методике вариационной статистики [5].

Результаты исследования. Ортодифенолоксидаза представляет собой белок простической группы который содержит 0,2 – 0,3 % меди. Дифенолоксидаза способна катализировать две окислительные реакции дифенолов и гидроксилирование монофенолов, то есть обладает смешанными функциями. Ортодифено-

локсидаса участвует в формировании пигментов, обуславливающих окраску кожи, волоса, радужной оболочки глаз и т.д. кроме того она участвует в окислительном процессе и она имеет большое значение в защитных функциях организма. По данным исследований многочисленных учёных защитные функции ферментов заключаются в бактериоцидных свойствах хинонов образующихся при окислении фенола.

Арилэстераза относится к группе гидролазы, функция которого заключается в отщеплении определённой группы молекул и переноса его на воду. Арилэстераза действует на многие эфёры фенолов в частности у овец гидролизует параоксон.

В проведённых исследованиях были изучены изменчивости ферментов о – дифенолоксидазы и арилэстеразы полученных от гомо - и гетерогенного подбора по расцветкам. По результатам исследований количество фермента ортодифенолоксидазы увеличивается, а сопоставление количества этого фермента у ягнят разного происхождения показывает, что она была больше у ягнят полученных от гомогенного подбора, чем у сверстниц гетерогенного подбора.

Определение и оценка скорости роста, смушковой, шерстной и мясной продуктивности животных имеет не только селекционное, но и важное технологическое значение. Помимо зоотехнических приёмов оценки продуктивности качеств, точность которого зависит в основном от квалификации селекционера, применяются и другие методы оценки.

Например, гистологический метод способствует разрешению вопроса о прогнозировании продуктивности овец.

Вышеуказанные исследователи на основе изучения развития кожи и ее производных нашли тесты, которые позволили по отношению вторичных фолликулов к первичным у новорожденных ягнят тонкорунных пород судить о их будущей шерстной продуктивности.

А использование признака, ширины первичных фолликулов у ягнят каракульской породы в селекции позволило производить каракуль определённых сортов.

Широкая распространённость ферментов в тканях и органах, их большая биологическая роль в белковом, жировом, углеводном и минеральном обменах, наводит на мысль о возможности использования их как дополнительных критериев оценки животных.

Исследовательские работы учёных в животноводстве, и в частности в овцеводстве, в этом направлении немногочисленны. Как было указано выше, нами выявлена довольно высокая степень изменчивости активности аспартат-аминотрансферазы в сыворотке крови каракульских ярок на основании чего животные были разделены на группы с высокой и низкой активностью этого фермента (таблица-1).

Таблица-1.

Влияние активности аспартат- аминотрансферазы на показатели живой массы и настрига шерсти у каракульских ярок

Показатель	С низкой активностью АСТ (n=14)		С высокой активностью АСТ (n=16)	
	M±m	C%	M±m	C%
Аспартат-аминотрансфераза (Мк/моль)	36,92±0,96	9,41	57,97±2,60	16,18
Живая масса (кг)	30,48±0,72	8,49	34,11±0,72	7,57
Настриг шерсти (кг)	1,24±0,05	15,53	1,48±0,07	17,95

Из полученных данных таблицы-1 видно, что между активностью фермента аспартат – аминотрансферазы в сыворотке крови, с живой массой и настригом шерсти каракульских ярок имеется прямая взаимо-

связь. При фенотипическом описании пигментации волосяного покрова каракульских ярок чёрной окраски животных подразделяли на ослаблено и интенсивно чёрных.

Анализ ферментативной активности сыворотки крови у указанных групп показал (таблица-2), что у животных с интенсивно-чёрной пигментацией активность 0-дифенолоксидазы была выше, чем у сверстниц с ослаблено- чёрной пигментацией волосяного покрова (P<0,05). Однако среди животных фенотипически ослаблено-чёрных встречались и особи с высокой активностью 0-дифенолоксидазы в сыворотке крови, а среди их сверстниц с интенсивно-чёрной пигментацией – с низкой активностью данного фермента.

Видимо, эти ярки гетерозиготны по степени выраженности пигментации волосяного покрова. Из таблицы-2 видно, что имеется взаимосвязь расцветок Сурхандарьинского сура и активности фермента 0-дифенолоксидазы в сыворотке крови животных.

Таблица-2.

Активность 0-дифенолоксидазы в сыворотке крови ярок в зависимости от расцветок сура и степени пигментации волосяного покрова животных чёрной окраски

Степень пигментации, расцветка	учтено животных (гол)	Активность 0-дифенолоксидазы (усл.ед.)
Интенсивно-чёрная	21	6,72±0,42
Ослаблено-чёрная	33	5,30±0,36
Сур (Сурхандарьинский породный тип)		
платиновая	48	7,93±0,87
янтарная	52	8,50±0,84
бронзовая	48	12,04±0,99

Из (таблицы-2) также следует, что в пределах расцветок сур сурхандарьинского породного типа наибольшая 0-дифенолоксидазная активность в сыворотке крови обнаружена у животных с бронзовой расцветкой, которые достоверно (P<0,005) превосходили по этому признаку сверстниц с янтарной и платиновой расцветками.

В таблице приведены данные о взаимосвязи активности изученных ферментов с жизнеспособностью и некоторыми продуктивными признаками животных подопытных групп.

Проведённые расчёты показали, что имеется определённая связь между изученными биохимическими показателями крови и продуктивными признаками каракульских овец (таблица-3). Положительная достоверная связь выявлена между активностью пероксидазы, тирозин- аминотрансферазы и жизнеспособностью между длиной волоса и толщиной кожи с пероксидазой и арилэстеразной активностью;

Таблица-3.

Корреляция биохимических показателей крови с жизнеспособностью и некоторыми хозяйственно- полезными признаками овец сур Сурхандарьинского породного типа

Коррелирующие признаки	Учтено животных	Коеффициент корреляции	P
Арилэстераза-жизнеспособность	38	-0,70	0,001
Пероксидаза-жизнеспособность	38	0,31	0,010
Тирозин-аминотрансфераза-жизнеспособность	38	0,72	0,001
0-дифенолоксидаза-жизнеспособность	38	0,20	0,100
Аспартат-аминотрансфераза-настриг шерсти	30	0,23	0,100
Аспартат-аминотрансфераза живая масса	30	0,37	0,010
Арилэстераза-живая масса	25	-0,89	0,001

Пероксидаза- живая масса	25	0,53	0,001
0-дифенолксидаза- живая масса	25	0,26	0,100
Арилэстераза-длина волоса	25	0,39	0,050
Пероксидаза-длина волоса	25	0,62	0,001
0-дифенолксидаза-длина волоса	25	0,52	0,001
Арилэстераза-толщина кожи	25	0,73	0,001
Пероксидаза- толщина кожи	25	0,83	0,001
0-дифенолксидаза-толщина кожи	25	0,14	0,100

Отмечена обратная корреляция массы тела с активностью арилэстеразы и длины волоса смушка с 0-дифенолксидазой.

Такая взаимосвязь, имеет важное, значение в оценке жизнеспособности и продуктивности каракульских овец, что дает возможность раннего про

гнозирования этих признаков.

В таблице-4 приведены материалы по некоторым продуктивным свойствам приплода элитных баранов с известными биохимическими показателями крови.

Анализ некоторых смушковых свойств и живой массы приплода от элитных баранов с изученными нами биохимическими показателями крови показал, что хотя подопытные бараны были аналогами по классности, окраске и возрасту, биохимические показатели крови у них были неодинаковые.

По качеству волоса, таблица-4 пигментации, выходу элитных ягнят в потомстве несколько выделялись среди сверстников производители №2999 и 2643, обладающие наибольшей активностью 0-дифенолксидазы в крови, они давали потомство с интенсивно чёрной пигментацией смушка от 77,7 до 90,9%.

Таблица-4

Смушковые качества ягнят, полученных от баранов с известными биохимическими показателями крови

биохимическими показателями крови												
Ушной номер барана, класс	Биохимические показатели крови баранов					Живая масса потомства (кг)	Некоторые смушковые свойства ягнят				Выход элитных ягнят, %	
	0-ди Феноло- ксидаза	Перо- ксидаза	Тирозин- аминотр ансфераза	Аспартат- аминотран сфераза	Арилэ- стераза		Качество волоса, % (шелковистость и блеск)		пигментация			
							отличное	хорошее	Недо- стато- чное	Интен- сивно черн		Чер- ная
2110 эл.	0,145	0,350	0,170	56,3	0,473	4,49±0,20	27,2	63,6	9,2	20,0	80,0	18,9
2701 эл.	0,132	0,280	0,300	60,5	0,510	4,22±0,37	75,0	25,0	-	50,0	50,0	75,0
3568 эл.	0,128	0,345	0,210	46,6	0,730	4,35±0,15	46,2	53,8	-	50,0	50,0	42,9
0268 эл.	0,105	0,370	0,195	38,7	0,490	4,47±0,12	22,7	65,0	12,3	42,9	57,1	36,4
6836 эл.	0,115	0,300	0,320	41,0	0,380	4,30±0,08	54,5	45,5	-	54,5	45,5	41,0
2999 эл.	0,162	0,220	0,310	48,7	0,390	3,90±0,14	47,1	52,9	-	77,7	22,3	41,2
2797 эл.	0,151	0,351	0,180	52,0	0,680	4,32±0,09	43,4	56,6	-	63,6	36,4	50,0
2643 эл.	0,170	0,235	0,360	53,8	0,593	4,09±0,06	58,2	41,8	-	90,9	9,1	53,3
В среднем	0,138 ±0,007	0,306 ±0,020	0,256 ±0,024	49,7 ±2,54	0,530 ±0,19	4,27±0,15	46,8	50,5	2,7	56,2	43,8	44,8

Таким образом, использование баранов– производителей с известными биохимическими показателями позволит получить потомство с большим выходом элитного приплода.

Заключение. Ферменты ортодифенолксидазы и арилэстеразы активно участвуют в обмене веществ и

окрашивании волосяного покрова ягнята. Определено, что соотношение количества ферментов было больше у ягнят полученных от гомогенного подбора, при этом с уменьшением фермента ортодифенолксидазы жизнеспособность ягнят янтарной и платиновой расцветки овец сур Сурхандаринского породного типа.

Литература

1. Арипов У.Х. Научные основы повышения жизнеспособности продуктивности каракульских овец. Автореферат. доктор. диссер. -Ташкент: 1992. -С. 38.
2. Быков Д.А. Возрастная динамика изменения живой массы и гематологических показателей овец в типе тексель в зависимости от типа рождения. Алтайские село: Современное состояние, проблемы и перспективы социально - экономического развития: матер. межд. Научно – практической конференции. – Барнаул: 2009. -С. 120 -124.
3. Витанова, О.И. Прогнозирование продуктивности молодняка овец с использованием групп крови: автореферат дис. кан. биол. наук. Ставрополь. 2005. -С.38.
4. Газиёв А., Бобокулов Н.А., Фазилов У.Т., Юсупов С.Ю. Қорақұлчиликда наслчилик ишларини юритиш ва кўзиларда баҳолаш(бонитировка қилиш) бўйича кўлланма. -Т.:2015.316.
5. Плохинский Н.А. Руководство по биометрии для зоотехников. -М.: “Колос”, 1969. -С.10-14, 54-113.
6. Юсупов С.Ю., Базаров С., Олимов А. Расцветка окраски сур в потомстве линейных баранов-производителей. “Чўл-яйлов чорвачилигини модернизациялаш муаммолари”. –Самарканд: 2012. 42-45-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари натижаларига кўра, Сурхондарё сур қорақўл қўйлари махсусдорлигига уларнинг қони таркибидаги биологик фаол моддаларга боғлиқлиги эътироф этилади. Қон таркибидаги биологик фаол моддалари бўйича мақбул ҳисобланган наслдор қўчқорлар наслида элита сур қўзилар кўп чиққанлиги таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены результаты исследований, посвящённых взаимосвязи биохимических показателей крови с продуктивностью каракульских овец окраски сур Сурхандаринского породного типа. Использование баранов – производителей с известными биохимическими показателями позволит получить потомство с большим выходом элитного приплода.

SUMMARY

The article presents the results of studies on the relationship of blood biochemical parameters with the productivity of Karakul sheep coloring sur of Surkhondarya breed type. The use of sheep - producers with known biochemical parameters will allow to obtain the offspring with a large yield of elite offspring.

УДК: 636.32/38:591.1.05.

БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ КРОВИ КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ РАЗНЫХ ОКРАСОК И ПРОИСХОЖДЕНИЯ**М.И.Омонов** - кандидат сельскохозяйственных наук, доцент
Термезский государственный университет**Таянч сўзлар:** каракул зоти, калий даражаси, концентрация, кондаги калий, паст даража ЛН-тип, юкори даража НК-тип.**Ключевые слова:** каракульская порода, уровень калия, концентрация, калия в крови, низкий уровень ЛН-тип, высокий уровень НК-тип.**Key words:** karakul breed, potassium level, concentration, potassium in the blood, low LH type, high NK type.

Введение. В настоящее время в мире разводят около 1229 пород овец различного направления продуктивности. Среди видов домашних животных, входящих в класс млекопитающих, овцы занимают первое место по численности всех пород [10]. Их общее количество на сегодняшний день составляет более 1.млрд. голов и только лишь каракульская порода способна производить изумительные по красоте и изяществу ягнячки шкурки [4]. Овец каракульской породы разводят в более чем 50 странах мира. Каракулеводство наиболее развито в Узбекистане, Афганистане, в странах Южной Африки(Намибия, ЮАР и др.), Казахстане, Иране, Туркмении и др. [9].

Разведением овец каракульской породы в Узбекистане занимаются в Каракалпакии, Бухарской, Навоийской, Кашкадарьинской, Самаркандской, Жиззакской и Сурхандарьинской областях. Их общее количество составляет около 6,0 млн. голов [3].

Одной из ценнейших окрасок каракульских ягнят является окраска сур, для которой характерен, сравнительно, светлый кончик волоса и темное его основание. Имеется три породных типа окраски сур: Бухарский, Каракалпакский и Сурхандарьинский.

В каждом из тех типов имеется много расцветок, которые определяются в основном интенсивностью пигментации и относительной длиной светлого дистального и темного базального участков волоса.

Систематическая селекционно-племенная работа с овцами сур бухарского породного типа была начата в 1930-1933 годах в специализированном совхозе «Караул-Базар» под руководством профессора Б.Н.Васина. В этот период начались исследования биологии и генетики этих овец [6].

Сурхандарьинский породный тип сура был выведен в племенном заводе «Бабатаг сури» (бывший племзавод имени Ю. Гагарина) путём внутрипородного отбора в стаде цветных каракульских овец на посветлённый кончик волоса с последующим закреплением этого признака в основном путём однородного подбора с применением гомогенного спаривания [6].

Основные расцветки Сурхандарьинского сура, которые достаточно хорошо сформировались ко времени его апробации, это-бронзовая, платиновая и янтарная. Бронзовая расцветка создается сочетанием тёмно-коричневого окраса и светло-бронзового цвета поверхности волосяного покрова. Генетически эта расцветка-одна из наиболее константных [6].

Непревзойдённой по красоте остается пока платиновая расцветка сура- кофейного цвета основа и почти белая поверхность волосяного покрова при значительной её глубине создают такую яркость рисунка, какой не имеет никакая другая вариация цветного каракуля. Но она очень сложна и слабо поддается селекционному воздействию. Платиновая расцветка подвержена переразвитию, то есть быстрому процессу депигментации волоса, что приводит в последующих поколениях, наряду с усилением желательной депигментации, к полной утрате пигмента, с образованием сплошных белых участков и пестроты смушков. Овцы этой расцветки требуют разведения на определенном, довольно высоком уровне гетерозиготности, с частным применением корректирующих кроссов.

Янтарная расцветка получилась в результате широ-

кого применения кроссов между платиновыми и бронзовыми овцами. Это промежуточная расцветка и создается она сочетанием коричневого окраса нежного яруса с желто-золотистым или желто-оранжевым отливом верхнего яруса. При разведении овец янтарной расцветки наблюдается более устойчивое сохранение окраски в потомстве.

Антрацитовый сур создан в сочетании с плоским муаровым и каракульчовым типом. Высокая степень наследственной передачи способствует быстрому размножению овец этой расцветки [5].

В селекции овец каракульских породы всё большее значение приобретают методы, основанные на достижениях генетики, биохимии и других биологических наук. Изучение продуктивных и племенных качеств животных, закономерностей изменчивости и наследуемости хозяйственно-биологических показателей позволит в известной мере судить о сущности протекающих в организме процессов и ближе подойти к направленной регуляции продуктивных признаков овец [5].

Учёные научно-исследовательского института каракулеводства и экологии пустынь работают над усовершенствованием приёмов селекции овец на основе использования некоторые биохимических показателей крови каракульских овец разных окрасок и происхождения.

Известно, что для жизнедеятельности и образования продукции сельскохозяйственным животным требуются как органические, так и минеральные вещества, являющиеся необходимой частью рациона. Минеральные вещества необходимы для построения органов и тканей. Минеральные элементы входят в состав сложных органических соединений, выполняющих различные обменные функции в организме.

Организм животных очень чувствительных к недостатку, а тем более к отсутствию в пище тех или иных минеральных веществ. Это относится как к макроэлементам, так и к микроэлементам.

Калий используется как пластический материал, содержащегося в организме животных. Калий повышает защитные функции организма понижением клеточной проницаемости для токсических веществ, активацией пропердиновой системы и повышением фагоцитарной функции лейкоцитов, участвует в многочисленных ферментативных процессах [2,7].

Калий находится у животных только в виде ионов (K⁺), ионы в виде комплексных соединений, ионы калия обладают специфическим для них действием. Калий в обмене веществ тесно связан с водным метаболизмом и кислотно-щелочным равновесием в организме, обеспечивая нормальный уровень водного баланса и осмотического давления, а также нервно-мышечной возбудимости. Следует также отметить что это элемент играет существенную роль в поддержании нормального коллоидного состояния белка и его фракций, защищая их от коагулирующего действия других ионов-антагонистов, входящих в состав буферных систем и активизирует ряд ферментов [1,7].

Калий играет важную роль калия в углеводном обмене. При образовании гликогена в клетках, содержание калия в плазме крови и в интерстициальной жидкости снижается, а содержание его в клетке при этом увеличивается. Кроме того установлено, что без доста-

точного обеспечения организма калием невозможна сорбка молекул белков на матричном РНК.

Поскольку калий не откладывается в организме, он должен поставляться постоянно. Необходимое количество калия в рационе устанавливается делением нормы потребности на коэффициент всасывания. Калий в кормах находится в форме простых ионов, которые обычно в просветах пищеварительного тракта быстро диссоциируют и готовы к всасыванию. Калий почти полностью всасывается при истинной перевариваемости 95% или выше из большинства кормовых средств [8].

Из вышеизложенного следует, уровень калия в крови для процессов жизнедеятельности трудно переоценить, поскольку с этим показателем неразрывно связаны основные процессы обмена веществ, дыхания, кроветворения, продуктивности приспособленности условиям среды.

Цель- дать биологическую оценку сур Сурхандарьинского породного типа каракульским овцам разных окрасок и генетических групп по уровню калия в крови

и его концентрации при разведении животных в условиях Сурхандарьинской области Кумкурганского района.

Известно, что биохимические показатели взаимосвязаны с жизнеспособностью овец и их адаптивными свойствами в изменяющихся условиях среды и определяют характер продуктивности каракульских овец разных окрасок.

Материал и методы исследования. Исследования проведены на племенном хозяйстве «Боботог-сури» Сурхандарьинской области.

Определение концентрации калия в образцах цельной крови проводили методом пламенной фотометрии на пламенном фотометре модели Цейсс-Йена-III.

Результаты исследования. В проведенных исследованиях изучена концентрация калия в крови каракульских овец разных окрасок и происхождения.

Данные по анализу уровня калия в крови каракульских овец разных окрасок и происхождения представлены в таблице-1.

Таблица-1.

Распределение и частота аллелей по низкому и высокому уровню калия в крови каракульских овец

Окраска животных	Учтено животных (гол)	НК -тип		LK- тип		Частота аллелей	
		n	M±m	n	M±m	K ⁿ	K ^L
Черная	104	77	148,5±2,57	27	59,5±3,72	0,872	0,128
Сур Бухарский породный тип	82	58	161,9±2,78	24	63,5±2,97	0,883	0,117
Сур Сурхандарьинский породный тип	122	89	131,0±1,71	33	64,3±2,11	0,815	0,185
Всего	308	224	147,1±2,35	84	62,4±2,93	0,856	0,144

Из приведенных материалов в таблице-1 следует, что из исследованных животных высокое содержание калия в крови обнаружено у 224 (72,7%) и низкое у 84 животных (27,3%).

Анализ распределения разных уровней калия в крови сравниваемых групп животных показывает, что частота рецессивного гена животных K^h разная.

Так если принять за 100 частоту встречаемости этого аллеля у животных окраски сур сурхандарьинского породного типа, то таких овец черной окраски оказалось 113,3% а у каракульских овец сур бухарского по-

родного типа -123,6%. Разницы статистически достоверны (P<0,001).

В обследованной выборке овец вычисленной по формуле Харди-Вайнберга составила: K^h -0,815-0,883, а доминантного аллеля K^L -0,117-0,185.

Анализ распределения разных уровней калия в крови сравниваемых групп животных показывает, что частота рецессивного гена животных K^h разная.

В проведенных исследованиях изучена также концентрация калия в крови каракульских овец подопытных групп. (таблица-2).

Таблица-2.

Концентрация калия в крови каракульских овец черной окраски и сур

Окраска животных	Учтено животных (гол)	Концентрация калия (мг,%)	
		M±m	C, %
Черная	97	136,7±7,8	64,0
Сур Бухарский породный тип	60	134,6±5,5	31,5
Сур Сурхандарьинский породный тип	151	114,7±3,3	35,3
Всего	308	128,6±5,5	43,6

Анализ материалов приведенных в таблице-2 показывает, что наибольшая концентрация калия в крови обнаружена у животных черной окраски, поэтому признаку они превосходили сверстниц других групп на 1,12-14,0 %. Таким образом можно заключить, что уровень калия в крови и его концентрация может служить показателем не только адаптации популяции к местным условиям среды, но и зависит от происхождения животных. Так, каракульские овцы окраски сур Бухарского породного типа по этому показателю превос-

ходили по концентрации калия овец сур Сурхандарьинского типа на 9,7% (P<0,01) следовательно неодинаковая концентрация калия в крови подопытных животных зависит от их окраски и происхождения.

Закключение. Каракульские овцы разных окрасок и генетических групп различаются по уровня калия в крови, что является не только показателем их адаптации к условиям среды, но и зависят от окраски животных и их происхождения.

Литература

1. Аббасова Б. Биохимический полиморфизм каракульских овец по уровню калия в эритроцитах и её связь с некоторыми другими признаками. Автореф. к.б.н. -М.: 1978. -С.21.
2. Арипов У.Х. Научные основы повышения жизнеспособности продуктивности каракульских овец. Автореферат. доктор. диссер. -Ташкент: 1992. -С. 38.
3. Бозоров С.Р., Юсупов С.Ю., Газиев А. Роль и значение конституциональных типов селекции каракульских овец. Материалы международной научно-практической конференции "Научно-практические основы развития пустынно-пастбищного животноводства и предотвращения опустынивания". -Самарканд: 2019. 21-24-б.

4. Данкверт С.А., Холманов А.М., Осадчая О.Ю. Овцеводство стран мира. –М.: 2010. –С.508.
5. Давиденкова Е.Ф., Либерман И.С. Клиническая генетика: - Л.: «Медицина», Ленинградское отделение, 1975, -С.126-130.
6. Дьячков И.Н. Племенное дело в каракульском овцеводстве. –Ташкент: “Фан”, 1980, -С.164.
7. Ерохин А.И., Дрозденко Н.П., Дускин Ю.П. Биохимические основы селекции овец. –М.:1977. -С.16-19.
8. Харитонов Е. Л. Физиология и биохимия питания молочных коров. -Боровск: Оптима пресс. 2011. - С.372.
9. Юсупов С.Ю. Селекция и племенные ресурсы в каракульском овцеводстве. -Ташкент: 2010. -С. 206.
10. DAD-IS (Domestic Animal Diversity Information System). FAO. [URL:http://dad.fao.org/](http://dad.fao.org/).

РЕЗЮМЕ

Келиб чикиши ва рангбаранглиги ҳар хил бўлган ҳайвонларга биологик жиҳатдан баҳо беришда улар қонининг биологик кўрсаткичлари ва ҳайвонлар организмда ўзгариш жараёнига бевосита боғлиқ эканлиги келтирилган. Калий моддалар алмашинуви, калий микдори кўп бўлган қўйларда сувга бўлган талабнинг камайиши(метаболизм) ва ишқор, кислота тенглигини организмда таъминлаб, сувга бўлган талабни ҳамда осмотик босимни муътадиллаштириши мақолада ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Биохимические показатели крови, отражающие изменения в организме животных, позволяют дать биологическую оценку животным разной окраски и происхождения. Калий в обмене веществ тесно связан с водным метаболизмом и кислотно-щелочным равновесием в организме, обеспечивая нормальный уровень водного обмена и осмотического давления

SUMMARY

Biochemical blood parameters, reflecting changes in the body of animals, allow us to give a biological assessment of animals of different colour and origin. Potassium in metabolism is closely related to water metabolism and acid-base balance in the body, providing a normal level of water balance and osmotic pressure

УДК 595.18

КОЛОВРАТКИ СЕМЕЙСТВА EUCHLANIDAE EHRENBURG, 1838 ФАУНЫ УЗБЕКИСТАНА

А.Д.Сапаров - кандидат биологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

И.М.Мирабдуллаев – доктор биологических наук, профессор

Ташкентский государственный аграрный университет

Таянч сузлар: ротицерлар, таксономия, фаунистика, Euchlanidae, Eudactilota, Tripleuchlanis, Dipleuchlanis, Euchlanis, сув фаунасы, Узбекистан.

Ключевые слова: коловратки, таксономия, фаунистика, Euchlanidae, Eudactilota, Tripleuchlanis, Dipleuchlanis, Euchlanis, гидрофауна, Узбекистан.

Key words: rotifers, taxonomy, faunistics, Euchlanidae, Eudactilota, Tripleuchlanis, Dipleuchlanis, Euchlanis, aquatic fauna, Uzbekistan.

Представители типа Коловраток (Rotifera) являются важным компонентом пресноводных экосистем. Однако их видовая идентификация представляет значительную проблему. Основным определителем коловраток на территории бывшего СССР является фундаментальная монография Л.А.Кутиковой [1]. Однако, этому определителю почти 50 лет, и он в определённой степени устарел и не всегда удобен в пользовании – большинство рассматриваемых в них видов отсутствуют в гидрофауне Средней Азии, что делает определение местных видов достаточно громоздким. К тому же этот определитель уже стал библиографической редкостью.

Однако надо учитывать, что для точного определения видов коловраток, также, как и других одноклеточных и мелких многоклеточных морфологических данных вероятно недостаточно. Последние молекулярные исследования показывают, что то, что мы принимаем за самостоятельные виды на самом деле являются комплексами морфологически близких трудноразличимых видов. Это показано для *Adineta* spp. [7], *Brachionus calyciflorus* [8], *B. plicatilis* [9].

По коловраткам в Центральной Азии практически не было фундаментальных фаунистических и таксономических работ, не считая монографии Л.А. Кутиковой и Л.А.Фолиян по коловраткам озера Иссык-Куль [2]. Однако, в последнее время в Узбекистане опубликованы фаунистические обзоры с определительными таблицами по семействам Brachionidae Ehrenberg, 1838 [3-4], Testudinellidae [5] и Trichocercidae Hanning, 1913 [6], роду *Lophocharis* Ehrenberg, 1838 [10]. Данная заметка дополняет начатую фаунистическую работу.

Семейство Euchlanidae относится к отряду Ploimida (Hudson & Gosse, 1886) надотряда Pseudotrocha Kutikova, 1970, подкласса Monogononta Plate, 1889 (по системе Л.А. Кутиковой [1]).

Характеристика семейства. Тело подразделено на голову, туловище и ногу. Голова хорошо отделена от туловища небольшим шейным сужением.

Коловращательный аппарат типа *Euchlanys*. Тело стекловидно прозрачное, покрытое обычно гладким, чаще дорсовентрально сплюснутым панцирем. Панцирь более-менее овальный, составленный из 2-3 пластин, соединенных тонкой перепонкой. Нога хорошо обособленная, с 2-3 длинными заостренными пальцами. Трофи субмалеатного типа [1]. Обитают среди водной растительности, реже в планктоне прибрежных зон различных водоемов (табл. 1).

Таблица 1. Определительная таблица родов семейства Euchlanidae фауны Узбекистана

Признаки	Роды
Пальцы ноги короче половины длины туловища. Членики ноги короткие, неясно разделенные. Панцирь ригидный.	2
Пальцы ноги длиннее длины туловища. Членики ноги хорошо разделенные. Панцирь мягкий.	<i>Eudactilota</i>
Спинная и брюшная пластинки почти одинаковой величины. Они соединены парными глубокими продольными бороздами.	<i>Tripleuchlanis</i>
Спинная и брюшная пластинки разной величины.	3
Спинная пластинка больше брюшной. Борозды иногда неясно выражены или отсутствуют.	<i>Euchlanis</i>
Спинная пластинка меньше брюшной. Борозды всегда глубокие.	<i>Dipleuchlanis</i>

Род *Eudactilota* Manfredi, 1927

Характеристика рода. Панцирь грушевидный, нежный, прозрачный, с выпуклой спинной и почти плоской брюшной. Нога 3-членистая, 2 пальца ноги очень длинные, 1 глазное пятно.

Eudactilota eudactilota (Gosse, 1886)

Панцирь грушевидный, нежный, прозрачный, с выпуклой спинной и почти плоской брюшной сторонами. Нога 3-члениковая. 2 пальца ноги очень длинные, у концевой острия несколько вздутые.

Иногда правый палец длиннее левого. 1 глазное пятно. В ункусах по 10 зубов. Общая длина 700-750 мкм, длина панциря – 180-4000 мкм. Лужи, заболоченности.

Род *Tripleuchlanis* Myers, 1930

Характеристика рода. Панцирь овальный, дорсовентрально мало сплюснутый, составленный из спинной и брюшной пластинок почти равной величины. Пластины соединены парными продольными глубокими бороздками, связанными твердым кутикулярным, выступающим наружу продольным швом. Передний край с вырезом. Задний спинной край с углублением, снизу прикрытым плотным щитком. Нога большая, длинная, 3-членистая. В ункусах по 6 зубов, 2 глазных пятна.

Tripleuchlanis plicata (Levander, 1894)

Панцирь овальный, составлен из спинной и брюшной пластинок почти равной величины. Задний спинной край с небольшим углублением, снизу прикрытым округлым щитком. Нога большая, длинная 3-члениковая. В ункусах по 6 зубов. Длина панциря 90-130 мкм. В пресных и солоноватых водах, среди растительности.

Род *Dipleuchlanis* Beauchamp, 1910

Характеристика рода. Панцирь эллиптический, сжатый дорсовентрально. Спинная пластинка плоская, заметно меньше выпуклой брюшной. Пластины панциря разведены глубокой бороздой. Передний спинной край ровный, брюшной – иногда вогнутый. Нога короткая, тонкая. Пальцы ноги длинные, тонкие, заостренные на концах. Ункусы с 7-10 основными зубами и несколькими дополнительными. 1 глазное пятно.

Dipleuchlanis propatula (Gosse, 1856)

Панцирь овальный, уплощенный. Спинная пластинка, вогнутая и значительно уже выпуклой брюшной. Пластины панциря разделены глубокой бороздой. Нога короткая, тонкая. Пальцы длинные, около 1/2 длины панциря, с параллельными краями. Длина панциря 110-200 мкм. В прибрежной зоне небольших пресноводных и солоновато-водных водоемах.

Род *Euchlanis* Ehrenberg, 1832

Характеристика рода. Брюшная пластинка заметно меньше спинной. Нога неясно 2-3 членистая. Ункусы с 4-5 булабовидными основными зубами и обычно с несколькими дополнительными. 1 большое глазное пятно (табл.2).

Таблица 2. Определительная таблица видов рода

Euchlanis

Признаки	Виды
Задний край спинной пластинки панциря с глубоким V- или U-образным вырезом	2
Задний край спинной пластинки панциря округлый, или с небольшой срединной выемкой или вытянут в виде острого угла	4
Пальцы ноги сравнительно короткие, массивные, посередине вздутые	<i>Euchlanis oropha</i>
Пальцы ноги сравнительно длинные, с параллельными сторонами	3
Спинная пластинка с высоким продольным килем	<i>Euchlanis incisa</i>
Спинная пластинка без киля	<i>Euchlanis dilatata</i>
Спинная пластинка с высоким продольным килем; задний край спинной пластинки панциря вытянут в виде острого угла	<i>Euchlanis triquetra</i>

Литература

1. Кутикова Л.А. Коловратки фауны СССР (Rotatoria). Подкласс Eurotatoria (отряды Ploimida, Monimotrochida, Paedotrochida). -Л: «Наука», 1970. -С. 742.

Спинная пластинка без продольного киля; задний край спинной пластинки панциря округлый или с небольшой срединной выемкой	5
Боковые продольные борозды отсутствуют	6
Боковые продольные борозды имеются	<i>Euchlanis lyra</i>
Пальцы ноги толстые, иногда немного вздутые	<i>Euchlanis deflexa</i>
Пальцы ноги стройные, с почти параллельными сторонами	<i>Euchlanis pyriformis</i>

Euchlanis oropha Gosse, 1887

Спинная пластинка сильно выпуклая, её боковые края не свешиваются. Задний край спинной пластинки панциря с глубоким U-образным вырезом. Пальцы ноги сравнительно короткие, массивные, посередине вздутые. Длина панциря 165-265 мкм. в прибрежной зоне озёр и рек.

Euchlanis incisa Carlin, 1939

Спинная пластинка панциря с высоким продольным срединным килем. Панцирь яйцевидный, сзади несколько суженный. Задний край панциря с V-образным вырезом. Брюшная пластинка около 3/4 спинной пластинки. Пальцы длинные, тонкие, с параллельными сторонами, чуть утолщенные перед острием. В ункусах по 5 зубов. Длина панциря 210-320 мкм.

Euchlanis dilatata Ehrenberg, 1832

Спинная пластинка почти треугольная в поперечном разрезе. Вырез заднего края панциря U-образный. Первый членик ноги с парой щетинок на спинной стороне. Пальцы длинные, тонкие, с почти параллельными сторонами, обычно около 1/3 длины панциря. В ункусах по 4 основных зуба и несколько дополнительных зубов. Длина панциря 160-320 мкм. В мелких водоемах, среди прибрежной растительности, реже в планктоне пресноводных и солоновато-водных водоемов. В Узбекистане наиболее часто встречающийся представитель рода.

Euchlanis triquetra Ehrenberg, 1838

Панцирь широкоовальный или округлый, сплюснутый, с высоким тонким продольным килем. Пальцы длинные, с параллельными краями. Длина панциря 320-800 мкм. В болотах, в прибрежных зонах различных водоемов.

Euchlanis lyra Hudson, 1886

Панцирь продолговато-овальный, обычно суженный спереди, сзади закругленный или с небольшой выемкой. Брюшная пластинка с перехватом в своей задней части. Пальцы ноги утолщенные в средней части. Длина панциря 290-330 мкм. в прибрежной зоне обычно крупных водоёмов.

Euchlanis deflexa Gosse, 1851

и округлый с чуть заметной выемкой. Спинная пластинка дуговидно выпуклая, без продольного киля. Пальцы ноги толстые, иногда несколько вздутые. В ункусах по 4-5 основных и по 2-3 дополнительных зуба. Длина панциря 260-330 мкм. среди прибрежной растительности преимущественно текучих водоёмов, иногда в планктоне.

Euchlanis pyriformis Gosse, 1851

Панцирь почти круглый, его задний край с чуть заметной вогнутостью. Спинная пластинка дуговидно выпуклая, без продольного киля. Брюшная пластинка довольно узкая. Пальцы ноги умеренно толстые, стройные, с почти параллельными сторонами. В ункусах по 5 зубов. Длина панциря 280-320 мкм. среди водной растительности, реже в планктоне.

2. [Қутикова Л. А., Фолиян Л. А. Коловратки озера Иссык-Куль. СПб.: Изд-во Зоол. ин-та РАН, 1996. -С.165.](#)
3. Сапаров А.Д., Мирабдуллаев И.М. Коловратки семейства Brachionidae Ehrenberg, 1838 фауны Узбекистана: род *Brachionus* Pallas, 1766 // Вестник Каршиского гос. универ. 2019. № 3 (в печати).
4. Сапаров А.Д., Мирабдуллаев И.М. Коловратки семейства Brachionidae Ehrenberg, 1838 фауны Узбекистана: роды *Keratella*, *Platias*, *Platonium*, *Notholca*, *Anuraeopsis*. // Наука и общество (Нукус). 2019. № 2 (в печати).
5. Сапаров А.Д., Мирабдуллаев И.М. Коловратки семейства Testudinellidae Harring, 1913 фауны Узбекистана. // Вестник ККО АН РУз. 2019. № 4. (в печати).
6. Сапаров А.Д., Мирабдуллаев И.М. Коловратки семейства Trichocercidae Harring, 1913 фауны Узбекистана. // Вестник Хорезм. Акад. Маъмуна. 2019. № 3. (в печати).
7. Fontaneto D., Iakovenko N., Eyres I., Kaya M. et al. Cryptic diversity in the genus *Adineta* Hudson & Gosse, 1886 (Rotifera: Bdelloidea: Adinetidae): a DNA taxonomy approach. // Hydrobiologia. 2011. V. 662. P. 27-32.
8. Gilbert J.J., Walsh E.J. *Brachionus calyciflorus* is a species complex: mating behavior and genetic differentiation among four geographically isolated strains. // Hydrobiologia. 2005. V. 546. P. 257-265.
9. Mills S., Alcantara-Rodriguez A.J., Ciro-Perez J. et al. Fifteen species in one: deciphering the *Brachionus plicatilis* species complex (Rotifera, Monogononta) through DNA taxonomy. // Hydrobiologia. 2017. Doi: 10.1007/s10750-016-2725-7.
10. Mirabdullaev I.M. On species of the genus *Lophocharis* Ehrenberg, 1838 (Rotifera: Monogononta) from Uzbekistan. // Hydrobiologia. 1992. V. 245. P. 163-165.

РЕЗЮМЕ

Ўзбекистон сув иншоатларида планктонларнинг 4 авлодига қирувчи 10 тури мавжуд: *Eudactilota* (1 тур), *Tripleuchlanis* (1 тур), *Dipleuchlanis* (1 тур), *Euchlanis* (7 тур). Планктонли ёки планкто-бентосли чучук сувда бўладиган шакллари. Оила ва авлод таъхиси келтирилган турларнинг морфологиясига таъсиф, экология ҳамда тарқатиш бўйича маълумотлар. Ўзбекистон гидрофаунаси *Euchlanidae* туркумларини аниқлаш учун жадвал. *Eudactilota* авлодида оёқбармоқлари тана узунлигидан зиёдрок, оёқ бўғимлари яхши бўлинган, таъхи қобиғи қаттиқ бўлмайди. *Dipleuchlanis*, *Euchlanis*, *Tripleuchlanis* авлодларида – оёқ бармоқлари тана узунлигининг ярмидан камроқ, оёқ бўғимлари аниқ бўлинмаган, таъхи қобиғи ригидли. *Tripleuchlanis* авлодида – орқа ва қорин бўшлиғи деярли бир хил ҳажмда, улар тана бўйлаб чуқур ўйиқлар билан туташган бўлади. *Dipleuchlanis* авлодида – орқа пластинкаси қорин бўшлиғидан кичикроқ, оёқлари доим теран бўлади. *Euchlanis* авлодида – орқа пластинкаси қорин бўшлиғидан каттарок, чуқурлари баъзи ҳолларда аниқ билинмайди ёки умуман мавжуд бўлмайди. Таъхи қобиқнинг орқа пластинкасининг ортки чеккаси *Y* ёки *U* шаклда ўйилган. *Euchlanis oropha* – оёқ бармоқлари нисбатан қалтарок, ўртаси шишган. *E. incisa* турида орқа пластинкаси баланд, тана бўйлаб қилга бириккан. *E. dilatata* турида эса орқа пластинкаси қилсиз бўлади. Таъхи қобиқдан орқа пластинкасининг орқа чеккаси доирасимон ёки ўртасидан қатта бўлмаган чуқурга эга бурчак шаклида текис бўлади. *E. triquetra* турида орқа пластинкаси тана бўйлаб жойлашган баланд қил билан; таъхи қобиқнинг орқа пластинкасининг ортки чеккаси бурчак шаклида текис бўлиб келади. *E. lyra* – ён томонда тана бўйлаб жойлашган чуқурчалар бор, *E. deflexa* – ён томонда тана бўйлаб жойлашган чуқурчалар йўқ, оёқ бармоқлари йўғон, баъзи ҳолларда шишли болади. *E. pyriformis* – ён томонда тана бўйлаб жойлашган чуқурчалар йўқ, оёқ бармоқлари оъғин, деярли параллель жойлашган бўлади.

РЕЗЮМЕ

В водоёмах Узбекистана известно 4 рода и 10 видов: *Eudactilota* (1 вид), *Tripleuchlanis* (1), *Dipleuchlanis* (1), *Euchlanis* (7). Планктонные или планкто-бентосные пресноводные формы. Приведены диагнозы семейства и родов, краткие описания морфологии видов, сведения по экологии и распространению, таблица для определения видов семейства *Euchlanidae* гидрофауны Узбекистана. Род *Eudactilota* – пальцы ноги длиннее длины туловища, членики ноги хорошо разделенные, панцирь мягкий. Роды *Dipleuchlanis*, *Euchlanis*, *Tripleuchlanis* – пальцы ноги короче половины длины туловища, членики ноги короткие, неясно разделенные, панцирь ригидный. Род *Tripleuchlanis* – спинная и брюшная пластинки почти одинаковой величины, они соединены парными глубокими продольными бороздами. Род *Dipleuchlanis* – спинная пластинка меньше брюшной, борозды всегда глубокие. Род *Euchlanis* – спинная пластинка больше брюшной, борозды иногда неясно выражены или отсутствуют. Задний край спинной пластинки панциря с глубоким V- или U-образным вырезом – *Euchlanis oropha* (пальцы ноги сравнительно короткие, массивные, посередине вздутые), *E. incisa* (спинная пластинка с высоким продольным килем), *E. dilatata* (спинная пластинка без килея). Задний край спинной пластинки панциря округлый, или с небольшой срединной выемкой или вытянут в виде острого угла – *E. triquetra* (спинная пластинка с высоким продольным килем; задний край спинной пластинки панциря вытянут в виде острого угла), *E. lyra* (боковые продольные борозды имеются), *E. deflexa* (боковые продольные борозды отсутствуют), пальцы ноги толстые, иногда немного вздутые), *E. pyriformis* (боковые продольные борозды отсутствуют, пальцы ноги стройные, с почти параллельными сторонами).

SUMMARY

Four genera and ten species have been recorded in the waterbodies of Uzbekistan: *Eudactilota* (1 species), *Tripleuchlanis* (1), *Dipleuchlanis* (1), *Euchlanis* (7). They are planktonic and benthoplanktonic freshwater species. Short descriptions and tables for determination of species of the family *Euchlanidae* of the fauna of Uzbekistan are presented. Genus *Eudactilota* – toes are longer than the length of the body, members of the leg are well separated, lorica soft. Genus *Dipleuchlanis*, *Euchlanis*, *Tripleuchlanis* – toes shorter than half the length of the body, members of the leg are short, unclearly separated, lorica rigid. Genus *Tripleuchlanis* – dorsal and ventral plates about of the same length, connected by deep double longitudinal furrows. Genus *Dipleuchlanis* – dorsal plate shorter than ventral one, furrows always deep. Genus *Euchlanis* – dorsal plate longer than ventral, furrows sometimes unclearly developed or absent. Posterior margin of dorsal plate of lorica with deep V- or U-shaped notch – *Euchlanis oropha* (leg toes relatively short, swollen in the middle part), *E. incisa* (dorsal plate with high longitudinal keel), and *E. dilatata* (dorsal plate without a keel). Posterior margin of dorsal plate of lorica round, or with small middle notch or extended in sharp angle – *E. triquetra* (dorsal plate with high longitudinal keel; posterior margin of dorsal plate of lorica extended in sharp angle), *E. lyra* (lateral longitudinal furrows present), *E. deflexa* (lateral longitudinal furrows absent, toes of leg thick, sometimes slightly swollen), *E. pyriformis* (lateral longitudinal furrows absent, toes of leg slim, with almost parallel lateral sides).

УДК 596.599.73.5.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТАБИЙ ШАРОИТИДА ЖАЙРОН – *GAZELLA SUBGUTTUROSA* ПОПУЛЯЦИЯЛАРИНИНГ ҲОЛАТИ БЎЙИЧА ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

М.Ш.Торемуратов – докторант

Д.А.Азимов – биология фанлари доктори, академик

Ўзбекистон ФА Зоология институти

М.А.Жуманов – биология фанлари доктори, профессор

Ш.Т.Алламуратов – биология фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: *Gazella subgutturosa*, саҳро, жайрон, тарқалиши, популяция, GPS координата, Қорақалпоғистон, Устюрт, Қизилқум.

Ключевые слова: *Gazella subgutturosa*, пустыня, джейран, распространение, популяция, GPS-координат, Каракалпакстан, Устюрт, Кызылқум.

Key words: *Gazella subgutturosa*, wilderness, gazelle, distribution, population, Karakalpakstan, GPS-coordinate, Usturt, the Kizilkum.

Жайроннинг тарқалиш ареали Марказий Осиёда – Қирғизистон, Қозғистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон ҳамда Афғонистон, Озарбайжон, Баҳрайн, Жанубий Мўғлистон, Хитой, Грузия, Эрон, Ироқ, Қувайт, Уммон, Жанубий-Ғарбий Покистон, Саудия

Арабистони, Сурия, Жанубий-Шарқий Туркия, Бирлашган Араб Амирликлари ва Яман давлатлари каби ҳудудларида аниқланган [10].

Ўзбекистонда жайрон – *Gazella subgutturosa* (Gueldenstaedt, 1780) Қизилқум, Қорақум ва

Устюртнинг Қорақалпоғистон қисмидаги гипсли ва кумли чўлларида кенг тарқалган бўлиб, унинг сони анча юқорилиги таъкидланган [1]. XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида Ўрта Осиё ва Қозоғистонда бир неча юз минг бош жайрон кузатилган [3]. 1964-1965 йилларда мазкур турнинг ҳудудимиз шароитидаги ўзига хос биологик хусусиятлари батафсил ўрганилган [6]. Ҳозирги кунда улар табиий яшаш жойларининг аксарият қисмида учрамайди. Энди бу тур ниҳоятда сийрак тарқалган бўлиб, Манқишлоқ, Устюрт, Қизилқум, Қорақум, Бетпақдала ва Балхаш ёнида фақат алоҳида яшаш жойлари сақланиб қолган. Жайроннинг сони ўта паст ва кам учрайдиган бўлгани учун у барча МДХ давлатлари Қизил китобига киритилган [2].

Қорақалпоғистон шароитида эса жайрон ареали илгаргига нисбатан аниқ уч-тўрт маротаба, ҳайвонлар сони эса бир неча ўн баробар камайган. Ҳозирги вақтда жайрон бу минтақада Қизилқум ва Устюрт текисликларида кичик гуруҳлар шаклида сақланиб қолган.

XX асрнинг 50-80 йилларида, қатор тадқиқотлардаги маълумотларга кўра, Шимоли-ғарбий Қизилқумда яшовчи жайронлар сони 20-25 минг ва Устюрт платосининг Қорақалпоғистон қисмида эса 6 минг бош эканлиги аниқланган. Авваллари жайрон Амударё дельтасида Қорақалпоғистоннинг Тахтақўпир, Қўнғирот, Қораўзақ ва Нукус туманлари кум яйловларида яшаган [4] [5]. 1971-1974 йиллари жайрон Орол денгизининг Жануби-шарқий қирғоғидаги

Қабакли, Табесқум, Ержантау қумларида ва Белтау атрофида учраши аниқланган [7] [8] [9]. Ҳозирги вақтда (2019 й) жайроннинг тарқалиши бўйича маълумотлар деярли мавжуд эмас.

Тадқиқот ишлари 2019 йилнинг май ойида Устюрт платосининг жануби-ғарбий қисмида олиб борилди. Асосан тадқиқот ишлари қабул қилинган стандарт методлардан стационар, маршрут ва пиёда юриб ҳисоблаш усуллари билан, визуал кузатиш, ҳайвон излари, фекалийлари ва сўқмоқларини аниқлаш, GPS ёрдамида координаталарини белгилашлар билан олиб борилди. Кузатиш ва уларнинг сонини ҳисобга олиш ишлари 15х25 бинокль, GPS координаталарини белгилаш “Военная тактическая карта” ва “GPX Viewer” дастурлари асосида амалга оширилди. Тадқиқот ишлари Қўнғирот - Итибай – Қораваўир - Шахпахти – Асака аудан – Қоплонқир– Асака-аудан – Уру –Итибай – Қўнғирот (829 км) йўналишида амалга оширилди.

Натижалар ва уларнинг муҳокамаси. Тадқиқотлар натижасида Итибай – Қораваўир – Шахпахти ҳудудида жайрон (*Gazella subgutturosa*) (1 эркак, 3 урғочи, N 43,105883 E 56,970796) ва жайрон излари жуда кўп сонда (сўқмоқлар сони 12, N 43,069365 E 56,429924) топилди. Шахпахти ҳудудида тадқиқот ишлари пиёда юриб ҳисоблаш орқали олиб борилди (12 км). Тадқиқотлар давомида 3 та жайрон бош суяги топилди (N 42,604129 E 56,282537). Жайроннинг эски излари (сўқмоқлар сони 7 та) аниқланди (1-жадвал).

1-жадвал

Итибай–Қораваўир–Шахпахти ҳудудида *G. subgutturosa* нинг учраши

Учраган жойларнинг координатаси	Жами, индивидлар сони, дона	шу жумладан					
		♂	♀	боласи	жинси ноаниқ	сўқмоқлар	бош суяги
N 43,105883 E 56,970796	4	1	3	-	-	-	-
N 43,069365 E 56,429924		-	-	-	-	12	-
N 42,604129 E 56,282537	3	-	-	-	-	7	3
Жами:	7	1	3	-	-	19	3
%	100	14,3	42,9	-	-	19	42,8

Шахпахти – Асака аудан – Қоплонқир ҳудудларида тадқиқот давомида жайроннинг 32 та боши рўйхатга олинди ва уларнинг 4 дан 7 гача жайрондан ташкил топган гуруҳларининг алоҳида ҳаракатланиши кузатилди. Қуйида гуруҳлар жинсий таркиби келтирилган.(2-жадвал).

2-жадвал

Шахпахти–Асака аудан–Қоплонқир ҳудудида *G. subgutturosa* нинг учраши

Учраган жойларининг координатаси	Жами, индивидлар сони, дона	шу жумладан					
		♂	♀	боласи	жинси ноаниқ	сўқмоқлар	Бош суяги
N 41,925917 E 56,372923	10	1	1+3	1+2+2	-	-	-
N 41,982158 E 56,512698	11	2+1+1	2+2+1+2	-	-	-	-
N 42,136847 E 56,606360	7	2+2	3	-	-	-	-
N 41,326463 E 56,016245	4	1	1	-	2	-	-
Жами:	32	10	15	5	2	0	0
%	100	31,2	46,9	15,7	6,2		

Айниқса, Қоплонқир - Асака-аудан – Уру - Итибай йўналиши бўйлаб тадқиқот ишлари давомида жайроннинг кўпроқ тарқалганлиги, аммо тарқоқлиги аён бўлди (3-жадвал).

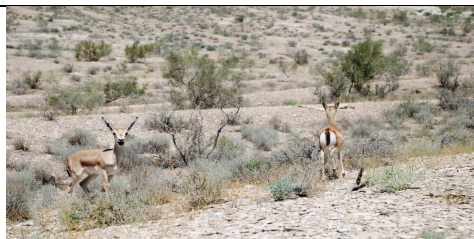
Қоплонқир-Асака-аудан-Уру – Итибай ҳудудида *G. subgutturosa* нинг учраши

Учраган жойларининг координатаси	Жами, индивидлар сони, дона	шу жумладан					бош суяги
		♂	♀	боласи	жинси ноаниқ	сўқмоқлар	
N 41,669848 E 56,513941	5	1	4	-	-	кўп	-
N 41,823433 E 56,564873	2	1	-	-	1		-
N 41,933063 E 56,675145	2	1	1	-	-		-
N 42,020029 E 56,580668	2	-	-	2	-		-
N 42,125862 E 56,580720	3	2	1	-	-		-
N 42,222745 E 56,627035	4	1	3	-	-		-
N 42,396365 E 56,674747	6	2	4	-	-		-
N 42,568386 E 56,934882	3	-	2	1	-		-
N 42,756876 E 57,278598	3	1	1	1	-		-
N 42,796466 E 57,425192	1	1	-	-	-		-
N 42,849460 E 57,511622	2	-	2	-	-		-
N 42,913894 E 57,582965	1	-	1	-	-		-
Жами:	34	10	19	4	1	кўп	0
%	100	29,4	55,9	11,8	2,9	кўп	0

Умуман, олиб борилган қисқа муддатли жайронлар сонини аниқлаш жараёнида Устюрт платоси Қорақалпоғистон бўлими территориясининг уч йўналиши бўйича 829 км йўл босилганда, бу турнинг 73 донаси (шу жумладан 3 бош суяги) ҳисобга олинди (4-жадвал, 1-2 расмлар).

Устюрт платосининг жануби-ғарбий қисмида жайрон (*Gazella subgutturosa*) нинг тарқалиши

Тадқиқот маршрути номи ва узунлиги, км	Руйхатга олинган жами индивидлар сони, дона	шу жумладан					
		♂	♀	боласи	жинси ноаниқ	сўқмоқлар	Бош суяги
Итибай–Қораваўир–Шахпахти, 278 км	7	1	3	-	-	19	3
Шахпахти–Асака аудан–Қоплонқир, 186 км	32	10	15	5	2	-	-
Қоплонқир-Асака-аудан-Уру-Итибай, 365 км	34	10	19	4	1	кўп	-
Жами: 829 км	73	21	37	9	3	кўп	3
%	100	28,8	50,7	12,3	4,1	-	4,1

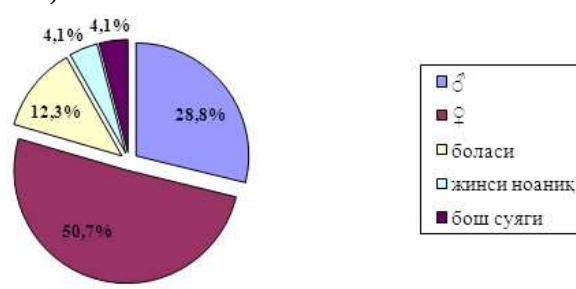

1-расм. Қорақалпоғистонда жайронларнинг тарқалиш ҳудуди. (Устюрт платоси, Шахпахти – Асака аудан – Қоплонқир йўналиши)

2-расм. Қорақалпоғистонда жайронларнинг тарқалиш ҳудуди. (Устюрт платоси, Қоплонқир – Асака-аудан – Уру йўналиши)

Улардан эркаклари – 24, урғочилари - 37, болалари – 9 бош ва жинси ноаниқ 3 бош жайронлардан иборатлиги аниқланди. Аниқланган жайронлар кичик гуруҳларни ташкил этиши кузатилди. Гуруҳлар таркиби 1 донадан 11 бошгача ташкил топганлиги кузатилди. Таъкидлаш лозимки, юқорида кўрсатилган гуруҳларда жайрон болалари 1 дан 5 та гача учради, бу эса ўта ижобий ҳолат деб боҳолашга имкон яратади (3-расм).

3-Расм. Жанубий-ғарбий Устюртда учраган жайронлар бўйича маълумотлар.

Тадқиқот натижасида жайронларнинг уч бош суяги топилди. Ушбу суяклар йиртқичлар, хусусан, бўрилар томонидан нобуд қилинган жайрон суяклари бўлишини тахмин қилиш мумкин (4-расм).

4-расм. Шахпахта худудидан топилган жайронларнинг бош суяги.

Инсоннинг иқтисодий фаолияти ортиб бораётганлиги туфайли ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб, худудда экологик вазият кескин ўзгара бошлади. Мавжуд чўллар орқали Чаржоу-Бейнеу темир йўли, Нукус-Бухоро магистрал йўллари, Бухоро-Урал газ қувурининг иккита линияси ва Ўрта қисми қурилди. Осиё-Марказ, темир йўл ва компрессор станциялари, комбинат ва заводлар, аҳоли пунктлари ва бошқалар бунёд этилди, муҳандислик-геологик изланиш ва бурғулаш ишлари олиб борилмоқда.

Буларнинг барчаси, шунингдек, чўл яйловларидан нотўғри фойдаланиш ва ўргимчак тури сингари кўплаб ер юзасидаги тартибсиз автойўллар худуднинг тупроқ қопламнинг бузилишига ва ўсимликларнинг йўқ қилинишига сабаб бўлди. Чўл худудидаги табиий

ҳолатнинг бутунлай ўзгартирилиши эса нафақат жайроннинг яшаш муҳитига салбий таъсир қилиб қўймасдан, балки Жанубий Орол минтақасидаги борча ёввойи туёқлилар ареалининг кескин қисқаришига олиб келмоқда.

Хулоса. Олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, Қорақалпоғистон табиий иқлим шароитида жайроннинг кам сонли популяциялари, юқорида кўрсатилган координаталарда учраши кузатилмоқда. Улар тарқок ҳолда, кичик гуруҳлар ташкил этиб яшаши аниқланди. Албатта, бу ижобий ҳолатни ривожлантиришни талаб этади. Қорақалпоғистоннинг айрим территорияларида сақланиб қолган жайронлар ҳозирги кунда ҳам, антропоген омиллар таъсири остида қолмоқда. Булар қаторига албатта техноген омиллар, ноқонуний ов қилинишлар, чўл зоналарини ўзлаштириш, яйловлардан интенсив фойдаланиш, урбанлашиш жараёнлари мавжудлигини тасдиқлаш лозим. Буларнинг барчаси жайронлар яшашини чекловчи омиллардир.

Шу сабабли, жайроннинг табиий яшаш жойларини ҳимоя қилиш ва кўпайишига имкон берувчи чора-тадбирлар кўриш зарур, яъни, махсус янги 150-200 минг гектардан кам бўлмаган заҳира зоналарини (шимоли-ғарбий ва Марказий Қизилқум, Орол денгизининг қуриб қолган худуди, Устюрт платосининг жануби-ғарбий қисми) ташкил қилишни талаб этади. Худди шундай худуд ва питомникларни Устюрт платосининг жанубий-шарқий тик жарликлари ва жанубий қисмларида (Даукескен, Чурук, Белеули, Бесшымрау) ташкил қилиш ва мавжудларини такомиллаштириш жайронларнинг кўпайиши учун имконият туғдириши мумкин.

Адабиётлар

1. Богданов М. Н. Очерки природы Хивинского оазиса и пустыни Кызылкум. – Ташкент: 1882. Том XII. - С 15.
2. Богданов О.П. Редкие животные Узбекистана: Энциклопедический справочник. -Ташкент: 1992. -С.400.
3. Гептнер В.Г., Насимович А.А., Банников А.Г. Млекопитающие Советского Союза. Парнокопытные и не парнокопытные. - М.: «Наука» 1961. -С. 1003.
4. Костин В.И. Материалы по экологии и промысловому значению джейрана. Тр. ин-та зоол. АН Каз ССР т. 4. -Алма-Ата: АН Каз ССР, 1955. -С. 115.
5. Кривошеев В.Г., Ротшильд Е.В., Смирнов В.М. Распространение и численность джейранов и сайгаков в Северных Кызылкумах. В кн. «Вопросы географии». -М.: 1960. -№ 2. -С. 48.
6. Мамбетжумаев А.М. Джейран - *Gazella subgutturosa subgutturosa* (морфология черепа, распространение, экология и биология в условиях Кызылкума и Устюрта, хозяйственное и эпизотическое, значения, охрана). -Т.: «Фан», -С.196.
7. Реймов Р. Карабеков М., Сапарбаев Ж. Копытные звери Южного Приаралья. В кн. Современное состояние природных ресурсов Каракалпакии. -Т.: «Фан», 1977. -С.148-159.
8. Реймов Р., Карабеков М., Асенов Г. Распространение, численность и перспективы охраны джейранов в Южном Приаралье. //Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1986.-№ 3. -С.31-38.
9. Реймов Р.Р. Редкие и исчезающие виды млекопитающих северо-западных пустынь Средней Азии и их охрана. // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1982. № 3. -С.28 - 32.
10. Соколов В.Е. Фауна мира. Млекопитающие. - Москва: Агропромиздат, 1990. -С.254.

РЕЗЮМЕ

Устюрт платосининг Қорақалпоғистон бўлагига – Итибай – Қораваўир – Шахпахти, Шахпахти – Асака аудан – Қоплонқир ва Қоплонқир – Асака аудан – Уру – Итибай, уч йўналиши бўйлаб 829 км масофада олиб борилган тадқиқотлар натижасида, жайронларнинг жами 73 таси, шу жумладан 70 таси тирик ва 3 та нобуд бўлган жайронларнинг бош суяги рўйхатга олинди. Жайронлар кичик гуруҳлар ташкил этиб яшаши кузатилди.

РЕЗЮМЕ

В результате исследований, проведённых в Каракалпакской части плато Устюрт на протяжении 829 км по трём направлениям – Итибай – Коравауыр – Шахпахта, Шахпахта – Асака-аудан – Капланқир и Капланқир - Асака-аудан – Уру - Итибай, в общей сложности было зарегистрировано 73 особей джейрана, в том числе 70 живых и 3 черепа погибших джейранов. Наблюдалось, что джейраны формируют небольшие группы.

SUMMARY

It the result of the research conducted in the Karakalpak section of the Ustyurt plateau at a distance of 829 km in three directions - Iti-bai-Karavaur-Shakhpakhta, Shakhpakhta-Asaka-audan-Kaplankir and Kaplankir-Asaka-audan-Uru-Itibai, in total 73 species of gazella were registered, including 70 living and 3 skulls of dead gazelles. It was noted that gazelles form small groups.

ХАЛЫҚҚА ХЫЗМЕТ КӨРСЕТИҮ ТАРАҰЛАРЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯ ИЛИМИНДЕ ТУТҚАН ОРНЫ

Қ.К.Узақбаев - таяныш докторант

Әжинуяз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: хизмат кўрсатиш географияси, учинчи сектор, сервис, хизмат, ишчи кучи, инфратузилма, икти-содиёт тармоқлари.

Ключевые слова: география сферы обслуживания, третичный сектор, сервис, рабочая сила, инфраструктура, секторы экономики.

Key words: service geography, tertiary sector, service, work force, infrastructure, sectors of the economy.

Хәзирги ўақытта хызмет көрсетиў тараўлары ямаса үшінши сектор (третичный сектор) дүньяның көплеген мәмлекетлеринде экономикалық раўажланыўдың тийкаргы бағдарына айланды.

Хызмет көрсетиў дегенде, халықтың хызметлерге болған талапларының туўрыдан-туўры қанаатландырыў ушын өндириллик хәм өндириллик емес тараўлардың улыўма ўазыйпаны бирлестиргени түсиниледи [1:14].

Соңғы 10 жылдағы глобал экономикалық кризис мәмлекетлер экономикасындағы курамлық өзгерислерге жаңаша баҳа бериўге мәжбүр етти. Аўыл хожалығы, санаат хәм басқа тармақлар үлесиниң қысқарыўы нәтийжесинде үлкен муғдардағы жұмысшы күши босатылды хәм нәтийжеде, хызмет көрсетиў тараўының потенциалынан және де үнемли пайдаланыў зәрүрлиги пайда болды.

Заманағой дүньяда хызмет көрсетиў тараўлары мәмлекеттиң социал-экономикалық раўажланыўының тийкаргы дерегине айланбақта. Хызмет көрсетиў тараўлары көплеген жұмысшы орынларын жаратып, жалпы ишкі өнімге үлкен үлес қосады хәм социаллық функцияларды орынлайды, соның менен бирге, бюджет дәрәматларының тийкаргы тәмийинлеўшилеринен бири есапланады.

Раўажланған мәмлекетлер әмелияты соны көрсетеди, өндиристиң курамаласыўы хәм базарды товарлар менен толтырыў менен бирге хызметлерге болған талапта өсип бармақта. Жаңа технологиялардың жоқары көрсеткишлер менен раўажланыўы жеке пайдаланыў ушын курамалы хәм қымбат үй-руўызгершилик техникалардың шексиз ағымы бар.

Хызмет көрсетиў кәрханаларының искерлиги, экономиканың курамлық бөлимлеринен бири болып, халық турмыс дәрежеси хәм сапасын белгилеўши көплек факторларға тәсир етеди. Хызмет көрсетиў тараўлары инсанның тийкаргы мүтәжликлерин шешиўге қаратылған, жоқары социаллық әхмийетке ийе, кәрхана хәм шөлкемлер хызметшилериниң қысқарыўы ўақтында жұмыс орынларын тәмийинлейди, кәрханалар оларды тәмийинлеў ушын жайласыўдың массивлиги хәм анықлығы менен ажыралып турады. Мийманханалар хәм ресторанлар, химчистка хәм шаштарезханалар, оқыў хәм спорт орынлары, туристлик агентликлер, консалтинг фирмалары, медицина мәкемелери, музейлер, театрлар хәм кинотеатрлар хызметлеринен ибарат.

Хызметлер базарының инфраструктурасын раўажландырыў хәм қәлиплестириў пүткил тараўдың турақлы ислеўин тәмийинлейди. Сол себепли, хызмет көрсетиў тараўын хәр тәрәплеме үйрениў, дерлик, хәр қандай жөнелистегилер ушын оқыў барысының ажыралмас бөлеги есапланады.

Хызмет көрсетиў тараўлари географиясы халықтың хызметлерге болған мүтәжликлери хәм қанаатланыў дәрежеси бойынша аймақлық айырмашылықларды, сондай-ақ, хызмет көрсетиў тараўының аймақлық шөлкемлестирилиўин үйренеди [2:7].

География пәнинде хызмет көрсетиў тараўлары географиясы экономиканың басқа тармақларына қарағанда, әсиресе оның базар шараятында раўажланыўы кемирек үйренилген.

Хызмет көрсетиў тараўлары бойынша илимий-изертлеўлер Абрамов М.А., Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А., Покшишевский В.В., Меркушова Л.А., Беленкий В.Р., Манак Б.А., Николский И.В. хәм басқалар тәрәпинен әмелге асырылған. Өзбекстанда хызмет көрсетиў тараўларын географиялық жақтан үйрениў бойынша эргашев О., Абдурашидов Б., Назаров М., Оллояров Н., Жураев Т. хәм басқалардың мийнетлери жәрияланған [3:39].

60-жылларда В.В.Покшишевский хәм С.А.Ковалев тәрәпинен жаратылған хызмет көрсетиў тараўлары географиясы тутыныўшыларға хызмет көрсетиўге итибар қаратты. Хызметлердің өзи белгиле бир шахстың (тутыныўшы) мүтәжликлерин қанаатландырыўға қаратылған искерлик сыпатында көрип шығылды.

Бүгинги күнде географлар хәм экономистлер хызмет көрсетиў тараўларын яки экономиканың үшінши тармағын үш үлкен топарға бирлестирилиўи мүмкин болған кең тармақларды өз ишине алады деп есаплайды. Олар:

- тутыныў хызметлери, халық тутыныўы (билимлендириў, денсаўлықты сақлаў, социаллық жәрдем, мәденият, туризм хәм т.б);

- экономикалық агентликлердің хызметлери (яки өндирил хызметлери): хәр түрли бизнес, финансылық, логистика хызметлери хәм байланыс, сондай-ақ, илимий-изертлеў хәм транспорт, айырым ўақытлары бөлек көрип шығылатуғын хызметлер;

- мәмлекет басқарыўы, қәуипсизлик хәм полиция хызметлери.

Экономиканың үшінши секторына (хызмет көрсетиў тараўы) тән болған тоғыз тийкаргы хызмет топары бар.

- 1) Көтере хәм усақлап сатыў, оңлаў;
- 2) Мийманханалар хәм ресторанлар;
- 3) Транспорт хәм байланыс (хабар хызметлери);
- 4) Финансылық искерлик;
- 5) Көшпес мүлк пенен байланыслы операциялар, ижараға бериў хәм хызметлер көрсетиў;
- 6) Мәмлекет басқарыўы хәм әскерий қәуипсизлик, мәжбүрий социаллық тәмийинлеў;
- 7) Билимлендириў;
- 8) Денсаўлықты сақлаў хәм социаллық хызметлер көрсетиў;
- 9) Басқа коммунал, социаллық хәм жеке хызметлерди усыныў.

Ал, белгиле географ илимпаз Б.А.Манак хызмет көрсетиў тараўларының өзине тән өзгешликлеринен келип шығып, оны төмендеги еки топарға ажыратады [4: 142].

Хызмет көрсетиу тараулары жәхән экономикасында жетекши орынды иелейди Һәм тез пәтлер менен рауажланбақта, ол жалпы ишки өним Һәм бәнтликтин өсиуиниң тийкаргы бөлегин курайды. Рауажланған мәмлекетлерде хызмет көрсетиу тарауларының жалпы ишки өнимдеги үлеси 65-75 % ти, бәнтликте болса 70 % тен асады.

Классикалық экономика хызметин секторлар Һәм подсекторлар бойынша ажыратады. Өним түри бойынша биринши, екинши, үшінши Һәм төртинши секторлар ажыралып турады. Олар, өз нәубетинде, подсекторларға бөлинеди.

Экономика тармақлары, тийкарынан, ислеп шығарылған өнимлер түрине қарап қурылады. Бул түрдеги сыпатламаға мүрәжат еткен биринши экономист австралиялы Колин Грант Кларк еди. Ол өзиниң «Экономикалық рауажланыудың шәртлери» атлы фундаментал жумысында (1940) хәр түрли экономикалық хызмет түрлерин өним класына қарап бөлиу мақсетинде үш сектордың гипотезасын алға сүрди. Сондай-ақ, Кларк жалпы ишки өнимди (ЖИӨ) миллий экономиканы анализ етиу ушын тийкар сыпатында ислеткен биринши илимпаз болған. Солай етип, биринши, екинши Һәм үшінши секторлар ажыралып турған. Бул сыпатлама кең тарқалған Һәм бүгинги күнде көплеген экономистлер тәрәпинен қолланылады. Соңынан заманәй түсиник болған төртинши сектор Кларк сыпатламасына киргизилмеген.

Француз экономисти Жан Фурастье Колин Кларк идеяларын рауажландырды. Ол «Жигирмаланшы әсирдин уллы үмити» (1949) китабында экономиканы секторларға бөлиу кереклигин айтқан. Автор мәмлекеттин экономикалық рауажланыуын үш сектор менен салыстырыу Һәм экономикасы рауажланбаған мәмлекет биринши секторға, орташа рауажланған мәмлекетлер - екинши Һәм рауажланған мәмлекетлер - үшінши секторға киреди деген пикирди қоллап-қуатлаған.

Фурастье мәмлекеттин экономикалық рауажланыуын хәр бир секторда бәнт болған жумысшы күши менен байланыстырды Һәм төмендеги көзқарасты

Әдебиятлар

1. Абрамов М.А. География сервиса (Сфера обслуживания в СССР). – М.: «Мысль», 1985. –С. 255.
2. Анисимова В.В., Романова И.А., Некрасова М.Л. География сферы обслуживания (третичный сектор экономики). – Краснодар: КубГУ, 2017. –С. 296.
3. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. – Т.: 2003.
4. Манак Б.А. Методика экономико-географических исследований. – Минск.: Университетское, 1985. –С. 157.
5. Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А. География сферы обслуживания: основные понятия и методы. – Тверь: Тверь ГУ, 1991. –С. 117.

қорғады: мәмлекет экономикасының рауажланыуы ушын мийнетке жарамлы халықтың 70 % үшінши секторда, 20 % екинши дәрежелі секторда Һәм 10 % биринши секторда бәнт болыуы керек.

Биринши сектор өз хызметиниң нәтийжесин туурыдан-тууры тәбийий ресурслардан, хеш қандай өзгериулерсиз қабыл етти. Ол қоршап турған хызметлер инсан өмириниң тийкаргы бөлеги болып хызмет етеди.

Биринши сектор төмендеги бөлеклерден қуралған: аўыл хожалығы (топырақ Һәм оның ресурсларынан тәбийий яки адам искерлиги нәтийжесинде пайдаланыу, шаруашылық, үй хайуанлары өндиретуғын сүт, мәйек, жүн Һәм басқалар тийкарында), балық аўлау, кән санааты (кәншилиқ), тоғай хожалығы (тоғай, ағаш, қағаз Һәм басқалар ушын турақлы тоғай пайда етиу).

Екинши сектор биринши өнимлерди (шийки зат) тутыныу товарларына өзгертеди Һәм айландырады. Екинши тармақлар биринши тармақлар сыяқлы подсекторларға бөлинеди: санаат (адамлар тәрәпинен шийки зат, машина яки энергияны сауда ушын мөлшерленген өнимлерге қайта ислеу тийкарында); қурылыс (қала, инфраструктура Һәм т.б.); қазып шығарыу (бул тийкаргы секторға да тийисли болса да, қазып алынған минералларды байытуу арқалы хәр түрли өнимлерди жаратыу қәбилетин аңлатады); энергия (мысалы, электр энергиясын ислеп шығарыу).

Үшінши сектор яки хызметлер тарауы байлық келтирмейди, ал халықтың мүтәжлигин қанаатландыруу ушын хызметлерди ұсынады. Бул сектор сауда (көтере Һәм усақлап сатыу, сауда орайларын); транспорт (жүк, жәмәат Һәм басқалар); байланыс (байланыс қураллары, ғалаба хабар қураллары Һәм басқалар); туризм (мийманханалар, ресторандар Һәм басқалар); қаржы хызмети (сол қатарда финанс Һәм банк хызмети менен байланыслы шөлкемлер Һәм орайлар, мысалы қамсыздандырыу компаниялары), денсаўлықты сақтау хызметлерин өз ишине алыуы мүмкин.

Төртинши сектор, түсиник сыпатында илимпазлар Колин Грант Кларктың үш секторлы сыпатламасына қосы, бирақ анық өзгешелик жоқ. Соны айтып өтиу керек, үшінши дәрежелі сектордың искерлиги билимлерге тийкарланған болып, излениулер Һәм исленбелер, информатика, технологиялар, ғалаба хабар қураллары, билимлендириу, инновация Һәм басқаларды өз ишине алады. Бул «экономика экономикасы» деп аталатуғын интеллектуал хызмет тарауы, оның гүллен-рауажланыуы жоқары рауажланған мәмлекетлерге тән, себеби бундай ис жоқары категориялы кадрлар менен байланыссы болады.

Солай етип, үйренилип атырған илимий бағдар қурамалы дүзилiske ийе болып, заманәй экономикалық мәканда постиндустриядан кейинги экономиканы қәлиплестириуде тийкаргы роль ойнайды.

РЕЗЮМЕ

Жахон иктисодиётида хизмат кўрсатиш тармоқлари ёки учинчи сектор (третичный сектор) энг ривожланган тармоқ ҳисобланади. Бу мақолада хизмат кўрсатиш тармоқларига географик нуктаи-назардан баҳо берилган.

РЕЗЮМЕ

В мировой экономике сети сферы обслуживания или третичный сектор являются наиболее передовыми. В этой статье с географической точки зрения оцениваются сети сектора сферы услуг.

SUMMARY

In the global economy, the service sector networks or the third sector is the most advanced. In the article, from a geographical point of view, service sector networks are evaluated.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Siyasiy ilimler

ҒАЛАБАЛЫҚ МӘДЕНИЯТТЫҢ МӘНИСИ ХӘМ МӘНАҰИЯТЫМЫЗҒА ТӘСИРИ

Ж.Базарбаев – академик

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты
Н.Жақсымуратова – Өзбекстан Республикасы Президенти жанындағы
мәмлекетлик басқарыу Академиясының тыңлаушысы

Таянч сўзлар: оммавий маданият, тарбия, шарқ маданияты, инсонпарварлик.

Ключевые слова: массовая культура, воспитание, восточная культура, гуманизм.

Key words: mass culture, upbringing, Eastern culture, humanism.

Адамзат тарийхы - мәденият тарийхы. Тарийхты алға жетелеген мәденият. Мейли, ол өндирилслер мәдениаты ма, мейли ол жасаў мәдениаты ма, мейли ол дөретиўшилиқ мәдениаты ма, олар адамзат ақылының туўындысы ретинде адамды прогресске сүйреген. Әйемги тас балта сыяқлы қураллардан, космосқа баратуғын әсбаплар - усы мәдениятлардың нәтижеси. Булардың иске асыўында, ең дәслеп, адамзаттың турмыс мәдениаты хәм әдеплиги оның тийкары болған мәнаўият биринши орынды ийелеген. Ал, хәзир дүньяда мәнаўиятсызлық тийкарында адамзаттың бул жетискенлиги, оны хақ жолдан тайдырыўға қаратылған мәдениатсызлық пенен алмаспақшы.

Адамзаттың эволюциясындағы хәм пейилиндеги бир ерси ўақыя, ерте дәуиринде турмыстың қыйыншылығынан, аўқатлық затлардың жетиспеўшилигинен артық қулқынды яғный атасын хәм анасын өлтириўге мәжбүр болған. Хәзирги дүньяда үлкен тоқшылыққа ийе болған адамзат, мәсирип кетип өзін-өзи жоқ қылыўға қарай жол алмақта. Бул, дүньяны ойранлайтуғын урыс қуралларын пайда етиўде емес, ол адамның өзиниң қолы менен дөретилген илимниң мәденияттың жетискенлериниң жәмийеттиң тутқасы болған әдепикрамлылықты бузып баратырғаны менен байланысly болмақта. Бул иллеттиң «ғалабалық мәденият» деген ат пенен белгили болып, ол адамзатты өзиниң тәбийий тамыры болған әдеплигинен, дәстүрлеринен айырыў, инсаныйлықтың талап хәм қағыйдаларын менсинбеў.

Дурыс, дәслепки капитализмниң раўажланып өз шеңберинен шығыўы менен ғалабалық мәденият мәмлекетлердин мәдени бирлигин ушлаўға қаратылған ўақыя ретинде белгили еди. Мысалы: бунда бирдей иштейлик, бирдей жуўапкершилиқ, бирдей кейиплер, бирдей тугыныўшылықты тәрбиялаў ушын керекли еди. Капиталдың үстемлиги өскен сайын материаллық байлықлар көбейип, адамлар өзлерин қудай дәрежесине көтерип, эгоизмди, адам тек өзи ушын жасаў керек деген индивидуализмди алшақтап, аса-кеткен еркинликти көтермелеп адам кеўлине не келсе ислей берсин деп көрсетилген «ғалабалық мәденият»ты пайда етти.

Ғалабалық мәденият - Батыс мәдениаты менен тикелей байланысly хәдийсе. Ол Батыста көргенсизликтиң, бийзарылықтың, динсизликтиң тек жеке хәзликтиң үлгиси ретинде жоқары баҳаланады.

Тугыныўшының тийкарынан шөлкемлескен бул мәденият, өзине не жақса ислей бер деген нәсият пенен, адамзат пайда қылған цивилизацияға қарсы қураллардың бирине айланды. Цивилизацияны жоқ қылатуғын, оның әхмийетин есапқа алмайтуғын, ақырында, инсанды өзиниң хәзлигин сақлаўдан артық мақсети болмаған хайўан дәрежесине түсиретуғын, солай етип, халықты аламанға айландыратуғын хәдийсеге айланажақ. Сонлықтан да, «ғалаба мәденият» деген нықап астында бийәдеплик, бузакылық хәм зорлық, индивидуализм, эгоцентризм идеяларын тарқатыў, керек болса, соның есабынан байлық арттырыў, халықлардың нешше мың жыллық дәстүр хәм қәдириятларын, турмыс тәризиниң руўхый тийкарларын писент етпеў, оларды бузыўға қаратылған қәтерли топылыслар адамларды тәшўишке салмай қоймайды.» [1:117]. Мине, сол тәшўишке салып атырған ўақыя Қарақалпақстан елатына оның жасларына қалай тәсир етип атыр, деген мәселе күн

тәртибинде турған, жасларымыздың келешегине байланысly әхмийетли машқала.

Бул мәселе бойынша қарақалпақ зыялылары өзлериниң мийнетлеринде, гейпара мақалаларында тийип-қашып сөз етпекте.

Айтып өтиў макул бул мәселеде академик Ж.Базарбаевтың «Миллий идея жол көрсетиўши жулдыз», «Руўхиятымыз маржанлары» атлы мийнетлеринде хәм «Басты дүгистириў сәлемлесиў ме?» «Ашық киндиклерге қалай қарайсыз?» «Ийбелли қыз мийўалы қыз» атлы мақалаларындағы ғалабалық мәдениятты критикалаған пикирлер жәмийетшилигимизге қозғаў салса да, ғалабалық мәденият хаққында ғалаба хабар қуралларында олардан басқа Республикамызда көзге түсерликтей материаллар көринбей атыр.

Гейпара мақалаларда ол мәселе хаққында айтылғанда, «ол жаман», «оның менен гүресий керек», «оған жантаспа» деген нәсиятлар менен шекленип қалмақта. Олардың бирқаншалары ол ғалабалық мәденият бизден алыста, «ол иллет бизде жоқ» «болмағай илайым» деген қатнаста көринеди.

Хүрметли Биринши Президентимиз Ислам Каримов бул хаққында былай деген еди: «Бизиң миллий руўхиятымызға хәм тәбиятымызға жат хәм өзге болған жарамсыз мәденият көринислерин тек оларды бийкарлаў менен хешқандай нәтижеге ерисиўге болмайды».

Бундай қәтерлерден өмиримизди сақлаў, мәнаўий бослыққа жол қоймаў ушын, халқымыздың мәденият сыпатын жақсылаў ушын хәмме ат салыў керек» [1:118] дегениндей, ол «мәдениятқа» барлық тәрбиялық қураллар менен гүресийге тийислимиз.

Ғалабалық мәденияттың тийкарғы мотиви хәм сүйениши адамзаттың демократиялық раўажланыўы оның тийкарғы принципи еркинлик.

Демократия хәрқандай жәмийеттиң әхмийетли фундамента қәдириятларынан есапланады. Лекин демократияда қатаң белгиленген үлги жоқ. Хәр бир халық хәм миллетлер тарийхый тәжирийбесине, мәмлекетлик дәстүрлерине, мәдени-мийрасына таянған өзине тән демократиялық қәдириятларға ийе.

Соған байланысly мысалы Батыс хәм Шығыс демократиясының арасында парық барлығы сөзсиз. Мысалы Батыс демократиясында нызам үстинлиги демократиялық орталықты белгилеп берсе, Шығыстың демократиясында нызам үстемлиги менен бирге тәрбиялық өлшем хәм салт-саналардың тәсири көбирек көринеди. Батыс демократиясында индивидуализмге көбирек итибар берилсе, Шығыс демократиясында коллективлик қатнас алға шығады.

Бизиң елимизде демократияның тийкарғы принциплериниң бири болған еркинлик деген өз басымшалық, ойына не келсе соны ислей бериўшилиқ емес. Еркинлик миллет хәм Ытан алдындағы жуўапкершилиқ пенен байланысly.

Еркинлик - дәслеп ғәрезсизлик, Ытан хәм халық мәпине қүйинбеген адам еркин емес, ал дәрбедр, парықсыз бийпәрўа руўхый өмири төмен, инсаный туйғылардан махрум адамлар.

Сонлықтан да, еркинликти байрақ қылып, ғалабалық мәденияттың тәсирина берилип өзлигин умытқан адамларды, еркин ойналаў мүмкиншилигинен махрум болғанлар деп баҳалаўға болады.

Әне, усы ғалабалық мәдениетті дүньяға ен жайдырып, дүнья халықларын өзиниң қармағына илдириў ушын барлық имканиятларын жумсап атырған күшлер дүньяда жетерли. Американың белгили философы хәм идеологы Збигнев Бжезинский былай дейди «Мәдениет үстинлиги Американың глобал күш-қудиретиниң әхмийетли сыпаты болып саналады. Айырымлар өзлериниң эстетикалық қадириятлары ҳаққында нелерди ойламасын, Американың ғалабалық мәдениеті айрықша жәхән жасларын магниттей тартады. Американың телевидениесиниң дәстүрлері хәм фильмлері жәхән базарының тиккелей төрттен үш бөлегин ийелеген. Американың ғалабалық музыкасы да дүньяда үстемлик бағаға ийе. Сондай-ақ, америкалылардың қызығыўшылығы хәм аўқатланыў әдетлері, хәттеки, кийиниўи пүткил дүньяда таралған [2:515]. Бул Американың баслы идеологының гәпи инсан қалбин хәм санасын ийлеў ушын гүресте ғалабалық мәдениет идеялары менен қуралланыў хәм азықланыў Батыс идеологиясының тийкарғы мақсети хәм қуралы екенлигин көрсетеди.

Хәзирги дәўирде әдепсизликти мәдениет деп билиў хәм ҳуқықый, мәнаўий қадириятларды мәнсинбестен, ескиниң сарқыты деп қараў менен байланыслы бул идея прогресске, инсан турмысы, шаңарақтың муқаддеслиги хәм жаслар тәрбиясына үлкен қәўип салмақта. Сонлықтан көпшилик пүткил жәхәнге мысалы бәлеқададай таралып баратырған бундай агрессияларға қарсы гүресий қаншелли әхмийетли екенин аңлап бармақта» [1] деген биринши Президентимиздиң тастыйықлауы хәммени тәшўишлендиретуғын мәселе.

Усыған байланыслы биз бул мақаламызда «Ғалабалық мәдениет» деген дүньяны изей суўдай алып атырған идеологияның бизиң елатымызға тәсири ҳаққында ой жуўыртыўды уйғардық. Бул изей суўдай алып атырған мәдениеттиң тәсири әстелик пенен тарап, көпшилик адамларды тәшўишке салмақта. Мысалы «Аргументы и факты» газетасы 2019-жылы №42 санында жазыўшы Юрий Поляковтың «Досоветское общество» атлы, мақаласында 1975 жылы Россияның Тверь ўалаятында 15 жасқа дейинги қызлардың жынысый өмириниң басланыўы, олардың 4 процентин кураған болса, хәзир олардың 14 процентин курайды. Ал 10-11 класстың қызларының хәр бир үшіншисинде интим қатнаслары басланған деп өкинеди». Бул - сол ғалабалық мәдениеттиң хәм аса кеткен еркинликтиң тәсири. Сондай-ақ, сол газетадағы өткен жылдың бир санын мағлыўмат бойынша мұсылман ели болған Башқурстанда Батыстың тәсиринен, мектеп қызлар жүкли бола беретуғынлығына байланыслы, ҳүкимет қызлардың 16 жастан баслап күйеўге шығыўын ызам менен тастыйықлапты.

Бизиң талантлы шайырымыз Ибрайым Юсупов батыс мәдениетиниң бундай тәсирлерин көрсеткен мынандай қосық қатарларын келтирип жасларды ескерткен еди:

«Европадан үлги аламыз» десип,
Мұсылманнан орыс боламыз десип,
Дизени хәррийтип юбканы кесип,
Қуйрықсыз бөдене болмаңыз қызлар
Еркинлик бизге ерк берди деп,
Баспақлардың жүбин басқа түрди деп,
Қудайды умытып кетпеңиз қызлар.
Гейде Нөкистиң көшелеринде жаз күнлерде гейпара

қызлардың киндигин ашып жүриўи, әлбетте, ҳаўа райының тәсиринен болмаса керек. Биз мұсылман қатарындағы миллетпиз. Мухаммед (с.а.ў.) пайғамбарымыздың ҳадислеринде «хәял қызлардың денесиниң бир жериниң, еркеклердиң дизеден жоқарысынан ашық жүриўи ҳарам» деп тастыйықлаған. Демек, Батыстағы сексуал еркинлик, ышқыпазлық нәтийжесинде хәял-қызлардың ашық-шашық жүриўи сол ғалабалық мәдениетиниң екпини елимиздиң дәстүрине турмыс тәризине туўры келмейтуғын ўақыя өзиниң миллетиниң абырайын түсиреди.

2007- жылы биз Республикалық ең жоқары ҳүрметтеги ғалаба хабар қуралы болған «Еркин Қарақалпақстан» газетасында «Геллени дүгистириў сәлемлесий ме? деген темада көлемли мақала жәрияладық. Онда французлардың сәлеминде бирин-бириниң шекезин сүйетуғын сәлемлесий қәсийети, геллени дүгистириў түрде бизге қалай таралған. Өзимиздиң ата-бабамыздан киятырған күлимлеп сәлем бериў хәм оны әлик алыў сыяқлы өрнекли сәлемлесий не ушын өзгерген, сол жүдә орынлы миллий сәлемлесий еди - ғой, деп келтирдик. Бирақ, хәзирги күнлерде ол сәлемлесийдиң түри жаслар арасында ғана емес, ересек еркеклер арасында да тарап кеткенин Батыстың тәсиринен қандай күшли болатуғынлығын көрсетеди.

Бизге белгили, бизиң ҳүкиметимиз хәзир шаңарақты беккемлеп, хәял-қызларға хәм балаларға ғамқорлықты жылдан жылға күшейтип атырған дәўирде де шаңарақтың бузылыўының санының бизиң елде де өсип барыўы сол идеяның тәсири екенлигин умытпаўымыз керек.

2019-жылы 7-февраль күнги «Қарақалпақстан жаслары» газетасындағы Бахытлы Сарыбаевтың «Театр жанында туўылған ойлар» деген мақаласындағы Бердақ атындағы театрдың дөгерегиндеги жүдә көркем аллеялар отырғышына дослары менен дем алып отырғанын. «Бул заўықланыў узаққа бармады. Буның себеби хәр жер, хәр жерде жуп болып ерси қылықларды, турпайы көзсиз ҳәрекетлерди ислеп атырған ашық-машықлар болды. Олар этирапында хешким жоқтай, хешким ҳәрекетлерин көрмей турғандай көрсе де, буның уят тәрәпи жоқтай өзлерин оғада емин-еркин тутар еди. Ойламағанда көз қыйығымды салып, олардың орнына қайта өзим тартынып кеттим» деп тәшўишленеди. Бул да, әлбетте, Батыстың тәсири болып, ол биздеги ийбе қайда, әдеп қайда уят қайда, ар қайда деп өкиниўге алып келеди.

Жуўмақлап айтқанда, бул «ғалабалық мәдениет» деген иллетке айланған, дүнья халықларын бул әдеп, бир идеяға, бирдей турмысқа тартыўды мақсет қылып белгилеп, миллетлердиң өзлигин аяққа басыўды нәзерде тутып, оның келешегине нуқсан келтиретуғын зыянлы идеяның тәсири түсиниў хәм жасларда оған қарсы идеялық имунитетти қәлиплестириў саўаплы хәм әхмийетли илимий жумыслардың бири болып есапланады.

Соның менен қатар, дүньяға иллет сыяқлы таралып атырған еркинликти әдет деп есаплайтуғын, иллеттиң, адамзаттың өмирине үлкен зыян келтиретуғынлығын, шаңарақтың муқаддеслигине, ата-анаға ҳүрметтиң кемейиўине тәсири күшейтетуғын эгоизмди, эгоцентризмди мақтайтуғын ғалабалық мәдениеттиң зыянына қарсы тийимли хәм үзликсиз идеялық гүреслер оғада зәрүр.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. –Ташкент: «Мәнаўият» 2008.
2. Миллий ғоя ва раҳбар маъсулияти. –Тошкент: 2007, 515-6.

Мақолада оммавий маданият ва унинг бугунги кундаги таъсири, маънавий киёфаси, салбий иллатлар ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье описывается массовая культура и её влияния, духовный облик и негативные последствия на сегодняшний день.

SUMMARY

The article gives information about mas-culture and its today's, impact, its spiritual image and negative effects.

ВЕРОВАНИЯ И ОБРЯДЫ КАРАКАЛПАКОВ, СВЯЗАННЫЕ С ПОЧИТАНИЕМ БАРАНА

С.Х.Есбергенова – кандидат исторических наук

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

Академии наук Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: этикодлар, ҳосилдорликка сиғиниш, маросимлар, урф-одатлар, хайвонлар-тотемлари, хайвонларга ҳурмат, Жанубий Орол денгизи халқлари.

Ключевые слова: верования, культ плодородия, обряды, обычаи, традиции, животные тотемы, почитание животных, народы Южного Приаралья.

Key words: beliefs, fertility cult, rites, customs, traditions, animal totems, honoring of animals, peoples of the Southern Aral Seaside.

Верующие каракалпаки исповедовали ислам суннитского толка. Вместе с тем в быту существовали реликты анимизма (вера в душу), тотемизма (сакральность) астральных явлений, шаманства, магии и зороастризма. Это связано с тем, что ислам, распространившийся в Средней Азии в VIII в., не сумел полностью изжить прежние религиозные традиции. В исторических условиях Средней Азии определилась жёсткая связь ислама с пережитками вытесненных им религий. Ислам повсеместно вобрал в себя многие верования и обычаи, принадлежавшие другим религиям, и это стало его основным своеобразием в разных областях мусульманского мира [4:3].

Особенно важно в современном мире исследование традиционного взаимоотношения человек-природа, которое проявляется в обрядах и верованиях, связанных с культом природы животного мира.

Почитание барана (*Ovisaries*) прослеживается в семейно-бытовой обрядности каракалпаков. На свадьбе при проведении обряда *бет ашар* (открытие лица) под ноги невесты подстилали шкуру барана. При этом возлагалась надежда на то, что характер невесты будет таким же мягким, как и шкура барана. Это объяснение смысла обряда является поздним. Что касается истоков обряда, то его происхождение связано с тотемизмом.

Но никогда каракалпаки не использовали для игры в *кок мар* барана, так как он считался таким же священным, как хлеб. В тех редких случаях, когда вместо козла или теленка использовали барана, один из участников игры обязательно убивался или же оказывался искалеченным.

Почитание барана прослеживается и в родильном обряде. Бездетные женщины при паломничестве к мазарам закалывали барана.

Образ барана проявляется в погребально-поминальной обрядности. Над могилой детей выставляли *кой тас* (буквально баран из камня), напоминающий живого барана. Бездетные женщины оставляли возле мазаров колыбель с куклами. Над входом в мазар ставили рога барана-производителя или его изображение. Проявления образа барана в родильной и погребальной обрядностях связаны с представлениями предков каракалпаков о реинкарнации, восходящей к тотемизму. В пережиточных верованиях это животное прежде всего является оберегом. С функциями оберега от сглаза и злых духов связаны изображения бараньих рогов и голов на тандырах, домашней утвари, на стенах жилищ. Престолы средние и переднеазиатских правителей украшались изображениями барана игравшими значение оберега [5]. О традиции подвешивать рога или головы крупного рогатого скота у могил умерших, существовавший у древних и средневековых тюрков Средней Азии, свидетельствуют письменные источники I-III вв. по принесении в жертвы овец или лошадей вывешивают их головы на вехах [5:230].

На предметах приданого каракалпакской невесты (украшениях), вышивки, ковровые изделия преобладали зооморфные изображения (бараньих рогов) в виде орнамента [15]. Они выполняли функции тотема и покровительствовали членам семьи.

У каракалпаков, узбеков, казахов низовьев Амударьи существовал обычай держать во дворах, около жилых домов баранов-производителей. Смысл этого обычая заключается в том, что дурной взгляд пришедшего человека должен упасть на барана, прежде всего на его мощные рога, и тем самым баран сможет нейтрализовать злую силу. В тех случаях, когда у ребёнка плохо резались зубы, брали бараний череп, два человека держали его над головой ребенка, слегка им прикасались, а затем череп разламывали пополам. Повсеместно существовал обычай бросать первый выпавший зуб на то место, где постоянно находились бараны. Взрослые перед началом какого-либо задуманного дела отправлялись на бараний базар, где дотрагивались до головы животных, что должно было обеспечить удачу. Люди полагали, что не только сам баран, но даже название этого животного обладают сверхъестественной магической силой. Его давали в качестве личного имени детям, от которых необходимо было удалить беду [11].

Одним из основных компонентов традиционной бытовой культуры каракалпаков является мантика (искусство прорицания), то есть гадание. Предметами гадания являлись камни, ветви различных кустарников, кости мелкого и крупного рогатого скота, кумалаки (катыши овечьего помета). По представлению верующих эти предметы мантики являлись сакральными.

Когда закалывают барана, от лопаточной кости живого отрезают хрящи (*шемиршек*) и бросают на стену жилища. Согласно поверью, удача будет в семье, если хрящи прилипнут к стене.

Бытовал способ гадания с помощью лопаточной кости барана (рис.5.). Им занимались пожилые мужчины и пожилые женщины. Их называли *жауырыншы*, *жауырын* – это лопаточная кость, то есть гадатель по лопаточной кости. Это занятие было наследственным и связывалось с наличием духа покровителя. Самым популярным гадальщиком середины XIX века был Дайын-жауырыншы, проживавший в Караузке. Он стал гадателем по лопаточной кости барана, когда стал избранником святых духов, которые представились ему в виде позолоченной посуды, находящейся в яме. Увидев посуду, он слез с коня и нагнулся, чтобы взять её. Но она опустилась ещё ниже. Дайын за ней, и оказался в яме. Тогда два сосуда превратились в мальчиков и обратились к Дайыну, сказав, что он будет следовать их указаниям. Согласившись, Дайын выбрался из ямы и умчался на коне. Однако вскоре он упал с коня и потерял сознание. Родители привезли его на арбе с одним бараном к лекарю Хожа, который жил возле святыни Каракалы близ Куны-Ургенча. Всю дорогу Дайын находился в обморочном состоянии, когда приехал к лекарю, слез с арбы, поздоровался с ним. Лекарь заколол барана, мясом покормил приезжего. Затем пошутил на Дайына, размял его, в лопатке барана просверлил 3 отверстия и отдал Дайыну, сказав при этом: «Мальчики с которыми ты встретился, всегда будут с тобой, предскажут судьбы людей, они твои покровители. Лопатка барана бережёт тебя от сглаза людей». С тех пор Дайын стал ясновидцем. Он предсказывал будущее людей, помогал находить потерянные вещи, скот, лечил

людей от различных заболеваний. Лопатка барана у гадателей могла быть в сыром виде, варёном, обожжённом. Определённые части барана служили предметами оберега и гадания у каракалпаков, узбеков, казахов [13:61].

Происхождение этого гадания исследователи видят далеко от Средней Азии – в Англии и Ирландии. Э.Тэйлор считает: «чтобы» отыскать это оригинальное гадание в новейшее время в Европе, лучше всего обратиться к Англии. В английском языке существует даже специальное выражение: «читать по лопаточной кости» (To read on shoulder's weth (ram)) [10:79].

Методы гадания при помощи кумалаков (катыши овечьего помета) и ветвей кустарников каракалпакских и казахских гадальщиков находят аналоги у некоторых народов Европы. По описанию исследователя XIX в. Сахарова следует, что гадательные бобы отождествляются с различными частями человеческого тела. Ворожеи берут сорок один боб и раскладывают в три линии: первая – голова, вторая – рука, третья – нога. Таким образом, расположения этих предметов гадания служат моделью определённой части окружающего пространства и человеческого тела одновременно [3:136-139].

Сакральность кумалака барана связана с культом самого барана. Представления об овцах как о почитаемом жертвенном были широко распространены в Средней Азии и Казахстане. Баран представлялся вместилищем души покойного, приносящим богатство, носителем чудодейственной силы керамат. Поэтому основным орнаментом на произведениях прикладного искусства и ритуальных предметах жилища был орнамент кошкар муйез [15]. Именно поэтому у входа в жилище и на крышах мазаров вывешивали рога барана.

Помимо гадательной функции кумалак использовался в качестве подстилки для новорожденного и покойного, им присыпали ранку после обрезания. Согласно традиционным верованиям каракалпаков, узбеков, баран считался жертвенным животным и носителем души умершего [11:115-116]. При этом в верованиях прочно удерживаются представления, связанные с магической охранительной функцией барана.

Каракалпаки, узбеки, туркмены низовьев Амударьи втыкают на могиле родственника шест с рогами барана, чтобы обезопасить душу умершего от злых духов, это считалось оберегом не только души умерших, но и живых людей. Поэтому изображение рогов встречается в орнаменте домашней утвари, на одежде, на стенах жилищ [8:12-16].

Сюжеты о гадании с помощью лопатки содержатся в каракалпакском героическом эпосе «Коблан» и в каракалпакской эпической поэме «Кырк кыз» [16,17]. Почтительное отношение к локтевой и лопаточной костям барана бытовало у казахов, таджиков, киргизов, которые использовали их как амулеты [2:44-67]. К XIII в. относятся сообщения В.Рубрика, посетившего ставку монгольского императора Мангухана, который гадал по бараньим костям [18]. О гадании на бараньих лопатках у туркмен сообщает английский путешественник

Дженкинсон (XVI в.): «Эту кость сжигали, мешали ее с пеплом костей и писали этой кровью какие-то буквы: всё сопровождалось разными молитвами и обрядами» [19:180].

О гадателях, использующих для своей цели баранью лопатку, сообщают Г.И. Спасский (1820), А.Левшин (1832) и другие авторы [12:167].

По наблюдениям Ч.Ч.Валиханова, казахи, выварив лопатку, мясо съедали, но до кости не должны были касаться зубами. Когда бросали её в огонь, то рядом не должно быть железа. Гадальщик делает вывод на основе линий, которые образуются при обжигании. Лопатка показывает судьбу народов, смерть царей, других людей и судьбы путешественников. Сильными считались те, которые гадали по необожжённой лопатке [6:116].

Археологические исследования. Две лопаточные кости найдены в городище Куюк кала (VI-VIII вв.). на них изображены красные трезубцы, сдвоенные по вертикали и напоминающие гадальные кости рогатых животных, которые использовались в XIII-XIX вв. Фигуры барана, выполненные из целого камня, обнаружены в местах погребения детей в Кунградском районе [9:61].

Изображения головы барана найдены на крышках оссуариев при раскопках комплекса Миздахкан (VII в.н.э.). Во II-III вв. н. э. верования с почитанием барана проявлялись в погребальном культе, о чём свидетельствуют изображения животного на статуарном оссуарии с Кой кырылган калы. По определению В.Н. Ягодина изображения барана-фарна на оссуариях могли выполнять магические охранительные функции [14:134].

Выводы. Самое существенное в культовом значении барана- это сакральная связь данного животного с идеей человеческой души, с моментами перевоплощения. Однако многое из того, что оставалось от развитого культа этого животного, уже давно поглощено исламом.

Баран вошёл в мусульманскую мифологию и обрядность, будучи узаконенным в ней прежде всего как жертвенное животное. Тем не менее пережитки этого культа, в ряде случаев средневекового происхождения, в прошлом ещё были довольно обильны и иногда весьма выразительны [11:315].

Таким образом, лопаточная кость баранов в качестве предмета гадания, видимо, являлась символом самого барана-фарна. В этом аспекте изображение барана в виде надмогильного сооружения койтас расценивалось как пожелание, чтобы душа умершего приобщалась к баранам, а с другой стороны, лопаточная кость барана считалась обиталищем покровителя гадальщика. Этот дух представлялся верующим в зооморфном и антропоморфном обликах. В образе святого бога истоки культа барана связаны с традициями скифо-сакских племён, которые занимались животноводством. Баран, следовательно, в древности считался тотемом, вместилищем души умершего, а со временем его культ перешёл на бараний рог, и он стал служить магическим образом в качестве оберега.

Литература

1. Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков Сб. Музея антропологии и этнографии. Т.34. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, средней Азии и Казахстана. –М.-Л.: «Наука», 1978.
2. Аргынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством.-В книге.Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана.-М.,:«Наука»,1975.
3. Балонов Ф.Р. Скифские гадания: попытка реконструкции семантики и алгоритма. –Сб. «Реконструкция древних верований: источники и методы, цель». –Санкт-Петербург, 1991.
4. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. –М.: «Наука» , 1992.
5. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т.1.-М.-Л.: 1950.
6. Валиханов Ч.Ч. Сочинения в VI томах, том 1, - Алма-Ата: 1961.
7. Жданко Т.А. Каракалпакская эпическая поэма «Кырк кыз» как историко-этнографический источник. Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, Вып.30 –М.: «Наука», 1958.
8. Есбергенов Х. К вопросу изживания религиозных представлений и обрядов у каракалпаков.// Автореферат... дисс... канд...дисс...-М.: 1963.
9. Есбергенов Х. Конырат. Памятники истории и культуры. -Нукус: «Билим», 1993. На каракалпакском языке.
10. Тэйлор Э. Первобытная культура. –М.: «Наука», 1930.
11. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. –М.: «Наука», 1969.
12. Спасский Г.И. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды. Сибирский вестник 4, X, -Санкт-Петербург.: 1820. -С.167.

13. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. –Ташкент.: «ФАН», 1964.
14. Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. – Ташкент: «Фан», 1970.
15. Каракалпакский Государственный музей искусств им. И.В. Савицкого Фонд №3, отдел МПИ, кп 3679, инв. № В-346; кп 4268, инв № Т-111.
16. Каракалпакские народные сказки. Многотомник. Серия «Каракалпакский фольклор».Т.1, («Абат-Батыр»). - Нукус.: «Каракалпакстан», 1977.
17. Коблан. Каракалпакский фольклор. Многотомник, Т.ХІІІ, Эпос. – Нукус: «Каракалпакстан», 1981.
18. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Вильгельма Рубрука. –М.: 1957, -С.148-149.
19. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. –Л.: 1937.

РЕЗЮМЕ

Ушбу илмий мақолада халқ орасида қадимги мифология ва фольклорда сақланиб қолган кўчқорни зиёрат қилиш билан боғлиқ қорақалпоқларнинг қадимий эътиқодлари, маросимлари ва урф-одатларини ўрганиш муаммосига урғу беради. Аждодлар ҳаётидаги қўриқчи руҳлар, зооморфик хусусиятлардаги кўчқорни улуғлаш одати таҳлил қилинди; қорақалпоқларнинг бошқа халқлар билан тарихий ва маданий алоқалари қорақалпоқларда қўйларни боқиш диний эътиқодлари мақолада ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы изучения древних реликтов, верований, обрядов и культов каракалпаков, связанные с почитанием барана бытовавшие до недавнего времени в народе и сохранившиеся в мифологии и фольклоре. Проанализирована форма почитания барана в образе духов покровителей, зооморфных черт в культе предков, были исследованы историко-культурные связи каракалпаков с другими народами для установления общих закономерностей в истории религиозных верований, связанных с почитанием барана у каракалпаков.

SUMMARY

This scientific article highlights the problem of studying ancient relics, beliefs, rites and cults of Karakalpaks, connected with the veneration of the ram, preserved in mythology and folklore, which have been kept until recently in the people. The form of veneration of the ram in the image of the spirits of patrons, zoomorphic features in the cult of ancestors were analyzed; The historical and cultural ties of Karakalpaks with other peoples have been explored to establish common patterns in the history of religious beliefs associated with honoring a ram by Karakalpaks.

ДИН САЛАСЫНДАҒЫ РЕФОРМАЛЫҚ ИЛАЖЛАР - ТЫНЫШЛЫҚ ХӘМ АҰЫЗЫРШИЛИКТИ БЕККЕМЛЕЙДИ

М.Якубов – философия илимлериниң кандидаты

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

С.Абаев – философия илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: дин, диний-маърифий фаолият, бағрикенглик, Ислам цивилизацияси, Ислам Академияси.

Ключевые слова: религия, религиозно-просветительская деятельность, толерантность, Исламская цивилизация, Исламская Академия.

Key words: religion, religious-educational activity, tolerance, Islamic civilization, Islamic Academy.

Дүнья халықларының раўажланыў тәжирийбеси соны айқын көрсетеди, пукаралараралық, миллетлераралық хәм динлераралық татыўлықты тәмийинлеў жәмийеттиң табыслы алға илгерилеўиниң әҳмийетли шәрти хәм зәрүрли нызамлылығы болып есапланады. Бул шешиўши әҳмийетке ийе қағыйданы басшылыққа алған Өзбекстан Республикасының Хүкимети ғәрәзсизликтиң дәслепки адымларынан баслап-ақ, көп миллетли, көп конфессиялы демократиялық мәмлекетке сай саясатты дурыс илимий тийкарда белгилеп алыўға айрықша итибар берди. Өзбекстан Республикасының Конституциясының хәм «Хўждан еркинлиги хәм диний шөлкемлер ҳақында»ғы Нызамның қабыл етилиўи нәтийжесинде дин саласындағы саясаттың тийкарғы принципери хәм ҳуқықый тийкарлары, бул саладағы ўазыпалар анық белгилеп берилди.

Президентимиз Ш.Мирзиёевтың бирқатар шығармаларында, әсиресе, Ислам бирге ислесиў шөлкеми сыртқы ислер Министрлери Кеңеси 43-сессиясының ашылыў мәресиминде(18-октябрь 2016-жыл) «Социалық турақлылықты тәмийинлеў, муқаддес динимиздиң пәклигин сақлаў – дәўир талабы» тема-сындағы әнжуманда (15-июнь 2017-жыл), БМШ Бас Ассамблеясының 72-сессиясында (19-сентябрь 2017-жыл), шығып сөйлеген сөзлеринде «Диний-ағартыўшылық тараўының жумысларын түпкиликли жетилистириў илажлары ҳақында» Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманында (16-апрель 2018-жыл ПФ-5416-сан) хәм тағы басқа мийнетлеринде дин саласындағы журтымыз саясатының түпкиликли мазмун хәм максетлери, оларды әмелге асырыўдың «жол картасы» көрсетип берилген, олар табыслы әмелге асырылмақта.

Хәзирги күнде Өзбекстанда 16 конфессияға тийисли болған 2238ден аслам диний шөлкемлер, соның ишинде, 20 орай, 12 диний тәлим мәкемеси, 3 монастырь, сондай-ақ, 164 исламлық емес диний шөлкемлер

рәсмий ислеп турыпты. Журтымыз халқының абсолют көпшилигин мусылманлар курайды. Елимизде Өзбекстан мусылманлары мәкемеси, Қарақалпақстан мусылманлары қазыаты, Ташкент ислам институты, 9 медресе хәм 2042ден аслам мешитлердиң хызмет жүргизип турғанын айтып өтиў орынлы. Ғәрәзсизлик жылларында ислам мәдениатына тийисли материаллық хәм руўхый естеликлер қайта тикленди, зыяратханалар, муқаддес орындар абаданластырылды. Олардан Ташкенттеги «Хәзрети Имам», Самарқандтағы «Имам Бухарий», Бухарадағы «Бахаўатдин Нақшбанд», Сурхандәрйадағы «Хәким ата ат-Термизий» комплекслери хәм басқа да зыяратханаларды айтыўға болады. Президентимиз Ш.Мирзиёевтың Пәрманы менен Имам Бухарий халықаралық илимий изертлеў орайы, Имам Термизий халықаралық илимий изертлеў орайлары, Ислам цивилизациясы Орайы, Ислам академиясы, Мир Араб жоқары медресеси шөлкемлестирилди. Сондай-ақ, Президентимиз усынысы менен ислам дининиң айрықша бағдарлары бойынша илимли қәниге болыўға таярлайтуғын илимий мектеплер шөлкемлестириў әмелге асырылмақта. Атап айтқанда, Самарқандта – Имам Бухарий илимий орайында «Хәдиستانыў», Имам Матуридий орайы жанында «Калам илим», Ферғанада – Марғынаний илимий орайында ислам ҳуқықы мектеби, Бухарада – Нақшбанд орайында «Суфизм», Қашқадәрйада – Абу Муўин Насафий орайында «Ақида» илими мектеплери ис жүргизеди.

Республикада диний ағартыўшылық салада үлкен ислер әмелге асырылды. Мәселен, журтымыздан жетилисип шыққан уллы улама-ислам ойшылларымыздың юбилейлери өткерилмекте. Имам ал-Бухарий, Имам ат-Термизий, Хожа Ахмед Ясаўий, Бахаўатдин Нақшбанд, Шайх Нажмиддин Кубра, Имам Матурудий, Бурханиддин Марғынаний, Абдухалқ Ғиждуўаний, Хожа Ахрар Ўалий, Хәким ата Сулайман Бақырғаний хәм тағы басқалардың илимий мийрасы кеңнен изертленди

хәм халық арасында нәсиятланды. Оларға орнатылған естеликлер қайтадан оңланды, юбилейлери халық аралық көлемде өткерилди. Кураны Кәримнің өзбек тилине аудармасының хәм басқа да уламалардың шығармаларының, христиан динине тийисли Библия хәм басқа да әдебиятлардың өзбек тилинде басып шығарылуы халқымыздың мәдени турмысындағы үлкен ўақыялар болды.

1999-жылы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанында Ташкент ислам университетиниң шөлкемлестирилиўи, ол жерде диний хәм дүнъялық илимлерди, сондай-ақ, шет тиллерди билетуғын кадрлардың таярланыўи халқымыз арасында ағартыўшылық исламды нәсиятлаўда үлкен әҳмийетке ийе болды, ҳәзир оның тийкарында Ислам халықаралық академиясы дузилди.

Президент Ш.Мирзиёевтың 2017-жыл 23-июньдеги қарары менен Ташкентте Өзбекстандағы Ислам мәденияты орайы дүзилди, соңынан оның аты Ислам цивилизациясы орайы деп өзгертилди. Ол халқымыздың тарийхый, илимий, мәнаўий мийрасын хәр төреплеме үйрениўге, дүнъя жәмийетшилигине кеңнен таныстырыўға, ең әҳмийетлиси ислам дининиң негизги инсаныйлық мәнисин ашып берилўге, демек, «Жаўызлыққа қарсы – ағартыўшылық» сүренин исенимли әмелге асырыўға хызмет етпекте.

Хәзирги заманда адамзат ушын үлкен қәўип болып турған диний экстремизм хәм терроризм диний кеңпейиллик идеясы хәм әмелиятына пүткиллей қарсы келеди. Диний экстремизм динди нықап етип, терроризм арқалы адамларда қорқыныш хәм қәўетерлениў сезимлерин пайда етип сиясий ҳәкимиятты қолға алыўға, халықлардың жер асты хәм жер үсти байлықларын талаўға умтылады. Бул мақсетке ерисиў ушын ол хәрқандай жеркенишли хәм қәўипли қураллардан пайдаланыўдан бас тартпайды. Президентимиз Ш.Мирзиёев 2017-жылдың апрелинде болған дин ғайраткерлери хәм республиканың жәмийетшилиги менен өткерилген әнжуманда халықаралық терроризм хәм диний экстремизмнің үлкен қәўип екенлигин хәм оған қарсы гүрес бойынша алдымызда турған ўазыйпаларды баян етти. Ең тийкаргысы, идеологиялық бослыққа жол қоймаўымыз, тураклы хәм системалы түрде хәр күни, хәр саатта үгит-нәсият алып барыўымыз, ислам динимиздин ҳақыйқый мәнисин, оның зорлыққа, бузыўшылыққа, гүнәсыз инсанлардың қанын төгийўге пүткиллей қарсы екенин дүнъялық хәм диний илимлер тийкарында дәлиллеп барыўымыз зәрүр. Өйткени, идеялық бослық хәм хәлсизлик адамларды манқуртлыққа (мәңгүрикке), иймансызлыққа алып келеди. Идеялық бослыққа ушыраған адам диний экстремизм хәм терроризмнің бузакы идеяларының орынлаўшысына айланатуғынлығын хеш ўақытта умытпаўымыз тийис. Президентимиз Ш.Мирзиёев айтқанындай: «Идеология саласында бослық деген нәрсениң өзи хешқашан болмайды. Себеби, инсанның қәлби, мийи, сана-сезими мәлимлеме алыўдан, пикирлеўден, тәсирлениўден хешқашан тоқтамайды.

Демек, оған бәрқулла руўхый азық керек. Егер сол азықты өзи жасап атырған орталықтан алмаса ямаса бул орталық оны қанаатландырмаса, не болады айтыңлар? Бундай азықты ол әсте-ақырын басқа жақтан излейди. Оған жол бермеўимиз керек» [6]. Президентимиздин бул көрсетпелеринен келип шығатуғын жуўмақ, муқаддес ислам динимиздин ҳақыйқый мәнисин түсиндире отырып, жасларымызда дүнъялық мәмлекет, хўждан еркинлиги ҳаққында дурыс пикирлерди қәлиплестирилўи менен бирге, оларда диний экстремизм, фундаментализм хәм терроризм идеяларын қабыл етпеў сезимин хәм ой-пикирлерин – идеологиялық иммунитетти пайда етилўимиз керек. Бул ушын жасларымызға терең билим хәм тәрбия берилўимиз, оларды хәзирги

дүнъяда, мәмлекетимизде, регионимызда, қала хәм аўылларымызда, бир сөз бенен айтқанда, реалъ өмирде жүзеге асып атырған унамлы алға илгерилеўлерди дурыс билеўге хәм түсинилўге, оған жедел қатнасыўға, хәрқандай бузғыншы идея хәм әмелиятқа қарсы шығыўға пүткил жигери, ой-пикири хәм күш-қуўаты менен умтылатуғын адамлар етип қәлиплестирилўимиз керек. Өлбетте, бул аңсат ис емес.

Президентимиз Ш.Мирзиёев имам хатиблер менен ушырасыўында диний экстремизмге хәм прозелитизмге қарсы гүресиўдин, жасларымызды тәрбиялаўдың кең бағдарламасын ортаға қойды. Жолдан адасқанлар да өзимиздин перзентимиз, оларды өзимизден узақластырмаўымыз, керисинше, тәрбиялап туўры жолға салыўымыз керек. Неге айырым шахслар радикалласып атырғанының себеплерин билеў, мәхәлле хәм ондағы хызметкерлердин маманлығын хәм тәрбиядағы ролин арттырыў, тәрбиялық исти улыўма гәплер менен емес, ал анық шаңарақ дәрежесине өткерилў, бәрқама жасларымызды әдеп-икрамлы хәм мийрим-шәпәтлик руўхында тәрбиялаў, жүргизип атырған мәнаўий-ағартыўшылық жумыслардың сапасын хәм дәрежесин, жәмийетлик қадағалаўды күшейтилў, кешиктирип болмайтуғын ўазыйпалардың қатарына киреди.

Ғәресизлик жылларында елимиздеги барлық динлердин мәнаўий-ағартыўшылық тәрбиялық роли арттырылды. Бүгинлигинде халықларымыздың руўхый дүнъясының ажыралмас бөлеги болған динлердин өз ара түсинисиўин тереңлестирилў негизинде олардың адамларымызды хўжданлылыққа, ийманлылыққа, ҳадаллыққа, пәкликке, Ұатанды сүйилўге хәм оның қудиретин арттырыў ушын хызмет етилўге таяр турыўға тәрбиялаўдағы ролин арттырыў талап етилмекте. Жасларымыздың әдеп-икрамлылығын, дүнъяға көз қарасын қәлиплестирилў, диний экстремизмге қарсы идеологиялық иммунитетти пайда етилў – ең әҳмийетли ўазыйпа. Биз буған, Президентимиз Ш.Мирзиёев айтқанындай, «тәрбия, тәрбия, тек ғана тәрбия есабынан» ерисе аламыз. Оған хәмме қатнасыўи керек.

Президентимиз «Камалат» жаслар жәмийетлик хәрекетиниң IV қурылтайындағы «Физикалық хәм руўхый жетик жаслар – ийгиликли мақсетлеримизге жетилўде таянышымыз хәм сүйенишимиз болады» атамасындағы шығып сөйлеген сөзинде хәзирги күндеги жаслар тәрбиясына байланыслы машқалаларды кең түрде талқылап берди. Тийкаргы ўазыйпалардан бири сыпатында елимиздеги жәмийетлик-руўхый орталақты жақсылаў, жасларды хәр қыйлы диний экстремистлик ағымлардың тәсиринен сақлаў мәселеси ортаға қойылды. Президентимиздин исеними бойынша, бул тараўда айқын табысқа ерисиў ушын «бүгинги күнде елимизде барған сайын кең тарқалып атырған «Өз балаңды өзин асыра!» деген шақырық тек қуры сүрен болып қалмастан, хәрбир ата-ананың, хәрбир пуқараның кеўлине, жүрегине терең кирип барыўи, әмелий хәрекетке айланыўи зәрүр» [8].

Бүгинги күнде халқымызға әзелден тән болған кеңпейиллик, мийрим-шәпәтлик, дәретиўшилиқ усаған пазыйлетлерди хәм қәдириятларды адамларымыз санасына жеткерилўде, жәмийетимизде орнаған социаллық-руўхый тураклылықты және де бекемлеўде Президентимиз Ш.Мирзиёевтың 2018-жыл 16-апрельдеги «Диний-ағартыўшылық тараўының жумысларын түпкиликли жетилистирилў илажлары ҳаққында»ғы Пәрманы үлкен әҳмийетке ийе болды. Пәрманда диний ағартыўшылық тараўының жумысларын түпкиликли жетилистирилўдин тийкаргы бағдарлары белгиленген. Бул исти әмелге асырыўдың айқын жоллары көрсетилген. Атап айтқанда, пәрманда диний-жәмийетлик процесслерди үйрениў-талқылаў Орайын, Өзбекстан халықаралық Ислам Академиясын, оның қурамында маманлықты арттырыў орайын (онда

Қарақалпақстан регионаллық филиалы да бар), «Зиё» медиа орайы, «Хәдис илими мектеби»н хәм «Вақф» қайыркымдык жәмийетлик қорын хәм «Имам Бухарий» мәмлекетлик сыйлығын шөлкемлестиріу белгиленди. Пәрманда бул ислерди орынлаудың «жол картасы» баянланған, Орай хәм қорлардың, халықаралық Ислам Академиясының ұазыйпалары кең түрде көрсетип берилди.

Президентимиз Ш.Мирзиёев Президентлик лаўазымына кирисиўге арналған мәжилисте өзиниң тийкары ұазыйпаларынан бири деп елимизде қәлиплескен хұждан хәм исеним еркинлигин, диний кеңпейиллик орталығын тағы да бекемлеуді көрсете келип, «жәмийетимизде хұким сүрип атырған өз ара дослықты хәм татыўлықты және де раўажландырыу, қайсы миллетке, динге хәм исенимге тийисли болыўына қарамастан, барлық пуқаралар ушын теңдей хұқықларды тәмийинлеу дыққатымыз орайында болады. Олардың арасына иритки салатуғын экстремистлик хәм радикал идеяларды таркатыўға, Өзбекстанда улыўма жол қойылмайды» [4] деп жәриялады. Бул узак дәўирге қаратылған журтымыздың миллетлераралық хәм динлераралық қатнасықлар бойынша сиясатының тийкары бағдары болып қалды.

Өзбекстан Республикасының дин хәм инсан хұқықлары саласындағы сиясаты дүнья жүзилик көлемде тән алынбақта. Халқымызға хәм Президентимизге дүнья жүзи халықларының хұрметі күшейип бармақта. Президентимиз БМШның 72-сессиясында усыныс еткен «Ағартыўшылық хәм диний кеңпейиллик» деп аталған айрықша резолюция БМШның Бас Ассамблеясының ұлыўма сессиясында 2018-жыл 12-декабрьде БМШға ағза болған мәмлекетлер тәрәпинен

бир аўыздан қоллап-қуўатланды.

2018-жыл 1-декабрьде АҚШ мәмлекетлик секретары Майкл Помпео өз қарары менен рәсмий түрде Өзбекстанды диний еркинликлер мәселесинде «айрықша тәшўишке себепкер болып атырған мәмлекетлер дизиминен» шығарды. Бул қабыл етилген туўры қарар Өзбекстанда болып атырған күтә үлкен өзгерислердің нәтийжеси болып табылады. Соңғы 20 жылдың ишинде бул дизимнен шығарылған тек еки мәмлекет Вьетнам хәм Өзбекстан екенлигин айтыўдың өзи де бул қарардың биз ушын оғада уллы әхмийетин көрсетеди.

Бундай қарардың шығыўына себеп болған факторлардан бири сыпатында 2018-жылы 19-сентябрь күни Президентимиз Ш.Мирзиёев тәрәпинен «Террористлик, экстремистлик ямаса басқа да қадағаланған шөлкем хәм топарлар қурамына адасып кирип қалған Өзбекстан Республикасы пуқараларын жынайый жуўапкершиликтен азат етиў тәртибин жетилистириў ҳаққындағы пәрманының қабыл еткенін көрсетиў мүмкин.

Дин саласында жүргизилип атырған реформалық илажлар халқымыздың ислам дини ҳаққындағы әсирлер даўамында қәлиплескен ой-пикирине толық сай келеди. Соның ушын да, адамларимыз Президент Ш.Мирзиёев тәрәпинен соңғы жыллары әлемге асырылып атырған кең коллемли илажларды толық қуўатламақта, оларды диний исеним саласындағы инсан еркинликлериниң кориниси хәм жузеге шығыўы деп баҳаланмақта. Ойткени, Президентимиз сөзи менен жуўмақлап айтканда, диний-руўхий салада жүргизилип атырған илажлар «инсанды әзиз муккарам деп билиўге, жәмийетимизде нызам хәм әдилликтің әхмийетлигин тәмийинлеуге қаратылған реформаларимызға хәр тәрәппеке үнлес болып есапланады» [12].

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: «Ўзбекистон», 2014.
2. Қарақалпақстан Республикасы Конституциясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.
3. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» (янги тахрир) Ўзбекистон Республикаси Қонуни. -Т.: «Адолат», 1998.
4. Мирзиёев Ш.М. Еркин хәм абадан, демократиялық Өзбекстан мәмлекетин мәрт хәм уллы халқымыз бенен бирге қурамыз. /“Еркин Қарақалпақстан” 17-декабрь 2016.
5. Мирзиёев Ш.М. Ислам бирге ислесиў шөлкеми сыртқы ислер Министрлері Кеңеси 43-сессиясының ашылыў мәресиминде шығып сөйлеген сөзи. /“Еркин Қарақалпақстан”, 30-октябрь 2016.
6. Мирзиёев Ш.М. Ұатанымыздың тәғдири менен келешегі жолында буннан былай да аўызбиршиликти, исенимли түрде хәрәкет етейик. Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтың «Социалық турақлылықты тәмийинлеу, муқаддес динимиздің пәклигин сақлау – дәўир талабы» темасындағы әнжуманда шығып сөйлеген сөзи. /“Еркин Қарақалпақстан”, 17-июнь 2017.
7. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харақатлар стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентиниң Фармони. /“Халқ сўзи”, 8 февраль 2017.
8. Мирзиёев Ш.М. Физикалық хәм руўхий жетик жаслар – ийгиликли мақсетлеримизге жетіўде таянышымыз хәм сүйенишимиз болады. /“Еркин Қарақалпақстан”, 4-июль 2017.
9. Мирзиёев Ш.М. Өзбекстан Республикасы Президентиниң БМШ Бас Ассамблеясының 72-сессиясында шығып сөйлеген сөзи. 19-сентябрь 2017-жыл. /“Еркин Қарақалпақстан”, 21-сентябрь 2017.
10. Мирзиёев Ш.М. Диний-ағартыўшылық тараўының жұмысларын түп-тийкарынан жетилистириў илажлары ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң пәрманы. 16-апрель 2018-жыл. /“Еркин Қарақалпақстан”, 18-апрель 2018.
11. Мирзиёев Ш.М. Өзбекстан Республикасы Президентиниң Олий Мажлиске Мүрәжаты. /“Еркин Қарақалпақстан”, 29-декабрь 2018.
12. Мирзиёев Ш.М. Өзбекстан Халқына Қурбан хайыты қутлықлаўы. /“Еркин Қарақалпақстан”, 13-август 2019.
13. Бердақ.Сайланды шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан»,1997.

Мақолада юртимизда сўнгги йиллари Президентимиз Шавкат Мирзиёев рахбарлигида диний бағрикенгликни амалға ошириш ва диний-мағрифий фаолиятни тубдан тақомиллаштириш борасида бажарилған ишлар сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье показывается большая плодотворная работа, проведенная в Узбекистане под руководством Президента Шавката Мирзиёева по реализации в жизнь принципа религиозной толерантности и коренному совершенствованию религиозно-просветительской деятельности в стране в последние годы.

SUMMARY

The article deals with the significant and effective work implemented in Uzbekistan under the supervision of President Shavkat Mirziyoyev directed to fulfillment of religious tolerance and fundamental development of the religious-educational activity carried out in our country in the recent years.

XVIII-XX АСРЛАРДА ҚОРАҚАЛПОҚЛАРДА МЕТАЛЛСОЗЛИК ХУНАРМАНДЧИЛИГИ

Б.Қ.Турганов - тарих фанлари номзоди

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: хунармандчилик, темирчи, темирчилик, чўян қуийиш устаханаси, уста, овул, шахар, Чимбой, Кўнғирот, Хўжайли, чўянчи овул, меҳнат қуруллари, хўжалик буюмлари, хом ашё, саксовул, писта қўмир, пул-товар муносабатлари

Ключевые слова: ремесло, кузнечество, кузнечные мастерские, мастерская по литью чугуна, мастер, город, Чимбай, Кунград, Ходжейли, местные мастера по литью чугуна, рабочие инструменты, хозяйственные предметы, сырьё, саксаулы, уголь, товарно-денежные отношения.

Key words: craftsmanship, blacksmith, blacksmith's workshop, iron forge workshop, master, village, city, Chimbay, Kungrad, Khodjeily, blacksmith village, tools, household items, raw materials, saksaul, coal, goods and money relations.

Хунармандчилик маҳсулотлари хар бир халқнинг маданияти ва маънавиятидан далолат берувчи моддий

бойликлари бўлиб ҳисобланади. Дунёнинг бошқа халқлари синғари қорақалпоқлар ҳам ўзининг бетакрор

маданияти, санъати ва ҳунармандчилик тарихига эга халқ. Қорақалпоқ ҳунармандчилиги ҳам қадимдан келаётган миллий анъаналари ва ўзига хослигига эга. Ҳунармандчиликдаги миллий анъаналарнинг шаклланиши, ривожланиши ва сақланишида сиёсий, иқтисодий, маданий, эстетик, диний ва бошқа омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Қорақалпоқлар ярим ўтроқ турмуш тарзини кечиришига қарамасдан, қадимдан ҳунармандчиликнинг қўллаб соҳалари билан шуғулланишган. Оренбург экспедицияси аъзоси И. Кирилов (1695-1735 йй.) қорақалпоқлар деҳқончилик ва чорвачилиқдан ташқари, ҳунармандчилик ва савдогарчилик ишлари билан ҳам шуғулланишганини ёзади [3:36-37].

Бу даврда қорақалпоқлар зарурий ҳунармандчилик маҳсулотларининг аксариятини ўзлари ишлаб чиқаришган. Ҳаттоки, қорақалпоқ ҳунармандлари томонидан XVIII асрдаёқ қурол-аслаҳа, ўк дори ва порохлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Россия давлат арбоби П.П. Ричков асарида (1762) қорақалпоқлар ҳақида шундай ёзади: қозоқлар улар (қорақалпоқлар) дан порох, ўк-дори ва қурол-аслаҳалар сотиб олишади. Уларнинг барчасини ўзлари ишлашади, ўзларини улар (қозоқлар) дан химоя қилишади [5:173-175].

Айниқса, ҳўжаликда муҳим аҳамиятга эга бўлган меҳнат қуроллари, от-улов анжомлари, рўзгор буюмларини ишлаб чиқарувчи темирчилик ва чўянгарлик кенг тарқалган соҳалардан бири бўлган. XVIII-XIX асрларда деярли ҳар бир қорақалпоқ қишлоғида камида 1-2 темирчи, баъзи темирчиликка ихтисослашган қишлоқларда 7-8 та устоналар фаолият кўрсатган [6:14-15]. Темирчилик ўзига хос мавқеига эга, алоҳида кадрланадиган фахрли касб сифатида отадан болага мерос бўлиб ўтиб келган. Этнографик манбаларда 7-12 ота-бобосидан буён темирчилик касби билан шуғулланиб келган усталар ҳақида маълумотлар учрайди.

Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари каби қорақалпоқ темирчи усталари асбоб-ускуналарини ўзлари тайёрлашган. Фақат сандон, Хива, Бухоро, Туркистон ёки Оренбург шаҳарларидан олиб келинган. Устонадаги темирчилик ўчоғини устанинг ўзи лойдан ёки хом ғишдан қурган. Унинг баландлиги 1,50 – 1,80 метр, эни 1 – 1,20 метрга тенг бўлган. Ўрта Осиё халқларида темирчилик ўчоқларининг конструктив тузилиши деярлик бир хил бўлган.

XVIII-XIX асрларда қорақалпоқ темирчилари томонидан ишлаб чиқарилган темирчилик маҳсулотлари қўйидаги туркумларга ажралади: 1) деҳқончилик қуроллари - сўқа (омоч тиши), кетмон, бел, ўроқ. 2) дурадгорлик асбоблари - болта, арра, теша. 3) уй-рўзгор буюмлари - пичоқ, қайчи, жун қайчи, мих. 4) от-улов анжомлари -аравалар ғилдираклари учун темир асос, узанги, тақа, юган-сувлик. Мазкур темирчилик маҳсулотлари аксарият вазиятларда битта темирчи ҳунарманд томонидан тайёрланган.

Афсуски, XVIII-XIX асрларда қорақалпоқ темирчи усталарида маълум маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашиш жараёни мавжуд бўлмаган.

Қорақалпоқларда темирчилик билан биргаликда чўян қуёвчилик касби ҳам фахрли касблардан ҳисобланган. Улар томонидан деҳқончилик ва ҳўжалик ишлари учун зарурли бўлган – сўқа (омоч тиши), рўзгор учун қозонлар, ҳар хил қолиплар, заргарларнинг буюртмаси асосида сандонлар тайёрланган. Баъзан милтиқлар учун ўк-дори (питира) тайёрланган.

Афтидан, чўянгарлик қорақалпоқларда қадимдан келаётган ҳунарлардан бири бўлган. Бу ҳақда XVIII асрга оид қорақалпоқ миллий достони бўлган “Қирққиз” достониди маълумотлар учрайди.

Ўн тўққиз ой Мевалидек оролга
Қалъа каби мустаҳкам қўрғон қурдирдинг
Дарвозасини чўяндан қуйдириб

Олтин билан жиолоаб юзасини ўйдирдинг.

Он тоғыз ай Мийўалидай атаўға,
Қала менен берик қорған салдырдың,
Дарўазасын шойын менен қуйдырып,
Алдын сәнлеп алтын менен ойдырдың.

Қорақалпоқларда чўян қуёвчилик устоналари шаҳар ва қишлоқнинг чекка қисмида жойлашган. XIX асрда Чимбой шаҳридан ташқарида Кесе жол деб номланувчи савдо йўли бўйида “Шойыншы аўыл” (Чўянчи овул) чўянгарлик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган [1]. Мазкур савдо йўли Чимбой шаҳрини Қозғистоннинг Қизил-ўрда вилояти билан ўзаро туташтириб турувчи ўша даврдаги қарвон йўли бўлган.

Этнографик маълумотларга кўра, ушбу қишлоқда тайёрланган чўянгарлик ва темирчилик маҳсулотларини Сирдарё бўйи қозоқлари келиб харид қилиб туришган. Мазкур қишлоқда истиқомат қилган темирчи уста Исмоил Қаллибаевнинг таъкидлашича, XX аср бошида Чимбой ҳудудидаги “Шойыншы аўыл” қишлоғида 4 та чўян қуёвчи ва 7 та темирчилик устонаси бўлган. Ҳар бир чўян қуёвчи устонада 7-10 одам меҳнат қилган ва устона дарамади 3-4 та оилани асрашга етган [6:24-25]. Чўянгарлар бир қуйганда 5-7 та сўқа (омоч тиши) ва 30 га яқин аравалар учун ўк-асос қуйишган. Ушбу қишлоқ чўянгар усталари ўз маҳсулотларини атрофдаги қишлоқ ва шаҳарларга сотувга чиқаришдан ташқари, Сирдарё бўйи қозоқлари чўян ва темирдан ишланган маҳсулотларини харид қилиш учун келиб туришган.

Ўша даврда деярли барча қишлоқларда битта-иккита темирчилик устоналари бўлсада, чўян қўйиш устоналари йирик шаҳарларда ва фақат баъзи қишлоқлардагина мавжуд бўлган.

Этнограф А.О.Утеминов асарида XIX-XX аср бошидаги қорақалпоқ халқининг темирчилик, чўян қўйиш устоналари тузилиши, ишлаш жараёнлари, меҳнат қуроллари ва улар билан боғлиқ маросим, урф-одатлар ҳақидаги маълумотларни келтиради [6:12-41].

Қорақалпоқларда чўян қўйиш ва темирчи усталари ҳам устонада ишлашган. Улар эски қора уй, ертўла ёки пахсадан устона учун жой қилишган. Баъзи темирчи усталар ўз уйи атрофида очик осмон остида ҳам ишлашган.

XVIII-XIX асрлардаги қорақалпоқ металлсозлик ҳунармандчилигининг ўзига хос хусусиятларидан бири, улар темирчилик, чўянгарлик, заргарлик, мисгарлик каби касбларга ихтисослашган бўлишига қарамасдан бевосита уй ҳунармандчилиги билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатган. Металлсоз ҳунармандлар асосий касбидан ташқари, қишлоқ жойларида, баъзи даврда шаҳарларда ҳам деҳқончилик, чорвачилик ва балиқчилик соҳалари билан ҳам шуғулланишган. Улардан темирчи усталарга асосий буюртмалар қишда ёки кузда бўлган. Темирчи усталар ўз қишлоғи ёки уруғи, баъзан қўшни қишлоқ аҳолисининг буюртмалари асосида маҳсулот тайёрлашган. Меҳнат ҳақи учун натурал (ғалла ёки мол) ва пуллай ҳақ олишган. Одатда қишлоқларда темирчи усталарнинг меҳнат ҳақи ҳосил йиғиб олингандан сўнг берилган. Уста ҳақи ёки темирчилик маҳсулотнинг нархи қишлоқдаги оқсоқол томонидан белгиланган. Шаҳарлик темирчилар эса ўз маҳсулотларини бозорларда сотишган.

XIX асрдан қорақалпоқларда ҳунармандчилик қишлоқлардан ташқари, шаҳарларда ҳам кенг қўламда фаолият кўрсатган. Сабаби ўша даврдан қорақалпоқларда ўтроқлашув жараёнининг кучайиши юз берган ва Қўнғирот, Хўжайли, Чимбой шаҳарлари

савдо-иктисодий ва ҳунармандчилик маркази сифатида аҳамияти ошиб борган.

XIX асрнинг охири чорагида Чимбой шахрида бўлган “Амударё экспедицияси” аъзоси Риза-қули Мирза (1874 йили) маълумотларига кўра, Чимбойда 6 та темирчилик, 5 та заргарлик, 20 та совун, 16 та этикдўз, 10 та дурадгорлик, 8 та кўнчилик, 5 та бош кийим, 3 та кулолчилик каби 145 та ҳунармандчилик устахоналари бўлган ва уларда 210 та ҳунарманд фаолият кўрсатган [4:26-29]. Шунингдек, Чимбойда бозор кунлари турли хил маҳсулотлар билан савдо қилувчи 400 га яқин дўконлар бўлган. Шунингдек, бу даврда деярли ҳар бир қишлоқда 1-2 та темирчилар бўлган ва улар ўз ҳамқишлоқлари учун меҳнат қуролилари ва хўжалик буюмларини тайёрлаб беришган.

Этнограф олим Х. Есбергеновнинг “Кўнғирот маданий ёдгорликлари” асарида XVIII-XIX асрларда Кўнғирот шахридаги ҳунармандчилик соҳаларининг ихтисослашган маҳалларини харита орқали ёритиб берган [1:37-38]. Жумладан, кулолчилар маҳалласи шаҳардаги Кулол кўприк яқинида ва Алий овул яқинида, дурадгорлар кулол кўприкнинг жануби-шарқида, бўйрачилар шаҳарнинг шимолий чеккасида “Равшон” канали чап соҳилида, жувозчилар шаҳар марказида “кизил кўприк” ва “ғалла бозори” атрофида жойлашган. Харитада темирчилар (№56), мисгар ва заргарлар (№16), чўян қўйувчилар (№24) рақамларида кўрсатилган маҳаллаларда фаолият кўрсатган. Шаҳардаги металлсоз ҳунармандлар маҳаллий аҳолини ва атрофдаги қўнчанчи аҳолини металл маҳсулотлари билан тўла таъминлаб тура олган.

XIX аср охири XX аср бошида Хўжайли қуёи Амударё соҳилидаги йирик савдо-иктисодий ва ҳунармандчилик маркази ҳисобланган. Шаҳар аҳолиси деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик ишлари билан шуғулланишган. Шаҳарда темирчилик, мисгар, заргар, кемасоз, аравақаш, жувозчи, баззоз, ҳаррот, бўзчи, уйчи, бўйрачи каби касб-ҳунарлар кенг тарқалган. Кўнғирот, Қўҳна-Урганч, Хива шаҳарларини ўзаро боғловчи қарвон йўли чорраҳасида Хўжайли шаҳрининг жойлашуви савдо-сотик ва ҳунармандчилик соҳалари тараққий қилишида муҳим омил сифатида ҳизмат қилган.

Ўша даврда Хўжайли шаҳарида 300та дўкон, бешта масжид ва мактаб, бир мадраса ва қарвон сарой фаолият кўрсатган. Шаҳарнинг марказидан оқиб ўтувчи Сувенли канали бўйидаги Чорсув (марказий бозор) яқинида усти ёпиқ тим қўча бўлиб, унда 200 дан ортиқ савдо ва ҳунармандчилик дўконлари доимий ишлаб турган. Каналнинг чап соҳилида Қарвон сарой жойлашган. Шунингдек, шаҳарда бўйрачи, ипакчи, кўнчи ва касб овул деб номланувчи ҳунармандчиликка ихтисослашган маҳалла ва овуллар бўлган.

XIX аср охирида Ўрта Осиё, жумладан қорақалпоқларнинг шаҳарларида ҳам металлсозлик

ҳунармандчилигидаги янги соҳа бўлган чилангарлик касби кенг тарқала бошлайди. Чилангарлар томонидан пакир, сандик, кружка ва бошқа хўжалик буюмлари тайёрланган.

Қорақалпоқларда металлсозлик билан шуғулланувчи ҳунармандларга тайёр ва ярим тайёр металл хом ашёси Бухоро амирлиги ва Россия империясидан келтирилган. Бу тўғрисида 1872 йил март-апрель ойига оид Хива хонлигининг закот дафтарида Кўнғирот, Чимбой, Хўжайли савдогарлари Бухородан Хива хонлиги ҳудудига кўплаб товарлар қаторида темир хом-ашёси олиб келинганлиги кўрсатилган. Хужжатда ёзилишича, Қулмуҳаммад қозок бир той (Той – бир той тахминан 40 кг дан 70 кг гача бўлган оғирлик) темир, Хўжа элида Охунджон бир тева (Тева –Хоразмда бир туя юкни тева деб аташган) темир олиб келганлиги кўрсатилган [2:67]. Мазкур маълумотлар фақат қорақалпоқ савдогарлари-нинг бир ойда тааллуқли закот дафтардаги ҳисоботлари ҳисобланади.

Темирчилик ва чўян қуйиш устахоналарида металл эритиш жараёнида саксовулдан тайёрланган писта кўмрдан фойдаланилган. Орол денгизини тадқиқ қилган А.И. Бутаков маълумотларига кўра, қорақалпоқлар ўз темирчи усталари ва Хива хонлигидаги темирчи ҳунармандларга саксовулдан тайёрланган писта кўмир етказиб бериб туришган.

XIX аср охирида Амударё бўлими таркибидаги Шўрахон участкасида 14 та темирчилик ва 2 та мисгарлик устахоналари, 29 ун хороzxона, 41 та жувозхона, 7 та газламаларга ранг берувчи устахона, 7 та бош кийим тикувчи устахона ва 2 та пахта тозалаш заводи бўлган [7]. Ўша даврда Амударё бўлимида 44 та темирчилик устахонаси мавжуд бўлган [6:12-13].

XIX аср охири XX аср бошларида Амударё бўлимида 1445 та ҳунарманд бўлган, улардан ўрта ҳисобда бир темирчи уста 304 хўжаликка, бир этикчи 87 хўжаликка, бир дурадгор 204 та хўжаликка тўғри келган [6:10-11].

XIX аср ўрталаридан қўйи Амударё соҳилларидаги шаҳар ва қишлоқларда ишлаб чиқариш ва товар-пул муносабатларининг ривож топиши билан ҳунармандчилик соҳаларининг тараққий қилиши кузатилади. Кўнғирот, Хўжайли, Чимбой, Манғит, Қипчоқ, Шўрахон, Шаббоз каби шаҳарларда ички ва ташқи савдо-иктисодий алоқаларнинг кучайиши ҳунармандчилик соҳаларининг кенг қўламда фаолият кўрсатишини таъминлади.

Ўз навбатида XVIII-XIX асрларда темирчилик ва чўянгарлик каби металлсозлик соҳаларининг кенг қўламдаги фаолияти ва тараққий қилиши деҳқончилик ва бошқа соҳалардаги меҳнат қуролларини кўплаб етказиб беришга ва меҳнат унумдорлигининг ошишига ўз таъсирини ўтказди.

Адабиётлар

1. Есбергенов Х. Қонырат. Тарийхый ҳам маданий естеликлер. –Нөкис: 1993.
2. Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан. –Тошкент: «Фан», 1986.
3. Камалов С.К. Қарақалпаки в XVIII-XIX веках. -Ташкент: «Фан», 1968.
4. Риза Кули-Мирза. Краткий очерк Аму-дарьинской области. СПб., 1875.
5. Рычков П.П. Топография Оренбургская. СПб. 1762.
6. Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер-кәсіптери. –Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1991. 14-15-б.
7. ЦГА РУЗ ф.И.-269.оп.1. д.104.лл.75-78.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ халқининг XVIII-XIX асрлардаги метални қайта ишлаш ҳунармандчилиги тарихи ёритилган. Ўша даврда ҳар бир қорақалпоқ овулида бир-икки нафар темирчи уста бўлган. XIX асрдан Кўнғирот, Чимбой, Хўжайли каби шаҳарларда темирчи, чўянчи ҳунармандлари катта ҳажмда ишлар олиб борган. Темирчи усталар учун хом ашё Россия ва Бухоро амирлигидан олиб келинган. Қорақалпоқ темирчилари деҳқончилик қуролилари, хўжалик буюмлари, от-улов анжомларини тайёрлаганлар.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается описанию истории такого ремесла у каракалпаков как переработка металла в XVIII-XIX веках. В то время почти в каждом каракалпаком ауле были кузницы. Начиная с XIX века в таких городах как Кунград, Чимбай и Ходжейли развернули деятельность кузнецы и литейщики чугуна Сырьё для кузнецов доставляли из России и Бухарского эмирата Каракалпакские кузницы изготавливали сельхоз инструменты, домашнюю утварь и конские и доспехи.

The article deals with the history of the development of such handicraft of Karakalpak people as metal processing in the XVIII-XIX centuries. There were one or two blacksmiths in each Karakalpak village at that period. Blacksmiths and craftsmen, began conducting their activities in Kungrad, Chimbai and Khodjeily in the XIX century. The raw-material for blacksmiths were delivered from Russia and Bukhara emirate. Karakalpak blacksmiths produced tools for agriculture, household items and horse bards.

РЕСПУБЛИКАМЫЗДЫҢ АҰЫЛ ХОЖАЛЫҒЫНДАҒЫ АЛЫП БАРЫЛЫП АТЫРҒАН ЖЕТИСКЕНЛИКЛЕР

П.З.Хожалепесов – экономика илимлериниң кандидаты, доцент
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Б.П.Зинатдинов – талаба

Ташкент информациялық технологиялар университети Нөкис филиалы
Ж.К.Жорабаева – экономика илимлериниң кандидаты

Ал-Фарабий атындағы Қазақ миллий университети

Таянч сўзлар: агротехник, минерал ўғит, ирригация, макроиктисодиёт, ҳаракатлар стратегияси, кишлок хўжалиги, технология техника, ислохот.

Ключевые слова: агротехнический, минеральные удобрения, ирригация, макроэкономика, стратегия действий, сельское хозяйство, техника, технологии, реформа.

Key words: agrotechnical, mineral fertilizer, irrigation, macroeconomics, strategy, of action agriculture, appliances, technology, reform.

Өзбекстан Ресубликасы Президентиниң 2018-жыл 16-январьдағы «Елимиздиң азық-аўқат қәуипсизлигин буннан былай да тәмийинлеў илажлары ҳаққында»ғы ПП-5303-санлы Пәрманына муўапық елимизге азық-аўқат товарларын алып кириў бойынша айырым субъектлерге берилген индивидуал бажыхана, салық ҳәм баска да жеңилликлер, сондай-ақ, преференциялардың бийкар етилиўи бәсекиниң шыдамсызлығы, айырым өним түрлери импортының монополияластырылыўы, баҳаның жасалма арттырылыўы, ақыбетинде, усы тийкарда тийкарсыз пайда көриўге көмеклесетуғын шараятларға шек қойыў бойынша әхмийетли кәдем болды [1].

Журтымыз тәбияты - жаратқанның инамы. Ғәлле, дән тийкарғы азық аўқат товарларының бири. Ғәлдеден мол зүрәт жетистирилсе дән өнимлерин ислеп шығарыў көбейеди ҳәм азық-аўқат өнимлери арзан болады. Бул жүдә зәрүр болып, халқымыздың тынышлығы менен байланыслы болған мәселе.

Журтымызға көклем кирип келиўи менен халқымызға ырысқы-несийбе ҳәм кут-берекет алып келеди. Ғәллекеш дийқанлардың бул мәўсимде арзыў нийетлери үлкен болып, ең тийкарғы мақсетлери жоқары өним жетистириўге қаратылған. Буған тәбияттың өзи де қолайлы шараят жаратып бермекте. Бул жылы жаўын-шашын муғдары өткен жылға қарағанда 2 есе, алдыңғы жылларға салыстырғанда 1,3 есе жоқары болыўы күтилмекте. Және бир зәрүрли тәрәпи, бул фермерлерди хошаметлеў мақсетинде 2019-жылда бийдайдың ҳәр бир тоннасы ушын 1 млн. 200 мың сум яки өткен жылға салыстырғанда 1,6 есе көп сатып алыў баҳасы белгиленди. Жоқары өним алған фермерлерге мәмлекет сатып алыў баҳасына 25 пайыз, яғни ҳәр бир тонна дән ушын 300 мың сумға шекке үстеме төлеў системасыда жәрияланды. Булардың ҳәммеси, әлбетте, мол өним жетистириўге түртки болады.

Президентимиз басшылығында быйылғы жылдың 25-февраль күни өткерилген ғәлле тәрбиясын системалық шөлкестистириў ҳәм зүрәтке-зүрәт қосыў бойынша тийисли ўазыйпаларға арналған видеоселекторында ғәлле зүрәттин кеминде 30 пайызға көбейтиў бойынша жол картасы ислеп шығылып, оның орынланыўы бойынша анық ўазыйпалар белгилеп берилди.

Халқымыздың ырысқы-несийбесин және де пүтин қылыў мақсетинде өткен жылдың гүзинде 1 млн 288 мың 600 гектар майданға берекет туқымы себилди. Егилген бийдай майданлары избе-из суўғарылып толық нәллер өндирилип алынбақта. Өткен ноябрь айында ҳәр гектар майданға 100 кг. нан азотлы минерал төгинлер берилип еки мәрте суўғарылды ҳәм бийдай майсалары қыслаўға толық түплеген ҳалда кирисийге арысилди. Бүгинги күнде дийқанларға мол өним алыў

ушын азотлы, фосфорлы, калийли төгинлер өз ўақтын-да жеткерип берилмекте. Жабайы шөп ҳәм зыянкеслерге қарсы гүресий ушын 4335 ОБХ бүркегилшери, 1210 отрядқа бириктирилип мәмлекетимиз аймақларында ҳәр күни 18-20 мың гектар майданларда гербицид ҳәм фунгицидлер менен профилактикалық жумыслар алып барылмақта. Аўыл хожалығы министрлиги қәнигелериниң мағлыўматларына тийкарланып айтатуғын болсақ, суўлы майданларға егилген бийдай толық түплеў фазасында раўажланбақта. 100 гектардан артық ғәлле майданлары найшалаў фазасына өткен. 70-75 пайыз ғәлле майданларында 1 метр квадрат жерде нәллер саны 400 ден көп болып орташа 4-5 дана нәл түпке көбейген. Ҳәр күни 35-40 мың гектар ғәлле майданға қайта азотлы минерал төгинлер берилмекте. Халқымызда мынандай бир гәп бар: «Гүз айларында қырман жайда бийдай өнип шықса, жыл жақсы келеди». 2018-жылыдың гүз айларында әйне усы жағдай гүзетилди яғни дийқанлардың тили менен айтқанда: «жыл қолайлы келди», жаўын шашын мол болды, шилле дәўиринде жерге қар түсти. 2019-жылда жаўын-шашынның муғдары 2018-жылға салыстырғанда 2 есе, алдыңғы жылларға салыстырғанда 1,3 есе жоқары болып атырғанлығы таўдай қырманлар көтериўге ең тийкарғы факторлардың бири болып есапланады.

«Толимаржон» суў сақлағышында 1 млрд куб метр, «Чинкоргон», «Пачкабар» ҳәм т.б суў сақлағышларында 2018-жылға салыстырғанда 2-3 есе көп суў жыйналғанлығы - дийқанлардың әўмети. Қалаберсе Жиззах, Сырдарья ўәлаятларында суў менен тәмийинлеўди жақсылаў ушын «Сардоба» суў сақлағышының иске түсирилгениде бул жылғы зүрәттиң мол болыўына шараят жаратпақта.

Өзбекстан Ресубликасы Президентиниң «Пахта шийки заты ҳәм масақлы дән жетистириўди қаржыландырыў системасын түп-тийкарынан жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы қарарына муўапық базар қатнасықларын кеңнен енгизиў және аўыл хожалығын қаржыландырыў ҳәм өз-ара есап-санақлар механизмлерин түпкиликли жетилистириў, усы тийкарда аўыл хожалығы өнимлерин жетилистириўшилер ҳәм оларға хызмет көрсететуғын кәрханалардың қаржы-экономикалық жағдайын жақсылаў, рентабельлигин арттырыў, жетистирилип атырған өнимлер көлемлериниң тураклы өсиўин тәмийинлеў мақсетинде үлкен өзгерислер алып барылмақта [2].

Қарақалпақстанда ҳәр қандай жерден зүрәт алыў ҳәм нәл жетистириў жүдә үлкен мийнетти талап етеди. Жерге бир нешше мәртебе ислеў бериледи, оның мелиоратив жағдайын жақсылаўға тийкарғы итибар қаратылады. Және бир тәрәпи, жерлерди гүзде кеш сүрип бир нешше мәртебе шоры жуўылады. Быйылғы жылы

Қарақалпақстанда улыўма 53 мың гектар майданға ғәлле туқымы егилген еди. Соны да айтып өтиў керек, быйылғы жыл ғәллешилиқ ушын жүдә қолайлы басланды. Ең әхмийетлиси, егилген атызлардан бир тегис нәл алынды. Зүрәттиң ерте, сапалы хәм мол болыўы ғәлле нәллерин итибар менен тәрбиялаўға байланыслы. Себеби, агротехника илажлары талап дәрежесинде орынланса ғәлле нәллериниң раўажланыўы тезлеседи. Қарақалпақстанда ғәлленің өсип раўажланыўы алдыңғы жылларда 21-мартта нәл дәрежесине келер еди. Быйылғы жылда бирде-бир ғәлле егинлери қыста зыян көрмеді. Көп жыллық тәжірибелерден келип шыққан халда, Қарақалпақстан шараятында қыстың суўық келиўи нәтижесинде 15-20 пайызға шекем нәллер набыт болатуғын еди. Быйылғы жылда болса хеш қандай зыян көрместен қыстан аман шығыўға еришилди. Төгин беріў, тәрбиялаў жумысларының өз ўақтында өткерилиўи биринши мәртебе Қарақалпақстан Республикасында ғәлlege төгин беріў февраль айында басланды. Елликкала районы дийқан фермерлери быйылғы жылда 3350 гектар майданға ғәлле тухымларын егиўге еристиди. Өткен жылға салыстырғанда дийханлар өзине тән мектеп жаратты, десек алжаспаған боламыз. Елликкала районының Қ.Ерназаров дийқан фермер хожалығында ғәлле майданларына өткен гүз айларында 100 кг. нан азотлы минерал төгинлери толық берилген. Сондай-ақ, быйылғы жылдың биринши төгин беріў жумыслары толығы менен тамамланып, суўғарыў жумыслары әмелге асырылған. Соның менен бир қатарда, фермер хожалығындағы алып барылып атырған агротехникалық илажлары мол зүрәт алыўдың тийкаргы факторларының бири болып есапланады.

Сондай-ақ, Тақиятас районында да ғәлleden мол зүрәт алыў ис-илажларына айрықша итибар қаратылған. Быйылғы жылы 800 гектар майданында ғәлленің өнімдарлы, мол ҳасылдарлы сорты егилген. Хәр бир фермер хожалықларында белгиленген норма тийкарында шербет пенен суўғарыў хәм суспензия усылында жапырақтан азықландырыўға биостимуляторлар қосылмақта. Әсиресе, райондағы фермер хожалықлары өз имканиятлары хәм тәжірибелеринен келип шығып ис алып бармақта. Сөз хәм ис бирлиги, олардың тынымсыз ҳәрекетлери, әлбетте, дийқанды бос қоймайды. Тәжірибели дийқанның даласында да және усындай мол зүрәтке бекем тийкар бар.

2019-жылдың зүрәти ушын Сурхандәрья ўәлаятында 93 мың гектар майданға дән егилди. Агротехникалық ис-илажлардың өз ўақтында орынланыўы хәм мәўсимлик техникалардың таяр болыўына байланыслы бүгинги күнде сапалы ғәлле тәрбияланбақта. Қәнигелердиң мағлыўматларына қарағанда, 2019-жылда Сурхандәрьяда ғәлле зүрәттин 30 пайызға шекем асырыў, яғный ўәлаятта 470 мың тоннадан 611 мың тоннаға шекем дән өнімлерин алыў имканиятлары болжанбақта. Усыдан келип шығып, ўәлаятта орыналыўы керек болған жумыслардың режеси тастыйықланған.

Қашқадәрья ўәлаятының Дийқанабад, Яккабағ хәм Шахрисабз районларының таўлы аймақларында быйылғы жылы 1 метр қалыңлықтағы қар жаўғанын инабатқа алатуғын болсақ, бул суўдың мол болыўынан дерек береді. Тәжірибели дийқанлардың айтыўына қарағанда, еки бәхәр бир болып келген.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Елимиз экономикасының тармақларын талап жоқары болған өнім хәм шийки зат түрлери менен турақлы тәмийилеў илажлары ҳаққында. /«Еркин Қарақалпақстан» 2018 ж. 20-январь.

2. Мирзиёев Ш.М. Пахта шийки заты хәм масаклы дән жетистириўди қаржыландырыў системасын түп-тийкарынан жети-листриў илажлары ҳаққында. /«Еркин Қарақалпақстан» 2018 ж. 3-март.

Ушбу мақолада Республикамыз кишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислохотларнинг аҳамияти кўрсатилган. Республикамызда кишлоқ хўжалигини минерал ўғитлар билан таъминлаш, бозор иқтисодиёти шароитида кишлоқ хўжалигини молиялаштиришнинг йўллари кўрсатилган.

Статья отражает текущие реформы в сельскохозяйственном секторе страны. Рассматриваются вопросы обеспечения минеральными удобрениями сельского хозяйства Республики и способы финансирования сельского хозяйства в условиях рыночной экономики.

The article is devoted to the description of the reforms in the agricultural sector of the republic. The author of the article also studies the ways of providing the agriculture of the republic with mineral fertilizers and ways of its financing in conditions of market economy.

Қашқадәрья ўәлаяты Шырақшы районының Шорқудық аймағында 1900 гектар майдан суўғарылмай егилетуғын жерлер болып, оның 1000 гектарында ғәлле майсалары өсирилмекте. Мысалы: тәжірибели фермерлердиң бири Атабек Темиров усы күнге шекем 340 гектар жер майданында дийқаншылық етип атырған болса, быйылғы жылы имканиятлары және де кеңейген. Оптималластырыў нәтижесинде фермерге 136 гектар суўғарылмай егилетуғын жер қосып берилген. Быйылғы жылы Қашқадәрьялы аўыл хожалығында ислеўшилер 204800 гектар майданда гүзги дәнли егинлерин тәрбияламақта. Хәр бир исленип атырған агротехникалық ис-илажларының өз ўақтында сапалы орынланып атырғанлығы өз нәтижелерин бермекте. Усы күнге шекем ғәлле майсалары азотлы минерал төгинлер хәм жергиликли төгинлер менен азықландырылып, шербет усылында суўғарыў жумыслары әмелге асырылмақта.

Хәзирги ўақытта Сырдарья ўәлаятында 85 мың гектар майданда ғәлле егинлери тәрбияланбақта. Алып барылған мониторинг нәтижелерине қарайтуғын болсақ, 72 мың гектарда яғный 85 пайыз майдандағы ғәлле жақсы раўажланған, 10600 гектар жердеги бийдай орта, 2400 гектар майдандағы зүрәт сийрек болып шыққан. Бул жағдай хәр тәреплеме анализ қылынып, ғәллени раўажландырыўдың барлық ис-илажлары көрилмекте. Сырдарья ўәлаятында суў менен тәмийинлеўди жақсылаў мақсетинде «Сардоба» суў сақлағышы иске түсирилди. Бул өткен жылға салыстырғанда бир қанша көп зүрәт алыў имканиятын жаратады. Хәзирги ўақытта Жиззах, Сырдарья ўәлаятларындағы 170 мың гектар жер майданларына есапланып Сардоба районында қурылған суў сақлағышының қурылыўы келешекте ийилиўшең трубалар аркалы тамшылатып суўғарыў усылы алдына мақсет етип қойылған. Мысалы: ўәлаяттағы жерлердиң жағдайынан келип шығып 1 гектар майданға 600 куб метрден 900 куб метрге шекем суў сарпланатуғын болса, ийилиўшең трубалар аркалы тамшылатып суўғарыў нәтижесинде суўды 60-70 пайызға шекем үнемлеў имканияты пайда болады.

Самарқанд ўәлаятында бүгинги күнде 9662 фермер хожалығынан 6070 фермер хожалығы пахта, ғәллешилиқ хәм мийўе-овощ өнімлерин жетистириўге қәнигелескен болып, олардың 152930 гектар майданында гүзги бийдай тәрбияланбақта. Ўәлаяттағы 103930 гектар жер майданлары суўғарылып егилетуғын хәм 49 мың гектар жер майданы суўғарылмай егилетуғын жерлерди қурайды.

Имканият, хошаметлеў хәм нәтиже бул аўыл хожалығында нәтижелеликке ерисиўге, мәўсимлик жумысларды өз ўақтында хәм сапалы әмелге асырылыўында зөрүр роль ойнамақта. Орынларда сервис хызметлери шөлкемлестирилип хәм орайлық ремонтлаў устаханалары модернизация қылынды. Хәзирги ўақытта 3400 жоқары зүрәтли ғәлле орыў комбайнлары толық таярланып қойылған. Ғәлле орыў мәўсимине шекем және 400 дана ең заманағой комбайнлар алып келиниўи режелестирилген. Бул, өз гезегинде, орып алыў жумысларын өз ўақтында әмелге асырыўда, зүрәтти набыт қылмастан өз ўақтында жыйнап алыўда, әлбетте, әхмийетли орын тутады.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

FILOLOGIYA ILIMLERI

Til bilimi

ЕСКИ УЙҒЫР ЖАЗЫҰЛЫ «ХУАСТУАНИФТ» ЕСТЕЛИГИ

Ш.Абдиназимов – филология илимлериниң докторы, профессор

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ески уйғур ёзуви, түркий тил, тарихий лексикология, қорақалпақ тили, қўлёзма нұсхалар.

Ключевые слова: староуйгурская письменность, тюркский язык, историческая лексикология, каракалпакский язык, рукописные варианты.

Key words: Old Uyghur manuscript, Turkic language, historical lexicology, Karakalpak language, manuscript.

«Хуастуанифт» естелиги (Манихейлиердин тәубе-намасы) орта әсирлердеги маний ямаса манихей дининиң философиялық көзқарасларын өзінде сәулелендиреди. Ески түркий жазба естеликлериниң бири – Қарабалғасун хәйкел тасындағы қытай жазыуында уйғыр қағанатында манихей дини рәсмий дин сыпатында қолланғаны туўралы мағлыұматлар ушырасады. Бул мағлыұматларға қарағанда, 759-779 жыллары уйғыр қағаны болған Муюн қаған тусында 763-жылы уйғырлар бул динди қабыл еткен. Манихей динин қабыллау туўралы өз сөзинде ол «Сизлер жактылық динин қабыллауыңыз зәрүр» деген шақырық таслаған [1:41]. Бирақ, манихейлилик рәсмий дин сыпатында уйғырлар арасында узақ даўам етпеген. 840-жылы уйғырлар менен болған урыста уйғырлар жеңилгеннен кейин уйғыр қағанатының тийкаргы этникалық бөлеги – тоғузоғузлар Шығыс Түркистанға көшеди, ол жерде манихей дини дәслеп буддизм дининиң, соң ислам дининиң тәсиринде кем-кем қолланыў өриси тарайып барады. С.Е.Малов сол ўақытлары Орта Азияда ҳәзирги Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан аймағында буддизм, манихей диний исениминдеги уйғырлар жасағанын көрсетип, өзбеклердин этникалық курамында уйғыр урыўы сақланғанын жазады [2:108].

В.Ванг хәм Анна Мария фон Габен Шығыс Түркистаннан табылған манихей жазыуында жазылған текстте уйғыр қағанатында манихей дининиң қабыл етилиўине байланыслы легенданы береді [3].

«Хуастуанифт» естелиги манихей диний исениминдеги диндарлардың ай хәм куяш кудайларынан гүналарын кешириўди сораған ибадатларынан ибарат. Оның парсы, түркий хәм қытайша версиялары тарқалған. Естелик түркий халықларының, анығырағы, уйғырлар арасындағы Манихей динин таратыўды максет етеди. Бул естелик қашан хәм ким тәрәпинен жазылғаны белгисиз. Академик В.В.Радлов бул естеликти V әсирде жазылған деп болжайды. Естелик Шығыс Түркистанда кең таралған, сонлықтан да оның 24 қол жазбасының үзиндилери сақланған. Естеликтиң тийкаргы үш нұсқасы бар.

Биринши нұсқа 1907-жылы Қытай Республикасының Уйғыр-Цин-Цзян ўлкесиниң Турфан қаласынан табылған. Хәзирги ўақытта Берлиндеги Бранденбург академиясы қолжазба фондында Т.П D.178 шифри менен сақланады. 1911-жылы В.В.Радлов немис тилине аўдарма жасап, Берлин қаласында жәриялады [4:867-896]. В.В.Радлов бул материалды А.Грюнведель басшылығындағы немис экспедициясының 1902-1903-жыллары Турфан қаласынан жыйнаған экспедиция материаллары арасынан алады. Бул нұсқада «Хуастуанифтиң» дәслепки бөлимлери жоқ, ал оның айырым үзиндилери болып манихей хәм уйғыр жазыуларында жазылған. Т.П. D 178; ТМ 303 (М 153); ТМ 183; М 172; М 443 санлы үзиндилер манихей жазыуында, Т.П 460; ТМ 343 санлы үзиндилер уйғыр жазыуында жазылған. Үзиндилердин бириниң соңында оны көширип жазған шығысы бойынша иранлы Раймаст Фарзанд деген хатиб туўралы мағлыұмат бар.

Екинши нұсқа 1907-жылы Қытай Республикасының Дунхуанда қаласынан инглиз илимпазы Аврелия Стейн тәрәпинен табылған, хәзирги ўақытта Лондондағы Британия музейинде Ог.8212 шифри менен сақланады. Бул

нұсқа манихей жазыуында жазылған. Бул нұсқада да шығарманың дәслепки бөлимлери жоқ. Тексттиң улыўма көлеми 338 қатардан ибарат. Ени 10,2 см, узынлығы 47 см қағазға жазылған. Бул еки нұсқаны да инглиз илимпазы Ле Кок 1910-1911-жыллары Берлин [5:3-43] хәм Лондонда [6:3-61] бастырып шығарған. Еки нұсқа да манихей жазыуында жазылған.

Үшинши нұсқа «Хуастуанифт» тиң бул нұсқасы 1908-жылы Россияның Қытайдағы консулы А.А. Дяков тәрәпинен Қытайдың Турфан қаласына жақын жердеги Астана деген жерден табылған [7:10]. Бул нұсқа X-XI әсирлердеги ески уйғыр жазыуы шрифтинде жазылған. Хәзирги ўақытта Санкт-Петербургтағы Шығыстанық институтының қолжазба фондында SI 3159 шифри менен сақланады. Тексттиң басланыўы сақланбаған, улыўма көлеми 160 қатар жазыудан ибарат, орама қағазға жокарыдан төменге қарай жазылған. Усы нұсқаның соңында «Хуастуанифт» атамасы берилген, бул сөз ески парфиян ямаса согдия тилинен өзлестирилген сөз болып «тәубенама» деген мәнини билдиреди. Сондай-ақ, усы нұсқаны көширип жазған хатип туўралы мағлыұмат ушырасады: Бютюрмиш Тархан деген хатибтиң исми-шәрипи қызыл сыя менен жазылған. Бул нұсқаны 1909-жылы академик В.В.Радлов уйғыр шрифтинде жәриялады хәм немис тилине аўдарма жасады [8]. Бул шығармалардан айырым үзиндилерди С.Е.Малов өзиниң «Ески түркий жазба естеликleri» деген китабында да жәриялады [9:108-130]. Ол 32-160 қатарларды латын графикасына транскрипция жасады, рус тилине аўдарды.

Рус илимпазы Людмила Васильевна Дмитриева «Тюркологиялық изертлеўлер» деген топламның 214-232-бетлеринде 1963-жылы «Хуастуанифт» естелигин латын графикасына транскрипция жасап, рус тилинде бастырып шығарды [10:214-232]. Бул мийнетте кирисий, текст хәм оның рус тилине аўдармасы берилген. Сондай-ақ, үш нұсқа салыстырмалы бағдарда үйренилген. «Хуастуанифтиң» салыстырмалы текстиниң инглиз тилиндеги аўдармасын, комментария хәм изертлеўлерин даниялы изертлеўши Ж.П. Асмуссон 1965-жылы Копенгагенде жәриялады [11].

Бул естеликтиң ең соңғы баспасы Л.Ю.Тугушева, А.Л. Хосроев пенен бирликте баспаға таярланып, ол «Хуастуанифт»тиң дәслепки жәрияланыўының 100 жыллығына бағысланып, 2008-жылы Санкт-Петербургте жәрияланды. Бул баспада естеликтиң Л.Ю.Тугушева тәрәпинен исленген аўдармасы хәм оған А.Л.Хосроевтың комментариялары берилген [12:82].

«Хуастуанифт» естелиги түркий тилде уйғыр жазыуында жазылған. Тили анық хәм таза, манихей динине байланыслы атамалар аз қолланылған. Синтаксислик конструкциялар әпиўайы, жай гәплер түринде берилген. Тексти қурылысы жағынан 15 бөлим хәм жуўмактан ибарат. Хәр бир бөлим кудайға тәўбе етиў, исленген хәр бир гүнасы ушын кеширим сорап, жалбарыныўдан ибарат. Биринши бөлим жактылық кудайы Хормуз хәм қараңғылық кудайы Шимна ортасындағы гүрес, жактылық хәм қараңғылықтың өзгерийи менен өмир хәм өлим, жаксылық хәм жаманлықтың орны алмасыўы туўралы сөз етиледі.

Екинши бөлимде еки жактылық көзи Куяш хәм Ай сөз етиледі. Манихей дининде жактылық кудайдың хәмири бойынша хәрекет етеди, ол пәк, кудайлық хәм мәңгилик есапланады. Манихей диний исенимде адам-

ның жаны өлгеннен кейін киши кеме есапланған айға өтеди, Айдан үлкен кеме есапланатуғын Күнге өтеди. Үшінші бөлімде қудай тәрәпинен жаратылған эфир, самал, жақтылық, суу хәм от тууралы айтылады. Төртінші бөлімде бурханлар, манихей дини ракиблери – манийлер тууралы сөз болады. Бесінші бөлімде барлық жанлы мақлуклар - еки аяклы адамлар, төрт аяклы хайуанлар, жер бауырлаушылар, сууда жасаушы жанлы-жәнликлер тууралы сөз етиледі. Алтыншы бөлімде адамлар арасындағы қатнас, өтирик, жала, қызғаныш, алдау, хийлекерлик, қәтелесиу тууралы мағлыұмат бериледи. Жетінші бөлімде жалған тәлийматларға исениудің зияны, адам хәм хайуанларды қурбанлыққа шалыу тууралы сөз етилген, сегизінші бөлімде манихей динине садықлықтан шегиниу, мухаббат - Зерван қудайының белгиси, Исеним - қуяш хәм айдың белгиси, қорқыныш - бес қудайдың белгиси, даналық - бурханның белгиси тууралы баян етиледі. Тоғызыншы бөлім - манихей диний исенимдегі 10 парыз тууралы мағлыұмат берілген: 1) хәр қыйлы бутларға сыйыныудан сақланыу; 2) өтирик сөйлемей; 3) хәмелпараз болмау, байлыққа қызықпау; 4) адамларды өлтириуден сақланыу; 5) зина қылмау, бузықлық исле-меу; 6) урлық етиуден сақланыу; 7) еки жүзлі болмау; 8) жумыста ериншеклик етпей.

Оныншы бөлім манихей диніндегі қудайға сыйыныу тууралы. Маний қудайға күніне төрт мәртебе сыйыныуды үәсият қылады. Он бирінші бөлім манихей ширкеулерине қайыр-садақа беріу тууралы. Он екінші бөлім хәр жылы 50 күн дауамында ораза тутау; он үшінші бөлімде хәр хәптениң биринші күні жәмлесип, қудайға қулышылық етиу намазларын оқыу сөз етиледі. Маний текстти оқыйды, жәмәат хор менен хауазын шығарып қайталайды. Он төртінші бөлімде хәр жылы март айында өткерилетуғын Манийдің қурбанлық етилиуіне байланысly өткерилетуғын диний байрамларға қатнасыу сөз етиледі. Он бесінші бөлімде шайтанларға мууапық келетуғын ис исле-меу, шайтанлардың сөзине исенбеу, шайтаний ойды ойламау тууралы сөз етиледі. Тексттің 143-160 қатарларында жоқарыда көрсетілген он бөлімге тийисли гүналар атап көрсетиледи хәм бул гүналарды кешериуін со-раған тәубенамалар берілген.

«Хуастуанифт» естелигиниң тили бойынша мағлыұматлар.

Айырым сөзлердің бирінші бууынында «е» сеси жазылмаған: й/е/ме, т/е/нри, «ш» сесиниң орнына «с» сеси жийи жумсалған. Сөздің ортасында «д» сеси қолланылған. Сөздің ортасында «лт», «рт», «нт», геминантлары ушырасады: болтымыз, уртымыз, урдық, билтимиз.

Ерин үнлеслиги жақсы сақланған: йүкүн, түмүз, отуғ-от, йүгачуғ-ағаш, көңүл өлүртүмүз-бизлер өлтирдик. Естеликте кейінги бууындарда қысық дауысшылар жазылғанын көремиз: өзін, сөзин, көңүлин. Барыс сеплигинде -қару/ғару қосымталары жумсалған: теңриғару, бизиңару, йирқару - жерге. Келбетлик фейилдің -кен, -ур қосымталары жумсалған: еркен-екен, алданур; -ығма қосымтасы бул естеликте жийи қолланылған: ёруғма-киятырған хәм т.б. Басқа уйғыр естеликлерінде болса -ығлы қосымтасы жийи қолланылған: азғуруғлы-азғыратуғын, қубратуғлы-бирлестиретуғын; -гелир қосымтасы жумсалған: киргелирсиң-кирерсең, Хал фейилдің -пан//пен қосымтасы жумсалған: типан-деп; хал фейилдің болымсызлық формасы -матын//медин қосымтасы жумсалған: билма-

тын-билмей, кирткүнмедин-шынлығына исенбей хәм т.б.

Естеликте төмендегі сөзлер жумсалған: амранмақ - дослық, мухаббат, арығ динтар - таза, пәк диндар, беш тәңри - бес қудай, билги билиг - даналық, бурхан - будда, Хормузта тәңири, ики йылтыз - екеи дерек, кертгүнмақ - исеним, күн ай тәңри, күнка төрт алкым - күниге төрт мәртебе сыйыныу, оғлан - ул, он қат көк - он қабат аспан, от тәңири, қара-қара, қараңғылық, сегиз қат йер, суу тәңири, тынтура тәңири - эфир қудайы, төрт, йарық - жарық, тамға, үш өд - үш ўақыт, уек - шайтан, йел тәңири - жел тәңири, адак - аяқ, адақлуғ - аяқлы, адаш - жолдас, адрук - хәр қыйлы, ағрут - аўырт, ағулуғ - уўлы, ағут - майдалау, ағытыу, ай, ай - айт, алқан - даңқ шығарыу, мақталыу, алқансуқ төру - мақтау нызамы, алкус - алғыс, алтынч - алтыншы, антук - ант беріу, арқун йир таңри - дәслепки жер тәңри, ар-тат - өлтириу, артуз - артынан барыу, ериу, арығ - таза, аша - асау, жеу, азу - ямаса, яки, ексук - жетиспейши-лик, алиг - қол, елиг - елиу, елит - апарыу, емгат - аза-плау, ерин - ериниу, ерклиг - еркли, еркисиз, ев - үй, ба - байлау, бачағ - ибадат етиу, бағур - бауыр, барқ - има-рат, барум - мүлик, биримчи өтәкчи - гүнәкарлар, бис - бес, бисинч - бесінші, бошун - азат болыу, бурқан - будда, төрт бутлуғ - төрт аяқлы, буз - бузыу, ишраки - ишкери, игид - қәтелик, икинти - екінші, ил - ел, илки - ең дәслепки, иринжү - айып, гүна, иринжүлик - айыплы, гүналы, иш - ес, жолдас, иш - ис, ишчи, ишла - исле, ит - ет, йарлық ет, йаңул - жаңыл, йарат - жарат, дөрет, йазук - гүнә, йазуклуғ - гүналы, йаңул - жаңыл, йигир-минч, йек - рух, шайтан, жи - же, үч йигирминч - он үш, йылтыз - түбир, тийкар, йилби - көз байлаушылық, сыйқырлылық, йилби - йилбала - көз байлаушылық пе-нен шуғылланыу, йир - жер, йитинч, йоғ - жоқ, йон - жон, йорут - жорт, йүкүнч - жүгиниу, йыл - жыл, келүр - келер, кергек - керек, кирткүн - исениу, хақыйкатлық деп қабыл етиу, кирткүнмақ - исеним, күчлүг, күн, мәни, мунча, муң, олур-отыр, олурсук - отырыу, онынч, өд - ўақыт, үш өдкү ном - үш ўақыт нызамы, өкүнч - өкиниу, өтегчи - гүнакар, өтүн - өтүнмақ - ибадат етиу, қапуғ - дәрўаза, қадаш - туўысқан, қамақ - хәммеси, бәри, қара, қатыл - бирик, аралас, қолмақ - өтиниш, қолқақ - қулақ, қоп - көп, қорқыт, қорқмақ - қорқыу, қудас - қадаш, туўысқан, куруқ - қурғақ, қувла - қуўала, қылыч - ис, хәрекет, қызған - қызғаныу, са - санау, сач - шаш, сақын - ойлау, қапа болыу, сақынч - сағыныш, сакизинч, севич - сүйиу, суб - суу, сүнүс - урыс, сү - орынламау, (бачағ сүдүмүз - биз ибадатты орынлама-дық), тамға, тамғала, таму - уу, танук - гуўа, тапла - хызмет етиу, тақ муң тақ - тақма тақ, тарқан - титул, таңричи - диндар, ти - де фейили, тил, тис - тес, тиз - жүриу, қашыу, көк тонлуғ - көк тонлы, төрт, төртинч, тудунсыз - тураксыз, тутмақ - орынлау, тутьу, түкади - толығы менен, түнарик - геўгим, қараңғылық, үк - уғыу, ур, үчүнч, ұрка - қашшан, әлле қашан, үз, буз - үзиу, бузыу, үзүксүз - үзликсиз, үзүт - жан, инан.

«Хуастуанифт» естелиги иран тиллеринен түркий тилине аударма жасалғанлықтан оның лексикасында иран тиллеринен кирген сөзлер ушырасады: бристи-периште, диндар, хуастуанифт-тәубенама хәм т.б.

Жуўмақтастырып айтқанда, ески уйғыр жазыуында жазылған естеликредің бири «Хуастуанифт» естелиги түркий тиллериниң, соның ишинде, қарақалпақ тили-ниң тарийхый лексикологиясын изертлеуде әхмийетли жазба естеликлердің бири.

Әдебиатлар

1. Orkun H.N. Eski türk yazıtları. T.2. –Ankara: 1981. - С.41.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1951. -С. 108.
3. Bang W – A. von Gabain. Türkische Turfan texte I, II, III. -Sitzungsberichte der Preus-sischen Akademie der Wissenschaften, Phil. -hist. Klasse, 1929, XV, 1929, XXII, 1930, XIII.
4. Radloff W. Nachträge zum Chuastuanift. Dem Bussgebete der Manichäer (Hörer). – Известия Имп. Акад. наук, 1911. -С.867-896.

5. Le Coq. Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch – Turkistan). – Abhandlungen Wissenschaften, 1910, Anhang, 4. -С. 3-43.
6. Le Coq. Türkische Manichaica aus Chotscho, 1, – Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1911, №6, -С. 3-61.
7. Radloff W. Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer. -St. Petersburg, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1909. -С. 10.
8. Radloff W. Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer. -St. Petersburg, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1909.
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. –Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1951. -С. 108-130.
10. Дмитриева Л.В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод), -Тюркологические исследования, –М-Л.: Изд. АН СССР, 1963, -С. 214-232.
11. Asmussen J.P. Huastvanift. Studies in Manichaeism. – Copenhagen, Prostant apud Munksgaard, 1965.
12. Хуастуанифт (Манихейское покаяние в грехах). Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л.Ю.Тугушевой. Комментарий А.Л.Хосроева, Факсимиле текста. –Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008. –С.82.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада эски уйғур ёзуви ёдгорликларидан бири – «Хуастуанифт» ўрганилган. Ёдгорликнинг қўлёзма нусхалари, тадқиқи, жорий қилиниши бўйича маълумотлар берилган. Ёдгорликда учрайдиган, қорақалпоқ тилининг тарихий лексикасини тадқиқ қилишда қимматли маълумотлар берадиган сўзлар аниқланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из уйгурских старописьменных памятников «Хуастуанифт». Приводятся сведения о рукописных вариантах памятника, об его изучении и публикации. В результате исследования определён лексический состав содержащий ценные сведения об исторической лексике каракалпакского языка.

SUMMARY

The article is devoted to one of the Uyghur old manuscript monuments – «Huastuanift». It contains the Information about the manuscript versions of the monument. In the result of the investigation the author defined the word stock giving valuable information on the historical vocabulary of the Karakalpak language.

ШАХС ХУСУСИЯТИНИ ИФОДАЛОВЧИ РУСЧА ЎЗЛАШМА ИБОРАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

М.Абдиев – филология фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: фразеологизм, ўз қатлам, ўзлашма қатлам, калька, калькалаш, таржима, жараён, сўз ўзлаштириш, луғат таркиби, грамматик қурилиш, лексема, сўзлашув нутқи.

Ключевые слова: фразеологизм, пласт родного языка, взаимный пласт, калька, калькирование, перевод, процесс, заимствованное слово, словарный состав, грамматический строй, лексема, разговорная речь.

Key words: phraseological unit, native layer, mutual layer, tracing-paper, tracing, translation, process, borrowed word, vocabulary, grammatical structure, lexeme, spoken language.

Маълумки, ҳар бир тил ўз луғат таркиби ва грамматик қурилиши негизда ички тараққиёт қонунлари асосида ўсиб, такомиллашиб боради. Шу боис у ёки бу тил жамоаларининг ўзаро алоқаси натижасида бир тил иккинчисини бойитиб боради. Халқлар орасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар туфайли бир тил қурилишига хос элементлар (асосан луғавий бирликлар, қисман грамматик ва фонетик бирликлар) иккинчи бир тилга ўтиб, ўша тилнинг мулкига айланади. Тилшунос Ш.Балли “Француз стилистикаси” номли асарида тиллар орасидаги алоқа асосан икки нарсага сўз ёки ибора ўзлаштириш ва калькалашга таянади, деган фикрни таъкидлаган эди: “... ўзлашма ва калькалар нафакат тилшунослик томонидан, балки жамоатчилик қизиқиши ҳамда халқлар ўртасидаги маданий ўзлашмаларни ва бир маданиятнинг иккинчисига таъсирини ифодалаш мақсадида ишлатилади” [1:68]. Ана шу боис ҳар қандай тил луғат таркибининг икки қатламга ажратиш мумкин: а) ўз қатлам, б) ўзлашган қатлам.

“Ўз қатлам” дейилганда, асли шу тилники бўлган сўзлар, иборалар ва шулар асосидаги ясашиллар, шунингдек ўз аффикс билан бошқа тил лексемаларидан ҳосил қилинадиган ясашиллар тушунилади. алоҳида-алоҳида ўрганилган.

Ш.Раҳматуллаев ўзбек тилшунослигида ўзлашма фразеологизмларнинг илк тадқиқотчиларидан бири саналади. У ўзбек тилидаги ўзлашма фразеологизмларни ўзлаштира иборалардан фарқлашга интилади. Олимнинг мулоҳазасига кўра, бу фарқлар қуйидагиларда кўринади:

“1) Ўзлашма фразеологик бирликлар сўзма-сўз таржимадангина иборат бўлади. Бунда иккинчи бир тилдан ҳам маъно, ҳам форма (шакл) қабул қилинади (худди шу сўзларнинг эквиваленти келтирилади): китайская стена – хитой девори каби.

Ўзлаштирама фразеологик бирликларда эса, маъно

сақлангани ҳолда, бу маъно янги форма (ўзлаштирувчи тилнинг ўз сўзлари) орқали ифодаланади, яъни ибора қабул этувчи халқнинг турмушига татбиқ этилади, шунга кўра бу коллектив (жамоа) тилидаги сўзлар ёрдамида шакллантирилади: *плясать под (чью-нибудь) дудку – чилдирмасига оёқ ташламоқ* каби.

2) Ўзлашма фразеологик бирликларда ҳам маъно, ҳам форма (сўзлар) танлашда бўлган эркинлик бир маънони ифодаловчи бир неча вариантларнинг келиб чиқишига йўл очади. Ўзлаштириш биринчи вақтларда индивидуал ҳолда бўлганлиги учун, бир ибора турли муаллифларда турлича калькаланишга учраши мумкин. Бу ҳол ҳатто тилда синонимик ибораларнинг келиб чиқишига ҳам сабабчи бўлиши мумкин: чилдирмасига оёқ ташламоқ – ноғорасига ўйнамоқ каби.

3) Иборани халқ турмуши билан боғлаш унинг маъносини англашни енгиллаштиради. Шунинг учун ҳам ўзлашма (сўзма-сўз таржима) иборалардан кўра ўзлаштирама фразеологик бирликлар яшовчан бўлади ва халқ тилига тез сингиб кетади” [2:32].

Ш.Раҳматуллаев ўзлашган ибораларни ҳар икки тилда параллел ҳолда яшаб келувчи, қўлланувчи иборалардан фарқлашга интилади. Олимнинг таъкидлашича, бундай ҳар икки тилда параллел қўлланувчи ибораларнинг ҳар бири асосида унинг яратувчиси ва эгаси бўлган халқнинг тарихий тараққиёти давомидаги предмет, воқеа ва ҳодисалар ётади. Тилларда бир хил сўзлардан тузилиб, бир хил маънони ифодаловчи параллел иборалар кишилиқ жамияти учун умумий бўлган ўринларда учрайди. Бундай параллел иборалар ҳар бир тилда шу тилнинг эгаси бўлган халқнинг ўз конкрет тараққиёти асосида мустақил равишда шаклланган бўлади. Лекин олим “...икки тилдаги параллел иборалар ўз қурилишига ва образлигига кўра бири иккинчисини тўлиқ қопламайди”, - деб тўғри мулоҳаза юритади [2:32]. Мақолада *до иголки // итидан игнасиғача // миридан*

сиригача // қилидан қуйоуғигача; *умыть* (умывать) *руки* // қўлни ювиб қўлтиққа урмоқ; *задрать* (поднять) *нос* // бурнини қўтармоқ // бурнини бир қарич қўтармоқ сингари рус ва ўзбек тилларида параллел қўлланувчи иборалар грамматик-семантик жиҳатдан бирма-бир таҳлил қилиниб, шундай ҳаққоний хулосага келинган: “параллел фразеологик бирликлар бир-бирини тўлиқ қопламайди. Ўз тили қурилиши асосида шаклланиш, маъно даражасидаги умумийликка қарамай, бундай ибораларнинг мустақил тараққиёт йўлига эга эканлигини кўрсатиб туради” [2:35].

Ш.Раҳматуллаевнинг бу мақоласида ўзлашма фразеологизмлар ҳақидаги яна бир муҳим масалага муносабат билдирилган, яъни олим ўзбек тилида бошқа тилдан ўзлаштирилган бирор сўз-компонент асосида ташкил топган иборани ўзлашган ибора сифатида таҳлил қилиш мумкин эмаслиги таъкидлаб кўрсатган. Масалан, мақолада таъкидланишича, асосан жонли сўзлашув тилида кенг қўлланувчи “*истансаси йўқ*” ибораси рус тилидан ўзлашган сўз-компонент *станция* // *истанса* асосида шакланган бўлса-да, бу иборани ўзлашган ибора деб бўлмайдиган, чунки рус тилининг ўзида бу сўз-компонент иштирокида тузилган ва худди шундай маънони ифодаловчи иборанинг ўзи йўқ. Шунга қўра, *истансаси йўқ* иборасини ўзбек тилининг ўз ибораси, деб ҳукм чиқаришга тўғри келади. Худди шунингдек, “*айтишмоқ*” маъносидаги “*а*” *деса*, “*б*” *демоқ*” ибораси ҳам ўзбек тилида янгидан яратилган фразеологик неологизм саналади. Бу мақолада олим ибора ўзлаштириш билан боғлиқ қуйидаги хулосага келган эди: “Умуман, фразеологик бирликларни ўзлаштириш лўғат составини бойитиш йўлларида биридир. Бундай ўзлаштиришлар халқлар ўртасидаги яқиндан бўлган ва бўлаётган иқтисодий ҳамда маданий алоқаларнинг медаларидир... Ўзлаштирама иборалар ўзлаштирувчи коллективнинг тил қурилишига хос бўлган қонун-қоидаларга тўлиқ бўйсунди, шу туфайли бундай иборалар даврнинг ўтиши билан шу ўзлаштирувчи жамоанинг ўз тили бойлигига айланиб кетади. Фразеологик бирликларни уларнинг ўзлаштирилиши нуқтаи назаридан ўрганиш ҳар бир тилнинг ўз ички тараққиёт қонунлари асосида ривожланиб боришини тўла маънода тасдиқлайди” [2:36].

Ўзбек тилшунослигида ўзлашма ибораларнинг ўрганилиш тарихи қарийб ярим асрни ўз ичига олади. Бу масалага доир ёзилган илк мақолалардан бири Ш.Раҳматуллаев каламига мансуб эканлиги юқорида таъкидлаб кўрсатилган эди. Бу ишда тилдаги фразеологизмлар ўз иборалар ва ўзлашган иборалар, деб икки гуруҳга ажратиб тасниф қилинган ҳамда ўзлашган ибораларнинг тилимизга кириб келишида араб, форс-тожик, айниқса рус тилининг таъсири мисоллар ёрдамида кўрсатиб берилган эди 2., 25-37 А.Абдуназаров ўз ишида калька асосида ҳосил бўлган ўзлашма фразеологизмларни қуйидагича уч гуруҳга ажратиб таҳлил қилган эди: а) сўзма-сўз таржима (тўлиқ калька) асосида ҳосил бўлган фразеологизмлар: *ёғламасанг – юрмайди* // *не подмажешь – не поедешь*; *сеҳрли доира* // *заколдованный круг*; *чап чўнчакка урмоқ* // *класть в левый карман* ва бошқалар; б) айрим компонентларини сақлаш (ярим калька) асосида ҳосил бўлган ўзлашма фразеологизмлар: *калушка ўтирмоқ* // *сесть в галошу*; янги Америка кашф этмоқ // *открыть новую Америку* ва ҳоказо; в) рус тилидаги фразеологизмнинг маъноси асосида вужудга келган фразеологизмлар (семантик калька): *жўхоридан ачитмо* *гўжа бўлишини кашф қилмоқ* // *открыть Америку* кабилар 3., 20 Шунингдек, А.Абдуназаров ўз тадқиқотида “*чоригидан кашада қилмоқ*” (бировнинг оёғидан тортмоқ), “*қўрмақшў қилмоқ*” (нўстагини қоқмоқ) каби таркибида точикча компонентлари бўлган

фразеологизмларни диалектал иборалар деб, “*дафъи қазо қабл аз вукўъ*” сингари арабча ўзлашма ибораларни эса жаргон фразеологизмлар деб таҳлил қилади [3:17-18].

Ҳ.Жамолхонов “Ҳозирги ўзбек адабий тили” номли асарида ўзбек тили фразеологизмларини тарихан икки гуруҳга ажратиб тасниф қилади: а) ўз қатлам фраземалари; б) ўзлашган қатлам фраземалари. Олим ўзбек тилига бошқа тиллардан асосан калькалаш йўли билан (“*паишага озор бермаслик – муху не обидеть*”, “*паишадан фил ясамоқ – из мухи делать слона*”) ва ўзича, таржимасиз ўзлашган (“*дарди бедаво*”, “*сукут – аломати ризо*”) каби фраземаларни киритади [4:224-225].

Ўзлашма фразеологизмларнинг тилда вужудга келиши асосан фразеологик калька маҳсулидир. Тилшуносликда “калька”, “фразеологик калька” тушунчалари ҳозирги кунга қадар турлича изоҳланмоқда. Буни турли лўғатлар ва тадқиқотлардан олинган қуйидаги иқтибослар ҳам тўла тасдиқлайди:

А.Ҳожиев томонидан тузилган “Тилшунослик терминларининг изоҳли лўғати” (ТТИЛ, 2002) да “калька”, “калькалаш”, “фразеологик калька” атамаларига қуйидагича таъриф берилган:

Калька (фран. *calque* – копия, тақлид). Ўзга тил материалидан қисмма-қисм нусха олиш йўли билан ҳосил қилинган сўз ёки бошқа тил бирлиги. Калькалар лексик, семантик, фразеологик бўлиши мумкин (ТТИЛ, 47).

Калькалаш. Ўзга тилнинг лексик, фразеологик бирликларининг моделлари асосида ўз тил унсурларидан фойдаланиб, янги сўз ёки фразеологик бирликлар ҳосил қилиш (ТТИЛ, 47).

Фразеологик калька. Ўзга тил фразеологик бирлигидан қисмма-қисм нусха олиш йўли билан ҳосил қилинган фразеологик бирлик. Масалан, бармоқ орасидан қарамоқ фразеологизми русча *смотреть сквозь пальцы* фразеологизмининг калькалаш натижасида ҳосил бўлган (ТТИЛ, 125).

Н.Ҳотамов ва Б.Саримсоқовларнинг “Адабиётшунослик термин-ларининг русча-ўзбекча изоҳли лўғати” (АТРЎИЛ, 1979)да “калька”, “калькалаш”, “фразеологик калька” атамаларидан фақат “калька”га қуйидагича изоҳ берилган: **Калька** (фран. *calque* – тиник буюм, қоғоздаги нусха сўзидан) – калька. Сўз ёки иборани бир тилдан иккинчи тилга сўзма-сўз, айнан таржима қилиш. Бунда айнан таржима қилинган сўз ёки ибора асосида ётувчи тушунча ҳам таржима қилинган тил вакиллари ҳаётида мавжуд бўлиши лозим. Масалан, “*железная дорога*” сўзи Ўрта Осиёда темир йўл пайдо бўлган бир вақтда ўзбек тилига “*темир йўл*” тарзида айнан таржима қилинди. Ҳаётда техникага оид янгиликлар пайдо бўлар экан, шу воқеа ва янгиликларни тасвирловчи калькалар бадиий асарларда ҳам кўплаб учрайди (*космический корабль – космическая кема* каби). Улар янги тушунча билан боғлиқ холда миллий тилнинг лўғат фондини, унинг ифода воситаларини бойитиб боради (АТРЎИЛ, 131-132).

“Ўзбек тилининг изоҳли лўғати” (ЎТИЛ)да “калька” сўзининг полисемантик сўз сифатида қуйидаги уч маъноси изоҳланган:

Калька [р < фр] 1. Чизма ёки расм нусхасини тушириш учун махсус ишланган шаффоф қоғоз ёки мато. **Калька билан расм олмақ**.

2. Чизма ёки расмнинг шундай қоғоз ёки матога туширилган нусхаси.

3. **лингв.** Бошқа тилдан сўзма-сўз таржима қилиш йўли билан ясалган сўз ёки ибора. “*Дунёқараиш*” сўзи русча “*мировоззрение*” сўзининг, “*ишчи кучи*” эса “*рабочая сила*” иборасининг калькаси (ЎТИЛ, 1, 362).

2006 йилдан бошлаб “Ўзбек тилининг изоҳли

луғати” янги нашри эълон қилинаётганлиги маълум. Биз бу янги ЎТИЛнинг 2- жилдида “калька” атамасининг қуйидаги изоҳига дуч келдик:

Калька [фр. calque – нусха, таклид] 1. Чизма ёки расм нусхасини тушириш учун махсус ишланган шаффоф қоғоз ёки мато. **Калька билан расм олмоқ. Нусха олинадиган чизма устига чизма варагидан сал катта калька вараги қўйиш керак** (А.Абрикосов. Чизмачилик).

2. Чизма ёки расмнинг шундай қоғоз ёки матога туширилган нусхаси. **...бепоён чўлни тўрт киши кезиб юрибди. Уларнинг қўлида планишет, калькалар туширилган турли ўлчам ва схемалар** (Р.Ўроков. Қарши чўлида).

3. **т.лш.** Бошқа тил луғавий бирлигидан она тили воситалари билан сўзма-сўз таржима қилиш орқали ясалган сўз ёки ибора. **“Дунёқараш” сўзи русча “мировоззрение” сўзининг, “ишчи кучи” эса “рабочая сила” иборасининг калькасидир** (ЎТИЛ-5, П, 303).

Янги ЎТИЛнинг аввалгисидан яна бир фарқи шундаки, унда “калька” сўзи изоҳидан кейин “калькаламоқ” сўзи ҳам келтирилади ҳамда унга қуйидагича изоҳ берилади:

Калькаламоқ 1. **тех.** Калькага кўчирмоқ. **Чизмани калькаламоқ.**

2. **т.лш.** Калька йўли билан ҳосил қилмоқ. **Калькалаб термин ясамоқ** (ЎТИЛ-5, П, 303) ва бошқалар.

Бундан кўринадики, янги ЎТИЛда калькалаш йўли билан фақат термин яшаш назарда тутилган. Бизнингча, калькалаш йўли билан оддий сўзлар ва фразеологизмлар ҳам ҳосил қилиш мумкин. Бу ҳолат юқоридаги лексикографик изоҳда ҳам ўз аксини топиши лозим эди.

Маълумки, ҳар бир тил, асосан ўз луғат бойлиги ва грамматик қурилиши асосиб ўсиб такомиллашади. Халқлар орасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар натижасида бир тилдан иккинчи тилга луғавий бирликлар, фонетик ва грамматик шакллар ҳам ўзлашиб боради. Шу нуқтаи назардан тилда ўз қатлам билан бир қаторда ўзлашган қатламнинг ҳам салмоғи ошиб боради.

Баъзан шоир ва ёзувчилар ўз асарларида ўзлашма фразеологизмлар таркибини янгилашга интиладилар. Бу эса иборанинг таъсирчанлик қувватини янада оширишга хизмат қилади. Масалан, адабий тилда хурсандлик, шод-хуррам бўлиб, ялло қилиб юриш маъносини билдириш учун **“дўпписини яримта қилиб”, “дўпписини осмонда”** иборалари қўлланилади (ЎТФЛ, 79). Шоир Эркин Воҳидов худди шу маънони ифодалаш учун таркибида арабча “дол” сўз-компоненти бўлган **“дўпписини дол қўндирибмоқ”** иборасидан фойдаланади. **“Дўпписини яримта қилиб юрмоқ”** умумтил ибораси таркибидаги “яримта” сўз-компонентини арабча “дол” сўзи билан алмаштириш асосида юзага келган бу янги ибора китобийлик, таъсирчанлик доирасининг ошишига восита бўлган: **Қаҳрамоним // Ўлтирибсан сен // Рўпарамда комтарин, доно // Ўз ишингни дўндирибсан сен // Дўппини дол қўндирибсан сен // Тупроқда зар ундирибсан сен...** (2-том, 19) кабилар.

Фразеологик калька дейилганда бошқа тилдаги иборани

рани ўз тилига сўзма-сўз таржима қилиш тушунилади [5:55-56]. К.Юсупов кальканинг қуйидаги уч турини фарқлайди:

1. Тил фактларида сўзма-сўз таржима қилиш йўли билан ҳосил қилинган сўзлар **лексик калька** дейилади.

2. Бошқа тилда мавжуд бўлган кўчма маъноли сўзлар ёки сўз бирикмалари таъсирида иккинчи тилда худди шундай бирикмалар ҳосил қилиш **фразеологик калька** саналади.

3. У ёки бу тилда бошқа тил таъсири оқибатида ҳосил қилинган синтактик моделлар **синтактик калькага** киради. Шундан кейин К.Юсуповнинг монографиясида **пусть земля будет пухом // тупроги энгил бўлсин, легкая кавалерия // энгил кавалерия, скорая помощь // тўхтовсиз ёрдам // тез ёрдам, почетная грамота // тақдир хати // фахрий ёрлиқ** сингари фразеологик калькаларга 20-йиллар ўзбек матбуотидан мисоллар таҳлил қилинади ҳамда қуйидаги хулосага келинади: “Ўзбек вақтли матбуоти тилида рус тили материалидаги фразеологик бирикларни калькалаш ўз даври учун катта аҳамиятга молик бўлиб, газетхонларда қизиқиш уйғотган. Бошқа тилларда бўлганидек, ўзбек адабий тилида, ўзбек вақтли матбуоти саҳифаларида лексик калькага нисбатан фразеологик калька кам учрайди. Бу ҳол албатта табиий ва қонунийдир. Фразеологик калькалар тилдаги фразеологик қатламнинг бойишига катта ёрдам беради” [5:55-56].

А.Ҳожиев фразеологизмларни ўз ва ўзлашган қатламга ажратади ҳамда уларни қуйидагича изоҳлайди:

Худди лексикадаги каби, фразеологияда ҳам ўз ва ўзлашган қатлам бор. Фразеологиянинг асосий қисми ўз қатламга оид фразеологизмлардан иборат, ўзлашма қатлам кам миқдорни ташкил этади. Лекин, биринчидан, сўз ўзлаштиришга нисбатан фразеологизмни ўзлаштириш жуда кам даражада бўлса, иккинчидан, фразеологизмлар ўзга тилдан айнан ўзича эмас, асосан калькалаб ўзлаштирилади.

Рус тилининг таъсирида ҳам кўпгина фразеологизмлар пайдо бўлди: **темирни қизигида бос (қуй жезе, пока горячо), бармоқ орасидан қарамоқ (смотреть сквозь пальцы)** кабилар [6:144].

Умуман олганда, калька ва ярим калька йўли билан тўхтовсиз ўзлашиб бораётган фразеологизмлар тилимизда кўпроқ китобий услубларда кенг қўлланоқда. Масалан:

рус тилида	ўзбек тилида
открыть Америку -	Америка очмоқ;
выйти из воды сухим -	сувдан қуруқ чиқмоқ;
проходить красной нитью -	қизил ип бўлиб ўтмоқ;
поставить точку -	нуқта қўймоқ;
выйти из игры -	ўйиндан чиқмоқ кабилар:

Хуллас, ўзлашма иборалар ҳам тилнинг фразеологик бирикларининг бойишида маълум даражада ўз ҳиссасини қўшади. Уларни ўзлаштириш асосан жонли сўзлашув орқали ва босма манбалар орқали амалга ошади. Шунингдек фразеологизмларни ўзлаштиришнинг айнан ўзлаштириш олиш ва калькалаб олиш усуллари кенг тарқалган бўлиб, уларни тадқиқ этиш тилшунослар олдидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Балли Ш. Французская стилистика. Перевод с французского К.А.Долинина. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. - С. 68.
2. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги ўзлаштира фразеологик бириклар ҳақида. // Ўрта Осиё Давлат университети (САГУ) илмий асарлари, Х1У чиқиши, Ўзбек тилшунослиги масалалари. -Тошкент: 1957, 25-37-б.
3. Абдуназаров А. Некоторые вопросы развития лексики и фразеологии узбекского литературного языка 20-х годов (на материале сатирического журнала “Муштум”), Автореф. дис... канд. филол. наук. -Ташкент: 1969.
4. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: “Талкин” 2005, 224-225-б.
5. Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. -Тошкент: “Фан”, 1986.
6. Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. -Тошкент: “Ўқитувчи”, 1980.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола ўзбек тилига ўзлашган русча ибораларнинг таҳлилига бағишланган. Шунингдек, унда ибораларнинг ўзлашиш жараёنларининг ўзбек тилшунослигида ёритилиши масалалари ҳам баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается анализу фразеологизмов русского языка употребляемых в узбекском языке. А также освещаются вопросы процесса взаимных фразеологизмов в узбекском языкознании.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of Russian phraseological units used in the Uzbek language. The questions of the process of reciprocal phraseological units in Uzbek linguistics were also investigated.

ШЕЪРИЙ МАТНДА ИНТЕРРОГАТИВ КОНСТРУКЦИЯЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Т.Р.Аллаёров - мустақил изланувчи

Алишер Навоий номидаги ТДЎТАУ

Таянч сўзлар: тилшунослик, интеррогация, сўроқ гаплар, стандарт тил қонуниятлари.

Ключевые слова: языкознание, опрос, вопросительные слова, стандартные языковые закономерности.

Key words: linguistics, survey, interrogative words, standard language patterns.

Интеррогация сўзи “сўроқ, сўраш, савол, муаммо” деган маънони билдиради. Луғатларда шундай изоҳланади: “*Оксфордский толковый словарь по психологии – интеррогатив. Речевой акт, в котором говорящий запрашивает информацию у слушателя. Оксфордский толковый словарь по психологии. 4.Большой англо-русский словарь – interrogative. 2) грам. вопросительный interrogative pronoun ≈ грам. вопросительное местоимение. 3) любопытный, любознательный, задающий много вопросов Syn: inquisitive.*”

Мазкур термин тилшуносликда сўроқ гаплар учун ишлатилади. Интеррогатив вазият нутқнинг турли кўринишларида намоён бўлади. Диалогик ва монологик нутқда қўлланиладиган интеррогатив вазият бадий матннинг лисоний қатламдорлигини таъминловчи воситалардан бири саналади. Ички нутқ муаммолари бўйича тадқиқотлар олиб борган В.Н.Волошинов тил фалсафасининг энг муҳим муаммоларидан бири бўлиш баробарида, психология ва тилшунослик фанлари интеграциясида ва бевосита тил ва тафаккур тушунчалари доирасида инсон фаолиятининг барча жиҳатларини камраб олади. Замонавий илм-фанда монологик нутққа нисбатан камида икки ёндашув мавжуд: махсус психологик, табиий ички нутқ ҳамда композицион-услубий ички нутқ (ИН2). Иккинчи ёндашув М.М.Бахтин, В.В.Виноградов, Б.А.Успенский каби олимларнинг қарашларига асосланади. Унда ички-монологик нутқ тасвирланаётган объектнинг полифоник ва жозибатор бўлишини таъминлашга қай даражада хизмат қилиши текширилади. Бадий асардаги ички нутқ табиий-психологик ички нутқдан фарқ қилиши лозим. Бу нутқ ўзига хос табиий ички нутқнинг иллюзияси ҳисобланади. В.В.Виноградов шундай ёзади: “бадий асарлардаги ички монологик нутқ натуралистик тарзда (қандай реаллашган бўлса шундай) акс этмаслиги лозим. Унда ҳар доим – ҳатто психологик аниқлик талаб этиладиган бўлса ҳам – сезиларли даражада шартлиликка амал қилинган бўлиши лозим.”

Ўзбек тилидаги сўроқ гаплар ўзига хос грамматик хусусиятларга эга. Сўроқ гапларнинг кесими, одатда, аниқлик майлидаги феълдан ясалган бўлади. Ўзбек ва бошқа туркий тилларда ҳам сўроқ гапларнинг кесими 1- ва 3-шаксда буйруқ ва орзу-истак майлидаги феъллардан ҳам ясала олади (қачон келай? нима қилай? қачон келсин? нима қилсин?): *Нима чалиб берай, Эшон ака?* Сўроқ гаплар ҳам тасдиқ ва инкор формада келиши мумкин. Лекин сўроқ гапларда инкорнинг ишлатилиши дарак гаплардагидан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам дарак гапларда ишлатиладиган инкор гап (инкор ҳукм англатувчи) терминини сўроқ гапларга нисбатан қўллаб бўлмайди. Сўроқ сўзлар (сўроқ олмошлар ва равишлар) ёрдами билан ясалган сўроқ гапларнинг ҳаммаси ҳам бўлишсиз формага эга бўлмайди. Сўроқ сўз сўроқ гапларнинг кесими бўлиб келганда, сўроқ гап ҳеч вақт инкор формага эга бўлмайди. Масалан: *Эй бобо,*

анави уч ўтов кимники? (эртақдан) Уларнинг номи нима? (М.Шайхзода). Сўроқ сўзлар ёрдами билан тузилган сўроқ гапларнинг айрим турлари ҳам тасдиқ, ҳам инкор формага эга бўлади. Масалан: *Нимага сенинг сизиларинг шунча сут беради? - Нимага сенинг сизиларинг шунча сут бермайди?* Бу типдаги сўроқ гапларни сўроқ инкор гаплар деб юритиш мумкин, лекин улар дарак инкор гапларга функцияси жиҳатидан тўғри келмайди. Сўроқ гаплар типологик жиҳатдан қуйидагича тасниф қилиш мумкин: 1.Юкламалар ёрдамида шаклланган сўроқ мазмунли гаплар. 2.Сўроқ маъносини ифодаловчи сўзлар ёрдамида шаклланган сўроқ мазмунли гаплар. 3.Оҳанг ёрдамида шаклланган сўроқ мазмунли гаплар. Лекин унутмаслик керакки, мазкур гапларнинг ҳар бирида сўроқ оҳанги албатта иштирок этади.

Юкламалар ёрдамида шаклланган сўроқ мазмунли гаплар. Ҳозирги ўзбек тилида сўроқ асосан қуйидаги юкламалар билан ифодаланади: **–ми, –чи, –а, –да юкламаларининг бири + интонация ёрдами билан.** Ҳозирги ўзбек тилида (умуман бошқа туркий тилларда ҳам) сўроқ юкламалар баъзи хинд-европа тилларидагига нисбатан сўроқ ифодалашда актив иштирок этади. Бу юкламалардан энг маҳсулдори **–ми** сўроқ юкламасидир. Шеърий нутқда мазкур сўроқ юкламаси таъкидни кучайтириш учун ишлатилади. Таъкид айна юкламанинг такрорида янада аниқ намоён бўлади. Масалан:

Шоир!

Сен бу неъматларнинг ёқут кўркига

Боқдингми, уларга лабинг тегдимми?

Демак, сен қарздорсан.

Одамлар кўнглига

Сен ҳам битта ниҳол экдингми?

Баҳра ололдимми бир зот юраги?

Бирор қалб гўборин юва олдингми?

Сен ҳам ўз шеърларинг замиридаги

Шўр сувларни қува олдингми? (Э.Воҳидов)

–ми юкламасининг ўзбек тилида ишлатилиш доираси ниҳоятда кенгдир. Бу юклама қадимий ёзма ёдгорликларда ҳам кенг ишлатилганлигини тадқиқотчилар қайд этишади. **–ми** сўроқ юкламасининг қадимги ёдгорликларда ҳам кўп учраши бошқа барча туркий тиллар учун ҳам умумий эканлигини тасдиқлайди. Мазкур юклама қадимги туркий ёдгорликларда ҳам, эски ўзбек тилида ҳам **–му** шаклида ишлатилган. Бу юкламанинг **–му** шакли ҳозирда ҳам шеърий нутқда ишлатилади. Масалан:

Инсон юрган йўлларга атласдек узанганму?

Камалак ҳам атласдан андоза кўчирганму?

Уфқларнинг дудоғи қизарганму атласдан?

Куз ҳам атлас пардозин ўчирганму?

Навбаҳор ўз кўксини безарканму атласдан? (Б.Бойқобилов)

Шавкат Раҳмон ўз шеърларида сўроқ юкламасининг мазкур шаклини қўллаш орқали шеърда айтилган муаммонинг узок вақтдан бери ечилмай келганлигини

ва бу юрт мустиқилигидан кейингина ҳал бўлганлигини айтмоқчи бўлади. Бу юклама шоирга фикрни шунчаки таъкидди ифода учунгина эмас, айни пайтда кучли кесатик маъносини ифодалаш имконини ҳам берган. Бу шакл –ми тарзида ифодаланиши ҳам мумкин эди, фақат унда биринчи навбатда, масаланинг тарихга бориб тақалиши ҳақидаги яширин информация сезилмас эди. Иккинчидан, кесатик бу қадар аниқ ифодаланмас эди. Шу маънода Шавкат Раҳмон –мининг тарихий шаклини қўллаш билан мазкур юкламани поэтик актуаллаштира олган:

*Ўтганлар бари бек,
қолган жавдирар,
гарданда кўринмас гуллар шалдирар,
меҳнатдан ёрилган қўллар қалтирар,
ўз беким ерида юрсак майлиму?
Насимлар гулламиш озода тоғларда,
озодлик муждаси сўлу соғларда,
боболар қийналиб тиккан боғларда
ағанаб бир ҳаёл сурсак майлиму?*

–ми юкламаси, асосан, логик урғу тушган ҳар қандай бўлакка қўшилиб келади. Тилшунос Аюб Ғуломов –ми юкламасининг феълдан бошқа туркумдаги сўзларга, логик урғу талаби билан қўшилишини истисно деб билади ва “баъзан шеърӣ асарлардагина учраб қолади”, “жонли тилда учрамайдиган бу ҳодиса ёзув тили учун ҳам сунъийдир” дея таъкидлайди. Шеърӣ тилнинг сунъӣ тил ҳисобланишини кўпчилик тилшунослар айтиб ўтишган. Унинг сунъӣлигини тил бирликларини муайян шаклларга “зўрлик” билан солиш, стандарт тил қонуниятларидан чекиниш ҳолларининг кўплиги, лисонӣ аномалияларининг кўп кузатилиши билан боғлиқ дейиш мумкин. Қуйидаги парчада шоир сўроқ юкламасини феълдан бошқа туркумдаги сўзларга тушириш орқали поэтик таъкиднинг кучли ифодаланишига эриша олган.

*Ёв суқғали келгач, қиличини юрагингга,
Туш оддига, ол кўксуми — қалқонми керакдир?
Боқ, боқ, мана турк тенгизи тошқун қила қолди,
Турон ёвини қувғали тўфонми керакдир?
Турон, йигитинг, барчага боқ, қалқди оёқга,
Юртда қоровул қўғали арслонми*

керакдир?(Фитрат)
–чи сўроқ юкламаси ҳам соф сўроқ ифодалаш учун хизмат қилади. Бу юкламанинг ишлатилиш доираси жуда тордир. –чи юкламаси гапнинг кесимига қўшилиб кела олмайди. –чи билан ясалган сўроқ гапларда гапнинг кесими аниқлик майлидаги феълдан ясалган бўлмайди. Нуткий вазиятга кўра қани, қаерда каби сўроқ мазмунини ифодаловчи сўзлар эллипсисга учраши ва лексик воситалар билан ифодаланмаслиги мумкин. Масалан:

– *Болалар-чи?*
– *Қолмади ёдгор,*
Менга унинг ёди кифоя.

Ёки феълга қўшилганда сўроқ мазмуни таъкид билан бирга ифодаланади. Қуйидаги шеърӣ парчада *топа оласанми, топгин, топиб кўр* каби сўроқ ва буйруқ маъноларини таъкидди ифодалашга хизмат қилган ҳамда сўроқ гапнинг эквиваленти бўлиб келган:

– *Фикрим буюк ишлар билан банд.*
Қани, топ-чи?

–а юкламаси гапнинг кесимига, тўлиқсиз гапларда кесимдан бошқа бўлакка ҳам қўшилиб, сўроқ англатади. Бу юклама орқали ясалган сўроқ гаплардан ҳеч вақт соф сўроқ англашилмайди. –а ёрдами билан ясалган сўроқ гапларда сўроқ билан бирга тахмин англашилади. Бунда сўзловчи суҳбатдошининг тасдиқ жавоб беришига ишонади: *Бу тепа ўзи сизники-а?* (А.Қодирӣ)

–а юкламаси оғзаки сўзлашувда эшитмаганлик, тушунмаганлик ҳолатлари билан боғлиқ тарзда

қўлланилади. Суҳбатдошининг нима деганини эшитмай қолса ёки тушунмай қолган пайтда такрорлашини билдириш мақсадида мазкур юкламадан фойдаланилади. Бадиӣ асарда эса айни шу юклама диалогда ишлатилади ва уни шакллантиришга хизмат қилади. Масалан:

А? Кечирасан, эшитмадим. (Э.Воҳидов)

Эҳ, акажон-а, ўқшини билсам шунақа қилиб юрармидим?

Маҳмудий — Аёло даражада сомнамбула.

Матмуса — А? (Э.Воҳидов)

Одилжон — (Унинг характерини камтаринлик ва одамохунлик деб қабул қилади ва сидқидилдан қулади.)
Матмуса Жалилович, кўчангизнинг эски номи нима эди?

Матмуса — А... (Шапиллашиб овқатланишида давом этади.) (Э.Воҳидов)

Матмуса — ...Сизни ўзимга ўринбосар қилиб оламан.

Маҳмудий — А?! (Гандираклар диванга ўтириб қолади.) (Э.Воҳидов)

–да юкламаси билан шаклланган гапларда сўроққа нисбатан таъкид кучли ифодаланган бўлади. Баъзан –да билан бирга –а ёки бошқа сўроқ ва таъкид ифодаловчи бирликлар қўлланилиши мумкин. – *Ҳалиги келинчақми? Катта қишлоқлик Соибжон миробнинг қизи-да?* // – *Ҳалиги келинчақми? Катта қишлоқлик Соибжон миробнинг қизи-да, а?* // – *Ҳалиги келинчақми? Катта қишлоқлик Соибжон миробнинг қизи эмасми?* // – *Ҳалиги келинчақми? Катта қишлоқлик Соибжон миробнинг қизи-ку!*

Ўзбек жадид адабиётининг меъморларидан Абдурауф Фитрат ижодини кўздан кечирганимизда сўроқ гап асосида шакллантирилган шеърларнинг ниҳоятда кўп эканлигини кузатдик. Бу гап шакли маълум маънода ўзини, ўзгаларни, даврни ва жамиятни сўроқлаш учун ҳам ниҳоятда мос шакл эди. Фитрат ижодида риторик сўроқнинг энг кўп қўлланилган шакли (балки ўша давр учун характерли бўлгандир) – ми сўроқ юкламасининг кесимдан олдинги сўзда ишлатилиши ҳисобланади. Аслида меъёр бўйича *Сени қутқармоқ учун жон керакми?* тарзида шаклланиши лозим бўлган гап таъкидни кучайтириш учун *Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?* тарзида ифодаланади. Бунда сўроқ юкламаси қатнашган бўлак кучли урғу билан айтилади ва ўша сўзнинг аҳамияти ортади, поэтик актуаллаштирилади. Масалан:

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?

Номусми, виждон била имонми керакдир?

Темур била Чингиз қони тошди томуримда

Айтгил, Сени қутқармоқ учун қонми керакдир?

Шеърда мухторият ғалабасининг нашъу намоси балкиб турибди. Уйғонган халқ билан биргалик туйғуси, оталар шарафи ва улар руҳи олдидаги бурч, эл-юрт хизмати сурури яхши ифодаланган. Бу каби маъноларнинг рўёбида, албатта, ундаги синтактик конструкцияларнинг ўрни катта. Айниқса, сўроқ гап шакллариининг маҳорат билан қўлланилиши оқибатида таъкиднинг кучли ифодаланиши, таъсирчанликнинг юқори даражада намоён бўлишига хизмат қилган.

Сўроқни ифодаловчи бирлик ва шакллар шоир учун ўз-ўзини сўроққа тутиш, виждонини ҳисобга тортиш, руҳий кийноқларининг сабабларини ифодалашда ниҳоятда қўл келиши билан бошқа нутқ шакллариининг ажралиб туради. Шавкат Раҳмон дунёга келиб нима қилдим? Бирор ожизнинг оғирини енгиллатдимми? Ёки тўғрини ҳам эгрини ҳам кўриб турганим ҳолда кўркмасдан айта олдимми? каби виждоний кийноқларини шеърда савол шаклидаги гаплар орқали ифодалайди:

*Қўлимни бердимми мозий қағридан
чўзилган саноксиз ожиз қўлларга?!*

Қуёш далдасида эгилганларнинг
енгилроқ қилдимми оғирлигини?
Айтдимми қилларнинг асл дўстлигин,
қилларнинг ҳақиқий ёғиллигини?
Кун келди,
бошингни эгадиган кун,
ҳаттоки ўзгалар гуноҳи учун
юзингни босганча ернинг юзига,

силкиниб-силкиниб йиғлайдиган кун.
Мендан нима қолур,
абадий нурлар
барқ уриб яшаган дунё томонда?

Бунда шоир сўроқ юкламалари ва сўроқ
олмошларини поэтик актуаллаштириш орқали
шеърнинг таъсирчанлигини оширишга эришган.

Адабиётлар

1. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. -Т.: "Фан", 2008.
2. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1985.
3. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси: монография. –Тошкент: "Фан", 1990.
4. Ўринбоев Б., Қўнгулов Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. -Тошкент: "Ўқитувчи", 1990. 219-б.
5. Фитрат А. Адабиёт қондалари. // Танланган асарлар. 5 жилдлик. 4-жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақолалари ва тадқиқотлар. – Тошкент: «Маънавият», 2006.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбек тилидаги сўроқ гапларнинг ўзига хос грамматик хусусиятлари, тилшуносликда интеррогация терминининг қўлланилиши ва интеррогатив вазият нутқнинг турли кўринишларида намоён бўлиши, диалогик ва монологик нутқда қўлланиладиган интеррогатив вазият бадиий матннинг лисоний қатламдорлигини таъминловчи муҳим воситалардан бири эканлиги ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, мақолада олим ва тадқиқотчиларнинг олиб борган тадқиқот ишлари талкин қилинган ва ўзбек шоирларининг шеърларида сўроқ юкламалари ва сўроқ олмошларининг поэтик актуаллаштирилиши ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению вопросительных предложений в узбекском языке, применению термина «интеррогация» в лингвистике, а также ситуаций с вопросами в различных формах речи. Использование ситуаций с вопросами в диалогической и монологической речи является одним из важных средств языкового оформления литературного текста. В статье также анализируются исследования учёных по данному вопросу и рассматривается поэтическая значимость вопросительных предложений в произведениях узбекских поэтов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of interrogative sentences in the Uzbek language, using of the term «interrogation» in Linguistics and interrogative situations in different speech forms. Using interrogative situations in the dialogue and monologue is one of the important means of the linguistic formation of the literary-artistic text. The author of the article also analyzes the researches of the scholars on this issue and studies the poetic importance of interrogative sentences in the works of Uzbek poets.

ДЕРИВАТОЛОГИЯ НАЗАРИЙ ТИЛШУНОСЛИКНИНГ МУСТАҚИЛ СОҲАСИ СИФАТИДА

М.Д.Даниева – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: бирлик, нуткий фаолият, дериватология, грамматика, манба, жараён, тилшунослик, тизим, синтактик, семантика.

Ключевые слова: единица, разговорная речь, дериватология, грамматика, ресурс, процесс, языкознание, система, синтаксический, семантический.

Key words: unit, oral speech, derivatology, grammar, source, process, linguistics, system, syntactic, semantic.

Тил тизимидаги ҳар бир бирлик, у қандай сатҳга оид бўлишидан қатъи назар, нуткий фаолият жараёнида, яъни лисоний яратувчанлик қобилятининг фаоллашуви натижасида ҳосил бўлади. Худди шу жараённинг кечиш шарт-шароитини, янги бирликларни ҳосил қилувчи омилларни ўрганиш назарий тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, бу вазифалар ижросини таъминлаш дериватологиянинг зиммасидадир.

Тил табиятининг асосий хусусиятларидан бири унинг яратувчанлик қобилятга эга бўлишидир. Дериватология назарий тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида узоқ шаклланиш тарихига эга, олимларнинг гувоҳлик беришларича, ушбу соҳанинг тарихий илдизлари анча чуқур. Қадимги грамматикага доир манбаларда, жумладан, ватандошларимиз Маҳмуд Қошғарий, Маҳмуд Замаҳшарий асарларидаёқ тил бирликлари ясалиши қонуниятлари ҳақида назарий фикрлар билдирилган. Лекин тил тизимида содир бўладиган яратувчанлик жараёнларига алоҳида эътибор Е.Курилович, Е.С.Кубрякова, Л.Н.Мурзин ва бошқа бир қатор тилшуносларнинг мавзуга доир илмий ишлари эълон қилинганидан сўнг янада кучайди. Натижада, охириги йиллар давомида дериватология тилшуносликнинг алоҳида тадқиқ соҳаси сифатида тўлиқ шаклланди. Бу соҳанинг ривожига ўзбек олимларининг ҳиссаси ҳам сезиларли бўлиб, бунинг исботини Самарқандда тўпланган дериватологлар гуруҳининг фаолиятида яққол кўриш мумкин [5].

Шунинг билан биргаликда, баъзан тадқиқотчиларнинг деривацияни ғоят тор маънода изоҳлаш ва

уни фақат сўз яшаш тизимига хос ходиса, деб қараш аънаъасидан воз кеча олмаётганликлари сезилиб туради [1:144].

Деривация жараёнининг қўламини бу тахлитда чеклаш тилнинг яратувчанлик қобиляти ва имконияти ҳам чекланган, у сўзлашишдан бошқа сатҳлар доирасида ўз кудратини намоён эта олмайди, деган нотўғри хулосага сабаб бўлиши мумкин. Айниқса, сўз бирикмалари тизимининг деривацион хусусиятлари дериватологлар эътиборини нисбатан кам жалб этаётганлиги ажабланарлидир. Кам миқдорда бажарилган ишларда ҳам асосий эътибор бирикмаларнинг синтактик тузилишига қаратилиб, уларнинг бошқа деривацион жиҳатлари (жумладан, семантик бойиши, синтактик ва маъновий кенгайиши, трансформацион имкониятларининг фаоллашуви билан боғлиқ хусусиятлари) маълум даражада унутилиб қўйилмоқда. Тадқиқотимизнинг мазкур қисмида, деривация тушунчасининг кенг маънодаги талқини аънаъасига таянган ҳолда, сўз бирикмалари тизими тадқиқига юзага келган бундай “бўшлиқ”ни баҳоли-қудрат тўлдириш вазифасини бажаришга ҳаракат қилиш ва бунда асосий эътиборни сўз бирикмалари структур-семантик тузилишидаги силжишларнинг деривацион жараёнлар, тил тизими динамикаси билан боғлиқ жиҳатларига қаратмоқчимиз.

Тилшунослар томонидан алоҳида йўналиш сифатида қабул қилинган деривация назарияси лисоний муносабатлар тизимининг яхлитлик намунаси эканлигини ифодалайди ҳамда тил системаси динамикасини таъминловчи сабабларни аниқлаш

имконини беради. Дериватологиянинг бундай имкониятлари Е.С.Кубрякова берган таърифда алоҳида кайд этилган: “деривация, тамойиллар ва деривация жараёнида юзага келадиган муносабат бирликлари тадқиқи бутун тизимнинг қурилиши ва фаолиятини тушуниш учун муҳимдир”. Бир оздан сўнг олима бу таърифини янада аниқлаштириб, деривация ҳар қандай турдаги иккиламчи белгининг яратилиш жараёни ёки маҳсулини қамраб олишини эътироф этади, “чунки унинг асос сифатида олинган бирликдан турли қоидалар қўлланилишида ҳосил бўлишини тушунтириш мумкин” [2:64]. Ушбу таърифта ва мавжуд деривация қоидаларига асосланиб, тил тизими ва нутқий фаолиятда ҳосил бўладиган янги номинатив бирликларнинг “яратилиш тарихи”ни тасвирлаш мумкин бўлади. Деривацион таҳлилнинг сўз ясаш ва синтаксис сатҳларига кенг татбиқ этилганлигининг сабаби ҳам энг асосий конструктив бирликларининг “ясаиш тарихи” аниқ тасвирга эга эканлиги билан изоҳланади. Ҳақиқатдан ҳам, синтактик деривация ходисасининг тадқиқи тил тизими бирликларининг нутқда фаоллашуви тамойилларини кенг миқёсда ўрганишга имкон беради. Лекин деривация жараёнлари муаммоси билан шуғулланиб келаётган тилшунослар ҳар доим қайси ҳолатларда тилда лисоний бирликларни яратувчи жараёнлар юзага келиши ҳамда ушбу жараённинг тил сатҳларида намоён бўлиш даражаси қандайлиги ҳақидаги саволлар билан машғул бўлишган. Натижада, деривация тил тизимининг барча сатҳларига оид, деган хулосага келинди ва ушбу ходисанинг лексик, морфологик, синтактик, семантик турлари фарқлана бошланди [4:85]. Шу аснода ҳар қандай деривацион ходисанинг динамик характердалиги қайд қилинди, чунки бу ҳодиса орқали муайян тил бирлигининг бошқасига ўтиши ўз аксини топади ва у тил таракқиётини белгиловчи асосий ҳодисалардан бирига айланади.

Деривациянинг кўпқамровли ҳодиса сифатида қаралиши натижасида унинг ўзига хос ички хусусиятларга эга эканлиги маълум бўлди. Деривация жараёнининг андозали характерда бўлиши худди шу хусусиятлардан биридир. Чунки унинг ҳар бир кўриниши маълум мақсадга йўналтирилган бўлиб, бунда аниқ семантик вазифа бажарилади ва мақсадга эришишда чекланган микдордаги формал воситалардан фойдаланилади. Шунга кўра, деривация жараёнини икки йўналишда, яъни семантик ва формал ёндашувларни татбиқ этиш йўли билан ўрганиш мумкинлиги ўз тасдиғини топади.

Натижада, деривацион жараёнларни моделлаштириш имкони туғилади. Аммо “модел”, “схема”, “қолип”, “андоза” каби тушунчаларнинг илмий талқини турличадир. Тилшунослар турли хил бирликларнинг (сўз, сўз бирикмаси, гап) у ёки бу модел асосида яратилиши, тузилиши ҳақида гапирадилар. Ҳар қандай модел мавжуд бўлган бирликларнинг асосий белгиларини умумлаштириш йўли билан тузилади. Е.С.Кубрякова ҳамда Ю.Г.Панкрац айтганларидек, “деривация” жараёни бошланғич бирлик ва ушбу жараён натижасида юзага келган ҳосила бирлик ўртасидаги муносабат ва алоқаларни аниқлаш учун хизмат қилиши билан бир қаторда, яхлитнинг қисмлари ҳолатидаги ушбу жараённинг ички муносабатларини ҳам намоён қилади. Зотан, тилда кузатиладиган барча деривацион жараёнлар бир-бирига ўхшаш бўлиб, улар нафақат андозали кечади, балки ўзига хос боғлиқлик, муносабатларни акс эттирувчи структурага ҳам эгадир. “Жараён структураси, – деб хулосага келадиган муаллифлар, – унинг моделининг ажралмас қисмидир ва бунда субстанция, структура ҳамда функциянинг мослашуви акс этади” [3:15].

Сўз бирикмалари деривацион хусусиятлари таҳлилида биз асосан Е.С.Кубрякованинг ушбу ҳодиса ҳақидаги назарий ғоялари ва юқорида эслатилган ишларида билдирилган фикр-мулоҳазаларига таянамиз. Бундан ташқари, деривация жараёнининг бир чизикли ва ночизик йўналишларда кечиши мумкинлигини ҳам эътиборга олиш лозим бўлади. Деривация бир чизикда кечганида ёки тасмасимон йўналиш олганида, янгидан ҳосил бўладиган бирлик, иккиламчи лисоний белги деривация учун бошланғич нукта бўлган бирлиكنинг структура тизимидаги ўзгаришлар натижасида ҳосил бўлади. Деривациянинг иккинчи йўналишида эса, тил бирлигининг структурасида ҳеч қандай кенгайиш ёки торайиш ҳолатлари кузатилмасдан, фақат семантик ўзгаришлар ҳосил бўлади. Таҳлилчи сўз бирикмаси деривациясининг чизикли йўналишда келиши ҳолатларини кузатишдан бошлаймиз.

Маълумки, сўз бирикмалари тизимида чизикли деривация энг кўп таъсирга эга бўлган йўналишдир. Шу тизимга кирувчи бирликларнинг қатта қисми асосан таркибий қисмларининг бир текис бирикуви асосида ясалади ва бу уларнинг структур моделларида ўз аксини топади. Масалан: *stone wall* каби бирикув N_1+N_2 моделига эга бўлса, *the capital of the republic; the wind from West; a pupil at the blackboard; the snow on the mountain; a pen with the paper* бирикмаларининг деривацион модели N_1+pr+N_2 . Худди шунингдек, *Mothers' Day; friend's success* бирикмалари $N's+N$ моделига эга ёки *red rose; sunny weather* каби бирикмаларнинг структур модели $Adj+N$; айни пайтда $Ving+N$ ва $Ven+pr+N$ моделидаги *running horse; broken in pieces* бирикмалари ҳам чизикли деривация жараёнининг маҳсулидир.

Бу моделларнинг фарқи фақат деривация формал операторларининг турли хил эканлигидадир. Юқоридаги бирикмаларда шундай операторлар ролини предлоглар ва ‘s форманти ўйнамоқда. Энг фаол операторлар қаторига, предлоглардан ташқари, ноль оператори қиради, чунки ҳозирги инглиз тилида бирликларнинг синтагматик қатордаги мослашуви кўпроқ аналитик кўриниш олади.

Деривация жараёнининг формал жиҳатлари билан қизиқишган Н.К.Турниёзов, М.Четин каби тадқиқотчилар туркий тилларда сўз бирикмаларининг деривацион ўзига ҳослигини кўрсатиб ўтадилар. Масалан, “*Аламзада Мадумарнинг гаплари халқнинг ишончини сусайтириб, Очиғга азоб бермоқда эди*” гапида қўлланилган “*халқнинг ишончи*” бирикмаси таркиби – нинг+и оператори воситасида ҳосил қилинган. Шунингдек, турк тилидаги сўз бирикмаси тузилишида ҳам дубльоператори иштирок этади [6:19].

Худди шундай қўш операторларга эга бўлиш бир пайтлар инглиз тили СБлари тизимида ҳам мавжуд эди. Қиёсланг: – *Wille ic geseogan sunu Healfdenes maerum theodne min aerende.* – “*Буюк саркарда Хеалфеднинг ўзига ўз топишувимни айтмоқчиман*”;

– *he forelet that haes thaes gebeorscipes.* “*У бу томошалар уйидан чиқиб кетди*” (Oros.) гапларида қўлланилаётган атрибутив бирикмаларда таркибли операторлар мавжудлигини кўрамыз. Аммо қадимги инглиз тили сўз бирикмалари деривациясига хос бўлган бу кўрсаткич кейинги давларда ўз мавқеини нисбатан йўқотган. Бундай қўшоператорлик хусусиятининг йўқолиши натижасида инглиз тили сўз бирикмалари деривацияси асосан аналитик тус олган [7:145].

Юқорида изоҳланган сўз бирикмаларининг барчаси икки номинатив бирликтан бириктишдан иборат бўлиб, уларнинг деривацион белгилари тўғрисида илмий адабиётларда бир мунча фикрлар билдирилган. Бизнингча, худди шу ўринда биномларнинг деривацион хусусиятлари етарли даражада таҳлил қилинмасдан

қолмоқда. Биномлар ҳам, ўз навбатида, деривацион асос хизматини ўташи ва янада кенгрок структуралы бирикмаларни шакллантириш жараёнида иштирок этишлари мумкин, чунки тил бирликларининг синтагматик имкониятлари биргина валентлик даражасида чекланиб қолмайди.

Адабиётлар

1. O'Grady W., Dobrovolsky M., Katamba F. Contemporary Linguistics. - Harlow – Essex: Longman, 1997. -P. 755.
2. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия. //Вопросы языкознания. 1974. -С. 61-72.
3. Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. О типологии процессов деривации. // Теоретические аспекты деривации. -Пермь: 1982. -С. 7-20.
4. Рахимов А. Лексик ва семантик деривация муаммолари. -Тошкент: «Наврўз», 2011. 170-б.
5. Турниёзов Н. Ўзбек дериватологиясининг бугунги аҳоли ва истиқбол тараққиёти ҳақида. //Тил тараққиётининг деривацион қонуниятлари. -Самарқанд: 2009. 3-6-б.
6. Четин М. Ҳозирги ўзбек ва турк тилларида сўз бирикмалари синтактик деривацияси. Филол.фан. номзодидисс. ... автореф. -Тошкент: 2002. 23-б.
7. Шапошникова М.В. Системные диахронические изменения лексико-семантического кода английского языка в лингвоэтническом аспекте. -Иркутск: 1999. -С.243.

РЕЗЮМЕ

Мақолада дериватологиянинг фан сифатида тараққий этиши, унинг шаклланиши ва ривожланишига доир маълумотлар берилган. Шунингдек, мақолада асосий этибор сўз бирикмалари структур-семантик тузилишидаги силжишларнинг деривацион жараёнлар, тил тизими динамикаси билан боғлиқ жиҳатларига қаратилган. Сўз бирикмалари деривацион хусусиятлари таҳлилида йирик тилшуносларнинг фикрларига таянилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся информация о развитии, формировании и эволюции дериватологии как предмета. Особое внимание уделяется структурно-семантическому построению словосочетаний, изменениям в деривационном процессе, и связи динамики языковой системы. Процесс анализа деривационных особенностей словосочетаний основан на мнениях известных языковедов.

SUMMARY

The article provides information on formation, development and evolution of derivatology as a science. The article also focuses on the structural-semantic construction of word combinations changes in the derivative process as well as aspects related to language system dynamics. The analysis of the derivative features of word combinations is based on the ideas of the famous linguists.

ПАРСЫША СӨЗЛЕРДЕН ЖАСАЛҒАН АДАМ АТЛАРЫ

З.Ж.Даниярова-докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, тил, туркий тиллар, антропоним, форсча исмлар, арабча исмлар, маданий мерос.

Ключевые слова: фольклор, язык, тюркские языки, антропоним, персидские имена, арабские имена, культурное наследие

Key words: folklore, language, Turkic languages, antroponyms, Persian names, Arabic names, cultural heritage.

Қарақалпақ халық аўызеки дәретпелери тили халқымыздың даналығын, оның тарихый раўажланыў дәўирлерин өзінде сәўлендириўши бийбаха мийрас болып есапланады. Бизге белгили, қарақалпақ фольклорының лексикалық курамында араб тил қатламлары менен парсы тилинің сөзлери де көплек ушырасады. Парсы тилинің түркий тиллерине хәм түркий тилинің бир шақабы болған қарақалпақ тилине тәсири туўралы көплеген тилши илимпазлар өзлериниң баҳалы пикирлерин билдирген [1:37].

Ҳақыйқатында да, парсы тилинің қатламлары әйемги дәўирлерден басланып, түркий хәм иран қәўимлериниң өз ара тығыз байланысы нәтийжесинде хәм араблар менен парсылардың Орта Азия, Қазақстан аймақларында үстемлик етип илим хәм мәдениатын, динин кең көлемде енгизиўине байланыслы түркий тиллес халықлардың айырым орынларында согд тилинде де, түркий тилинде де сөйлесетуғынлығын айтқан еди. [2:24]. Бул жағдай парсы тиллеринен гейпара түркий тиллер менен бир қатарда қарақалпақ тилинде хәм фольклорында айырым сөзлер менен терминлердиң хәм адам атларының келип кириўине тәсирин тийгизген.

Атап айтқанда, парсы тилиндеги **жан, дос, дана, пир, перде, таза, дурыс, гүл, пахта** хәм.т.б. сөзлер қарақалпақша адам атларын жасаўда антропокомпонентлик хызметте келип парсыша сөзлер менен бирге адам атларын жасайды [2:163]. Мысалы:

Жаскеленниң жақсы көрген,

Бир ғана досты бар еди,

Атын оның **Жандос** дер

(«Жаскелен», 44-том, 220-бет).

Гүлбазар қызымның сиңлиси **Улжан**,

Буларды жақсы дейип айтпайды бир жан

(«Бекимбет бақсының баязы», 65-т,439-б).

Жан сөзи О.Бекбаўлов мийнетлеринде арабша сөз болып «адамның жаны, жанлы мақлук, жанлы адам» мәнилерин билдиреди деп келтирилсе [3:34], Э.Бегматов [4:137] хәм О.Доспанов [5:28] мийнетлеринде жан сөзинен басланған адам атларын парсы тилине киргизген.

Гүл сөзи парсыша «гүлдей шырайлы, гөззал яки өмири гүлдей ашық болсын» [4:91] мәнилерин билдиреди.

Жийдели-Байсын елинде,

Ерман байдың, шырағым,

Гүлбийби арыў қызы едим (4-т, «Алп», 466-б).

Өтеш **Қурбангүлге** деди: апай сен,

Саған айтар мәсләхәтим қабыл ал («Өтеш батыр»,62-т, 340-б)

О.Сайымбетов гүл сөзи қарақалпақ тилинде ҳаял-қызларға байланыслы адам атларының курамында ер-келетіў мәнисин береді хәм өнимли қолланылады, гейде ерлерге байланыслы адам атларының биринши компоненти болып та келе береді [2:48] деп атап өткен еди. Бундай атлар фольклорлық шығармаларда да көплек ушырасады.

Жыллар өтип ханның баласы **Гүлбүлбүл** он алты жасқа толыпты (69-т, «Бт ерт», 244-б).

Түрекенің арғы бабасы **Гүлмурат** көреген (83-т, «Аўыз» гүр, 380-б).

Пир сөзи парсыша «кексе, ғарры хәм әўлийе, мәлим бир өнердиң тийкаршысы» деп жүритиледи [6:219]. Және бир мийнетте «устаз,басшы» [7:178] хәм қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигинде «көп жасаған адам. кексе киси, ғарры. 2. дин. с. қоллап жәрдем беріўши диний басшы, сүйеўши, жәрдемши, қоллаўшы» [8:111] сыяқлы мәнилерди билдиреди. Бул сөз бенен басланған адам атлары фольклорлық шығармаларда, дерлик, аз қолланылған. Мәселен,

Бул кыздың даңкын еситкен мүйтен урыўының самат тийресинен **Пиреке** деген жуўабый жигит жуўап айтысыў ушын кыздың үйине песиннен өте қыдырып барады (94-т, «Жуўап айтыс», 292-б).

Бунда Пиреке атындағы -еке аффикси қарақалпақ тилинде адам атларын қысқартыўда қолланылып, киширейтиў хэм еркелетиў мәнисин береді.

Пирлеспес үлкени Юсуп баласы,

Ерегиске кимнің болар шарасы
(62-т, Өтеш батыр, 329-б).

Пирлеспес аты пирдің лепеси, кәраматы, күдірети деген мағаналарды билдиреди [5: 51].

Дос сөзи парсыша «1. Биреў менен жақын дослық байланысы бар адам, татыў турыўшылар, 2.Қандай да бир нәрсениң ямаса биреўдің тәрептары, соның қорғаўшысы. Аўыс. Ғамқоршы, руўхый азық» [8:82]. Э.Бегматов мийнетинде болса «әкесине яки өзинен алдыңғы ажаға хэм ажапаларына жолдас, ес болып жүрсин» деген мәнилери көрсетилген[4:121]. Хәзирги қарақалпақ тилинде тек ғана дос компонентинен тура-туғын адам атлары ушыраспайды. Бирақ фольклорлық шығармаларда төмендегіше антропонимлер қолланылған.

Сол дәўирде Тамдыбулақ әтирапына Қырдан көшип келген **Дос**, Қос деген батырлар жайғасып, олар да өз дөгериге хәкимин жүргизе баслапты (82-т, «Шешенлик сөз», 318-б).

Есениң сөзине **Досан** иркилди (62-т, Өт б, 356-б).

Бир күни Әлеўше хан шахсыпасының үстинде қарақалпақтан **Досым** бий, қазақтан Ерим бий, Сараман, Мүлкаман, Қалқаман деген мәхремлери менен отырған ўақта, Хәким кәл аўзы жыбырлап ханға қарады (28-т, «Ер сайым», 111-б).

Бурынғы өткен заманда Кәўендер деген бир бай болыпты. Сол Кәўендер байдан **Досберген** деген бир жарлы жигит мың тилла қарызға алып, басқа бир елге саўдагерлик етип кетеди (67-т, «Қыя» ерт, 172-б).

Меңлибайдың **Досекбай** деген қаратамыр жорасы бар екен (83-т, «Аў гүр», 370-б).

Ақшам жатпай, күн тынбай жети күн жүрип, **Досмәмбет** дәрбентке келип атасын көрип, атасына бесалты аўыз ўарсақы айтып турған усайды (1-т, «Алпамыс», 33-б).

Әдебиятлар

1. Баскаков Н. Состав лексики каракалпакского языка и структура слов. В кн: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков IV. Лексика. –Москва: 1962.
2. Сайымбетов О.Т. Каракалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. –Нөкис: “Билим” 2000. 54-б.
3. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб парсы лексикасы хэм оның тарийхый лингвистикалық характеристикасы. –Нөкис: “Қарақалпақстан” 1979; Бекбаўлов О, Мамбетназаров Қахарманлық дастанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. –Нөкис: “Билим” 1992.
4. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2016.
5. Доспанов О, Доспанова Д. Исмниңиздин сыры неде? –Нөкис: “Қарақалпақстан” 2009.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси п ҳарфи. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти
7. Гафуров А. Имя и история. –Москва: “Наука” 1987.
8. Каракалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. 1-т., 1982; 2-т., 1984; 3-т., 1988; 4-т, 1992. –Нөкис: “Қарақалпақстан”.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тили форс, кейинчалик араб тилинің интенсив равишда таъсир этиши сабабидан ўзига кўпгина форсча, арабча ва улар орқали бошқа тиллардан хам сўзлар қабул қилғанлиги ҳақида сўз боради. Шунинг учун фольклор асарлари тилидаги форсча киши исмлари тадқиқод объекти этиб танланди. Қарақалпақ халқ оғзаки ижодиёти тили халқимизнинг донолигини, акс эттирувчи бебаҳо мерос ҳисобланади. Бизга аёнки, қарақалпақ фольклори лексик қатламида араб тили билан бирга форс тилининг сўзлари кўплаб учрайди. Антропонимлар халқ маданиятининг тилда қўринишини ва миллийлигини аниқлаш билан шуғулланади. Исмларнинг халқ тарихи, маданияти, турмуш тарзи, психологияси ҳақида дарак берувчи манба эканлиги мисоллар асосида кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что в каракалпакский язык, под влиянием персидского, а затем и арабского языка, вошло много слов из этих языков, также через них слова из других языков. В качестве объекта исследования выбраны персидские имена людей из произведений народного фольклора. Язык каракалпакского устного народного творчества является бесценным наследием, отражающим мудрость нашего народа, периоды его исторического развития. В лексическом слое каракалпакского фольклора много слов из арабского и персидского языков. Антропонимы отражают в языке культуру и национальные особенности народа. На основа примеров показано, что имена отражают историю, культуру, образ жизни и психологию народа.

SUMMARY

In the article it is stated, that under the influence of the Persian, then Arabic language there are many words from these languages, and through them from other languages as well. The Persian names from folklore were chosen as the object of the given research. The language of Karakalpak folklore is considered to be an invaluable heritage, reflecting the wisdom of the people and the periods of their historical development. In the lexical layer of Karakalpak folklore there are many borrowings from the Arabic and Persian languages. Antroponyms reflect in the language the history, culture, lifestyle and psychology of the people.

ТЕКСТЫ С ФОНОСТИЛИСТИЧЕСКИМИ ФОНОВАРИАНТАМИ И ИХ ПЕРЕВОД (НА МАТЕРИАЛЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА)

Б.З.Гафуров - преподаватель

Бухарский государственный медицинский институт имени Абу Али ибн Сино

Таянч сўзлар: от сўз туркуми, фоновариантлар, стилистик бўёк, тил, сўзлашув услуби.

Ключевые слова: существительное, фоноварианты, стилистическая окраска, язык, разговорная речь.

Key words: noun, phonovariants, stylistic coloring, language, colloquial speech.

В данной статье проводится анализ общих проблем, связанных с выявлением сходных и различных черт фонографически оформленных сегментных фоновариантов имён существительных узбекского языка путём перевода их на русский язык.

Так как наш анализ проводился на фонетическом, морфологическом, синтаксическом и стилистическом уровне сегментных фоновариантов имён существительных, большое внимание уделялось на избыток или наличие соответствующих черт в изучаемом нами языке.

И.А.Бодуэн де Куртенэ считает, что «подобного рода сравнение языков служит основанием для самых обширных лингвистических обобщений как в области фонетики, так и в области морфологии языка, так и, наконец в области семасиологии» [1:371].

Понятие фонематипа было введено С.В.Ворониным «как обобщённый тип фонем, объединяющий фонемы по какому-то общим артикуляторным и акустическим характеристикам» [2:224].

«Фонематип в каждом языке может варьироваться, кроме того, различные фонемы языка также могут представлять один и тот же фонематип. Исследование выявления фонематипа проводится путём выявления принципиального сходства между многими звукоизображениями как в родственных, так и неродственных языках, т.е. как показали первые исследования в этой области, единицей исследования в типологическом плане является именно фонематип» [3:43].

По мнению этого учёного, для английского языка признаки долготы /краткости гласных звуков является дифференциальными, поэтому носители английского языка активно реагируют на эти признаки. Признаки долготы /краткости для носителей узбекского языка имеют фоностилистическое значение, так как они не меняют значение слова, а только придают ему определенную окраску [3:127-128].

В узбекском языке количественные различия между гласными фонемами являются нерелевантными, долгота гласных может быть отнесена к фоностилистическим средствам, используемым в поэзии.

Например, Н.Исмаилов и ряд других узбекских писателей и поэтов конца XX и начала XXI века в своих литературных произведениях широко использовали и пользуются таким фонетическим средством, как долгота гласных, которые образуют цепь фонографически оформленных фоностилистических фоновариантов, для выражения чувств, а также переживаний героев и для психологического воздействия на читателей. Если учитывать то, что О.Мухтор в своем романе «Мухаббат (Любовь)» использовал нейтральный вариант мужского имени *Собир* в узбекском языке, в то время, как Н.Исмаилов в романе «Ўлимга маҳкум қилинганлар (Приговорённые к смертной казни)», пользуясь фонографической фоностилистикой, показал одновременное сосуществование нескольких фоновариантов этого имени для того, чтобы передать экспрессивно-эмоциональное выражение слова. А теперь докажем

это явление примерами из вышеуказанных романов писателей. Ср.:

- Отим Карима - деди қиз (Моё имя Карима – сказала девушка).

- Меники *Собир*... Сиз тошкентлик бўлсангиз керак – а?(Моё имя *Собир*... А Вы наверно из Ташкента?) (О.Мухтор, Мухаббат).

- *Со - би - Ир!* – деди отам менга қараб. - Болам келдингми?! (- *Со - би - Ир!*–произнёс отец, посмотрев на меня. – Сын ты вернулся?!) (Н.Исмаилов, Ўлимга маҳкум қилинганлар).

Икки – уч сониядан кейин: «*Со..со..Собир!*» – деди товуш титраб. Шу онда отамнинг орқа томонидан: Ким? Нима?! *Соби – р...р...р!* деган онамнинг овози янгради (Спустя две-три секунды «*Со..со..Собир!*» - издался голос дрожащий. В тот же миг стоящая за спиной отца мать спросила: Кто? Что?! «*Со..со..Собир!*») (там же).

В данном произведении автором широко использовано так же существительное *ота* (отец) фонографически оформленными фоновариантами:

- *Ота*, бутунлай, доим ёнингизда бўлиш учун келдим (*Папа*, я вернулся к Вам чтобы быть рядом с вами навсегда. (Н.Исмаилов, Ўлимга маҳкум қилинганлар).

- *Ота – жс – жс – о – н!* – дедим унинг рупарасига бориб. Аммо отам миқ этмади (*Па – а – а- па!* – сказал я стоя к нему напротив. Но отец промолчал) (там же).

Мен эса тиззалаб юрганча отамга яқинлашиб, «*О – о – т – а*, мен келдим!» – кўзимдан оқаётган ёшни тийёлмай (А я похोдив до него на коленях, произнёс «*Па-а-а-па*, я пришёл!»- и не смог сдержать слёзы. (там же).

Қаёндандир Саида пайдо бўлди-да: «*Отажон – н – н!*» дея бақирганча отамни қучоқлади (Откуда-то появилась Саида и начала кричать «*Пап-а-а!*» (там же).

Следует отметить тот факт, что изучение сегментных фоностилистических фоновариантов имён существительных и их фонографическое оформление в художественных произведениях узбекского языка определенными авторами, служит средством обогащения навыков осмысления эстетической функции слова, правильным владением стилистически-окрашенной речью, конечно же и их перевод активизацией словарного запаса как и носителя, так и не носителя языка.

Вышеизложенный нами факт говорит о том, что изучение культурных ценностей каждого народа, то есть языка и его нормы способствует бережному отношению человека к любому языку. Учитывая общие сходства и различия исследуемых нами языков в области сегментной фоностилистики и фонографии при их переводе, было установлено их сходство, то есть эти языки могут послужить для выявления ряда черт характера многих существующих языков мира в сравнительном (сопоставительном) плане, что является ещё раз подтверждением того, что каждый существующий язык обладает общими и частными чертами во всех языковых уровнях.

Литература

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. О смешанном характере всех языков. // И.А.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: АН, 1963. – Т. 1. – С. 362-372.
2. Воронин С.В. Основы фоносемантики. -Л.: ЛГУ, 1982. –С.224.
3. Камбаров Н.М. Фоносемантические средства английского языка и их соответствия в узбекском языке.: Дисс...канд. филол. наук. -Ташкент: 1990. –С. 149.

4. Исмоилов Н. Ўлимга маҳкум қилинганлар. Ўзбекистон нашриёти. -Т.: «O`zbekiston», 2008. 256-б.
5. Мухтор О. Аёллар мамлакати ва салтанати. Романлар ва ҳикоялар. – Т.: “Шарк”, 1997. 239-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек тилидаги отларнинг фоностилистик фоновариантларининг бадиий адабиётда фонографик тасвирланиши ва уларнинг рус тилидаги таржимаси ифодаланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам изучения фонографического оформления фоновариантов имён существительных в узбекском языке при переводе их на русский язык. В качестве практического материала были использованы отрывки из узбекской художественной литературы.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the phonographic design of phonovariants of nouns in the Uzbek language when translating them into Russian. The practical material is presented by extracts from works of fiction in Uzbek literature.

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛШУНОСЛИГИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

О.Хайтбаев – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Ш.Кудьярова – филология фанлари номзоди

Чет тиллари ва тадбиркорлик карьераси университети, Қозоғистон Республикаси

Таянч сўзлар: фразеологик ибора, фразеологик бирлик, фразема, фразеологик луғат.

Ключевые слова: фразеологическое выражение, фразеологическая единица, фразема, фразеологический словарь.

Key words: phraseological expression, phraseological unit, phraseme, phraseological dictionary.

Фразема камида икки мустақил лексик бирликдан тузилиб, тилда бир тушунчани ифодаловчи луғавий бирлик ҳисобланиб, тил қурилишининг луғат таркибига мансуб бўлади, одатда номинатив ва сигнификатив вазифа бажаради. Фразеология ҳар бир тил луғат таркибига муҳим ўрин тутди. Уларнинг маъно ва услубий хусусиятларини ҳар жихатдан тўлиқ тадқиқ қилиш тилшунослик учун қимматли маълумотлар беради.

Қорақалпоқ тилшунослигида фразеологик иборалар биринчи марта проф. Е.Бердимуратовнинг “Ҳозирги замон қорақалпоқ тили. Лексика” китобида ўрганилган. У фразеологик бирликларни эркин сўз бирикмаларидан фарқлаб кўрсатади. Муаллиф қорақалпоқ тилидаги фразеологик сўз бирикмаларини семантик бирикувчанлиги бўйича тўрт гуруҳга бўлиб ўрганади: фразеологик чатишма (фразеологиялық өтлесіулер), фразеологик бутунлик (фразеологиялық бириклер), фразеологик қўшилма (фразеологиялық дизбеклер), фразеологик сўзлар (фразеологиялық сөзлер). Бу гуруҳларни лексик-семантик томондан бир-биридан ажратиш кўрсатади.

Грамматик қурилиши жихатидан проф. Е.Бердимуратов фразеологик ибораларни қуйидаги гуруҳларга ажратади:

1. Содда сўз бирикмаси шаклига эга бўлган фразеологизмлар.

2. Содда гап шаклига эга бўлган фразеологизмлар.

3. Қўшма гап шаклига эга бўлган фразеологизмлар.

Олимнинг юқоридаги асарида “фразеологик иборалар компонентларининг лексик-грамматик таркиби бўйича таснифи” ҳам берилган, шунингдек, фразеологик бирликларнинг услубий ўзига хосликлари ҳам кўрсатилган [1].

Проф. Е.Бердимуратов, А.Даўлетов билан ҳаммуаллифликда нашр қилган “Тилшуносликка кириш” китобида ҳам фразеологик бирликларни алоҳида ўрганган. Фразеологик бирликларнинг етти хил ўзига хос белгиларини ажратиш кўрсатган. Шунингдек, ибораларнинг сўз туркумларига муносабати масаласида ҳам ўз фикрларини билдирган. Бу китобда ҳам фразеологик бирликлар семантик жихатдан юқоридаги каби тўрт гуруҳга ажратиш кўрсатилган [2:175-183].

Қорақалпоқ тилшунослигида фразеологик иборалар бўйича номзодлик диссертациялари ҳам ҳимоя қилинган. С.Т.Наўризбоева қорақалпоқ тилидаги фразеологик ибораларнинг тасниф қилиниши мезонларини белгиланган, уларнинг қорақалпоқча-русча луғатда берилиши тамойиллари ва усулларини аниқлаган, улар бўйича баъзи янги фикрлар билдирган [3].

Г.Б.Айназаровнинг диссертацияси қорақалпоқ

тилидаги икки компонентли фраземалар тадқиқи бағишланган. Ишда қорақалпоқ тили фразеологик бирикмалари тизимида алоҳида ўрнига эга бўлган ибораларнинг маъно тури алоҳида бирлик сифатида ажратилади. Уларнинг бошқа типдаги фразеологизмлардан ажралиб турувчи асосий белгилари, яъни фонетик, грамматик, лексик-семантик ва услубий вазифасига кўра белгилари ҳар томонлама ўрганилиб таҳлил қилинган [4:24].

Ш.Абдуллаев “Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида)” мавзусидаги диссертацион ишида қорақалпоқ тилидан ўзбек тилига таржима қилишда фразеологик ибораларнинг берилиш усулига алоҳида тўхталган. Ибораларнинг эквивалентлик йўли билан таржима қилиш, ибораларни сўз воситасида, ҳамда сўзни ибора орқали таржима қилиш ҳолатларини таҳлил қилишга ҳаракат қилган ва бу бўйича айрим янги фикрлар баён қилган [5].

Тилшунос Ж.Ешбаев томонидан биринчи марта қорақалпоқ тили фразеологик ибораларининг қисқача луғати тузилган [6]. Луғатга қорақалпоқ тилида кўп ишлатиладиган иборалар қамраб олинган. Фраземалар бўйича ўша даврда қорақалпоқ тилида илмий тадқиқотлар кам бўлганлиги, бу соҳа кўпчилик учун тушунарли бўлмаганлиги сабабли олим луғатнинг бош қисмида фразеология ҳақида тушунча беради. Рус тилшуносларининг иборалар ҳақидаги айрим фикрларига муносабат билдиради. Фраземаларнинг маъно турлари ҳақида тўхталар экан, рус тилшуноси В.В.Виноградов, қозоқ тилшуноси К.Аханов ва ўзбек тилшуноси Ш.Раҳматуллоевларнинг фикрларига асосланиб, қорақалпоқ тилидаги фраземаларни ҳам уч турга ажратиш ўрганади. Булар: 1) фразеологиялық өтлесіу (фразеологик бутунлик); 2) фразеологиялық бирик (фразеологик чатишма); 3) фразеологиялық дизбек (фразеологик қўшилма) [7]. Фразеологик ибораларнинг ҳар хил сўз туркумларининг хизматини бажариб қилиши ҳамда уларнинг ясаилиши тўғрисида ҳам ўз фикрларини билдирган. Нақл-мақоллар ва фразеологик ибораларнинг ўзаро ўхшашлик ва фарқли томонлари, фразеологик вариантлар, фразеологик синонимлар каби масалалар ҳам муаллиф томонидан ўрганилишга ҳаракат қилинган.

Тилшунос Т.Жумамуратов томонидан мактаб ўқувчилари учун русча-қорақалпоқча фразеологик ибораларнинг қисқача луғати тузилган [8]. Луғатда рус фразеологик иборалари уларнинг қорақалпоқча таржималари ёки эквивалентлари билан берилади, икки тилдаги иллюстратив мисоллар келтирилади, луғат

билан ишлашга доир методик кўрсатмалар берилади. Лексикографик манбалар, шу билан бирга луғат охирида машхур инсонларнинг афоризмларга айланган кимматли фикрлари ҳам келтирилади.

Профессор Қ.Қошанов томонидан тузилган қискача русча-қорақалпоқча фразеологик луғатда рус тилида унумли ишлатиладиган 640 та фразеологизм уларнинг қорақалпоқча эквивалентлари ва таржималари билан берилиб, қорақалпоқ тилида билим оладиган умумтаълим мактаблари, коллеж ўқувчилари ва талабаларнинг русча нутқини бойитишда катта аҳамиятга эга бўлди [9].

Доцент Г.Бекбергенова томонидан тузилган луғатда қорақалпоқ, рус ва инглиз тилларидаги маънолари ўзaro яқин ҳисобланган фразеологизмлар берилган [10].

Доцентлар Қ.Пахратдинов ва Қ.Бекниязовлар қорақалпоқ тилида кўп қўлланиладиган фразеологик ибораларнинг луғатини тузганлар [11]. 1985 йилда Ж.Ешбаевнинг юкоридаги луғатидан кейин анча йиллар ўтган бўлса ҳам бошқа изоҳли луғат тузилмаган. Олимлар жамоатчилиқнинг талабини қондириш мақсадида бадий асарлардан, оммавий ахборот воситаларидан тўплаган фраземаларни киритган ва уларнинг маъноларига тушунтириш берилган. Луғат изоҳли луғат эмас. Бунда иборалар берилиб, уларга қисқа тушунчалар берилган. Луғатда “сөзинде турды”, “сөзинде турмады”, “дыккат аўдарды”, “дыккат аўдармады”, “езиўин жыйды”, “езиўин жыймады” каби ибораларнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари ҳам алоҳида ибора сифатида келтирилган.

Қорақалпоқ тилидаги фразеологизмларнинг айрим масалалари бир қатор илмий мақолаларда тадқиқ қилинган [12:84-87]. Фразеологизмларнинг бадий асарларда қўлланилиши бўйича бир қатор мақолалар эълон қилинди. Масалан, Е.Бердимуратов ва Г.Айназарованинг “Қирққиз достони лексикасида фразеологизмлар ва уларнинг икки компонентли турларининг қўлланилиши ҳақида [13:48-52]. Ш.Абдиназимовнинг “Бердақнинг фразеологик янгиликлари [14:108-109]. А.Қайиповнинг “Фразеологизмларнинг бадий адабиётларда қўлланилиш ўзига хосликлари [15:111-112]. О.Ембергеновнинг “Қахрамонлик дostonларида фразеологик сўз бирикмалари орасидаги синонимик муносабатлар” [16:96-98]. “Қахрамонлик дostonлардаги фразеологик синонимлар” [17:85-86] каби илмий ишлари шулар жумласидандир.

2011 йилда қорақалпоқ тилида “Қорақалпоқ тили фразеологиясининг актуал масалалари” номли тўплам

Адабиётлар

1. Бердимуратов Е. Ҳазирги заман қарақалпақ тили. Лексика. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1964.
2. Бердимуратов Е., Дәўлетов Е. Тил билимине кириспе. – Нөкис: “Қарақалпақстан” 1988, 175-183-б.
3. Наурызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре. АКД., 1967.
4. Айназарова Г.Б. Симметричные двухкомпонентные фразеологизмы в каракалпакском языке. Автореф. дис канд. филол. наук. – Нукус: 2000. – С. 24.
5. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Номз. дисс. автореф. –Т.: 2006.
6. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилининг қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкис: 1985.
7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилининг қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкис: 1985, 8-б.
8. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский краткий фразеологический словарь для школьников. – Нукус: 1985.
9. Қошанов К. Краткий русско-каракалпакский фразеологический словарь. – Нукус: 2012.
10. Бекбергенова Г. Қарақалпақ, рус ҳам инглиз тиллериндеги фразеологиялық сөз дизбеклерининг мәнилик сәйкесликтери. – Нөкис: ҚМУ. 2009.
11. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилининг фразеологизмлер сөзлігі. – Нөкис. «Қарақалпақстан». 2018.
12. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги идиомалық ҳам фразеологиялық синонимлер. // Вестник каракалпакского филиала АН Узбекистана. 1969 № 2, 84-87-б; Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар. // Вестник каракалпакского филиала АН Узбекистана. 1970, №3. 71-77-б; Әбдимуратов Қ. Фразеологизмлер– тилимиздин бай ғәзийнеси. // Совет Қарақалпақстаны”, 1980. 17-январь; Турабаева Б. Қарақалпақ тилининг фразеологизмлериндеги санлықлардың вариантлылығы. // Вестник каракалпакского филиала АН Узбекистана. 1999, № 3. 35-36-б.
13. Бердимуратов Е., Айназарова Г. Қырық қыз дөстанының лексикасында фразеологизмлер ҳам олардың еки компонентли турлерининг қолланылыўы ҳақында. // “Әмиўдәрәя” 1998, № 1,2. 48-52-б.
14. Әбдиназимов Ш., Бердақтын фразеологиялық жаңашылығы. // “Әмиўдәрәя” 1998, № 1-2, 108-109-б.

нашр қилинган бўлиб, унда профессорлар О.Доспанов, Қ.Қошановлар; фан номзодлари – А.Пирниязова, С.Шинназарова, У.Ембергенов, Б.Юсупова, Б.Қурбанбаева, Н.Турабаева, Б.Шаниязовлар; тадқиқотчилар – Д. Ерлөпесова, М. Қайипназарова, Ш. Қунназарова, М. Мамбетмуратова, Г. Мамбетова, А. Пирекеева, А.Садиқова каби тилшуносларнинг фразеологик иборалар тадқиқига бағишланган илмий мақолалари чоп этилган [18].

Қорақалпоқ тилшунослигида фразеологик иборалар алоҳида, монографик планда ҳам ўрганилган. 2015 йилда “Қорақалпоғистон” нашриётида Г.Айназарованинг “Қорақалпоқ тилида тенг икки компонентли фразеологизмларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари” номли монографияси нашр қилинди. Монографияда қорақалпоқ тилидаги тенг икки компонентли фразеологизмларнинг лексик, семантик, тематик ва маъно, услубий хусусиятлари ҳамда уларнинг бадий асарларда қўлланилиш ўзига хосликлари тадқиқ қилинган [19]. Автор қорақалпоқ тилидаги эмоционал-экспрессив бўғи кучли бўлган олқиш ва қарғиш маъносидаги тенг икки компонентли фразеологизмларни ҳам атаб кўрсатади.

Доцент Б.Юсупова 2014 йили “Қорақалпоқ тилининг фразеологияси” номли ўқув қўлланма нашр қилди. Тадқиқотда фразеологизмларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг турлари, ибораларнинг эркин сўз бирикмаларидан фарқли жиҳатлари, фразеологизмларнинг сўз туркумларига муносабати каби масалалар сўз қилинади. Шунингдек, уларни тузилишига кўра сўз бирикмаларига, содда ва қўшма гапга тенг фразеологизмларга ажратади.

Уларнинг кки компонентли, шунингдек, тенг икки компонентли, уч компонентли, тўрт ва ундан ортиқ компонентли бўлиб келиши кўрсатилган.

Фразеологик синонимия, фразеологик омонимия, фразеологик антонимия каби ибораларнинг маъно муносабатлари ҳам ўрганилган. Шунингдек, фразеологизмларнинг келиб чиқиши, этимологияси ҳақида ҳам фикр билдирилган [20].

Қорақалпоқ тилининг фразеологияси бўйича бирмунча иш қилинган бўлса ҳам, ҳали бу соҳа тўла ўрганилган, деб бўлмайди. Ҳозирги кунда қорақалпоқ тилининг изоҳли фразеологик луғатида эҳтиёж катта. Чунки 1985 йилда тузилган луғатдан кейин бу соҳада деярли илмий иш қилинмаган. Мазкур луғат ҳам камчиликлардан холи эмас. Кейинги даврдаги лингвистика соҳасидаги янгиликлардан фойдаланиб, кейинги тадқиқот усуллари асосида қорақалпоқ фразеологиясини чуқур тадқиқ қилиш тилшунослар олдида турган долзарб масалалардан биридир.

15. Қайипов А., Фразеологизмларнинг бадиий адабиётларда қўлланилиш ўзига хосликлари. // “Амударё” 1998, № 1,2.111-112-б.
16. Ембергенова О., Қахрамонлик дostonларида фразеологик сўз бирикмалари орасидаги синонимик муносабатлар. // “Амударё” 1997, № 7,8. 96-98-б.
17. Ембергенова О. Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана. 1999. № 4,5. –С.85-86.
18. Каракалпак тили фразеологиясының актуал мәселелери. –Нөкис: «Каракалпакстан», 2011.
19. Айназарова Г. Каракалпак тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердин лексика-семантикалық хәм стиллик өзгешеликтери. –Нөкис: “Каракалпакстан”, 2015.
20. Юсупова Б. Каракалпак тилининг фразеологиясы. –Тошкент: “Тафаккур каноти”, 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпоқ тилшунослигида фразеология масалаларининг ўрганилишига бағишланган. Фразеология масалалари кўпгина тилшунослар диққат марказида бўлган ва улар ишларининг муайян қисмини мазкур масалалар ташкил этади. Шунингдек, унда фразеологик синонимлар, омонимлар, антонимлар масалалари ҳам ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению вопросов фразеологии в каракалпакской лингвистике. Вопросы фразеологии находятся в центре внимания многих лингвистов и занимают определённое место в их трудах. Рассматриваются также вопросы синонимии, омонимии и антонимии фразеологических единиц.

SUMMARY

The article is devoted to the study of issues of phraseology in Karakalpak linguistics. Issues of phraseology remain in the centre of attention of many linguists and they take an honorable place in their research works. The author of the article also studies the synonymy, homonymy and antonymy of phraseological units.

АТРИБУТИВ БИРИКМАЛАР СТАТИСТИК ПАРАМЕТРЛАРИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ УСЛУБЛАРИ ДИФФЕРЕНЦИАЛ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИФОДАЧИСИ СИФАТИДА

Э.Хўжаниёзов – филология фанлари номзоди, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини
А.Айтбаева - 18 мактаб ўқитувчиси

Таянч сўзлар: услуб, илмий услуб, бадиий услуб, атрибутив сўз бирикмалари, услублараро, услублар ичра, микдор ва сифат параметрлари, экстралингвистик омил.

Ключевые слова: стиль, научный стиль, художественный стиль, атрибутивные словосочетания, межстилевой, внутрителилевой, количественно-качественные параметры, экстралингвистический фактор.

Key words: style, scientific style, belles-lettres style, attributive word combinations, inter style, intra style, quantitative-qualitative parameters, extra linguistic factor.

Тил воситалари танланишининг содир бўлиши услуб ва тил элементларининг функционал ўзига хослиги туғрисида фикр юритишга имкон беради. Чунки услубларнинг асосий дифференциал белгилари ва шу белгилар асосида юзага чикувчи нисбий биқиклиги (замкнутость) ҳам мана шу икки томоннинг махсули сифатидагина намоён бўлади.

Ҳар бир услуб тил бирикларининг тасодифий йиғиндисидан иборат бўлмасдан, балки маълум бир мақсад асосида таркиб топган, алоҳида нутқ ходисаси сифатида намоён бўлувчи система сифатида амал қилади. Демак нутқ структураси, стилистик қиёфаси, энг аввало, мана шу система сифатида таркиб топган тил элементларининг қўлланилиш частотасига боғлиқ. Бу ҳолат эса ҳар бир услубнинг сифат характеристикасини кўрсатувчи белгилардан бўлиб қолади. Демак, ўрганилаётган нутқ услубларининг тузилишини статистик метод асосида тадқиқ қилиш нутқ системасининг спецификасини аниқлашга, тил бирикларининг функционал моҳиятини очиб беришга жуда катта ёрдам берган бўларди. Бу ҳақда В. В. Виноградов 1938 йилдаёқ бундай деган эди: “По видимому в разных стилях книжной и разговорной речи, а также в разных стилях и жанрах художественной литературы частота употребления разных типов слов различна. Точные изыскания в этой области помогли бы установить структурно-грамматические, а отчасти и семантические различия между стилями. Но к сожалению, пока ещё этот вопрос находится лишь в подготовительной стадии обследования материала... Анализ всех грамматических категорий должен уяснить их относительный вес в разных стилях литературного языка” [1] Зотан, тилшуносликда, айниқса, услубшуносликда статистик методни қўллашнинг афзалликлари ва унинг самарадор усул эканлиги қатор ишларда қайд этилган [2].

Бу мақола ҳам микдор ва сифат ўзгаришлари методидан фойдаланган ҳолда атрибутив бирикмаларнинг бир типи сифатида сифат+от бирикмаларнинг илмий ва бадиий нутқ услубларида қўлланилиш хусусиятларини изохлашга бағишланган. Чунки услубларнинг сифат фарқлари сўзга нисбатан

сўз бирикмаларида ўз ифодасини топади [3].

Ҳозирги даврда ўзбек адабий тили доирасида илмий ва бадиий услублар ўзларининг лексик, морфологик ва синтактик хусусиятлари билан бир-бирдан тубдан фарқ қилади. Чунки ўзбек халқи ҳаётида юз берган тарихий ўзгаришлар, маданият ва санъатнинг ўсиши, фан ва техниканинг ривожини, халқнинг илмий, маданий, ижтимоий-сиёсий савиясининг ўсиши унинг адабий тили функциясининг кенгайишига ва унинг услублараро дифференциация қилиниш жараёнининг кучайишига олиб келди. Бу ҳол синтаксисда ҳам ўз аксини топмай қолмайди, албатта. Биз В.В.Виноградовнинг юқоридаги фикридан келиб чиқиб, уни сифат+от типидеги бирикмалар мисолида кўрсатмоқчимиз.

Бунда содда атрибутив сўз бирикмаларининг услублараро дифференциация қилиниш жараёни ўзбек адабий тилининг ҳозирги кундаги ривожига мос бўлиши зарурлиги ҳисобга олинди. Аммо экстралингвистик фактор сифатида асар мавзуси нутқ элементларининг танланишига таъсири борлиги ёки йўқлигини аниқлаш мақсадидагина Ойбекнинг “Навоий” романидан бирмунча материал статистик таҳлил этилди. Тадқиқот натижаларининг ишончли бўлиши учун ўрганилаётган услубларнинг ҳар биридан тенг микдорда 40 босма табоқ, ҳажмда матн танлаб олинди. Экстралингвистик омилларнинг услуб тузилишига қандай даражада таъсири борлигини аниқлаш мақсадида танланган текстлар ҳажмида ҳам бир хилликни сақлашга ҳаракат қилинди (ҳар бир муаллифдан 5 босма табоқ матн олинди). Ўз характери билан илмий насрга яқинлигини назарда тутиб, бадиий услубдан фақат муаллиф нутқи статистик таҳлилдан ўтказилди (бунда илмий нутқнинг монологик тузилиши ҳисобга олиниб, бадиий нутқдан ҳам шундай матнлар танлаб ўрганилди). Бадиий услубга оид материаллар атоқли ўзбек ёзувчиларидан Ойбекнинг “Навоий”, А.Каҳҳорнинг “Синчалак”, О.Ёкубовнинг “Излайман”, Мирмуҳсиннинг “Умид”, С.Аҳмаднинг “Уфқ”, Ҳ.Ғуломнинг “Тошкентликлар”, Р.Файзийнинг “Ҳазрати инсон”, Шухратнинг “Шинелли йиллар” асарларидан олинди. Илмий услубнинг материали

сифатида асосан олий ўқув юртлари учун мўлжалланган ўзбек тилида ёзилган дарсликлар хизмат қилди. Ҳар бир фан хусусияти, экстралингвистик фактор сифатида амал қилиши мумкинлиги ҳисобга олиниб, таҳлил материаллари медицина, тупрок-шунослик, сиёсий иқтисод, физиология, механика, география, тилшунослик, тарих каби фанларга оид матнлардан танланди.

Атрибутив сўз бирикмалари ичида энг кўп тарқалган конструкциялардан бири тобе ва ҳоким компоненти сифат+отдан ташкил топган конструкциядир. Бу тип конструкцияларнинг кўп тарқалишининг сабаби шундаки, атрибуция кенг маънода конкретлаштиришдир. Предметларнинг харак-

тер-хусусияти, белгиси, ранги, таъми, мазаси, ҳажми ва ҳолатини ҳеч бир сўз туркуми сифат каби аниқ характерлай олмайди. Шунинг учун ҳам атрибутив бирикмаларнинг кўпчилиги шу типдан тузилган. Статистик маълумотлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Хусусан, илмий услубдан тўпланган материалларимизда содда атрибутив бирикмалар 8069 та бўлиб, шулардан 4277 таси, яъни 53% ини сифат+от типдаги конструкциялар ташкил этади. Бадиий услубда шу миқдордаги материалдан тўпланган содда бирикмалар 4295 тадир. Шулардан 2012 тасини, яъни 46,8% ини сифат+от типдаги конструкциялар ташкил этади. (1-2 жадвал)

(1-жадвал)

№	Танланган фанлар	Танлама ҳажми	Содда атрибутив бирикмалар миқдори	% миқдори	Сифат+от типдаги бирикма миқдори	% ҳисобида	Аслий сифатли + от атрибутив бирикма	% ҳисобида	Нисбий сифат+от атрибутив бирикма	% ҳисобида	Символ+от типдаги атрибутив бирикмалар	% ҳисобида	Сифат+от бирикмалар ўртача миқдори
1	Медицина	5 б/т	1056	100 %	739	69,9	228	30,8	511	69,2	321	19,8	535,8
2	Тупрокшунослик	5 б/т	903	100 %	497	55,03	52	10,4	445	89,6			
3	Сиёсий иқтисод	5 б/т	733	100 %	347	54,1	88	22,1	309	77,9			
4	Материаллар қаршилиги	5 б/т	1620	100 %	576	35,5	89	15,5	487	84,5			
5	Ҳайвонлар физиологияси	5 б/т	564	100 %	317	56,2	62	19,5	255	80,5			
6	Урта Осиё иқтисодий географияси	5 б/т	1149	100 %	471	40,3	138	29,3	333	70,7			
7	Тилшунослик	5 б/т	1209	100 %	858	70,69	243	28,3	615	71,7			
8	Тарих	5 б/т	815	100 %	422	51,7	143	33,8	279	66,2			
	Ҳаммаси	40 б/т	8069	100 %	4277	53	1043	24,3	3234	75,8			

(2-жадвал)

№	Танланган муаллифлар	Танлама ҳажми	Содда атрибутив бирикмалар миқдори	% миқдори	Сифат+от типдаги бирикмалар миқдори	% ҳисобида	Аслий сифат+от атрибутив бирикмалар	% ҳисобида	Нисбий сифат+от атрибутив бирикмалар	% ҳисобида	Символ+от типдаги атрибутив бирикмалар	% ҳисобида	Сифат+от бирикмалар ўртача миқдори
1	А. Қаххор	5 б/т	677	100 %	261	30,5	172	66	89	34,1			251,5
2	Ойбек	5 б/т	734	100 %	486	66,2	380	78,2	106	21,8			
3	О. Ёқубов	5 б/т	513	100 %	198	38,4	150	75,75	48	24,24			
4	Мирмуҳсин	5 б/т	565	100 %	251	44,4	195	77,7	56	22,3			
5	С. Аҳмад	5 б/т	518	100 %	184	25,3	145	78,8	39	21,2			
6	Ҳ. Ғулом	5 б/т	422	100 %	244	57,8	171	70,1	73	29,9			
7	Шухрат	5 б/т	439	100 %	199	44,8	135	67,84	64	32,16			
8	Р. Файзий	5 б/т	427	100 %	189	44,8	136	72	54	28			
	Ҳаммаси	40 б/т	4295	100 %	2012	46,84	1484	73,7	528	26,3			

Илмий ва бадиий нутқ услубларига оид статистик маълумотлар содда атрибутив бирикмалар илмий услубда бадиий услубдагига нисбатан деярли икки баравар ортқ қўлланишини (илмий услубда 8069 та учради, бадиий услубда 4295, сифат+от типдаги конструкциялар ҳам илмий услубда кўпроқ (53%), бадиий услубда камроқ (46,8%) қўлланилганлигини

кўрсатди. Бу фарқлар стиллараро фарқлардир. Бундан ташқари атрибутив бирикмаларнинг типлари стиллар ичра ҳам фарқланади. Хусусан, тилшуносликка ва медицинага оид матнларда сифат+от бирикмасининг такрорланиш частотаси бошқа фанларга оид матнларга нисбатан анча юқори. Бу ҳол шунинг билан изоҳланадики, инсон организмнинг ички хусусият-

лари, ташки кўриниши, турли ҳолати, табиий жиҳатларини ўрганиш ва ҳоказолар медицина фанининг ўрганиш объектидир. Бу объектни тўлалигича тушунтириш ва тасаввурда идрок қилиш учун сифат+от типидagi атрибутив конструкцияларга эҳтиёж сезилади, шу сабабли ушбу бирикмалар фаол қўлланган. Тилшуносликка тегишли матнларда сифат+от типидagi конструкциянинг кўп қўлланилиши шунинг билан изоҳланадики, унда ўрганилаётган категориянинг номи тобе компонент вазифасида қўлланилиб, ҳоким компонент вазифасидаги сўз билан атрибутив бирикма ҳосил қилади. Бу типдagi бирикмалар аниқ фанларда тобе компонент вазифасида символлар қўлланган конструкциялар билан ҳам берилиши мумкин. Мисол. Р куч, АВ кесма, каби бирикмалар структура нуктаи назаридан “қандай” олмош, “сўроқ сўз” каби тобе компонент + ҳоким компонент характеридаги бирикмаларга мос келади. Фан предмети қанчалик абстракт характерда бўлса, у символлардан, формулалардан шунчалик интенсив равишда фойдаланади. Биз ўрганган материаллардан фақат М.Т.Ўрозбоевнинг “Материаллар қаршилиги” асаридагина бундай символлар учради. Бундан ташқари тилшуносликда шаблон ҳолига келиб қолган ва лексикализацияга мойил бирикмалар кўпчиликти ташкил этади, бундай бирикмалар ижтимоий фанларда, жумладан тарихда ҳам анчагинадир.

Сифат+от бирикмасининг илмий услубда 8 та матнда ўртача қўлланилиш миқдори 574,7 ни ташкил этади. Сиёсий иқтисод, тупроқшунослик, ҳайвонлар физиологияси, география, тарих каби фанларга оид матнларда бу тип конструкциялар ўртача миқдордан анча кам, медицина, материаллар қаршилиги, тилшунослик матнларида эса анча кўп миқдорда учрайди. Бу ҳол илмий услубда фаннинг тури унинг ўрганиш объекти нутқ элементларининг танланишига ҳал қилувчи таъсир ўтказишини кўрсатади.

Услубларо ва услублар ичра бундай фарқлар нутқнинг системалилик характерида кўрсатувчи муҳим далиллардан ҳисобланади (таблицада келтирилган стилларо ва стиллар ичра фарқларни қиёсланг).

Юзаки қараганда бадиий услубга оид текстларда сифат+от типидagi конструкциялар кўпдек туюлади, аммо статистик маълумотларга мурожаат қилинганда бутунлай бу фикрга зид манзарани кўриш мумкин. Бадиий услубда сифат+от типидagi бирикманинг ўртача қўлланилиш частотаси 251,5 тадир, яъни илмий услубдаги ўртача миқдордан икки баравар камдир. Илмий услубда бу конструкцияниг энг кўп қўлланилиши медицина билан тилшуносликка оид матнларда кузатилса, бадиий услубда унинг энг кўп қўлланилиши Ойбек асарларида кўзга ташланади. Ойбек “Навоий” романида турли манзараларни, пейзаж, портрет ва ҳоказоларни тасвирлашда атрибутив конструкцияларга кўпроқ мурожаат қилади, яъни Ойбек бу асарида объектларни тасвирлашда наққошларча кўрсатиш йўлидан борган. Демак, бадиий услубда ёзувчининг индивидуал услуби асосий экстралингвистик омил сифатида катта аҳамият касб этади.

Мазкур конструкциянинг семантик ўзига хос группаланиши ҳам илмий ва бадиий услубларни услубларо ва услублар ичра фарқлашга хизмат қилади. Чунки конкретлаштиришнинг ҳар иккала стилда турлича намоён бўлиши аслий ва нисбий сифатли атрибутив конструкцияларнинг ишлатилишида ҳам яққол кўринади. Тобе компоненти аслий сифатли атрибутив бирикмаларнинг ишлатилиши жиҳатидан, шубҳасиз, бадиий услуб энг юқори поғонага кўтарилади, яъни барча сифат+от бирикмасининг 73,7 % ини ташкил қилади. Тобе компоненти нисбий сифатли атрибутив бирикмалар эса атиги 26,5% дир.

Чунки бу услубда объект ҳақида хабар ёки тушунча берилибгина қолмасдан, балки унинг турли-туман характерли белгилари очилади, табиат, ҳаёт, инсон турмуши кенг картиналарда гавдалантирилади. Бундай тасвир, образлилик, деталларнинг конкрет, ёрқин белгиларини тасвирлашда ҳеч бир сўз туркуми аслий сифатларнинг функциясини бажараолмайди. Шунинг учун ҳам барча ёзувчилар аслий сифатларнинг бу имкониятидан усталик билан фойдаланадилар. Айниқса, бу Ойбек ва С.Аҳмад асарларидан олинган матнларда анча кўп.

Таблицадан маълумки, бадиий услубда автор индивидуаллиги асосий экстралингвистик омил сифатида мазкур конструкциянинг танланишида қўлланилиш ҳажмида ҳам ҳал қилувчи рол уйнайди. Шунинг учун ҳам кўпгина олимлар индивидуаллик иш қоғозлари услубида бутунлай йўқлигини, илмий услубда бир оз мумкинлигини, публицистик услубда анча сезиларли эканлигини ва сўзлашув услубида анча юқори даражада бўлса, бадиий адабиётда эса муаллиф ўзига ҳослиги санъатнинг асосий белгиси эканлигига таъкидлайдилар[4].

Илмий услубдан олинган статистик маълумотларнинг кўрсатишича, аслий ва нисбий сифатли атрибутив бирикмаларнинг мазкур услубда қўлланилиши бадиий услубдagi нисбатан бутунлай тесқари манзарани ҳосил қилади. Бу услубдан танланган матнларда аслий сифатли конструкциялар 24,3% бўлса нисбий сифатлилар эса 75,6% ни ташкил қилади. Сифат+от типидagi бирикмаларнинг тобе компоненти аслий ва нисбий сифатлар билан ифодаланган хиллари барча танламаларда ҳам бир хил эмас. Чунончи, тобе компоненти аслий сифатли конструкциялар медицина, тарих, география каби фанларда сезиларли даражада юқори. Бошқаларида эса уларга нисбатан кам миқдорда ишлатилган. Демак, бу конструкциянинг ишлатилиши фаннинг характера билан боғлиқлиги сезилиб турибди. Фан қанчалик абстракт характерда бўлса, аслий сифатли конструкциялар шунча кам, ва аксинча конкрет фанларда бу конструкция анча кўп қўлланилган. Чунки конкрет фанлар баён қилишнинг тасвирлаш усулидан кенг фойдаланади ва уларда ёрқин стилистик бўёкка эга бўлган, субъектив баҳолаш хусусиятига эга бўлган сифатлар ҳам қўлланилади. Танланган М. Қориевнинг “Ўрта Осиё табиий географияси” номли асарида тоғлар, водийлар, дарёлар, текисликлар ва бошқа географик жойларни тасвирловчи кўпгина матнлар борки, уларда аслий сифатли конструкцияларнинг кўплиги кузатилади. Чунки географиядаги баъзи матнлар ўз характериға кўра баъзан бадиий матнларга яқинлашади. Бундай хусусиятлар медицина, тарих каби фанлардан олинган материалларда ҳам кўзга ташланади. Статистик маълумотлар шуни тасдиқлайдики, аслий сифатларнинг асосий хусусияти уларнинг конкрет тушунчаларни билдирувчи отлар билан бирикишидир.

Илмий ва бадиий услубдаги статистик маълумотларга асосланган ҳолда қуйидагича хулосаларга келиш мумкин:

1. Атрибутив бирикмалар илмий ва бадиий услубларда стилларо ва стиллар ичра фарқловчи восита сифатида амал қилади
2. Содда атрибутив бирикмалар илмий услубда бадиий услубга нисбатан икки баравар кўп ишлатилади ва бу уларни услубларо фарқловчи белги сифатида кўринади.
3. Сифат+от бирикмаси ҳам илмий ва бадиий услубларни дифференциация қилувчи асосий конструкция сифатида илмий услуб доирасида анча фаол қўлланилади.
4. Сифат+от бирикмаси услубларни услублар ичра фарқловчи конструкциялардир. Уларнинг бадиий

услугада турли муаллифларда илмий услугада ҳар хил фанларда қўлланилиш частоталари фаркли микдор параметрларига эга.

5. Сифат+от бирикмасининг семантик хусусиятлари услубларнинг системалилик характерини акс эттиради, бу тобе коппоненти аслий ва нисбий

сифатлардан ташкил топган атрибутив бирикмаларнинг қўлланилиш частоталарида яққол кўзга ташланади.

6. Ҳар иккала услубда атрибутив бирикмалар микдор параметрлари услубларнинг сифат фарқларини, услубий белгиларини юзага чиқарувчи тил воситалари сифатида намоён бўлади ва амал қилади.

Адабиётлар

1. Виноградов В.В. Современный русский язык, вып. I. -М.: 1938. -С. 155-156.
2. Головин Б.Н. Язык и статистика. -М.: 1971; Кожина М.Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. -Пермь.: 1972; Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. -Пермь.: 1966.
3. Ефремов А.Ф. Стилистика словосочетаний. Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка. - Куйбышев: 1963, 4-22-б.
4. Акуленко В.В. К определению функционального стиля. "Вестник Харьковского ун-та. №12, серия филологическая, вып 2, 1965, -С. 19. И.Р.Галперин. Речевые стили и стилистические средства языка. ВЯ, 1954, №4. -С.82.

РЕЗЮМЕ

Мақолада илмий ва бадий услублар алоҳида функционал услублар сифатида атрибутив сўз бирикмалари сатҳида дифференциация қилинган. Сифат+от модели атрибутив бирикмаларнинг статистик параметрлари мазкур услубларни услублараро ва услублар ичра фарқлаши кўрсатилган. Улар услубларнинг микдор ва сифат кўрсаткичларидир.

РЕЗЮМЕ

В статье научные и художественные стили дифференцируются как особые функциональные стили на уровне атрибутивных словосочетаний. Статистические параметры атрибутивных словосочетаний в модели «прилагательное + существительное» дифференцируют эти стили на межстилевом и внутри стилевом уровнях. Они являются количественными и качественными показателями этих стилей.

SUMMARY

In the article the scientific and belles-lettres styles are differentiated as separate functional styles at the level of attributive word combinations. The statistical parameters of attributive word combinations of the model «adjective+noun» differentiate these styles on the inter style and intra style levels. They are quantitative and qualitative indicators of these styles.

МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛ – БАСҚАРЫҰДЫҢ НЫЗАМЛАСҚАН ТИЛИ

А.Қ.Оразымбетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: давлат, конституция, тил, низом, адабий тил, мустақиллик, ёзув, нутқ.

Ключевые слова: государство, Конституция, язык, закон, литературный язык, суверенитет, письмо, речь.

Key words: government, constitution, language, law, literary, language independence, writing, speech.

Қарақалпақ тили-көркемлиги, сөз байлығы хәм өриси жағынан өз орнына ийе, аўызеки хәм жазба тил мәденияты кәлиплескен, дүньядағы мәмлекетлик статуска ийе тиллердиң қатарында турып, Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тили болып табылады. Республикамызда мәмлекетлик тилдиң қолланылыў өриси кеңейтиў, тәкирарланбас имканиятларын жүзеге шығарыў, раўажландырыў, еле де байып хәм жетилисип барыўына кең имканиятлар жаратыў – бүгинги күндеги әҳмийетли мәселелердиң бири.

«Мәмлекетлик тил» уғымы жаңадан пайда болған түсиник емес, ол – барлық еллерде әсирлер бойында қолланылып киятырған бурыннан бар уғым. Мәмлекетлик тил – кәлеген мәмлекет ушын зәрүрли қубылыс. Демек, қандай да бир мәмлекеттиң өзине хызмет етеуғын тийкарғы тили болыўы нызамлы қубылыс. Мәмлекетлик тил алды менен «бийлик тили», өйткени, мәмлекет – басқарыўдың институты менен механизми десек, мәмлекетлик тил –басқарыўдың нызамласқан тили, бийликтиң өмир сүриў тили.

Қандай да тил болмасын, егер ол мәмлекетлик тил болып жәрияланса, ол сол елдиң негизги тили. Сонлықтан да ол тил хәкимшилиқ басқарыў органларының хызмет бабында қолланылыўы шәрт. Сондай-ақ, ол рәсмий хужжетлерде, өндирис, билимлендириў, ағартыў, нызам, ҳуқыққорғаў органлары сыяқлы әҳмийетлик турмыстың турли тараўларында алды менен пайдаланылады.

Мәмлекет халқы меили бир миллеттен турсын, көп миллеттен қуралған болсын, бәрибир өзінше тил проблемаларысыз болмайды. Мәселен, бир миллетли мәмлекетте мәмлекетлик тил мәселеси таза лингвистикалық сыпатта болып, хәзирги глобалласыў шараятында мәмлекетлик тил проблемасы диалектлер менен бирге сырттан кирген сөзлер арасында жүзеге келеди. Ал, көп миллетли мәмлекетлерде мәмлекетлик тил мәселеси жеке тиллер арасында миллетлер аралық дәрежеде болып, сиясий-лингвистикалық түске ийе болады. Себеби, көп тиллилик жағдайында барлық

тиллерди хәрдайым тең сақлаў ямаса бирдей раўажландырыў мүмкин бола бермейди. Тиллердиң нызам жүзиндеги теңлиги менен хызмет етиў процесиндеги теңлиги деген екеўи еки бөлек түсиник. Конституцияда тиллер теңлиги жәрияланыўы мүмкин, солай да, олар хызмет етиў дәрежеси жағынан хешқашан тең болмайды. Деген менен, қарақалпақ хәм өзбек тиллерине мәмлекетлик тил статусының берилиўи республика аймағында жасап атырған миллетлер хәм халықлардың өз ана тилин пайдаланыўында Конституциялық ҳуқықларын кемситпейди.

Мәмлекетлик тил – мәмлекет пенен байланыслы дөрелген сиясий және социаллық лингвистикалық категория. Қандай да бир тилдиң мәмлекетлик тил ретинде танылыўы, раўажланыўы жәмийеттиң, мәмлекеттиң социаллық-экономикалық қурылымына, сиясий күшлериниң мүддәхаларына (амбициясына), олардың тутқан ишки, сыртқы сиясатларына, халықтың социаллық лингвистикалық бағыт-бағдарына байланыслы болады. Демек, мәмлекеттик тил дегенимыз – елдиң барлық аймағында хәм түрли турмыс салаларында қолланылыўы хәммеге миннетли болып табылатуғын, рәсмий жағдайы мәмлекетлик дәрежеде белгиленген, белгили бир мәмлекеттиң социаллық - коммуникативлик системасының тийкарғы коппоненти.

Қарақалпақ тили-қарақалпақ халқының миллий әдебий тили болып ғана қалмай, халқымыздың жоқары руўхыйлық хәм мәдениатын асырыў, жетискенликлеримиз ҳаққында мақтаныш етиў, өзлигимизди аңлаў ушын тийкарғы қурал. Қарақалпақ әдебий тилиниң мәмлекетлик тил сыпатындағы орнын тәмийинлеў, жәмийетлик-сиясий, руўхый-мәдений, экономикалық турмысымыздағы ролин асырыў, тәлим-тәрбия, ис жүргизиў, баспа ислери, ғалаба хабар қуралларында жоқары мәдениятлылық пенен пайдаланыў, сөз байлығы хәм тилдиң грамматикалық қурылысындағы өзгерислерди қалыс бахалап барыў, керек болғанда, шаралар көриў, тилдиң раўажланыўы ушын саналы қатнас жасаўды әмелге асырыў ўазыйпалары менен тиккелей

байланыссы. Соның менен бирге, тилге мүнәсибет, бул – улыўма инсанийлық мәдениеттің ажыралмас бөлими саналады. Сонлықтан да оған хәрдайым ғамқорлық етип, итибар беріў тийкарғы ўазыйпамыз. Әдебий тилге болған итибар, оның абырайын көтеріў ўазыйпасы болса, әдебий тилден пайдаланыўдың қағыйдаларын қатан сақлаў менен белгиленеди.

Мәмлекетлик тил ҳаққындағы Нызамға нызам сыпатында әмел етилиўи бул нызам шығарыўшы ҳәкимият хәм атқарыўшы ҳәкимияттың, хәр бир адамның пуқаралық жуўапкершилиқ дәрежесинен дерек береді. Республикамыз Нызамларында Мәмлекетлик тил ҳаққындағы Нызамының талаплары толық өз сәўлелениўин таппайды.

3-статья. Қарақалпақстан Республикасының аймағында қарақалпақ хәм өзбек тиллериниң мәмлекетлик тил сыпатында ҳәрекет етиўиниң ҳуқықый тийкарлары усы нызам хәм басқа да Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларының нызам актлери менен белгиленеди, деп көрсетилген.

Бүгинги күнде Қарақалпақстан Республикасының турмыстың түрли тараўлары бойынша 100 ден аслам нызамлары қабыл етилген болып, соннан алтаўында ғана мәмлекетлик тилге байланыссы бәнт берилген:

Билимлендириў ҳаққында (**8-статья. Билим беріў тили** Билимлендириў мәкемелеринде билим беріў тилинен пайдаланыў тәртиби «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасының Нызамы менен иретлестириледі.), Ғалаба хабар қурааллары ҳаққында (**4-статья.** Қарақалпақстан Республикасында ғалаба хабар қурааллары өз жумысын «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамына муўапық әмелге асырады.), Халық депутатларының районлық хәм қалалық кеңеслерине сайлаў ҳаққында, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесине сайлаў ҳаққында (**35-статья.** Сайлаў бюллетеньлери мәмлекетлик тилде, сондай-ақ округлик сайлаў комиссиясының шешимине муўапық сайлаўшылардың көпшилиги қарым-қатнас жасайтуғын тиллерде басылады.), Реклама ҳаққында (**5-статья. Рекламаның тили** Қарақалпақстан Республикасы аймағында реклама Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тиллеринде яки реклама беріўшиниң қәлеўине қарай басқа тиллерде тарқатылады. Белгиленген тәртипте димизге алынған товар белгилери (хызмет көрсетиў нышанлары), баспа усылында терилген буўынлы белгилер (логотиплер) нұсқасы қайсы тилде болса, сол тилде келтирилиўи мүмкин.), Жеке кәрхана ҳаққында (**6-статья. Жеке кәрхананың мөри** Жеке кәрхана өзиниң толық фирмалық атамасы мәмлекетлик тилде жазылған хәм жеке кәрхананың жайласқан жери көрсетилген мөрге ийе болыўы керек. Мөрте бир ўақыттың өзінде оның фирмалық атамасы басқа тилде де көрсетилиўи мүмкин.) *Жеке кәрхананың өзиниң атамасы да мәмлекетлик тил нормаларына сәйкес қойылыўы тийислиги келтирилгенде болар еди.*

7-статья. Мәмлекетлик тилдиң рәсмий ҳәрекет етиў салаларында қарақалпақ хәм өзбек тиллериниң қолланылып атырған илимий қәделери хәм нормалары сақланады.

Мәмлекет, мәмлекетлик тилди байытыў хәм жетилистириўди, соның ишинде, оған көпшилиқ тәрәпинен тән алынған илимий-техникалық хәм жәмийетлик сиясий терминологияны енгизиў есабынан байытыў хәм жетилистириўди тәмийинлейди.

Мәмлекетлик тилге жаңа илимий тийкарланған терминлер жәмийетлик додалаўдан кейин Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң тийисли комитетиниң келисими бойынша киргизиледи. *2018-жыл Терминологиялық орайдың (бұрынғы Терминкомның) қайта шөлкестилириўи бул бойынша өзиниң унамлы нәтийжесин берери сөзсиз. Оның атамасын өзгертиў*

менен бирге атқаратуғын хызметин хәм ҳуқықларын кеңейтиў мәселесин де ортаға қойыўымыз зәрүр.

8-статья. Қарақалпақстан Республикасының нызам актлери, мәмлекетлик ҳәкимият хәм басқарыў уйымларының басқа да ҳужжетлери мәмлекетлик тилде қабыл етиледі хәм жәрияланады. Бул ҳужжетлердиң аўдармалары зәрүр болған жағдайларда басқа да айырым тиллерде жәрияланады.

Жергиликли ҳәкимият хәм басқарыў уйымларының ҳужжетлери мәмлекетлик тилде қабыл етиледі хәм жәрияланады. Айырым миллетлердиң ўәкиллери тығыз жасап атырған орынларда жергиликли ҳәкимият хәм басқарыў уйымларының ҳужжетлери республиканың мәмлекетлик тилинде хәм сол миллет тилинде қабыл етиледі хәм жәрияланады.

9-статья. Мәмлекетлик ҳәкимият хәм басқарыў уйымларында жумыс мәмлекетлик тилде алып барылады хәм зәрүрлигине қарай басқа айырым тиллерге аўдарыў тәмийинленеди.

Республикада өткерилетуғын халықаралық әнжуманлардың жумыс тили – мәмлекетлик тил, сондай-ақ қатнасыўшылардың өзлери таңлаған тиллер болып табылады.

Мәмлекетлик тил – басқарыўдың нызамласқан тили, бийликтиң өмир сүриў тили. Сонлықтан, «Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси ҳаққында»ғы, «Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси ҳаққында»ғы «Орынлардағы мәмлекетлик ҳәкимият ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасының Нызамлары да мәмлекетлик тил ҳаққындағы бәнтлер менен толықтырылса мақұл болатуғын шығар.

10-статья. Кәрханаларда, мәкемелерде, шөлкелерде хәм жәмийетлик бирлеспелерде ис жүргизиў, есап-статистикалық хәм финанслық ҳужжетлер мәмлекетлик тилди билмейтуғын жәмәтлерде мәмлекетлик тил менен бир қатарда басқа да тиллерде әмелге асырылыўи мүмкин, деп көрсетилген, лекин банк, есап-статистикалық хәм финанслық мәкемелеринде ис жүргизиў ҳужжетлери, дерлик, рус тилинде қолланылыўи бизиң күнделики турмысымызда елеспесиз әдеттеги жағдайға айланып кеткен. *Мысалы: Банк пластик картадан саўда қылғанымызда кликтен келетуғын хабар рус тилинде бирақ латын әлипбесинде жазылып келеди: покупка-харид- сатып алыў,оплата уштепно проведена, г.Ташкент, Ҳамза р-н (Ҳамза районының аты өзгергенине бир неше жыллар болса да) номер платежа,дата, абонент стал доступен т.б. Усы жағдайларға үйренисиң кетиў бийарўалық иллетине алып келеди. Телекоммуникациялар ҳаққында нызамларға мәмлекетлик тил ҳаққында бәнт киргизиў керек.*

14-статья. Қарақалпақстан Республикасының аймағында жасап атырған адамларға, мәмлекетлик шөлкелер хәм мәкемелерге, жәмийетлик бирлеспелерге арзалар, усыныслар, шағымлар менен мәмлекетлик хәм басқа да тиллерде мүрәжат етиў ҳуқықы тәмийинленеди.

Пуқаралардың мүрәжатлары ҳаққында Қарақалпақстан Республикасының Нызамында мәмлекетлик тил ҳаққында бир де сөз жоқ.

16-статья. Телевидение көрсетиўлери хәм радио еситтириўлери мәмлекетлик тилде, сондай-ақ, басқа тиллерде алып барылады. Бул Ғалаба хабар қурааллары ҳаққындағы нызамда (**4-статья.** Қарақалпақстан Республикасында ғалаба хабар қурааллары өз жумысын «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамына муўапық әмелге асырады.) деп көрсетилген. *Демек бул статьяға әмел қылынған.*

17-статья. Баспа жумысы мәмлекетлик тилде, ал талапларды есапка алыў менен басқа да тиллерде әмелге асырылады, деп көрсетилиўине қарамастан, *Баспа жумысы ҳаққында, Мәлимлеме-китапханалық жумыс ҳаққында Қарақалпақстан Республикасының нызамла-*

рында мәмлекетлик тил ҳаққында ыызамға әмел етиў, тил тазалығына, нормаларына итибар ҳаққында бәнт киргизилмеген.

18-статья. Почта-телеграф жөнелтпелери мәмлекетлик тилде ямаса пукаралардың тилеги бойынша баска тилде әмелге асырылады, деп көрсетилиўине қарамастан, Почта байланысы ҳаққында Қарақалпақстан Республикасының ыызамында, мәмлекетлик тил ҳаққында ыызамға әмел етиў ҳаққында сөз жоқ.

19-статья. Мәкемелер, шөлкемлер ҳәм жәмийетлик бирлеспелер мөрлериниң, штампларының, бланкаларының текстлери мәмлекетлик тилде жазылады.

Қарақалпақстан Республикасы аймағында жайласқан халықаралық шөлкемлер ҳәм мәкемелердиң, бирликтеги кәрханалардың, сондай-ақ, миллий мәдений жәмийетлер ҳәм орайлардың мөрлериниң, штампларының, бланкаларының текстлери өзлери қөлеген тилде жазылады ҳәм мәмлекетлик тилде тәкирарланады. Жеке кәрхана ҳаққындағы ыызамда ғана бул статья сәўленген. Басқа меншик формадағы кәрханалар ыызамында да көрсетилиўи керек.

20-статья. Қыстырылып қойылатуғын атамалар, хабарландырыўлар, басқа жазылған қағазлар ҳәм басқа да көрсетпели, сондай-ақ, аўызша мағлыўмат текстлери мәмлекетлик тилде рәсмийлестириледі ҳәм жәрияланады.

Қалалық жолаўшылар транспорты ҳаққында, т.б. бир қатар Қарақалпақстан Республикасының ыызамларында, мәмлекетлик тил ҳаққында ыызамға әмел қылыў көрсетилип қойылса мақул болар еди. Әсиресе, Қалалық жолаўшылар транспортындағы қыстырылған жөнелис (маршрут) атамалар. Мысалы: *Базар стоянка, Ж.д.(Т-Ж) вокзал, Роддом, ресболница, детский, Санчасть, инфекционный т.б.* булардың дурыс жазылыўы, қайсы графикада жазылыўы-өз алдына мәселе. Орайлық базар. Теле орай, сыяқлы дурыс жазылғанлары да бар, әлбетте.

21-статья. Кәрханалардың ислеп шығарған өнимлери, мәмлекетлик тилде, керек болған жағдайда ҳәм мүмкиншилигине карап баска да айырым тиллерде ярлықлар, инструкциялар, этикеткалар менен тәмийинленеди, деп көрсетилиўине қарамастан, *Тутынғышылардың ҳуқықларын қорғаў ҳаққында, Өнимлерди ҳәм хызметлерди сертификатластырыў ҳаққында Қарақалпақстан Республикасының ыызамларында, мәмлекетлик тил ҳаққында ыызамға әмел қылыў көрсетилип, алған заты яки хызмети сыпаты, пайдаланыў жорықнамасы мәмлекетлик тилде танысыўы кепилленеди деп көрсетилип қойылғаны мақул болар еди.*

22-статья. Республиканың ҳәкимшилиқ-аймақлық бирликлериниң, майданларының, көшелериниң ҳәм географиялық объектлериниң атамалары мәмлекетлик тилде жазылады, деп көрсетилген. Бирақ «Қарақалпақстан Республикасында ҳәкимшилиқ-аймақлық дүзилis, топонимикалық объектлерге атамалар беруі ҳәм олардың атамаларын қайта өзгертиў мәселелерин шешиў тәртиби ҳаққында» Қарақалпақстан Республикасының ыызамында мәмлекетлик тил ҳаққында ыызамға әмел етиў кереклиги көрсетилмейди.

Хәзирги күн сайын көркейип, абаданласып баратырған қаламыз гүзарлары бойындағы жаңа имаратларды көрип көзиң куўанады. Бирақ, оларда жайласқан саўда шақапшалары менен халыққа турмыс хызметин көрсетиўи ҳәр қыйлы меншик формасындағы кәрханалардың атамаларына көзиң түссе, қайсы елде жүргениңди аңлаў мүшкил. Әпиўайы ғана бир мысал, көшелерге жазылып қойылған айырым асхана, ресторан, кафе-барлардың атларына итибар беретугын болсақ, басым көпшилигинде сырт еллерден кирип келген атамаларды ушыратамыз. (дурыс жазылыўы ҳаққында

айтпасак та болады: *Хоразм Гамбургги, Grand lavash, King lavash, Ideal ,Green market, Alligator, Cinnamon, Kinder, Renome, Versal, Gold millenium, La prima, Мур продуктов, Встреча, "999", "7иЯ (Семья)", Шапшык-Мапшык т.б.*). Мәмлекетимиз басшысының өзбек тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилгениниң отыз жыллығына бағышланған салтанатлы мәресиминдеги «Миллий өзлигимиз ҳәм ғәрезсиз мәмлекетшилигимиздиң тымсалы» атлы баянатында атап өтилгениндей, «Жәмийетлик объектлерге ат қойыў —бул әпиўайы жеке ямаса жеке меншик ис емес. Бул бәршемиздиң Уатансүйиўшиик ҳәм мәнаўий дәрежемизди анық көрсететугын өзине тән өлшем есапланады. Буны ҳеш ким ҳеш ўақытта умытпаўымыз керек».

Қарақалпақ тилиниң лексикасы да жүдә бай. Миллийлигимизди аңлатып турыўшы атамаларды таңласак жүдә шырайлы болар еди. Мәселен, кейинги жыллары миллийлигимизди билдириўи атамалардан «Алпамыс», «Бес қала», «Қырық қыз» (кейинги ўақытлары «Таж махал»?), «Айзада», «Шахсәнем», «Сәўкеле», «Хантөре», «Истиқдол», «Атабек-Кумуш», «Ата мәкан» сыяқлы атамаларды көрсек көзимиз куўанады, кулакка да жағымлы еситиледи. Бундай ислеўге бизде бурыннан дәстүр бар тек жуўапкершилиқ жетиспейди, еле мәмлекетлик тил ҳаққында ыызам жоқ ўақында да «Қырық қыз», «Гулайым», «Сәрбиназ», «Гөззал», «Абадан», «Бердақ», «Әмиўдарья», «Тумарис», «Ташкент», «Нөкис», сыяқлы үлкен саўда ҳәм хызмет көрсетиў орынлары, мийманханалар атларының, дерлик, барлығы қарақалпақша еди - ғой?!

Республикамыз баспасөз бетлеринде жәрияланған Ж.Базарбаевтың «Терминком керек-аў сирә...», Қ.Қошановтың «Туўры сөйлеў ҳәм дурыс жазыў-заман талабы», К.Смамутовтың «Шөлкем сөзге айланған көркем сөзлер», А.Пазыловтың «Терминкомның кереклиги сезилип тур», Б. Сапаровтың «Ойландыарлық мәселелер» атлы т.б. мақалалары жәмийетшилиқ тәрәпинен үлкен қанаатланыўшылық пенен күтип алынды.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёев «Мәмлекетлик емес тәлим хызметлерин көрсетиў искерлигин және де жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2017-жыл 15-сентябрьдеги ПҚ-3276-санлы қарары 6-бәнтинде «өзлерине ат таңлаўда ўатанымыздың даңқлы ҳәм уллы алымлары, жәмийетлик ғайраткерлери исмлеринен орнатылған тәртипте пайдаланыў»ды усыныс етип, бәршемизге бул бағдарда жаңа үлги көрсетти.

24-статья. Қарақалпақстан Республикасында мәмлекетлик ямаса басқа да тиллерге менсинбей ямаса қаслық пенен қатнас жасаў қадаған етиледі. Пукаралардың қарым-қатнас, тәрбия ҳәм оқыў тилин таңлап алыў ҳуқықын әмелге асырыўына тосқынлық жасаўшы адамлар ыызам ҳүжжетлерине муўапық жуўапкер болады. Қарақалпақстан Республикасының тараўлардағы ыызамларында мәмлекетлик тилге әмел етиўи тийислиги өзиниң сәўленелиўин таппаған болса қалай жуўапкер болыўы мүмкин.

Тил ҳаққындағы ыызамның рәсмийтшылықтан ары өте алмай атырғанының себеплериниң бири де бул-тийисли тараўлар ыызамларының Тил ҳаққындағы ыызамның режелерин өзинде сәўленелдирмеўи болып табылады. Сонлықтан Қарақалпақстан Республикасының барлық тараўлардағы ыызамларында мәмлекетлик тилге әмел етиўи тийис екенлиги ҳаққында статья яки арнаўлы бәнтлер менен көрсетилип қойылыўы мақсетке муўапық. Себеби, сол тараў менен тиккелей шуғылланыўшылар Мәмлекетлик тил ҳаққындағы ыызам менен толық таныс бола бермеўи мүмкин.

Әлбетте, ыызамларға киритилгени менен барлық машқалалар өз шешимин таўып кете қояды демекши

емеспиз. Соның менен бирге, тийисли ызымларға киргизилип, ызымластырылып, қәнигелердиң мәсләхәтин алып ис тутылса нәтийже де болар еди.

Тил — миллеттин ең жоқары қәдирияты болып есапланады. Усыннан келип шығып, әйемги хәм бай тарийхқа ийе болған, ғәрезсизлик себепли қәдирикымбаты тикленген, хәзирги ўақытта жүз берип атырған глобалласыў дәўириде заманағөй раўажланыўдың барлық тараўларының талапларына жуўап беретугын дәрежеде имканиятқа ийе болған тилимиздиң раўажланыўын жаңа басқышқа көтериў ушын мәмлекетлик тилди байытыў, оны және де жетилистириўге, мәмлекетлик тил сыпатындағы статусын бекемлеў хәм ызым талапларның толық орынланыўына ерисиў, тил мәдениатын және де жетилистириўге бағдарланған илажлар комплексин ислеп шығыў зәрүр.

Фундаментал илимлер, заманағөй мәлимлеме хәм коммуникация технологиялары, санаат, банк-қаржы системасы, юриспруденция, дипломатия сыяклы жүде әҳмийетли тармақларда қарақалпақ тили өзиниң

Әдебиятлар

1. "Миллий өзлигимиз хәм ғәрезсиз мәлекетшилигимиздиң тымсалы" (Ш. Мирзиёвтың өзбек тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилгенин отыз жыллығына бағышланған салтанатлы мәресиминдеги шығып сөйлеген сөзи). /«Еркин Қарақалпақстан», №129-130, 26-октябрь 2019.
2. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. 1993.
3. Қарақалпақстан Республикасының Мәмлекетлик тил ҳақындағы Нызамы. 1989.
4. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами" 2017 йил, 38-сон, 1033-модда.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қарақалпақ тилига давлат тили мақоми берилиши, унинг тарихий ва ижтимоий-сиёсий аҳамияти, қонун ижроси низом талаблариниң ҳолатлари тўғрисида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается приданию государственного статуса каракалпакскому языку, его историческое и социально-политическое значение и вопросам практической реализации требований закона.

SUMMARY

The article is dedicated to giving the state status to the Karakalpak language, its historical and socio-political significance and practical implementation of the requirements of the law.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ КӨЛЕМИ ХӘМ ШЕҒАРАСЫ

А.Қ.Пирниязова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, мақоллар, штамп, клише, ибора, хикматли сўзлар, паремиялогия, турғун бирликлар.

Ключевые слова: фразеологизм, пословицы, штамп, клише, идиома, крылатые слова, паремиялогия, устойчивые словосочетания.

Key words: phraseology, proverbs, stock phrase, cliché, idioms, pithy sayings, paremiology, stable word combinations.

Тил билиминде сөзлик қурамның айрықша топары сыпатында танылатуғын фразеологизмлер ҳақындағы машқала ертеден илимпазлардың дыққатын өзине тартып қиятыр. Антик дүнья илиминде фразеологияның бир неше мәселелери бойынша изертлеўди Аристотель баслағаны классикалық филологиядан мәлим [7:86], ал түркий филологиясында XIX әсирде Мырза Казәмбек (1802-1870) *фразеология* терминин қолланған [10:9].

Түркий тил билиминде фразеологияның қәлиплесиў хәм раўажланыўын белгили илимпаз Б.Йүлдошев үш дәўирге бөлип қарайды: I дәўир XVIII әсирдиң орталарынан XX әсирдиң 30-жылларына шекемги дәўирдиң өз ишине алады. Бул фразеологияның изертленуиниң жолға қойылған ўақты.

II дәўир XX әсирдиң 30-50-жыллары. Бул лингвистикада фразеологияның өз алдына тараў болып қәлиплесиў дәўири. III дәўир XX әсирдиң 60-жылларынан басланып хәзирге шекем даўам етип келмекте [10:4-5].

«**Фразеологизм**» түсинигине хәм фразеологияның көлеми мәселелерине тоқтап өтемиз. Хәзирги дәўирде фразеологиялық материалларға түрли көзқараслар қәлиплести - бул кең хәм тар бағдарда. Е.М.Галкина-Федорук, А.А.Реформатский, А.И.Ефимов, В.Виноградовтың мийнетлеринде фразеологияға барлық турақлы сөз дизбеклерин, нақыл-мақалларды, афоризмлерди, ушырма сөзлерди киргизеди.

М.М.Копыленко фразеологияның объектине кең көз қарастан қарап, онда лексемалардың жеке хәм топар

хакыйкый орнын ийелеўине ерисиў, усы мақсетте заманағөй сабақлықлар, этимологиялық, аўдарма хәм салыстырмалы сөзликлер жаратыў, зәрүр атама хәм ибаралар, түсиник хәм категорияларды ислеп шығыў тараў қәнигелериниң алдындағы әҳмийетли ўазыйпалардың бири болып табылады.

Бул жылы 1-декабрьде Қарақалпақстан Республикасының «Мәмлекетлик тил ҳақында» ғы ызыамының қабыл етилгенине 30 жыл толады. Хәр жылы бул сәне қарсаңында республикамыз бойлап түрли ушырасыўлар, байрам кешелериниң өткерилиўи дәстүрге айланған. Бул сәнени байрам қарсаңында тек салтанатлы мәжилислер өткериле менен ғана шекленип қалмай, Мәмлекетимиз басшысының атап өткениндей, «Хәр биримиз мәмлекетлик тилге болған итибарды ғәрезсизликке болған итибар деп, мәмлекетлик тилге болған хұрмет хәм садықлықты ана-Ўатанға болған хұрмет хәм садықлық деп билиўимиз, сондай көзқарасты турмысымыздың қағыйдасына айландырыўымыз керек» деп есаплаймыз.

болып дизбеклесиўи ўйренилиўи керек деген пикир билдиреди. [Копыленко, Попова, 1978]. Фразеологияның объектін тар бағдарда түсиниў А.И.Молотков, М.Т.Тагиров, И.А.Федосов хәм б. мийнетлеринде көзге түседі. А.И. Молотков хәм И.А. Федосов фразеологияның объектін турақлы сөз комплекслери деп белгилейди [Молотков А.И., 1974, Федосов И.А., 1987].

Белгили түркологлар С.К.Кеңесбаев, Ш.У.Рахматуллаевлардың арнаўлы изертлеўлери түркий фразеологиясының пайда болыўы хәм раўажланыўына үлкен жол салды. Ш.У.Рахматуллаевтың кандидатлық диссертациясы фәйил фразеологизмлердиң өзгешелигине арналған [17].

Фразеологизмлерди изертлеў қайсы бағдарларда алып барылғаны ҳақында бир қанша мийнетлерде сөз етилди [13; 18].

Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы бойынша бир қанша изертлеў жумыслары алып барылды. Деген менен, хәзирги күнге шекем системалы түрде жазылған арнаўлы мийнетлер аз. Ең дәслеп қарақалпақ филологиясында «*фразеология*» деген термин Қ.Айымбетов тәрәпинен қолланылған [1:86]. Қарақалпақ тили фразеологизмлерге бай тиллердиң бири болып есапланады. Профессор Е.Бердимуратов фразеологизмлерди қарақалпақ тилиниң лексикасына байланыслы, «Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» мийнетинде фразеологизмлердиң көркем шығармалар тилин-

де сүүретлөй куралы хызметинде колланылыуы карастырылган [4; 5].

Қарақалпақ тилинің фразеологизмдери С.Наўрызбаева тәрeпинен арнаўлы түрде үйренилди. Ол 1967-жылы Москвада «Қарақалпақ тилиндеги турақлы хэм фразеологиялық сөз дизбеклери мәселелери» деген темада кандидатлық диссертациясын жақлады. Атаўыш фразеологизмлердің сөзликлерде берилиўи мәселеси оның кандидатлық диссертация жумысының темасы еди хэм монографиясы китап болып басылып шықты [11].

Г.Айназарова 2000-жылы Нөкисте «Қарақалпақ тилиндеги симметриялы еки компонентли фразеологизмлер» деген темада кандидатлық диссертация жумысын табыслы жақлады. Ол теңдес еки компонентли фразеологизмлер мәселесин илимий бағдарда изертледи. Г.Айназарованың мийнети фразеологизмлерди курылысы бойынша, соның ишинде, айрықша бир дүзилесин, еки компонентли фразеологизмлердің лексика-семантикалық хэм стильлик өзгешеликлерин үйренеди. Оның бул мәселеге арналған мақалалары, оқыў қолланбалары басылып шықты [2; 3].

Б.Юсупова тәрeпинен жәрияланған оқыў қолланбада қарақалпақ фразеологиясы үлкен өзгешеликлері менен ажыралып туратуғынын хэм бул тараўдың өз алдына пән сыпатында үйренилиўи кереклиги, семантикалық жақтан биригиўшилиги хэм сөз шақапларына қатнасы, оның этимологиясы, стильлик өзгешеликлері, қосымша ретинде киши көлемли адам дене мүшелеринин атамаларына байланыслы фразеологизмлердің дизими берип өтилген [20].

Бул мийнетлерден көринип турғанындай, қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер бойынша жазылған илимий мийнетлер оғада аз. Сонлықтан алдағы ўақытлары фразеологизм мәселелерин изертлөй қарақалпақ тил билими алдында әхмийетли мәселелердің бири болып қалмақта.

Атақлы рус лексикологларының бири Н.М.Шанский рус тилинде фразеологизмлердің изертлениўи хэм үйренилиўи жағдайын айта келип, хәзирги күнде рус тили фразеологизмлеринин семантикалық өзгешеликлері, көркем әдебиятта хэм публицистикада стильлик қолланылыўы бойынша көбирек изертленгенлиги туўралы, фразеологизмлердің басқа аспектлерде үйренилиўи айрықша әхмийетке ийе екенлигин атап өткен еди. Фразеологизмлердің лексикалық курамы, дүзилеси, мәнилик тәрeпи. морфологиялық өзгешеликлері бүгинги күнде изертлөўлердің объектине айланыўы кереклигин көрсетип өтеди [19:55]. Оның бул пикирлері қарақалпақ тили фразеологиясы хэм оны изертлөў мәселелерине де тән екенлиги айқын сезиледи.

Усы ўақытқа шекем фразеология хәққинда шыққан мийнетлерде фразеологияның көлеми хэм мәниси хәққиндағы түсиник хәр кыйлы түрде карастырылып келди.

Профессор Е.Бердимуратов қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерге тән белгилер деп төмендегилерди атап өтеди:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилимизде жеке лексикалық бирликлер сыпатында таяр түринде кәлиппесип кеткен сөз дизбеклеринен есапланады.

2. Фразеологиялық сөз дизбеклери мәнилик жақтан образлы сыпатқа ийе болып келеди.

3. Фразеологиялық сөз дизбегин курайтуғын жеке компонентлер өзлеринин кәлиппескен турақлы орнына ийе болып келеди.

4. Фразеологиялық сөз дизбегин бөлеклерге бөлиўге болмайды.

5. Фразеологиялық сөз дизбеклерин курайтуғын жеке компонентлер жыйналып барып, бир синтаксислик хызмет атқарады.

6. Фразеологиялық сөз дизбеклерин басқа тилге сөзбе-сөз аударыўға болмайды [4:244-246].

Е.Бердимуратов «фразеологиялық сөз дизбегі» деген термин менен атап, олардың курамындағы компонентлеринин семантикалық биригиўшилиги бойынша түрлерин төртке: фразеологиялық өтлесиўлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, фразеологиялық сөзлер деп бөлип үйренеди [5:137-147]. Қарақалпақ тилиндеги турақласқан, образлылыққа ийе барлық сөз дизбеклерин, нақыл-мақалларды да фразеологиялық сөз дизбеклеринин курамына киргизеди.

Ж.Ешбаев сөзлигинде «Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери» деп аталған мақаласында фразеологиялық сөз дизбеклерин үш топарға: фразеологиялық өтлесиў, фразеологиялық бирлик, фразеологиялық дизбек – деп бөлип қараўды мақул көреді. Ол нақыл-мақаллардың фразеологиялық сөз дизбеклері менен уасалығының төрт белгисин атай отырып, ең тийкаргы айрықшалығы болған лексика-грамматикалық айырмашылық белгилерин көрсетип береді:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклери бир мәниге барабар болып келеді. Нақыл-мақаллардың курамындағы сөзлер өзлеринин жеке мәнисин сақлап келеді хэм оның мәниси сол сөзлердің мәнисине байланыслы болады.

2. Нақыл-мақаллар көпшилик жағдайда тыянақлы бир питкен ойды билдирип гәп формасында келеді. Фразеологиялық сөз дизбеклери болса гәпте бир ағза хызметин атқарады.

3. Нақыл-мақаллар ойланыўды, шешимди талап етип, турмастан (фразеологияға қарағанда) оның мәниси түсиникли болып турады.

4. Нақыл-мақаллар, көбинесе, нәсият мәнисине ийе болады. Ал, фразеологиялық сөз дизбеклери болса, көбинесе астарлы мәниде образлы болып келеді [9:21-22].

С.Т.Наурузбаева «фразеологиялық бирлик» терминин пайдаланады хэм оған төмендегеше критерия береді: курылысы бойынша көп компонентлик, идиомалық, фразеологиялық бирлик мәнисинин идентификакторға - жеке сөзге ямаса сөз дизбегине сәйкеслиги. Фразеологиялық бирлик өз идентификаторынан номинативликтен басқа экспрессивлик мәни билдириўи менен айырылып турады [11: 37-38].

Қ.Пирниязов хэм А.Пирниязова лексикология илиминде фразеологизмлердің яғный турақлы сөз дизбегинин еркин сөз дизбегинен үш түрли белгисин атап көрсетеди:

1. Фразеологизмлердеги сөзлер еркин сөз дизбегиндеги сөзлерге қарағанда турақлы болады. Еркин сөз дизбегі курамындағы сөзди алмастырып қолланыўға болады.

2. Фразеологизмнің курамындағы сөзлер бир мәниге бириккен болады. Ал, еркин сөз дизбегиндеги сөзлер хәр қайсысы өз мәнисинде қолланылады.

3. Фразеологизмлер басқа тилге тек мәнилик жақтан ямаса уқсаслық жақтан аудармаса тиккелей аударыўға болмайды. Ал, еркин сөз дизбегиндеги сөзлердің бири анықлаўыш, бири анықланыўшы ағза болады» [14:92].

Г.Айназарова былай анықлама береді: «Фразеологизмлер бир неше сөзлердің жыйнағынан куралғаны менен дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды. Курамындағы барлық сөзлер жыйналып бир мәнини аңлатып келеді. Фразеологизмлердің курамындағы хәр қандай орынсыз өзгерис фразеологизмнің семантикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да бузылыўына алып келиўи мүмкин. Бул нәрсе фразеологизмди оның неше сөзден турыўына қарамастан, лексикалық бир бирлик сыпатында қарап, сөзлик курамының айрықша бир топары ретинде қарастырыўды талап етеди» [2:3].

Фразеологизмлер өзинин генетикалық, функционалық, курылыслық айрықшалықлары, семантикалық сы-

паты, лексикалык курамы жагынан хэр кыйлы болып келеди. Изертлеуши Б.Юсупова бул мәселеде: «еки ямаса бир неше сөзлердин туракласкан дизбегинен ибарат болып, курамындагы компоненттеринин мәнилеринен баска мәни билдиретуғын, тураклы курамы хэм курылысы менен ажыралып туратуғын бирликтер тилде фразеологизмлер деп жүритиледи» - деген түсиник береді [20:10].

Солай етип, каракалпак тилиндеги фразеологизмлерге усы ўақытқа шекемги изертлеу жумысларында жокарыдағыдай анықламалар берилди хэм оның курамы, шегарасы, көлеми хэр кыйлы бағдарда карастырылды. Фразеологизмлердин сөз шакабына катнасы жагынан олар атаўыш фразеологизмлер, феийл фразеологизмлер, рәуиш мәниил фразеологизмлер деп карастырылды. Деген менен, баска тиллердеги тәжирийбелер фразеологизмлердин грамматикалык мәнисин анықлау мақсетинде сөз шакапларына айыруу жаксы нәтийже бермегенлигин дәлиллейди. В.Н.Телия: «белги хэм ҳақыйкатлыктын ассоциациясында және бир аспекттин әҳмийетли екенлигин, яғный грамматикалык мәнинин катнасы ҳаққында айтыу керек. Бирак соны да айтыўымыз керек, идиомаларды сөз шакапларына «қалдықсыз» классификациялау табысқа алып келмеди», - деп жазады [16:87].

Фразеология бойынша ҳазирги күнге шекемги мийнетлерге шолыу жасай отырып оның курамына төмендеги бирликлердин киргизилгенин көремиз: **идиомалар** – семантикасы ҳеш қандай бөлинбейтуғын, мәниси лексикалык курамынан, компоненттеринин мәнисинен бийғәрез фразеологиялык бирликлер.

Фразеологиялык дизбеклер – улыўма мәни буның курамындагы жеке компоненттеринин лексикалык мәнилерин менен тиккелей байланыста болады.

Нақыл хэм мақаллар – халық тәрепинен дөреген қысқа қатарлар. Олар таяр түринде ушырасады. Әмир тәжирийбелери жокары дәрежеде улыўмаластырылған.

Қоспа терминлер хэм атамалар – курамы тураклы, бир түсиник яки предметти сөзлер комплекси арқалы билдиреди.

Ушырма сөзлер – белгили авторлардан, дереклерден алынған қысқа қатарлар.

Штамплар хэм клише – стереотиплерден қәлиплекен. Штамплар – идеологизацияласқан хэм социологизацияласқан бирликлер. Клише – белгили жағдайларға байланыссы қәлиплесип туракласқан стандарт сөйлеу дизбеклери.

В.Н.Телия бул қатарлардағы **қоспа терминлер хэм атамаларды** киргизбейди, қалған бирликлерди фразеологияның курамында үйренеди. Фразеологияны типлерге бөлип карастыруды усыныс етеди: **Фразеология-1** – лингвистиканың бир бөлими, сөзлер дизбеклесиўинин идиомаласыўын хэм олардың белги функцияларын изертлейди.

Фразеология-2 – мәнилердин байланысыу категориаларын изертлейтуғын лингвистика тараўы (лексикалык хэм семантикалык, сондай-ақ лексика-грамматикалык аспектте) және сөздин мәнисине байланыссы таңбалық функциялары;

Фразеология-3 – клишелескен сөйлеўди изертлейтуғын лингвистика тараўы (сөйлеу мәденияты хэм акты теориясы менен өз ара қатнаста);

Фразеология-4 – белгили ағым, стиль яки авторға характерли атама номинациясын изертлеуши лингвостилистика тараўы;

Фразеология-5 – паремиология бөлими;

Фразеология-6 – ушырма сөзлерди жыйнаўшы лингвистиканың әмелий тараўы [16:75-6.]. Тил билиминин фразеология тараўының үйрениу объектине **Фразеология-1 хэм Фразеология-4** киреди.

Ҳазирги дәўирге шекемги фразеологияны изертлеу тәжирийбелеринен жуўмақ шығара отырып, В.Н.Телия

усыныс еткен пикирлерге қосыламыз.

Қоспа терминлер хэм атамалар тек тураклы сөз дизбегі болғаны, тилде таяр түринде ушырасқаны ушын фразеологияның курамына киргизилгени болмаса, мәнилеринде образлылық жоқ, олар тек номинативлик атамалар. Соның ушын оларды терминология тараўында үйренген мақул.

Нақыл-мақаллар-бурыннан қәлиплескен тилимиздеги таяр түрдеги бирлик. Ол белгили бир ўақияны бир неше сөз дизбеклери ямаса гәп арқалы билдиретуғын пикирди жыйнақласқан, ықшам түрде, көркемлеп жеткере алыу хызметине ийе бирлик.

Нақыл-мақаллар-ҳаққында лингвистикалык сөзликлерде: «Нақыл-мақаллар нәсият мәнисине ийе, тамамланған пикирди аңлататуғын образлы халық сөзлери» [12: 166] - деп көрсетиледи.

Ҳақыйқатында да, нақыл-мақалларда нәсият, тәлим-тәрбиялык белгилери күшли. Соның менен бир қатарда, қайсы нақыл-мақал болмасын, онда халықтың неше жыллык әмир тәжирийбесинен сыналған пикир, ой билдириледи.

Қарақалпак тилинде «нақыл-мақал» хэм «фразеология» терминлерин бириншилерден болып филология илимлеринин докторы, профессор Қ.Айымбетов қолланды. Өз мийнетлеринде олардың айырмашылығы хэм уқасалықлары жөнинде былай пикир билдиреди: «... халықтың сөйлеу тилинде астарлы мәнистеги сөйленетуғын мысал сөзлер *фразеология* болып айтылады, аўыз әдебияттың бул сөйлемнің қысқа фразеология (астарлы, ушқыр, өткир) түрин тилшилер тил илимине киргизип сөз жүритеди. Бизинше, сөздин фразеология түри де мақалдан узак кетпейди, тек фразеологияның мақалдан айырмасы ол қысқа айтылады. Мысалы: желкесинин шуқырын көрсетти, қас пенен көздин арасында т.б.» [1:72].

Нақыл-мақаллар аўызеки сөйлеу тилинде де күнделикли пикир алысыу барысында өз пикирин тастыйықлау, еле де анығырақ түсиндириу хэм билдирип атырған пикирге көркемлик түс беріу ушын қолланылады. Бул ҳаққында белгили илимпаз А.Бекбергенов: «Фразеологизмлер менен бир қатарда халық нақыл-мақаллары да тилдеги ең күшли көркемлеу куралларының бири болып табылады. Олар әдебий шығармалардағы көркемеликти, образлылықты, арттырып пикирди тереңлетіуе жәрдем береді», - деп көрсетеди [6:40]. Автор бул пикири арқалы фразеологизмлер менен нақыл-мақаллардың өзгеше бирликлер екенлигин де атап өтеди.

Нақыл-мақаллар, көбинесе, поэтикалык формаға ийе болады. Сонлықтан, олар мәзи айтыла беретуғын жай сөзлердей шубаланқы болмайды. Нақыл-мақаллардың тили өткир хэм оғада көркем болады.

«Нақыл-қысқа, образлы, грамматикалык хэм логикалык жақтан тамамланған ой-пикирди билдиретуғын халық тәрепинен дөретилген хикметли, поэтикалык көркем сөз өнери. Бунда халқымыздың узак дәўирлерден киятырған ақыл-ойы менен данышпанлық пикирлеринин көриниси бар. Буның фразеологиялык сөз дизбегине усайтуғынлығы - курамындағы сөзлердин тураклылығы менен дүзилиси, формасы, ал өзгешелиги болса, оның курамындағы сөзлердин өз мәнисин сақлап таллау жасауға келетуғынында» [14:42]. Сонлықтан да, олар тилдеги айрықша лексикалык бирликлер сыпатында паремиологияда үйренилиуи керек. Көплеген тиллерде тил билиминин айрықша тараўы болып қәлиплескен паремиологияның изертлеу объекти етип нақыл-мақаллар үйренилмекте.

Фразеологияның үйрениу объектин анықлауда Б.Йүлдошевтың пикири итибарға ылайық: «...ундан (фразеологиядан А.П.) ҳақли равишда бўлинмас лексик бирликлар, жумладан мақол, матал, ҳикметли сўз ва

афоризмлар чиқиб кетади, чунки улар структурал жихатдан яхлит ҳолда қўлланувчи синтактик бирликлардир» [10:214].

Ғ.Саломов өз мийнетлеринде «фразеологик ибора», «идиома», «ибора» атамаларын синоним ретинде пайдаланади, нақыл-мақаллардан бул тил бирликлеринин айырмашылығын кўрсетип берилади. Оның пикиринше: «Нақыл – халық ақыл-ойының нәтийжеси, оның ҳукими, қарары, көп әсирлик тажирыйбелеринин жыйнағы, турмыстағы ўақыяларға мүнәсибетинин көриниси. Мақал – ҳәдийселерди образлы сўўретлеўши, тилимизде кең қолланылатуғын сөйлеў обороты. Мақал сөйлеўшинин пикир мазмунына мүнәсибетин сўўретлейди. Идиома – формасы бойынша бөлеклерге ажыратылмайтуғын, сөз дизбегі курамындағы сөзлердин туўра ҳәм анық мәнисі менен түсиндирилетуғын, аўыспалы мәни аңлатыўшы тураклы сөз дизбегі» [15:263].

Б.Жураева мақаллардың фразеологизмлерден этимологиялық, мәнилик ҳәм синтаксислик жақтан айырмашылығын кўрсетип берилади. Нақыл-мақаллар ҳәм фразеологизмлердин идиомалар деп аталып жүрге-

ни олардағы аўыспалы мәниге тийкарланғанында. Айырмашылығы-нақыл-мақалдағы мазмун көркемлеў жолы менен ашылады, фразеологизмдеги мәни сөзден аңланатуғын мәни деп тәриплеўге болады. Нақыл-мақалда нәсият, жол-жоба көрсетиў сыяқлы улыўмалық бар, кең мазмунлы ҳәм ықшам формалы көркем шығарма сыпатындағы сөйлеў бирлиги есапланады. Фразеологизмнен аңланатуғын мәни сөзлик мәни болып, ол лексикалық бирлик, тилдин сөзлик байлығына киреди. Нақыл-мақаллар өзинин ишки грамматикалық курылысы бойынша гәпке тең болады, фразеологизмлерде бир қыйлылық жоқ: олар сөз дизбегине де, гәпке де тең бола алады [8:11].

Биз фразеолог илимпазлардың пикирлерин есапка ала отырып, фразеологияның көлемин тар мәниде алдық. Фразеологизм – бул таяр түрдеги семантикалық еркин емес сөз дизбеклери, олар семантикалық жақтан идиомаласқан пүтинлик. Көркем шығармаларда қолланылатуғын фразеологизмлер образлы, эмоционаллық-экспрессивлик мәнилерге ийе. Көпшилик илимпазлар буларды фраземалар, идиомалар деп те атайды.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1960.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. -Нөкис: 2005.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les yeki componentli frazeologizmlerdin' leksika-semantikalıq ha'm stillik wo'zgeshelikleri. -No'kis: «Qaraqalpaqstan», 2015.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинин лексикологиясы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
5. Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функционаллық стиллеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973.
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинин стилистикасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
7. Бушуй А., Холиёров Л. Фразеология ва паремиология тарихидан. // Тил ва адабиёт. –Тошкент: 2002, №4.
8. Жураева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маънавий-услубий қўлланилиши.- Филология фанлари номзоди автореф. – Самарқанд: 2011.
9. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинин қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
10. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. –Самарқанд: 2007.
11. Наурузбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. -Ташкент: ФАН, 1972
12. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов Қ. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
13. Малиновский Е.А. История изучения проблем фразеологии в русском языкознании. -Ташкент: «Фан», 1991.
14. Пирниязов К., Пирниязова А. Қарақалпақ тилинин лексикасы. –Нөкис: 2004.
15. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент: ФАН, 1966.
16. Телия В.Н. Русская фразеология. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
17. Рахматуллаев Ш. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. Автореф. дисс...канд. филол. наук – Москва. 1952.
18. Ройзензон Л.И., Малиновский Е.А., Ханютин А.Д. Очерки по истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. –Самарқанд: 1975.
19. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. -М.: 1985.
20. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi. -Toshkent: «Tafakkur qanoti», 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тилидағы фразеологизмларнинг ҳажми ва чегараси масаласига бағишланган. Бу масалада тилшуносликда ҳар хил фикрлар мавжуд. Фразеология бўйича рус ва туркий тиллардаги тадқиқотларга шарҳлар берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу объёма и границы фразеологизмов каракалпакского языка. В лингвистике имеется множество мнений по этому вопросу. Автор даёт обзор исследованиям по фразеологии русского и тюркских языков.

SUMMARY

The article deals with capacity and treaties of phraseological units in Karakalpak. It was given some hypothesis on this issue. The author gives a review of investigations in phraseology of the Russian and Turkic languages.

INGLIZCHA-O'ZBEKCHA LUG'AT HAQIDA

Sh.Ruzimov – assistant o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: leksikografiya, ma'nodosh, urg'u, tamoyillar, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy, tahlil qilmoq.

Ключевые слова: лексикография, синоним, ударение, принципы, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный, изучать.

Key words: lexicography, synonym, stress, principles, critically, recommendations, to work out, whole system, scientific, investigate.

Ayni paytda yurtimizda chet tillarini o'rganishga bo'lgan talab kuchli va shunga yarasha imkoniyatlar ham mavjud. Chet tilini o'rganishda lug'atlar asosiy o'rin tutadi. Shu kunga qadar **Shavkat Butayev, Abbas Irisqulov kabi** filolog olimlarimiz tomonidan, inglizcha-o'zbekcha lug'at tuzish masalasiga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Mazkur maqolada yuqorida keltirilgan lug'atshunoslar lug'atining yutuq va kamchiliklari

haqida so'z yuritiladi.

Shavkat Butayev tuzgan lug'atda lug'at maqolachalari alifbo tartibida berilgan va farqlanib turishi uchun qora rang bilan ajratib qo'yilgan. Har bir lug'at maqolachasidan so'ng uning transkripsiyasi o'rta qavs ichida berilgan. Transkripsiyadan keyin og'ma yozuvda ularning qaysi so'z turkumiga oidligi ingliz tilidagi qisqartma shaklida ko'rsatilgan: ABC [eibi:si:] n [1:2].

Zarurat bo'lsa so'z yoki atama qaysi sohaga oidligi yoki qaysi tildan olinganligi lug'atning har ikkala qismida og'ma yozuv bilan so'z turkumini anglatuvchi qisqartmadan so'ng o'zbek tilida kursiv bilan qisqa shaklda berilgan:

oblative [aɐblə'tiv] *n gram.*

brioche ['bri:ʃ, bri:'əʊ] *n. fr.* briosh, kichkina bulka non.

Transkripsiya qilingan paytda unga qo'shimcha sifatida so'zning urg'usi ham ko'rsatilgan: **lady** ['leɪdi] *n.* (pl **-ies** [-iz]) 1) xotin, ... [1:34].

Ba'zi so'zlarning ma'nolarini yanada yaxshiroq yoritib berish uchun ular ishtirok etgan iboralar berilgan. Bu holatda, so'z yana qaytarilmasligi uchun "~~" belgisidan foydalanilgan: book [buk] *n* kitob; ABC ~ alifbo kitobi [1:22].

Barcha so'z turkumiga oid tub va yasma so'zlar keltirilgan.

Omonimlar rim raqamlari bilan ketma-ket ko'rsatilgan.

Masalan: capital I [kæpitl] *n* poytaxt

capital II [kæpitl] *n* me'mor [2:28].

So'z ma'nolarini ochishda misol va iboralardan keng foydalanilgan:

enormous [ɪ'nɔ:məs] *a* juda katta, ulkan; ~ sum katta summa; ~ changes katta o'zgarishlar.

Ilmiy atamalar ma'nosini ochishda ta'rifiy izohdan keng foydalanilgan:

faience [fai'a:ns] *n. fr.* fayans (*ganch aralash loy*).

So'zlarning eng asosiy ma'nosi oldin, ikkinchi darajali ma'nolari keyin berilgan: **finery** ['faɪn(ə)ri] *n* 1) yaxshi kiyinish; 2) qimmatbaho zeb-ziynatlar. [2:42].

Frazeologik iboralar, ko'pincha, birinchi komponent hisoblangan so'z maqolasida joylashtirilgan. Agar frazeologik iboraning birinchi komponenti olmosh, son yoki yordamchi so'z bo'lsa, u ikkinchi o'rindagi mustaqil ma'noli so'z maqolasida berilgan.

Lug'at boshida unda foydalanilgan qisqartma va shartli belgilar ro'yxati berilgan: *pl – plural, adj – adjective*.

Ma'nodosh (sinonim) so'zlar berilgan holatda ularning har biri alifbo tartibida o'z o'rnida bosh so'z sifatida berilib, mustaqil ravishda tavsiflangan yoki boshqa sinonimga havola etilgan: falcated [fækeɪtɪd] = falcate [2:39]

Berilgan ot ko'plikka aylanganda ingliz tilidagi so'z oxiridagi "y" harfi "i" ga aylanadigan so'zlarning ko'plik shakli kamdan-kam hollarda ko'rsatib o'tilgan:

ladies ['leɪdiz] *n.* 1) *pl* **lady** *dan* 2) *so'zl.* ayollar hojatxonasi. [3:40].

Agar foydalanuvchi diqqat qaratmasa misolda "ladies" so'zining ko'pligini "lady" so'zi deb tushinishi mumkin. Sh.Butayevning keyingi lug'atida buning izohi bunday tushunmovchilikdan xoli: **ladies** ['leɪdiz] *n.* 1) *pl* of **lady** *dan* 2) *so'zl.* ayollar hojatxonasi. (Sh. Butayev "inglizcha-o'zbekcha o'zbekcha-inglizcha" lug'at. 80000 so'z va ibora. 2013.)

Ya'ni bunda muammo "lady" so'zi oldiga "of" predlogini qo'yish bilan hal qilingan.

Ingliz tilida o'zakdagi unlini boshqa unli bilan almashtirish orqali ko'plik shakli yasaluvchi nostandart otlarning avval bosh so'z sifatida birlik shakli keltirilgan maqolaning turkumni anglatuvchi qisqartmasidan so'ng qavs ichida berilgan: **goose** [gu:s] *n* (pl **geese**) 1) g'oz;...

Ko'plikni anglatuvchi -es qo'shimchasi qo'shilganda negizdagi /f/ tovushi /v/ tovushiga aylanuvchi otlarning ko'plik shakldagi yasalishi ham ko'rsatib o'tilgan. Lug'at maqolasi sifatida uning birlik shakli berilsa qavs ichida uning ko'plik shakli berilgan: **life** [laɪf] *n* (pl. **lives**) hayot; yashash.

Agar bosh so'z sifatida uning ko'plik shakli berilgan bo'lsa quyidagi ko'rinishda ma'nosi birlik shakliga havola qilingan:

wives [waɪvz] *pl. wife* *dan.*

Bu misolda ham mualliflar yuqorida "ladies" so'ziga

berilgan izoh singari yondoshgan. Sh.Butayev keyingi lug'atida bu munozaraga sabab bo'lmasligi uchun "of" predlogi bilan muammoni hal qilgan: **wives** [waɪvz] *pl. of wife* *dan.*

Ko'plikni anglatuvchi -es qo'shimchasi qo'shilganda negizdagi /f/ tovushi /v/ tovushiga aylanishi ham, o'zgarishsiz qolishi ham mumkin bo'lgan otlarning ko'plik shakldagi yasalishi ham turkumni anglatuvchi qisqartmadan so'ng qavs ichida quyidagicha berilgan: **scarf** [ska:f] *n.* (pl. **-s** [-s], **scarves**) 1) sharf; 2) galstuk, bo'yinbog'.

Ingliz tiliga boshqa tillardan o'zlashgan nostandart otlarning ko'plik shakli ham transkripsiyasi bilan birga turkumni anglatuvchi qisqartmadan so'ng qavs ichida ko'rsatilgan: **analysis** [ə'næləsɪs] *n.* (pl. **-ses** [-sɪ:z]) tahlil.

Bosh so'z sifatida nostandart otlarning ko'plik shakli berilsa uning ma'nosi o'sha so'zning birlik shakliga havola qilingan:

bacteria [bæk'tɪəriə] *pl. bacterium* *dan.*

Ingliz tilida ko'plik shakli umumiy qoida bo'yicha ham qoidalardan mustasno ravishda yasalishi ham mumkin bo'lgan otlar lug'at maqolasining tarjimasidan oldin qavs ichida quyidagi tartibda fonetik transkripsiyasi bilan birga ko'rsatilgan: **abacus** ['æbəkəs] *n* (pl **-ci**, **-ses** [-sɪ:z]) 1) me'mor. boshtirgak; ustunning tepa qismi; 2) *mat.* cho't;...

Ingliz tilidagi nostandart sifatlarning darajalanish kategoriyalari to'liq ko'rsatilgan: **good** [ɡʊd] *a* (**better**, **best**) 1) yaxshi;...

Ya'ni misolda ko'rgan bo'lsangiz lug'at maqolasi sifatida sifatning oddiy darajasi olinib, turkumni anglatuvchi qisqartmadan so'ng qavs ichida to'q qora rangli harflarda uning qiyosiy va orttirma darajalari transkripsiyasi bilan berilgan.

Nostandart ravishlarda ham qiyosiy, orttirma darajaning yasalishi qavs ichida berilgan: **far** [fa:] 1. *adv* (**farther**, **further**; **farthest**, **furthest**) uzoq;...

Ingliz tilidagi nostandart fe'llarning o'tgan zamon va o'tgan zamon sifatdosh

shakli ham ularning bosh so'z sifatida berilgan infinitiv (fe'ning noaniq) shaklining turkumni anglatuvchi qisqartmasidan so'ng qavs ichida berilgan:

arise [ə'raɪz] *v* (**arose**; **arisen**) 1) ko'tarilmoq; 2) paydo bo'lmoq.

be [bi:] *v* (**was**, *pl were*; **been**) bo'lmoq, bor bo'lmoq;...

Bosh so'z sifatida inglizcha noto'g'ri fe'ning o'tgan zamon va o'tgan zamon sifatdoshi shakllari berilgan bo'lsa uning ma'nosi o'sha fe'ning infinitiv (fe'ning noaniq) shakliga havola qilingan: **eaten** [i:tɪn] *p. p. eat* *dan*

ate [et] *eat* *so'zining o'tgan zamon shakli.*

Son turkumiga xos so'zlarning grammatik xususiyatlari (ya'ni sonlarning tartib yoki sanoq son ekanligi) to'liq ko'rsatilgan:

eighteen [eɪ'ti:n] *num.card.* o'n sakkiz.

Paronimlardan unumli, xatosiz va o'z o'rnida foydalanilgan:

ingenious [ɪn'dʒi:niəs] *a* farosatli, fahmli.

ingenuous [ɪn'dʒenjuəs] *a* ochiq ko'ngil, soddadil, sofdil, ko'ngilchan.

Grammatik rod kategoriyalariga e'tibor yuqori.

Qo'llanmadagi "cousin" so'ziga berilgan izohda buni ko'rish mumkin:

cousin [kəzn] *n* 1) amakining (*tog'aning, xolaning, ammaning*) o'g'li; 2) amakining (*tog'aning, xolaning, ammaning*) qizi.

Bu misoldagi "cousin" so'zi aslida ham erkak kishi ham ayol kishi uchun ishlatiladigan umumiylikka ega. Agar shu joyning o'zida o'g'il bola va qiz bola uchun alohida ishlatiladigan variantlari ham berib o'tilsa nur ustiga a'lo nur bo'lardi.

Onda-sonda berilgan so'zlarning qaysi so'z turkumiga tegishililigini ko'rsatishda chalkashiklar mavjud:

canvass [kænvəs] *n* 1) ovoz yig'moq (*saylovdan oldin*); 2) muhokama qilmoq.

Misoldagi soʻzlar aslida fʼel turkumiga xos, ammo bu yerda *n* (yaʼni “ot”) deb berilgan.

agriculturist [ægrikʌltʃ(ə)rist] *a* 1) agronom; 2) yer mutaxassisi

Ushbu misoldagi soʻzlar esa ot soʻz turkumiga xos, misolda *a* (yaʼni “adjective”) sifat deb berilgan.

Lugʻat oxirida notoʻgʻri fʼellar jadvali, geografik nomlar roʻyxati va deyarli barcha sohalarga xos qisqartmalarining

roʻyxati ilova sifatida berilgan.

Yuqoridagi lugʻatni tahlil qilishimizdan maqsad kelajakda yaratilajak lugʻatlar sifatini yaxshilashga hissa qoʻshishdir, aslo ularning qiymatini tushirish emas. Lugʻatlar xorijiy tillarni oʻrganishda milliy taʼlim dasturiga mos, foydalanuvchining turli xalqlar madaniyatlari haqida qoʻshimcha bilimga ega boʻlish xohishini hisobga olib yaratilsa uning qiymati tushmaydi.

Adabiyotlar

1. Butayev Sh., Irisqulov A. Inglizcha-oʻzbekcha oʻzbekcha-inglizcha. (70000 soʻz va ibora). -T.: “Fan” nashriyoti. 2009.

2. Butayev Sh. Inglizcha-oʻzbekcha (50000 soʻz va ibora) “Bayoz” nashriyoti. –Toshkent: 2013.

3. Butayev Sh. Inglizcha-oʻzbekcha oʻzbekcha-inglizcha. (80000 soʻz va ibora) “Oʻqituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. –Toshkent: 2013.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada lugʻat sistemasining tizimli tadqiq usuli, komponent tahlil qilish, qiyoslash, tavsiflash, tasniflash usullaridan foydalanilib Sh.Butayev, A.Irisqulovlarning inglizcha-oʻzbekcha lugʻatlari tuzilishi tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi, yutuq va kamchiliklari misollar bilan koʻrsatilgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan taklif va mulohazalar tilni yaxlit tizim sifatida oʻrganishda ilmiy, lugʻat tuzishda amaliy ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ

В статье с помощью метода компонентного анализа, сравнительно-типологического метода рассматриваются принципы составления англо-узбекского словаря Ш.Бутаева и А.Ирискулова. Были выявлены и показаны преимущества и недостатки на основе примеров даются практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей. Рекомендации автора статьи представляют практическую ценность в повышении качества двуязычных словарей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of principles of compiling the English-Uzbek dictionary by Sh.Butaev and A.Irisqulov by the method of componential analysis and comparative-typological method. On the basis of examples there were distinguished its advantages and disadvantages and presented some practical recommendations for improving principles of compiling dictionaries. The author’s recommendations are of a practical value for improving of the quality of bilingual dictionaries.

К.КАРИМОВТЫҢ «АҒАБИЙ» РОМАНЫНДА РЕҢЛЕРДИ БИЛДИРИҮШИ СӨЗЛЕР ҚАТНАСЫНДА ЖАСАЛҒАН ТАРИЙХЫЙ ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКА

Қ.Зайрова – еркин ізлениуіші

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: сифат, ранг, лексема, семема, лингвистика, ижтимоий-сийсий лексика, ҳарбий лексика.

Ключевые слова: имя прилагательное, цвет, лексема, семема, лингвистика, общественно-политическая лексика, военная лексика.

Key words: adjective, color, lexeme, sememe, linguistics, social-political lexics, military vocabulary.

Тил – тарийхый дэўирлер даўамында пайда болған халықтың дөрөтпеси. Онда халықтың пүткіл тарийхый раўажланыў жоллары менен басқышлары, сол тарийхта дөретиўши халықтың турмысы көринеди. Ҳақықатында да, тил менен жәмийет арасындағы байланыс тарийхый жобада жәмийетке оның тилге тәсири көзқарасынан қараўды талап етеди. Ҳәр қандай миллет тилиниң сөзлик қурамында сол халықтың пүткіл тарийхый өмири, күн көриси, ақыл ойы, руўхый дүньясы, өтмиши, ҳәзиргиси хәм келешеги көринеди. Өйткени, халықтың сиясий социаллық-экономикалық, мәдений хәм руўхый турмысының талапларына сәйкес жәмийетлик раўажланыўдың барысында пайда болған өзгерислер, тилдиң сөзлик қурамына лексикалық бирликлер түринде удайы енип барады хәм тил арқалы қатнас ҳалатында өзине тән социаллық хызмет атқарып келеди [1:20-21].

Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамының белгили бөлегин жәмийетлик-сиясий лексика қурайды. Жәмийетлик-сиясий лексика – мәмлекет, жәмийетлик турмыстағы сиясий өзгерислер, жәмийет ағзаларының ҳуқықлары хәм ўазыйпалары, халық аралық қатнасықлар, сыртқы хәм экономикалық байланыслары түсиниклерин қамтыйды. Жазыўшы К.Каримов тарийхый жәмийетлик-сиясий лексикаға байланыслы сөзлерди өзиниң «Ағабий» шығармасының талабына сәйкес, халықтың тарийхый раўажланыўының басқышларына байланыслы белгили муғдарда көплек қолланғанын көремиз. Олар арасында айырымлары реңлерди билдириўши сөзлер қатнасында жасалған жәмийетлик-сиясий лексикаға тән болған сөзлер де бар.

Олар: *ақ патша, ақ сақал, арық ақсақал, ақ сарай, ақ сүйек, ақ қапшық (жыл атамасы), ақ табан шубырында (дэўир атамасы), қызыл әскер, ақ пышақ, ақ жалаў, ақ үйли, көк қағаз (пул мәнисинде), ақ патшаның пулы, ақ патша теңгелери, сондай-ақ, қызыл қағаз (хүжжәт), қызыл шүберек (пионер галстук)* сыяқлы дэўирге сай болған жәмийетлик-сиясий лексикаға тән болған сөзлер ушырасады.

К.Каримовтың «Ағабий» тарийхый шығармасында мәмлекет, ел басқарыў ислерине байланыслы – *ақ патша, ақ сақал, арық ақсақал, көк сақал атамалары өнимли қолланылған*. Мысалы: *Үйлеріңе тарқалыңлар! Тарқалыңлар! Билип қойыңлар, ақ патшаның қолы узын! [7.IV,12]. Пристав қол астындағы бир неше казаклар менен жергиликли хәмелдарлар – болыслар менен ақсақалларға сүйениў мүмкинлигин түсинди [7.IV,12]. Үезд дийқанлары сол ушын Дәўлетиярға исенетугын, оны танығанлар да, танымағанлар да «арық ақсақал», деп хұрметлеп, той-мерекеде төрге отырғызып, алдына тапқанларын қойып қонақ қылып, соңынан ҳардайым: «Дәўлетияр арық ақсақалды күткенбиз», деп марапатланысып жүретугын еди [7.III,195].*

Жоқарыда келтирилген мысаллардағы ақ патша-яғный патша мәмлекет басшысы, хұкимет, ел басқарыўшысы, басшы адам. Ақ патша Қазақстан хәм Орта Азияда жасаўшы түрк тилес халықлардың көпшилиги Россия императорын Ақ патша деп атаған [2.1,56]. Мысалы, *Дилмаш ақсақалдың «ақ патша» деген сөзин: «белый царь» деп аударғаны начальнике унамады, шамасы қабақлары үйилип, әдеўир егенди,*

соң дилмашқа қарап деди: *Его величество императора он почему «белым царём величит?»*.

Дилмаш албырамады: - *Олар хәр дайым рус императорын «ақ патша», деп айтысады, - деп жууап берди [7.IV,39].*

XIX әсирдин II ярымынан баслап, әсиресе Россияның Хийўа ханлығын жеңип алып, қарақалпақ халқының тийкарғы бөлегі тиккелей руслар қол астына өткеннен кейін, халқымыз патша сөзинің алдына ақ реңін қосып атаған. Ақлар – Ақгвардияшылар, кеңес хукиметине қарсы саўашқа қатнасканлар, хукимет душпаны [2:I,59] сыпатында түсиндириледі.

Шығармада келтирилген ақсақал – әмелдин түрі, белгилі бір территорияға басшылық етиў ушын сайланып қойылған адам мәнисинде жумсалады. Соның менен бирге тилимизде екінші бір мәниде қолланылатуғын жасы үлкен, көпті көрген, көп жасаған адамлар орнына *ақ шашлы, ақ сақал* турақлы сөз дизбеклеринің қолланылыўы реңнің көркемлик күшин және де асыратуғынын көрсетеді. Соның менен бирге, шығарма тилинде *арық ақсақал* – әмел, атамасы ушырасады. Ол елдин бийи, ақсақалы, басшылық ис алып баратуғын, суўмурап яғный хәзирги тилимиздеги гидромелорация ислери бойынша ис алып баратуғын адам мәнисин билдиреди [2:I,103]. Э.М.Мурзаев қарақалпақ хәм қазақ тиллеринде жап – «үлкен арық», суўғарыў каналы» деп түсиндиреди [3:206]. Арық-жап мәнисинде келип, оны қазыў ушын басшылық ететуғын хәмелдар адам арық ақсақал атамасы менен аталған.

Шығармада ақ сарай атамасы да ушырасады. Сарай - ертеде мәмлекет басқарыў орны болған. Мысалы, - *Сарай кәтибин шақырың! Көп өтпей дәптери менен сая саўытын көтерген кәтиб келди [7:II,450].* Сарай-үлкен, кең жақтылы жай [2:IV,179]. Шығармада қолланылған ақ сарай атамасы мәмлекет басқарыў орны емес, үлкен жақтылы жай мәнисинде берилген. Мысалы, *Қалай дегенде де қарақшының кәрўаны жолда күтилмеген ўақыларға дус келмей-ақ Аштарханға жақын жердеги Ақсарайға жетип, Бекбаў қарақшының танысы, бир ноғайдың үйине түсти [7:II,300].* Хәзирги тилимизде сарай атамасы мәниси кеңейген сөзлер қатарына киреди. Мәселен, спорт сарайы, мәденият сарайы, сондай-ақ, мәмлекет басқарыў орны сыпатында Ақсарай атамасы өнимли қолланылады.

«Ағабий» шығармасы тилинде реңлердин қатнасында жасалған сол дәўирге тән болған социаллық жағдайға билдиретуғын - *ақ сүйек, ақ отаў, қара пуқара, қара шаңарақ* атамалары қоланылған. Мысалы, *Арғы нәслимиз Хорезм ханларына тақалады, деп мақтанып жүретуғын Төремурат Қоңыратлы ақсүйеклерден болып, аталары Хийўа ханлығына гә бағынып, гә бир неше жыллар бойына гәрезсиз болып жасаған, гәрезсизлигин қорғап неше мәрте жаўласқан...*[7:II,223]. Бирақ жол жүрип тарыққан, мүсийбеттен есеңкиреп қалған жигит, «өз үйим-өлең төсегим» деп өзиниң *қара шаңарағында бир нурсат тынығыўды мақул көрди [7:I,153].* Аўылдың қатара тигилген отаўларының ишиндеги ең еңкелиси – он еки қанат, ақ кийиз бенене жабылған *ақ отаў* бийдики, оң жағы менен шеп жағына қонғанлар балаларыники еди [7:II,203]. Халықтың жоқары қатламы ақсүйеклер, ақ отаўы бар адам күдиретли, қурғынлы, өзін-өзи мол тәмийинлейтуғын хожалық деп түсиндирилсе, ал қара пуқара төменги қатлам, мийнеткеш жай халық, қара шаңарақ-әпиўайы жарлының үйи. Ақ лексемасы өзиниң туўра мәнисинен басқа адамлардың унамлы кәсийетлерин билдириў ушын аўыспалы мәнилерде жүдә көп қоланылады. Ал, қара лексемасы көбинесе унамсыз семаларды бериўине қарамастан, сөйлеўши сезимлерин, меҳир-мухаббатын тәрийплеп атырғанда унамлы семаларды да аңлатады. Мысалы, *қара қас,*

қара көз, қара шаш хәм т.б. А.Н.Кононов өзиниң мийнетинде қара сөзиниң мәнилерин анықлап, бул лексема менен «үлкен», «ири», «зәўлим», «уллы», «күдиретли», «күшли», «пәкизе, таза», «ашық», «қурғақлық», «жер», «қараңғылық», «арқа» сыяқлы семалар билдиргенлигин көплеген мысаллар жәрдеминде түсиндирип берген. Алымның айтыўынша, «Китабы Дедам Қорқыт» тағы қаҳарманлар атында қолланылған қара сөзи мәрт хәм күшли сөзлери синоним сыпатында қолланылған [4:83-89]. Шығармада келтирилген социаллық жағдайға байланыслы төмен хожалықты билдиретуғын қара пуқара, қара шаңарақ сөзиндеги қара лексемасы әпиўайы халық, хәр қандай аўыр мийнеттен кашпайтуғын өз күши менен күн көриўши адам мәнисин билдиреди.

«Ағабий» шығармасында дәўир, жылға байланыслы - *ақ қапшық (жыл атамасы), ақ табан шубырынды (дәўир атамасы)* қолланылады. Мысалы, *Халықты албыратқан «Ақ қапшық» жылының бәхәри жайма шуўақты келди [7:IV,223].* Ертректе *«ақ табан шубырынды»* да Аштарханға ноғай арасына көшип кеткен қарақалпақлардан бүгинде хабар еситилмейди [7:II,207]. Сол жыллары саўда-сатық ислери менен шуғылланған байлар ашлықта қалған халықты қутқарыў ушын Россиядан ақ қапшықларда ун әкелдирген, мине, сонлықтан, халық арасында сол жылды «ақ қапшық» жылы деп атап кеткен. Буны шығармадан да көриўимизге болады. Мысалы,

- *Ақ қапшықтағылар растан да ун ба?*

- *Не ушын қапшықлар ақ?*

- *Ун қапшықтың сыртына сызылып шыққан соң ақ қапшық болмай не қылады?* [7:III,262].

«Ақ табан шубырынды» - деп аталыўы да қарақалпақ елине 1723-жылы жунгарлар шабылыўынан халықтың жалаң аяқ табанлары жарылып, шубырып көшип посқаны ушын, сол дәўирди халық «ақ табан шубырынды» деп атап кеткен. Буны Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» шығармасы мысалында да ушыратамыз. Мысалы, *Бул қос атлының сыртқы көринислери гана емес, өмир жоллары да еки қыйлы болған менен, 1723-жылғы жунгарлар шабылыўынан «ақ табан шубырынды» атанып, гүзде жарылған собық үпелегиндей тоз-тоз болған қарақалпақ елиниң Сырдарья төменине ығысқан топары менен бирге көз жас төгисип, олардың басына түскен аўыр жүкке тең ийин тиресип, ийин тутқан адамлар («Маман бий»).*

«Ағабий» тарийхый шығарма тилинде әскерий лексикаға байланыслы - *қызыл әскер, ақ пышақ, ақ жалаў, сары жай атамалары ушырасады.* Мысалы, - *Қызыл әскер* Досназаров барлаўдан қайтты! Ережептиң аўылға қайтқанлығы, әкеси Қулиы бийдин орнына бий болып, ханнан жарлық пенен *ақ пышақ* алғанлығы Шымбай сорамына демде тарқалды [7:II,397]. Жекке турған атлы жанынан ақбөкен падалары өтип атырғанда *сары жайдан* еки мәрте садақ атылды [7:II,294]. Найзаларының ушларына *ақ жалаўлар* қадаған бир неше атлы ләшкерден бөлинип, яўымтлар таман жортып баратырғанда излеринен мыңлаған жуп көзлер хүрей хәм үмит пенен бағып қалды [7:II,319].

М. Садыкова мийнетинде қызыл өзи анықлап келетуғын байрақ, әскер, жулдыз сөзлериниң алдында келгенде (социалистлик) бурынғы аўқам мәнилерин аңлатып келетуғынын айтады [5,7]. Сол дәўирде аўқамның орнаўына байланыслы (совет хукиметин) халқымыз қызыл атамасы менен атаған. Мысалы, *қызыллар, қызыл әскер, қызыл байрақ, «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы* хәм т.б.

У.Дәўлетова өз мийнетинде «ақ пышақ-ертеде әскерий курал сыпатында ушырасар еди, ал бүгинги

күнде әскерий қурал емес, күнделікли турмыста керекли қурал сыпатында пайдаланылады» [6:88-89] деп келтирип өтеди. Шығарма тилинде ақ пышақ әскерий қурал сыпатында жумсалған болып, хәзирги тилимизде турмыслық буйым атамасын аңлатады. Жалау – байрақ мәнисин билдирип, бұрын урыс болып атырған халықлар өз ара келисимин, яғный урыстың тынышлық жолы менен тоқтағанлығын ақ жалау арқалы аңлатқан. Бұнда ақ реңи тынышлықтың, татыулықтың символы болып жумсалады. Шығармада қолланылған сары жай әскерий атама болып, жай-оқ жай мәнидеги ерте дәуірлерде пайда болған қуралдың атамасы.

Сондай-ақ, шығармада сиясий хуқық тарауына байланысly - *ақ үйли, ақланыу, қара машина* сияклы сөзлерде ушырасады. Мысалы, *Саудагер әмир Хайдар жанында ақ үйли болып отырған Шақшақ жөнінде жөнли хабар еситпеген болса не айтады?* [7:II,435]. *Шымбай уездинен қамаққа алынғанлардың он адам ақланып шықты, бирақ үйлерине қайтарылмай мардикарға жиберетуғын болды* [7:IV,81]. *Соңғы бир-еки жыл ишинде Төрткүлде бирнеше адамлар қамаққа алынған, оларды түн ярымынан кейин үйлеринен қара машинаға мингизип алып кеткенлигин адамлар көрген, сол ушын күндиз оншелли көзге тасланбайтуғын бул автомобиллерден адамлар жүрек шайды болып, оны «черная ворона» деп атай баслағанлығын билетугын, енди оған миніу гезеги бизге жетип келгенлигин аңлаған едим* [7:IV,309].

Жоқарыда мысалларда келтирилген *ақүйли* сөзи көпшиликтен айырыу, жазалау, сиясатқа қарсы шыққан адамларды бағындыруу жайы. *Ақланыу*- гүналарынан азат болуу, пәклениу мәнисинде ақ-айыпсыз, гүнасыз мәнилерин аңлатқан. *Қара машина* – машинаның реңи емес, ал, сөйлеушиниң көз-қарасынан унамсыз экспрессивликти билдириу арқалы, қамаққа алынғанларды алып кетиуіге келген машиналар усылай атаған.

Экономика тарауына байланысly - *көк қағаз (пул мәнисинде), ақ патшаның пулы, ақ патша теңгелери*, сондай-ақ, *қызыл қағаз (хүжжесет), қызыл шүберек*

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили терминлери. -Нөкис: «Билим», 1999.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т. I, II, III, IV. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 1984, 1988, 1992.
3. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - С.206.
4. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. 1975. -Москва: «Наука», 1978, 83-89-б.
5. Садиков М. С. Слова, обозначающие свет и окраски в узбекском языке. Автореф. канд. дисс. -Ташкент: 1963.
6. Дәулетова У. Қарақалпақ тилиндеги әскерий лексика. Кан.дисс. –Нөкис: 1994.
7. Каримов К. «Ағабий» тарийхый роман. I, II III, IV китаплар. –Нөкис: 2016, 2017.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ёзувчи К.Каримовниң «Ағабий» тарихий романида ишлатилған, ранг-тусларни билдирувчи сўзларниң муносабати асосида ясалған ижтимоий-сиёсий лексика баён қилинади. Тарихий асарда ҳозирги тилимиз туктаи назаридан қараганда эскирган, тарихий сўзлар жуда кўпчиликти ташкил қилади, айниқса ранг-тусларниң иштирокида ясалған ижтимоий-сиёсий лексика ранг белгисидан ташқари қўшимча маъноларда ишлатилгани ва мақолада давлатни, элни, халқни бошқариш ишларига боғлиқ бирқанча ижтимоий-сиёсий лексиканиң маънолари очиб берилған.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о общественно-политической лексике образованной с помощью слов обозначающих цвет, которые были использованы в историческом романе «Ағабий» писателя К.Каримова. Анализ произведения показывает, что много исторических слов представленных общественно-политической лексикой, большую часть которой составляют слова, имеющие цветовые значения. Они использованы в прямом и переносном значениях. Общественно-политическая лексика в романе представлена также словами связанными с управлением государством, страной и народом.

SUMMARY

The article deals with the social-political lexis which is presented by words defining colour in the historical novel «Agabiy» by K.Karimovs. The analysis of the work shows that there are many historical words in the novel presented by the social-political lexis including the words denoting colour. They are used in both: direct and transferred meaning. The social-political vocabulary also includes the words connected with governing by a state, country and people.

КОРЕЙС ТИЛИДА “주다” [CHUDA] КЎМАКЧИ ФЕЪЛИ ВА УНИНГ МАЪНОВИЙ КЎЛАМИ

Г.Юнусова – ассистент ўқитувчи

Тошкент давлат шарқишунослик институти

Таянч сўзлар: феъл, кўмакчи, хурмат, мурожаат, маъно, семантика, тузилиши.**Ключевые слова:** глагол, вспомогательный, вежливость, обращение, значение, семантика, структура.**Key words:** verb, auxiliary, politeness, appeal, meaning, semantics, structure.

Корейс халкининг ҳаёт тарзи бошқа халқлардан фарқлиб турувчи ўзига хос хусусиятларига эга. Оила бўладими, ўқув муассасаси ёки ишхона бўладими катта-кичик ўртасидаги ўзаро хурмат ва тартиб муҳим ҳисобланади. “... Тарихда корейслар суҳбат чоғида суҳбатдош ёки суҳбат иштирокчисига унинг ижтимоий мавқеи, ёши, жинси, оиладаги мавқеи ва бошқа жиҳатларига қараб турли даражада хурмат кўрсатишган. Ушбу ҳолат замонавий корейс тили учун ҳам долзарблигича қолмоқда” [1:135]. Мазкур мақола ҳам айнан корейс миллати маданиятидаги хурмат мавзусининг бир бўлаги ҳисобланган “주다 [chuda]” феъли, унинг хурмат шакллари ва кўмакчи феъллик маънолари ҳақидадир. Корейс тилида “주다 [chuda]” [8:1399] мустақил феъли ўзбек тилидаги “бермок” феъли маъносини ифодалайди. “주다 [chuda]” феъли кўмакчи феъл сифатида ҳам қўлланилиши мумкин. Бунда “주다 [chuda]” асосий (етакчи) феълга бирикиб келади ва асосий феълга кўшимча маъно юклайди.

“주다” [chuda] мустақил феъл сифатида қўлланилганда ҳам, кўмакчи феъл сифатида қўлланилганда ҳам хурмат шакллари мавжудлигини алоҳида айтиб ўтиш жоиз. “주다” [chuda] кўмакчи феълнинг “드리다” [deulida] хурмат шакли мавжуд. “-시” хурмат шакл кўшимчаси қўшилиши орқали ҳам “주다” [chuda]нинг “주시다” [chusida] хурмат шакли ҳосил қилинади. Маъно англатиши бўйича мазкур феъллар бир хил бўлсада, мурожаат ҳолатлари ўзаро фарқ қилади. “주다” [chuda], “주시다” [chusida], “드리다” [deulida] феълларининг қачон ва қандай ҳолатларда қўлланилишини қуйидаги мисоллар орқали кўриш мумкин.

1) 선생님께서 우리에게 숙제를 주셨습니다. [sɔnsɛngnimkkeso ɯriege sukcheril chushossimnida] Устоз бизларга уй вазифасини бердилар.

2) 저는 선생님께 꽃을 드렸습니다. [chɔnin sɔnsɛngnimkke kkochil tiryossimnida] Мен устозга дафтарни бердим.

3) 저는 동생한테 연필을 주었습니다. [chɔnin tɔngsɛnghante yɔnpʰiril chuossimnida] Мен укамга қалам бердим.

1-мисолда “주시다” [chusida] ҳаракат ёши ва ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан катта инсоннинг ёши ва ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан қуйроқ ҳолатда бўлган инсонга қарата мурожаат қилинганда қўлланилади. 2-мисолда “드리다” [deulida] хурмат шакли устозга мурожаат қилинганлигини ифодалайди. 3-мисолда аканинг укага ҳаракатнинг амалга оширилиши ифодаланган. Бундай ҳолда “주다” [chuda] феълнинг оддий шакли қўлланилганлигини кўриш мумкин.

Корейс тилида ҳаракат ким томонга қаратилганлиги, “한테, 에게, 께” кўшимчалари, яъни ўзбек тилидаги ҳаракат йўналишини ифодаловчи “га” жўналиш келишиги кўшимчаси орқали ифодаланади.

“주다” [chuda], “주시다” [chusida], “드리다” [deulida] феълларининг ноўрин қўлланилиши суҳбатдош, тингловчи ва сўзловчи учун ноқулай шароитга тушиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Содда қилиб айтадиган бўлсак, хурмат билан муомала қилишимиз керак бўлган инсонга беҳурматлик, ёши, мавқеи жиҳатидан кичикка хурматда - “сизсираб” сўзлаш билан баробар бўлиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, “주다” [chuda] феъли асосий феълга бирикиб кўмакчи феъллик вазифасида ҳам қўлланилиши мумкин. Бунда “주다” [chuda] феъли қисман бўлса-да, ўзининг мустақил феъллик маъносини йўқотиб, асосий феълга кўшимча маъно юклайди.

Тадқиқотчи Сонсе Модол (손세모돌) [6:214-215] ўз тадқиқотида “주다 [chuda]” кўмакчи феълнинг “фойда келтириш” маъносини ифодалишини ва бу “фойда” гапираётган одам учун ҳам фойдали бўлиши мумкинлигини, шу билан бирга мавзу эгасига ёки бошқа объектлар фойдаси учун ҳам бўлиши мумкинлигини алоҳида таъкидлайди.

Пак Сон Ўк (박선옥) [4:199] эса ўз тадқиқотида “주다” [chuda] “бермок” феълнинг “хизмат кўрсатмок” ёки “фойда келтирмок” маънолари билан чекланиши муаммоли эканлигини, “주다 [-eo chuda]” феъли ижобий маъно ифодалаш билан бир қаторда, салбий маъно ҳам англатиши мумкинлиги таъкидлаб қуйидаги мисолни келтиради:

4) 그에게 큰 짐을 안겨 주었다. [geuge keun jim-eul angyeo jueossda] Унга катта ташвиш орттириб берди.

Кўриниб турибдики, бу ерда “фойда келтириш” маъноларига мутлақо тесқари маъно англатилган. Бу эса, “주다 [-eo chuda]” феъли ижобий маъно ифодалаш билан бир қаторда, салбий маъно ҳам англатиши мумкинлиги аён бўлади.

Со Жонг Су (서정수) “주다 [chuda]” феълнинг хизмат кўрсатишини ифодаловчи кўмакчи феъл сифатида кўрсатади, ҳамда: “Мазкур кўмакчи феъл асосий феъл ифодалаётган иш-ҳаракатни биров учун қилиш / амалга оширишни ифодалаб келади. Бу бошқа тиллардаги хизмат кўрсатишни ифодаловчи (benefactive verb) феълларга ўхшаш бўлган семантик функцияга эга” [5:639] – деб тушунтиради.

5) 이리 오십시오. Илтимос, бу ёққа келинг.

6) 이리 와 주십시오. Илтимос, бу ёққа келсангиз...

Юқорида 5-гапда “주다 [chuda]” кўмакчи феъли қўлланилмаган, хурмат шаклида “келиш” илтимос қилинган. 6-гапда ҳам “келиш” ҳаракати илтимос қилинган, аммо “주다 [chuda]” кўмакчи феъли орқали ифодаланганлигини кўриш мумкин. Бунда “주다 [chuda]” кўмакчи феъли хушмуомалалик маъносини ўзида акс эттирилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

“주다” [chuda] кўмакчи феълнинг юқорида санаб ўтилган хушмуомалалик, хизмат кўрсатиш, хизмат қилиш маъноларидан ташқари, яна қандай маънони англатиши мумкинлигини қуйидаги мисол ва таҳлиллар орқали кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Хусусан, “주다” [chuda] кўмакчи феъли буйруқ-истак майлида қўлланилиши ҳолатларини таҳлил қилиб кўрамиз.

Замонавий корейс тилида “주다” кўмакчи феълнинг буйруқ-истак майлида қўлланилишида ўзига

хос жиҳатлари мавжуд. Маълумки, кесими буйруқ майлидаги феъллардан ифодаланган гаплар буйруқ гап ҳисобланади. Баъзан буйруқ гапнинг марказий қисми — кесим бевосита ифодаланмаслиги мумкин. У вақтда бевосита ифодаланмаган буйруқ майлидаги феълдан ифодаланиши лозим бўлган кесим нутқ вазиятидан англашилиб туради. Масалан: 모두 숲으로! Ҳамма ўрмонга!

7) 이 선생님, 나 이거 하나만 써 주십시오. [10:162] [I sionsengnim, na igo hanaman sso chushipshio] Устоз Ли, (менга) фақат мана буни ёзиб беринг.

Бу гапда “주다” кўмакчи феълнинг “주시다” хурмат шакли буйруқ-истак майли шаклида берилган.

8) 선생님, 첫눈도 오는데 첫사랑 이야기해 주십시오 [10:159] [sionsengnim, chotnunto oninde chotsarang iyagihe chushipshio] Устоз, мана биринчи қор ҳам ёғяпти, биринчи муҳаббатингиз ҳақида сўзлаб беринг.

Бу гапда ҳам кўмакчи феълли бирикма ўзбек тилига кўмакчи феъл ёрдамида таржима қилиниши мумкин. “주시다” феълли қўлланилган иш-ҳаракат устоздан талабалар томонга йўналтирилган.

7-, 8-мисолларда иш-ҳаракатнинг бошқа инсон учун амалга оширилиши маъноси ифодаланганлигини кўриш мумкин. Яъни оддий ёзинг эмас, ёзиб беринг, сўзланг эмас, сўзлаб беринг маънолари англашилади.

9) 민우씨, 여동생의 숙제를 도와주세요. [9:235] [minushshi, yotongsenge sukcheril towo chuseyo] Мину, синглингизнинг уй вазифасига ёрдамлашиб юборинг.

Бу гапда ҳаракат аканинг синглисига йўналтирилган “주다” кўмакчи феълли қатнашган феълли бирикма ўзбек тилига ҳам кўмакчи феълли бирикма шаклини олганлигини кўриш мумкин. Аммо бу гапда 도와주세요 кўмакчи феълли бирикма “ёрдамлашиб юборинг” тарзида ифодаланган.

Албатта бу феълли бирикманинг ўзбек тилига бошқача муқобилли таржимасини кўриш мумкин: ёрдамлашиб юборинг; ёрдам бериб юборинг; қарашиб юборинг, каби.

Эътибор билан қарайдиган бўлсак, жумлада кўмакчи феълли бирикмада ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъноси, яъни ҳаракатнинг охиригача, тўлиқ бажарилиши маъноси ифодаланганини кўриш мумкин бўлади. Ушбу гапда, ёрдам бериш сўралар экан, шу ишни охиригача амалга оширишда кўмаклашиш сўралади.

10) 할머니의 집을 들어 주십시오. [halmeoniui chimil tirochushipshio] Бувижоннинг юкини кўтаришиб юборинг.

10-гапда ҳам айнан юқорида санаб ўтилган маънолар мужассам. Бувининг юки оғирлиги сабабли керакли манзилгача етказиб бориш илтимоси қилинмоқда (бувижоннинг ўрнига). Аммо яна бир ҳолатга аҳамият берилса, юкни бошқа одам кўтармоқда. Юкнинг оғирлиги сабаб масалан, зинадан чиққунгача маълум вақт оралиғида ёрдам кўрсатилиши назарда тутилган бўлиши ҳам мумкин албатта. Демак, бунда иккинчи маъно ифодаланган бўлиши ҳам мумкин. Албатта таржима варианты контекстга кўра танланади.

11) 아이고, 제발 살려 주십시오 [11:125] [aigo, chepal sallyo chushipshio]

(Вой дод, қутқаринг)

“Қутқаринг” деганда “мени сақлаб қолинг, асраб қолинг” маъноси ифодаланган. “Қутқариш ҳаракатини мен учун қилиб беринг деган” илтижо ифодаланади. Демак, бу гапни қуйидагича таржима қилиш ҳам мумкин:

1) Ҳаётимни сақлаб қолинг, илтимос сиздан.

2) Мени асраб қолинг, илтимос сиздан.

3) Жонимни сақлаб қолинг, ёлвораман.

Бундай ҳолатларда кўмакчи феъл маъноси турлича

бўлишини кўриш мумкин: кўмакчи феъл ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши, тасодифни, қутилмаганда рўй бериш шунингдек, ҳаракат вақтининг ғанимат эканлиги каби маънолар англашилади. Бунда кўмакчи феъл етакчи феълга қўшимча маъно юклаб, унда субъект бирор ўткинчи шарт-шароит (вақт)га нисбатан қолувчи сифатида бўлиб, субъект қолган ҳолат унинг учун қутилмаган, тасодифий бўлиши мумкин деган ҳулосага келиш мумкин.

살리다 [12] ўтимли феълнинг корейс тилидаги маъносига қараладиган бўлса, асл рангнинг ёки хусусиятнинг шундайлигича қолиши ёки унинг яна ҳам яққол кўриниши маъноси англашилади. Шундан келиб чиқиб, мазкур феълнинг “주다” феълли билан бирикишида, у одам ҳаёт ва у ўзининг ҳаётлигича қолишни сўраб ёлвормоқда. Бу ҳолатда қолувчи шахс бор ва у шу ҳолатда қолиш учун аввал ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатга айланишидан келиб чиқади [2:33].

Яна бир мисол.

12) 만약에 일찍 일어나면 전화 해 주십시오 [13]. [man-yag-e iljjig il-eonamyeon jeonhwa hae jusibsio] Агар эрта туриб қолсангиз кўнғироқ қилиб қўйинг.

“Кўнғироқ қилмоқ” (전화하다) ва “бермоқ” (주다) феълли бирикма. Гап тузилишига қараладиган бўлса, ҳаракат ким учун бажарилиши кўрсатилмаган. “ТОРИК корейс тили грамматикаси” китобининг 1-қисмида шундай дейилади: Агар гапда иш-ҳаракатнинг “кимга” йўналтирилганлиги кўрсатилмаган бўлса, сўзловчи ҳаракатнинг ўзи томон бажарилишини илтимос қилаётган бўлади [3:74].

Шарт майли формасининг ясалишида “-으면” аффикси қўлланилади.

“주다” кўмакчи феълли кимдандир нимандир илтимос қилганда ёки хушмуомалалик билан сўралганда қўлланилади. Бу гапда етакчи феълдаги ҳаракатнинг бир марта бажарилиши маъноси ифодаланган: сўзловчи суҳбатдошдан ўз манзилига етиб борганидан сўнг, бир оғиз айтиб қўйишини, яъни кўнғироқ қилиб қўйишини сўраган.

Маълумки, буйруқ-истак майлида ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслигини исташ, шунга ундаш, давъат этиш маънолари ифодаланади. Гапларда айнан шу маънолар кўринган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “주다 [-eo chuda]” феълли, унинг хурмат шакллари ва кўмакчи феъллик вазифаси бўйича қуйидагиларни айтиш мумкин:

- корейс тилида “주다 [-eo chuda]” кўмакчи феълли “фойда келтириши”, “хизмат қилиш”, “хизмат кўрсатиш”, “бошқалар учун ҳаракат қилиш”, “хушмуомалалик” маъноларини англатади.

- “주다 [-eo chuda]” кўмакчи феълли суҳбатдош ёки ҳаракат амалга ошириладиган инсон учун салбий ҳаракат вазифасини ҳам ўташи мумкин.

- “주다 [chuda]”нинг “드리다 [teurida]” ва “주시다” [jusida] хурмат шакллари мавжуд. Корейс тилида ҳаракат ким томонга қаратилганлиги, “한테, 에게, 께” - “га” жўналиш келишиги қўшимчалари орқали аниқланади. “드리다 [teurida]” хурмат шакли мансаби ва ёши жиҳатидан кичик одамнинг, мансаби ва ёши жиҳатидан катта одамга ҳаракат амалга оширилаётганда қўлланилади.

- “주시다” [jusida]— хурмат шаклидаги феъл, мансаби ва ёши жиҳатидан катта одамнинг, мансаби ва ёши жиҳатидан ёш одамга ҳаракат амалга оширилаётганда қўлланилади.

“주다” кўмакчи феълли буйруқ-истак майлида қўлланилганда қуйидаги маъноларни ифодалаши мумкинлиги аниқланди:

- етакчи феъл ҳаракати тўла бажарилиши маъноси, яъни ҳаракатнинг охиригача, тўлиқ бажарилиши маъносини;

- ҳаракат бир зумда бажарилиши, жуда қисқа вақт ичида юз бериши маъносини;
- иш-ҳаракат бошқа одам учун бажарилиши назарда тутилиши маъноси;

- ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъносини, тасодиф, қутилмаганда рўй бериши маъносини, шунингдек, ҳаракатнинг вақти ғаниматда бажарилиши маъноси.

Адабиётлар

1. Чжан Хо Чжон, Е.С.Малик. Категории вежливости в корейском языке. Анализ часто допускаемых ошибок//Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2007.
2. Хожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар.- Т.: “Фан”, 1966.
3. 한국어 선생님과 함께하는 TOPIK 한국어 문법 1. -서울: 주식회사고시기획, 2016.
4. 백봉자. 외국어로서의 한국어 문법 사전. -서울:연세대학교 출판부, 2001.
5. 서정수.국어 문법.-서울: 한양대학교 출판원, 1966.
6. 손세모돌.국어 보조용언 연구.-서울:한국문화사,1996.
7. 박선옥. 국어 보조동사의 통사와 의미 연구. -서울: 역락 도서출판, 2005.
8. 김문옥, 김춘식.새 한러 사전 (Новый корейско-русский словарь). -서울:도서출판 베델기획, 2000.
9. 최현섭, 김국태, 서현석, 이수진, 이정숙, 윤정하, 제혜숙. 내 말에 상처 받았니? - 서울: 커뮤니케이션북스, 2005.
10. 신개정. 외국인을 위한 한국어 문법. -서울: 연세대학교 출판부, 2003.
11. 현길연.제주도 이야기 1.서울: 장비아동 문고, 1984.
12. ko.dict.never.com
13. m.blog.naver.com>moung5532

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада корейс тилидаги “주다” [chuda] феъли ва унинг ҳурмат шакллари ифодадашдаги ўзига хос жиҳатлари ёритилган. Шу билан бирга “주다” феълнинг кўмакчилик маънолари мисоллар орқали таҳлил қилиниб, янги маънолари аниқланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается глагол «주다» [chuda] и особенности его использования в формах уважения. Автор статьи также анализирует примеры глагола “주다” [chuda] в его вспомогательном значении.

SUMMARY

The article discusses the verb “주다” [chuda] and its features when using in the forms of respect. The author of the article also, analyzes examples of the verb “주다” [chuda] in its auxiliary meaning.

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА НУТҚИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ ЎҚУВ ТОПШИРИҚЛАРИ МАЗМУНИНИНГ ЛИНГВОДИДАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

А.Юсупов – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Г.Юсупова – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сузлар: сиёсий, маданий, таълим бериш, фонетик машқлар, мутлақо мустақил, она тилида равон, машқ, топшириқ, савол, нутқий компетенция, урғу.

Ключевые слова: политический, культурный, обучение, фонетически упражнения, абсолютно независимый, свободно владеть родным языком, упражнение, задание, вопрос, композиция речи, ударение.

Key words: political, cultural, teaching, phonetic exercises, absolutely independent, to master the native language, exercise, task, question, speech composition, emphasis.

Кейинги йилларда ўзбек тилининг ижтимоий аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Айниқса, давлат тилининг халқаро микёсда ҳам фаол мулоқот воситасига айланиб бораётгани эътиборга лойиқдир. Илгари у кўпроқ “она тили” сифатида ўрганилган бўлса, энди “давлат тили” ва “иккинчи тил” сифатида ҳам ўрганилмоқда. Бу ҳолатлар эса Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар билан сиёсий, маданий, иқтисодий муносабатлари доирасининг кенгайиб бораётганлигидан далолат беради. Ҳозирги кунда ўзбек тили жаҳоннинг бир қатор, жумладан, Россия, Украина, АҚШ, Япония, Жанубий Корея каби мамлакатларида катта қизиқиш билан ўрганилмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда, умумий ўрта таълим мактабларининг “Ўзбек тили” дарсликларида оддий фонетиканинг ўрганилиши айрим ҳолатларни таъриф ва тавсифлаш билан чегараланиб қолмоқда. Ҳолбуки, ўзбек тилининг фонетик қурилиши жуда мураккаб бўлиб, уни ўзлаштириш нафақат хорижликлардан, балки ўзбеклардан ҳам катта чидам ва сабот билан ишлашни талаб қилади.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган гуруҳ (синф)ларда ўқувчиларга нафақат нутқ органлари, шунингдек товушлар талаффузи ҳолати акс этган махсус чизмалар асосида таълим бериш, фонетик машқларга, имкони борича, бошланғич синфларда кўпроқ ўрин ажратиш, юқори синфларда уларга ўрни

билан қайтиб туриш адабий тил меъёрларини эгаллашнинг муҳим омили эканлигини таъкидлаш лозим.

Ўз фикрини мутлақо мустақил, она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугунда тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин [1:15]. Ўрта мактаб “Ўзбек тили” дарсликларида ҳам, олий таълим “Ўзбек тили” дарсликларида ҳам негадир ўқув топшириқлари алоҳида тадқиқ этилмайди. Бу ҳолат ўзбек тили адабий талаффуз меъёрларининг бузилишига олиб келаётган сабаблардан биридир.

Таълим мазмуни масаласи инсоният тарихида энг қадимий ва айни вақтда энг долзарб масалалардан бири саналади. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки инсонлар таракқиётнинг барча давларида ҳам «Нимани ўқитиш керак?» деган муҳим саволга ҳамиша жавоб излаб келган ва бу жараён давом этмоқда. Таълим мазмуни тушунчаси турлича талқин қилинади. И. Я. Лернер ва М. Н. Скаткин каби айрим олимлар таълим мазмуни деганда ўрганиш учун танланган ва ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари учун методик жиҳатдан ишланган бой ижтимоий тажрибанинг бир қисми сифатида тушунса, бошқа бир гуруҳ олимлар бу тушунча билан уни ўрганиш усуллари ҳам тушунишади.

Таълим мазмуни ўқув режалари, дастури ва дарсликлар ҳамда ўқув-тадрисий (методик)

қўлланмаларда ўз ифодасини топади. Она тили дастури ва дарсликлар ўқувчиларнинг ўрганишлари учун танланган ва уларнинг ўзлаштиришларига мувофиқлаштирилган тил материалларини ўз ичига олади. Адабиётларда «ўқув материали» тушунчаси билан бирга «ўқув топшириқлари» атамаси ҳам кенг қўлланилади. Ўқув материали кенг ва тор маънода қўлланади. Кенг маънода «таълим мазмуни» тушунчасига тенг бўлса, тор маънода маълум даражада ўрганилиши керак бўлган ва ўқувчиларнинг ўзлаштиришларига мослаштирилган билим ва малакалар тизимидир. Ўқув топшириқлари мавзунини мустақамлашда, уни ўзлаштиришда хизмат қилувчи ўқув материали ҳисобланган машқ, топшириқ ва савол қабиларни ўз ичига олади.

Ўзбек тилига давлат тили макомининг берилиши она тилига бўлган муносабатни тубдан ўзгартирди. Таълим мазмуни янгиланди, мазкур соҳада қилиниши керак бўлган ишлар қўлаи белгилаб олинди. «Шу кунгача *ҳеч ким* бошланғич синфларда ва ундан кейинги босқичларда ўқиётган ўқувчиларга *қайси синфда нимани* ўқитиш мақсадга мувофиқлигини илмий нуқтаи - назардан асослаб берган эмас» [1:13]. Мактаб таълими тарихида нимани ўқитиш ва қандай ўқитиш масалалари асосий муаммолардан бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда» [5].

«Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида бир қатор дарсликлар яратилди. Ўзбек тили дарслик ва қўлланмаларида бериладиган ўқув материаллари ҳам янги шакл ва мазмун касб этди. Шу билан бирга давлат тилини ўқитишда жиддий камчиликлар, мулоҳазаталаб ўринлар ҳам йўқ эмас. Шунча йил ўтган бўлишига қарамадсан ўзбек тили таълими таълим бошқа тилларда олиб бориладиган гуруҳ ёки синфларда ўқув топшириқлари мазмуни сезиларли ўзгармаяпти.

Ўзбек тилини таълим бошқа тилларда олиб бориладиган гуруҳларда ўқитилишига доир Х.Мухитдинова, А.Рафиев, И.Мирзаев, М.Болтаев қабиалар рус гуруҳлари учун; М.Бўронов, Ш. Юлдашева ва Д. Кабуловалар эса қорақалпоқ тили гуруҳлар учун бир қатор илмий-методик тадқиқотлар олиб борган. Бироқ замон шиддат билан ривожланаётган айни пайтда яратилган дарслик, методик қўлланма ва методик тавсияларда ўқув топшириқлари мазмунини такомиллаштириш, замонавийлаштириш зарурати мавжуд.

Яратилган дарслик, методик қўлланма ва методик тавсияларда ўқув топшириқлари, уларнинг мазмунига алоҳида эътибор қаратилмайди, яъни машқ ва топшириқлар, саволлар мазмуни замон талаблари даражасида эмас. Ўқув топшириқлари ўқувчи ва талабаларда нутқий компетенцияни тўла шакллантира олмаяпти. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек тилини таълим бошқа тилларда олиб бориладиган гуруҳларда ўқитилиши билан боғлиқ тизимли тадқиқот педагогика фанлари доктори, профессор Х.Мухитдинова томонидан олиб борилмоқда.

Ўзбек тили ўқитиш методикасида инновацион ёндашувлар қўлланилаётган бўлса-да, тил ўқитишнинг ўзига хос усуллари мавжуд бўлади. Жумладан, ўзбек тилини ўрганувчининг ўз тилига қиёслаб ўқитиш бугунги таълим жараёнида фаол қўлланилмаяпти. Агар ўзбек тилини рус ёки қорақалпоқ ё бўлмаса тожик тилига қиёслаб тушунтирилса, айтайлик фонетика мавзусида, сўзларнинг талаффузини солиштириш ниҳоятда самарали бўлади.

Шу ўринда Ғ.Ҳамроевнинг дарс жараёнида машқ ва топшириқни бир-биридан дидактик жиҳатдан фарқлаш ҳақидаги назариясига тўхталиш жоиз. Ўқув топшириқларининг ўзбек тили ўқитиш амалиётида ҳам, асосан, икки кўриниши қўлланилади. Машқлар ва топшириқлар. Дарҳақиқат, ўзбек тили дарслик ва

қўлланмаларида ҳам такрорга асосланган машқлар деярли учрамайди. Топшириқлар мазмуни ҳам хорижий тиллар ўқитиш амалиётидаги қаби кўникма ва малакани шакллантиришга тўла ихтисослашмаган. Машқ ва топшириқлар, умуман, ўқув топшириқлари билим ҳосил қилишдан кўра нутқий компетенцияни шакллантиришга мўлжалланиши лозим. Ўзбек тили ўқитишда бошланғич машғулот талаффуз машқлари бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бунда ўқитувчи, албатта, машқ жараёнини таққослаш, қиёсий талаффузга таянган ҳолда ташкил этиши лозим. Кейин бошқа бўлимлар ҳам шу ёндашув асосида самарали ўзлаштирилади. Ўқувчи одатда ўз она тилига таяниб бошқа тил ёки ўқув предметларини ўзлаштиришни ёдда тутиши лозим.

Маълумки, предмет ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун уни иккинчиси билан қиёслаш ўқувчида бирдан ёркин тасаввур ҳосил қилади. Ўқувчида она тилини бошқа бир тилга қиёслаб ўргатиш энг самарали усулдир. Энди фикримизни айрим мисоллар билан асослашга ҳаракат қиламиз.

Масалан, ўқувчида «Урғу» мавзусини тушунтириш учун истаганча таъриф келтирган билан қутилган натижага эришиш қийин. Лекин ўзбек тили урғусини рус, қорақалпоқ, немис ёки бўлмаса инглиз тилларидан биридаги сўз урғуси билан солиштирсангиз, дарҳол тушунча ҳосил бўлади (бола~~лар~~, реб~~я~~та ва шу қабиалар).

Демак, ўқитувчи ўзбек тили дарсида, хусусан, фонетика мавзусини тушунтиришда ўқувчида имкон қадар унинг она тилидаги зарурий билимлар билан таққосласа, мақсадга мувофиқ бўлади. Ўқитувчининг таққосланаётган тилни қай даражада билиши натижага салбий ёки ижобий таъсир кўрсатади.

Дарс жараёнида икки тил товушлари таққосланади, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эгаллиги уқтирилади. Тиллар ўртасидаги фонетик фарқ ва ўхшашликлар айтилади. Мисол учун қ, ҳ, з, ў ва н товушларининг рус тилида йўқлиги, алифбодоги фарқлар, қорақалпоқ тилидаги ўзбек тили товушларига ўхшамаган товушлар талаффузи қабиаларни тушунтиришда ўзбек тилига хос жаранглиларнинг айтилишда жарангсизлашуви, баъзи бурун товушларининг ҳам бошқача талаффуз этилиши қаби фарқлар, умуман, товушларнинг айтилиши ва ёзилишидаги мувофиқ ва номувофиқликлар ўрни билан таққослаб борилади. Бу жараёнда ўқувчи дарснинг фаол иштирокчисига айланади, қолаверса, секин-аста қиёслашни ўзи давом эттира бошлайди. Қиёслаш – ўқувчида мустақил ишлаш кўникмасини ривожлантиради. Бу эса ўзбек тили таълимининг асосий вазифаларидан биридир. Ўқув топшириқлари ўқувчида солиштириш жараёнида ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган жиҳатлари ҳақида тушунча пайдо қилгач, ўқувчида бу тилни мустақил ўрганишга иштиёкни ҳам шакллантиради.

Товуш ҳар бир тилнинг ўзаги, мағзи ҳисобланади. Бинобарин, шу тарзда ўқувчи фонетикани ўрганиб олса, тилнинг кейинги сатҳларини мустақил равишда муқояса қила олади ва тилларни тез ўрганиб бораверади.

Ўзбек тили таълимининг мазмуни ва тақомилини таъминлашда фонетик машқларнинг ўрни бениҳоя катта. Чунки улар ёрдамида адабий тилда сўзлашиш, унинг ранг-баранг имкониятларидан фойдаланиш шароити пайдо бўлади.

Ўқув топшириқлари масаласи инглиз, немис, француз тили дарсликларидан анча мукамал, тўлиқ ва ранг-баранг шаклларда берилган ва эътиборга молик томони шундаки, бу жараён умумий ўрта таълим билан тугамайди, аксинча, олий таълимда ҳам давом этади.

Амалдаги ўзбек тили дарсликларининг ўқув топшириқлари мазмунини ташкил этувчи матнлар

мамлакат географияси ҳақида ўқувчи ёки талабада тўлиқ тасаввур ҳосил қилмайди. Жумладан, Қорақалпоғистон жавоҳирлари ҳисобланган “Орол денгизи”, “Элликқалъа”, “Мўйноқ” ёки дунё музейшунослигида юқори ўринда турувчи “Савицкий” номли санъат музейи ва ундаги ўта ноёб экспонатлар ҳақида қизиқарли матнлар киритилиши, бутун Ўзбекистон Республикаси ўқувчилари ҳам бу ҳақда билиши лозим. Дарслик ва қўлланмаларга киритилмаганлиги сабабли ҳатто қўллаб қорақалпоғистонлик ўқувчилар ҳам тўлиқ маълумотга эга эмас. Бу каби маълумотлар ўзбек тили дарсликларидан ўрин олувчи топшириқлар таркибидан жой олади.

Талаффуз машқлари биринчидан, ўқувчида тўғри талаффузни шакллантиради, иккинчидан, ўқувчининг дунёқарашини ҳам шакллантиришга ёрдам беради. Қолаверса, ўқитувчи бу машқдаги сўзларни намуна сифатида талаффуз қилиб бераётганда сўзларнинг маъносини ўқувчиларга тушунтиришга ҳаракат қилиб, синонимлардан фойдаланади, натижада сўз бойлигининг ҳам ошишига эришилади. Ёки талаффуз машқи тугагач, ўқувчиларнинг ўзларига ўзбекча сўзларга маъноси тўғри келувчи бошқа сўзлар топиш топшириғи берилса, мустақил ишлашга, фикрлашга олдин ўрганилганларни амалиётда қўллашга шароит яратилади.

Хусусан, ўқув топшириқларини такомиллаштиришда инглиз, немис ва француз тиллари

тажрибаларидан самарали фойдаланиш мумкин. Ўқувчи ўз фикрини гўзал ва лўнда ифода этиши учун, албатта, кенг дунёқараш, етарли сўз бойлигига эга бўлиш билан бирга халқнинг миллий руҳи сингдирилган пурҳикмат мақол ва маталларини ҳам билиши (ўзбекча-қорақалпоқча-русча), вариантларини солиштириб ўрганиш ҳам таълим сифатини оширади. Халқ мақоллари нафақат адабиёт дарсликларида, балки она тили дарсликларида ҳам кўпроқ келтирилса, фойдадан ҳоли бўлмайди. Зеро, мақоллар «яшаш қоидалари» сифатида ўқувчига оддий мисолга қараганда кўпроқ маълумот беради.

Хуллас, нуткий компетенцияни шакллантирувчи ўқув топшириқлари, хусусан, талаффуз машқлари масаласи бошқа тилларда етарлича ўрганилган. Жаҳон тажрибасида фонетик машқлардан унумли фойдаланилади. Олий мактаб ва ўрта умумтаълим макталари учун нашр этилган дарслик ва қўлланмаларда товушларнинг талаффуз ҳолати акс этган махсус чизма(расм)лар йўқ. Ўзбек тилига хос бўлган айрим товушларнинг тўғри талаффузини оддий анъанавий машқлар билан етарли даражада ўргатиб бўлмаслигини бугунги ўқувчи, талаба, ҳатто айрим катта ёшдаги кишилар, хусусан, ўқитувчиларнинг нутқи ҳам исботлаб турибди. Топшириқлар мазмунини мамлакатимизнинг ҳамма билиши шарт бўлган маданий мерос ва қадриятларга доир ноёб матнлар билан бойитиш ўзбек тили дарсларини мазмунли бўлишига катта ҳисса қўшади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. –Т.: “Шарқ”, 1999, 13 -б.
2. Мирзохидова Х. Ўзбек мактабларида фонетикани қирғиз тилига қиёслаб ўрганиш. Пед. фан. номз. дисс. ТДПИ –Тошкент: 1998.143-б.
3. Мухиддинова Х. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш. Пед. ф. номз. дисс. – Тошкент: ТДПИ, 2011. 270-б.
4. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения Текст. / И. Я. Лернер.–М.: Педагогика, 1981. –С.186с.
5. Ғуломов А., Неъматов Х. Она тили таълими мазмуни. Она тили ўқитувчилари учун қўлланма. –Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
6. Ҳамроев Ғ.Х. Фонетика ўқитишда халқ мақолларидан фойдаланиш таълим самарадорлигини оширишнинг муҳим омили сифатида// Республика илмий конференцияси материаллари. -Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. 116-118-б.
7. Ҳамроев Ғ.Х. Фонетик машқлар – ўқувчиларда нуткий малакаларни шакллантирувчи муҳим восита// Республика илмий – амалий конференцияси материаллари. –Тошкент: ЎЗМУ нашри, 2013. 91-93-б.

РЕЗЮМЕ

Таълим мазмуни масаласи инсоният тарихида энг қадимий ва айни вақтда энг долзарб масалалардан бири саналади. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки инсонлар тараққиётнинг ҳамма давларида ҳам «Нимани ўқитиш керак?» деган муҳим саволга ҳамиша жавоб излаб келган ва бу жараён давом этмоқда. Таълим мазмуни тушунчаси турлича талкин қилинади. Таълим мазмуни деганда ўрганиш учун танланган ва ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари учун методик жиҳатдан ишланган бой ижтимоий тажрибанинг бир қисми сифатида тушунилади, бошқа бир гуруҳ олимлар бу тушунча билан уни ўрганиш усулларини ҳам англайди.

РЕЗЮМЕ

Вопрос о содержании образования является одним из старейших и наиболее актуальных вопросов в истории человечества. Это естественно. Ответ на вопрос “Чему учить?” был и остаётся важным. Многие учёные считают, что содержание обучения это часть богатого социального опыта, выбранного для обучения и методически разработанного для обучения студентов, другая группа учёных исследует способы его изучения.

SUMMARY

The question of the content of education is one of the oldest and most relevant issues in human history. This is natural because at all stages of development people ask, “What to teach?”. The answer to this question has always been one of the important ones. While learning content is understood as part of a rich social experience chosen for learning and methodically designed for teaching students the other group of scholars investigates the ways of its study.

Қ. КАМАЛОВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ИЛИМИЙ-КӨРКЕМ ДӨРЕТИҮШИЛИГИ

Қ.Алламбергенов – филология илимлеринің докторы, профессор
Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: инсоний фазилат, муаллиф позициясы, илимий-бадий ижод, қарақалпақ хикаяларининг ривожланиш йўллари, бадий метод эволюциясы, «Маржонгул», «Хаёт», хикаялары.

Ключевые слова: человеческое качество, авторская позиция, научно-художественное творчество, повести «Маржангуль», «Жизнь», пути развития каракалпакских повестей, эволюция художественного метода.

Key words: human quality, the author's position, scientific-artistic creation, stories «Marjangul», «Life», ways of development of Karakalpak stories, evolution of literary-artistic method.

«Жаксының жаксылығын айт, нуры тассын» дейди халқымыз. Сол айткандай, филология илимлерининг докторы, профессор, Қарақалпақстанға мийнети синген мәдениет хызметкери, Өзбекстанға мийнети синген халық билимлендириў хызметкери Қонысбай Камалов, мине, усындай үлкен инсаныйлық пазыйлетлерди өз өмириниң баслы мақсети етип алған хәм сол мақсетти жеке өмири менен илимий-көркем дөретиўшилигиниң де тийкаргы мазмунына айландыра алған әжайып инсан, билимдан алым еди.

Жокарыда атап өткенимиздей, адамзат хақында жаксы нәрселерди ойлаў, инсанларға қандай да бир жаксылық ислеў ушын гүресий, әпиўайылық, кәтқудалық, мәселелерди эмоция менен емес, ақыл тәрезисине салып, парасатлы шешиў, сапхұжданлылық, улыўма айтканда, жаксылыққа жанықумарлық, жокары адамгершилиқ, профессор Қ.Камаловтың өмирдеги инсан сыпатында ең баслы кредосы-ағла пазыйлетлери болды.

Қ.Камаловтың усы инсаныйлық пазыйлетлери соңын ала оның илимий-көркем дөретиўшилигиндеги авторлық позициясының да баслы принциплерине айланды. Ол не хақында, ким хақында жазбасын, қандай да бир жаксы нәрсе, жаңа нәрсе айтқысы келди, биреўге уксағысы, ески трафарет жоллардың сыйғағы шығып қалған тәреплеринен жүргиси келмеди. Усы жаңалыққа жанықумарлық оны үлкен алым етип жетилистирди.

Мине, усындай әжайып инсан, билимдан алым Қонысбай Камалов 1939-жыл 5-декабрьде Шымбай районының «Таза жол» аўылында туўылды. 1956-жылы орта мектепти питкергеннен кейин өз аўылында бир неше жыл жумыс ислеген ол 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының тарийх-филология факультетине оқыўға киреди. 1965-жылы айрықша бақалар менен тамамлайды хәм усы институттың Қарақалпақ әдебияты кафедрасына оқытыўшы етип қалдырылады. 1968-жылы ноябрьде М.В.Ломоносов атындағы Москва мәмлекетлик университетиниң миллий әдебиятлар кафедрасының аспирантурасына киреди. Аспирантураны тамамлағаннан соң 1971-жылдан баслап Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының Қарақалпақ әдебияты кафедрасында ислей баслады. 1973-1980-жылларда Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының органы «Әмиўдәрәя» журналында әдебий-көркем критика бөлиминиң баслығы, жуўаплы хаткер, бас редактордың орынбасары лаўазымларында ислейди.

1980-жылдың октябринен Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде илимий-педагогикалық жумысларына және қайта араласып, ол жерде 1990-жылдың сентябрина шекем ислеўин даўам етеди. Ал, 1990-2001-жылларда болса Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институтында Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетиниң деканы, Қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы лаўазымларын атқарады.

Қонысбай Камалов Республикамызда миллий әдебий-көркем ойдың, тәлим-тәрбия тараўының раўажланыўына үлкен үлес қосқан алым-педагог жазыўшылардың бири еди.

Оқыўшы хәм студентлик дәўирлеринде көп санлы гүрриндер, очерклер менен бир қатарда көлемли

«Маржангул», «Өмир» повестлерин жазып, бул дөретпелерин республикалық газета-журналларда дағазалап барды. 1962-жылдың сентябринде өткерилген Өзбекстан Жас Жазыўшыларының семинарына, 1963-жылдың апрелинде Фрунзе қаласында болып өткен Орта Азия хәм Қазақстан республикалары студентлериниң илимий-теориялық конференциясында илимий баянатлары хәм көркем дөретпелери менен қатнасты. 1976-жылдан Жазыўшылар аўқамының ағзасы, 1986-жылдан Кеңес республикасы тарқағанға шекем бурынғы Аўқам Жазыўшылар аўқамы қасындағы әдебий-көркем критика бойынша Кеңестің ағзасы болды. Ол Москвада, Казаньда, Ригада, Ташкентте, Фрунзеде Бакуде, Тбилисиде өткерилген XX әсир әдебияты мәселелерине арналған илимий-теориялық әнжуманларда шығып сөйледи хәм Пүткил дүнья жүзлик Тюркологиялық V хәм VI конференцияларында да баянатлары менен қатнасты.

Оның илимий макалалары «Большая Советская энциклопедия», «Литературная энциклопедия» кітапларында, «Вопросы литературы» журналында басылды. Алым хәм жазыўшы Қ.Камалов гүррин хәм повестьлер жазыў менен бирге, «Қарақалпақ әдебиятында повесть жанрының эволюциясы» деген темада кандидатлық, «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» деген темада докторлық диссертация жақлады хәм ол бул темаларда арнаўлы монографияларын баспадан шығарды. Атап айтсақ, оның 1978-жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәрепинен жәрияланған дәслепки монографиясы қарақалпақ повестлериниң раўажланыў жолларын хәр тәреплеме изертлеўге бағышланған жумыс болып, онда XX әсирдин 30-жылларынан баслап, 70-жыллар аралығында хәр қыйлы тематикаларда, хәр қыйлы жанрлық формаларда дөрелген барлық повестьлер арнаўлы түрде илимий-теориялық талқы елегинен өткерилди. Қ.Камалов бул монографиясының дәслепки бабында повестьлердин пайда болыўы хәм қәлиплесий жоларының дереклерин анықлай отырып, туңғыш қарақалпақ повестьлери сыпатында М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири», Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте», Ж.Аймурзаевтың «Қуўат» повестьлерин конкрет әдебий-көркем дереклер сыпатында тийкаргы изертлеў объекти етип алады. Атап айтканда, сыншы алым бул повестьлердин жанрлық-стильлик раўажланыў бағдарларын анықлағанда, оларды жанрлық форма сыпатында «эпикалық», «лиро-эпикалық» деген терминлик атамалар менен атағанды мақул көреди хәм бул пикирлерин тастыйықлаў ушын дәстиярлы дәлиллер келтиреді.

Бирақ, монографиядағы тийкаргы бағдар қарақалпақ повестьлериниң жағдайы, оның эволюциясы болып есапланғанлықтан сыншы автор усы жолдағы қарама-қарсылықлы раўажланыўды да дурыс көрсете алған хәм мәселеге әдебий-теориялық, сын көзқарасынан объектив қатнас жасаған. Мысалы, монографиядағы повестьтин миллий сағалары, оның қәлиплесий дәўирлери хақында жазылған бағдарда усы сыпатлар айкын көзге тасланады.

Қ.Камаловтың 70-жыллардағы қарақалпақ әдебиятану илими менен сынындағы усындай кеңлик хәм тереңликке умтылған жумысларының және бири – оның «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эво-

люциясы» (1988) деген әдебий-теориялық монографиясы болып табылады. Монографияның темасы менен проблемасы хәм таңланған әдебий объекти гөне болғаны менен, ол арқалы сыншы алым әдебиятымызға зәрүрли болған дурыс әмелий-теориялық жуўмақлар жасаўшылығы менен илимий жәмийетшиликтиң дыққатын өзине тартты.

Бүгинги көзқарастан жеңил түсиник пенен бахалаўшылар ушын ҳазирги дәўирде бул китапта ортаға қойылған машқаланың әхмийети қалмағандай болып та көриниўи мүмкин. Бирак, бизиңше, бул метод ўақтында бурынғы аўқамға жәмленген мәмлекетлердиң әдебиятларында ғана емес, ал Батыс Европаның, хәттеки Американың бир неше мәмлекетлери әдебиятында да әмир шынлығын сүўретлеўши көркем метод болғанлығын жасыра алмаймыз. Сол себепли де Қ.Камаловтың бул әдебий-теориялық монографиясы өз ўақтының идеялық хәм эстетикалық талаплары туўғызған, соның менен бирге, усы проблеманы талапқа сәйкес түрде шешип берген жумыслардың бири ретинде қараў шынлыққа сәйкес келеди. Бул монографияның әхмийетли жери сонда мийнетте алым сыншы көркем метод туўралы өзинен бурынғы қарақалпақ әдебиятында да усы бағдарда исленген мийнетлерде жиберген әдеўир олқылықлар менен кемшиликлерди, теориялық сайызлықларды толықтырады. Атап айтқанда, белгили қарақалпақ әдебиятшы алымлары Н.Жапақовтың [2] Қ.Максетовтың [4] көркем метод туўралы айтқан пикирлери сол дәўир бүгинги көзқарасын алып қарағанда еле де гейпара қарап шығыўды талап ететуғын еди хәм Қ.Камалов усы кемшиликлерди өзинше есапқа ала отырып, оны хәр тәрәппе дурыс шешиўге умтылған деўге болады.

Сөз етилип отырған монографияның «Методтың бирлиги хәм стильдиң көп түрлилиги» деген бабы дәретиўшилиқ хәм әмелий көзқарастан қарағанда да қызықлы хәм бүгинги көркем дәретиўшилиқ, бүгинги шығармашылық пенен тиккелей тығыз байланыслы болып есапланады. Изертлеўши хәм сыншының дурыс жазғанындай, «... ҳақыйқатында да, реализм өмир шынлығын хәр тәрәппе сүўретлеўге бейим, творчество еркинлигин шеклемейтуғын, формалардың ашық системасы екенлигин көрсетеди. Екинши жер жүзлик урыс дәўиринен баслап қарақалпақ әдебиятында реализмнің лирикалық, реалистлик, сатиралық хәм романтикалық стильлик ағымлары күшли раўажланды. Мифологиялық, романтикалық сүўретлеўдиң де гейпара элементлери пайда болмақта...» [3:226].

Әдебиятлар

1. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 283-б.
2. Жапақов Н. Социалистик реализм жолында. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1967. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. -Нөкис:1972.
3. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 226-б.
4. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1968.

Мақолада ХХ аср қарақалпақ адабиёті ва адабиётшунослигининг йирик вакили, атоқли танкидчи ва адабиётшунос Қ.Камаловнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кенг турда назарий талқинлар ишланиб, айниқса унинг қарақалпақ хикоялари ва қарақалпақ адабиётидаги ижодий метод эволюциясини ўрганишға қўшқан хиссаси ҳақида етарлича фикрлар билдирилган.

Статья посвящается научно-теоретическому анализу жизни и творческой деятельности известного литературоведа, критика, учёного и представителя литературоведения и каракалпакской литературы XX века К.Камалова. В частности, автор статьи рассматривает весомый вклад учёного в изучение каракалпакской повести и художественного метода в каракалпакской литературе.

SUMMARY

The article is devoted to the scientific theoretical analysis of life and creative activity of the famous specialist in literature, critic, scholar and representative of literary criticism and Karakalpak literature of the XX-th century K.Kamalov. In the focus of the author's attention is the great contribution of the scholar into the study of such genre as a story and the literary-artistic method in Karakalpak literature

Ҳақыйқатында да, бул изертлеўши алымның хәм сыншының Кеңеслик дәўир әдебияты методының күни питти, енди оны аўызға да алыўымыз мүмкин емес деп гейпара «билгишлер» шаўқым салып жүрген ўақытлары жазған батыл пикирлери еди хәм бул илим менен көркем творчествоның қәнигелери тәрәпинен өз қуўатлаўшыларын тапты. Соның ушын да профессор С.Ахметов бул китап туўралы: «бул мийнет бизиң миллий интеллигенциямыздың ўәкиллериниң улыўма союзлық әдебият проблемаларын шешиўге таярлықлы екенлигин көрсете алды» [1:283] деп жазды.

Қонысбай Камалов мектеплер менен жоқарғы оқыў орынларының, академиялық лицейлер менен кәсип-өнер колледжлериниң стандартларын, концепцияларын, бағдарламаларын, сабақлықларын жазыўға қатнасты.

Ол Өзбекстан жоқары хәм арнаўлы оқыў орынлары министрлигиниң, Өзбекстан Жаслар аўқамының және профсоюзлар комитетиниң, Қарақалпақстан Жоқарғы Кеңесиниң Хұрмет жарлықлары менен сыйлықланған. Оған «Қарақалпақстанға мийнети сиңген мәдениет хызметкери», «Өзбекстанға мийнети сиңген халық билимлендириў хызметкери» атақлары берилген.

Қ.Камалов өз өмириниң соңғы демлерине шекем илим, көркем дәретиўшилиқ, педагогикалық хызметлер менен хәм нәпес болып жасады. Соңғы ўақытлардағы илим изертлеў жумыслары тийкарында «Кәрўан басы», «Дала бүркити» атамасындағы илимий мақалалар топламларын, «Өмир» повестин, орта мектептиң жоқары класслары ушын «Қарақалпақ әдебияты» сабақлығын баспадан шығарды. Дүнья әдебияты классиклери болған Э.Хемингуей, Г.Маркестин ислеген аўдармалары республикалық газета-журналларда жәрияланды.

Ол 2000-жыллардың басында дәретиўшилиқ йош хәм күшке толысып турған шағында еди. Өттең, биймезгил келген сум әжел халқымыздың сүйикли перзенти, кеўли дәрьядай кең бир әжайып алымымызды арамыздан ерте алып кетти. Лекин, бәрхама жаны жақсылыққа, жаңалыққа кумартып туратуғын бул бийхазар әжайып инсан хәм алым 62 жыллық азаматлық, 40 жылдан аслам дәретиўшилиқ өмиринде идеялық-көркемлик жақтан тийкарлы хәм тыянақлы, аз да болса саз, дана-дана дәстиярлы мийраслар қалдырды. өзиндей көп билимдан шәкиртлер таярлап кетти. Бул шәкиртлериниң көпшилиги дерлик ҳазир илим кандидатлары, илим докторлары болып жетилисти.

Сол ушын да бул зәбердес алым, белгили жазыўшы, әжайып устаз Қ.Камаловтың жарқын естелиги халқымыздың қалбинде мәңги сақланып қала береді.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

ҚОНЫСБАЙ КАМАЛОВТЫҢ ДӨРЕТИҮШИЛИГІН ҮЙРЕНИҮДІҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРІ

К.Алламбергенов – филология илимлерінің докторы, профессор
Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Қ.А.Юсупов – филология илимлерінің кандидаты, доцент
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университети

Таянч сұзлар: стиль, метод, жанрлар, тил, публицистика.

Ключевые слова: стиль, метод, жанры, язык, публицистика.

Key words: style, method, writing, genres, language, publicists.

XX ғасырдың 60-80-жыллары қарақалпақ әдебиетінің илиминде ізертлеуді талап етіп тұрған теориялық мәселелер жүде көп еді. Солардың ішінде, жазыушылардың жеке дөретіушілігін, әдеби жанрларды, көркем методты ізертлеу әдебиетінің илиминдегі ең әхмийетлі машқалалардан есапланды. Бул машқалаларды ізертлеуде белгили алымлар М.Нурмухамедов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, А.Пахратдинов, К.Мәмбетов, Қ.Камалов, А.Пирназаров, С.Бахадырова хәм тағы басқалар өз үлеслерін қосты. Әсиресе, усы мәселелер бойынша алым хәм сыншы Қ.Камаловтың бир неше илимий ізертлеу жұмыстары, сын мақалалары хәм методикалық мийнетлери баспадан жарық көрди. Белгили алымның илимий дөретіушілігі бойынша С.Ахметов, М.Нурмухамедов, Қ.Мақсетов хәм тағы басқа илимпазлар тәрәпинен жоқары баға берилди. Илимпаз Қ.Камалов миллий әдебиетімізды тереңнен ізертлеп, повесть жанрының пайда болуы хәм қәлиплесіу мәселелеріне байланыссы «Қарақалпақ повести» («Жанрдың эволюциясы», Нөкіс, 1978) атамасындағы монографиясын, әдебиеттің гейпара мәселелери бойынша «Кәрұан басы» (Нөкіс, 1983) деген илимий теориялық мақалалар топламын, Қарақалпақ әдебиетінде методлардың пайда болуы, дөрәуи хәм қәлиплесіуіне байланыссы «Қарақалпақ әдебиетінде көркем методтың эволюциясы» (Нөкіс, 1988) атамасындағы монографиясы, әдеби критикалық мақалалар жыйнағы бойынша «Дала бүркіті» (Нөкіс, 1990) деген илимий мийнетін баспада жәриялады. Усылардың ішінде, қарақалпақ әдебиетінің илими тарихында салмақты орынды ийелейтуғын илимий мийнети - бул «Қарақалпақ әдебиетінде көркем методтың эволюциясы» деген монографиялық жұмысы болып, онда көркем методтың ишкі факторы, пайда болуы хәм қәлиплесіуі, раўажланыу мәселелери қарақалпақ әдебиеті бойынша тутас ізертленген. Монография композициялық жақтан шебер қурылған, бапларға хәм бөлімлерге дурыс бөлінген. Бул мийнеттің баспадан шығуы үшін профессор С.Ахметов, Қ.Мақсетов, А.Пахратдинов хәм С.Ниетуллаевлар сын пикирлерін билдирген. Кирисіу бөлімінде көркем методты ізертлеудің тийкарғы мақсети хәм ұазыйпалары, илимий жаңалығы, көркем метод бойынша ізертленген илимий мийнетлерден силтемелер алып, теориялық пикирлерін раўажландырған. Мәселен, Н.Жапақов [1], Қ.Камалов [2] хәм С.Бахадыровлардың [3] илимий мийнетлери баспадан шықты. Бирак, бул мийнетлерде қарақалпақ фольклоры хәм революцияға шекемги қарақалпақ әдебиетінде көркем метод мәселелери илимий теориялық жақтан толық ізертленіп шешимін таппаған. Сонлықтан, Қ.Камалов көркем метод мәселесін докторлық жұмыс ретінде ізертлеп, қарақалпақ әдебиетінде көркем метод эволюциясын толық хәм тутас ізертлеп белгили бир шешімге келген еді. Көркем метод деген не? Бул мәселе бойынша белгили илимпазлар Л.И.Тимофеев, В.Д.Сквозников, И.Султанлардың илимий мийнетлерінен силтемелер алып, пикирлерін әдеуір раўажландырып, олардың көркем методқа болған көзқарастары хәр қыйлы билдирілген. Көркем метод хәққінде сорауға Л.И.Тимофеев «Көркем метод...- творчествоның белгили тарихый өзгешелигіне байланыссы түсиник, ол жазыушылардың өмир кубылыс, таңлау хәм бақлау принциптерінің өзи дегенди аңлатады» - деп жуауап

берсе, И.Султан «метод-көркем өмирди дөретіушінің таңлаған хәқыйқатлыққа творчестволық қатнасының улыуа творчестволық принципі яғный көркем шығармада турмыс хәқыйқатлығын қатты сәулендіріу принципі» - деген пикирлери келтирилген [4].

Жұмыстың биринши бабында «Революцияға шекемги қарақалпақ фольклорында өмир шынлығының сәулетленіуі» деген мәселе бойынша пикирлер айтылған. Өз пикирлерін теориялық хәм илимий жақтан байытуға белгили илимпазлар В.Е.Гусев, Н.Дәуқараев, Р.Бердибаев (қазақ илимпазы), В.М.Жирмунский хәм тағы басқа алымлардың фольклор хәм жазба әдебиетте ізертленген мийнетлерінен орынлы силтемелер келтирип өткен. Фольклорды арнаулы ізертлеуші илимпаз Б.Е.Гусев фольклордың барлық жанрлары, қосықлар, мифлер, ертекерлер, аңыз сөзлер, әсаналар, жұмбақтар, бәдик, гүлапсан хәм қахарманлық дәстанлардың дәслепки формалары пайда болғанлығын атап өтсе, илимпаз бул пикирлерге өз теориялық қатнасын билдирип өтеді. Усы мәселе бойынша дәслепки пикирлерди билдирген қарақалпақ әдебиеті тарихын биринши рет тутас ізертлеуші Н.Дәуқараевтың илимий көзқарастарын басшылыққа алған. Биринши бапта профессор Қ.Камалов қарақалпақ фольклорында көркем методтың тийкарғы дереклери бар екенлігін айта келип, «Қарақалпақ фольклорында таза бир көркем метод жоқ» [5] - деген орынлы пикирди билдиреди. Сонлықтан, қарақалпақ фольклорында мифологиялық, фантастикалық, романтикалық хәм реалисттик сәулетлеулер араласып келеді. «Қарақалпақ әдебиетінде көркем методтың эволюциясы» деген монографияның екінши бабы «Қарақалпақ әдебиетінде реализм методының пайда болуы хәм қәлиплесіуі» деп аталып, онда қарақалпақ әдебиетінің илиминде 60-80-жыллары қарақалпақ жазба әдебиетінің тарихы хәққінде жазылған илимий мийнетлерге шолуы исленип, өзинің жазба әдебиетте реализм методының пайда болуы хәққінде ізертлеу жұмысын алып барды. Бул мәселе хәққында М.Нурмухамедов [6], И.Сағыйтов [7], Ә.Насуруллаев [8], Х.Хамидов [9], К.Мәмбетов [10] хәм Н.Жапақовлардың [11] мийнетлеріне таллау жасап, XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ әдебиетінде реализм методының қәлиплесіуінің бир белгиси сыпатында тарихый темада шығармалар дөретіу дәстүрлерінің пайда болуы менен байланыссы болғандығын көрсетеді. Изертлеуші Қ.Камалов бул мәселелерди былайынша дәлиллеп береді: 1) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ поэзиясының үәкиллері халықтың социаллық-тарихый өмирін раўажланыуын реализм методы тийкарында көрсетіуі шығармаларда қахарманлардың типик образын дөретіу арқалы әмелге асырды. 2) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ поэзиясында қахарманлар образының типиклігі, биринши гезекте, шайырлардың образы арқалы көринеді. 3) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ жазба әдебиетінде реализм методының қәлиплесіуінің бир белгиси сыпатында авторлардың, жеке шайырлардың реал типик образларының пайда болуында көринеді. 4) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ шайырларының эпикалық шығармаларында халықтың тарихый тәғдири, социал-экономикалық өмири үшін типик жағдайлар, ұақыялар сәулетленіп, оларда типик қахарманлардың образлары дөретиледі. Солай етип, белгили алым Қ.Камалов бул мийнетінде көркем методтың қәлиплесіуі

сиюиниң усындай белгилерин көрсетип берген. Монографияның үшінши бабы «Қарақалпақ әдебиятында социалисттик реализм методының пайда болуы ғәм қәлиплесиі» деп аталып, онда Қ.Әўезов, С.Мәжитов, Қ.Ерманов, Ж.Аймурзаев, Н.Дәўқараев, Ә.Өтепов, М.Дәрибаев, А.Муўсаев, А.Дабылов, С.Нурымбетовлардың дәретіўшилиги бойынша илимий теориялық пикирлерин билдирген. Биз монографияның бул бабын таллаў бүгинги әдебияттаныў илиминиң табыслары менен бағалайтуғын болсақ, мақсетке муўапық болмайды. Өйткени, социалисттик реализм методы көркем әдебиятта 80-жыллардың ақырына шекем қолланылып, ғәрезсизлик дәўирден баслап әдебияттаныў илиминде өз күшин жойытты. Соған қарамастан алымның «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» деген мийнети-әдебияттаныў илиминде теориялық ғәм илимий жақтан бағалы монографиялық жұмыс.

Солай етип, алымның қарақалпақ әдебияттаныў илиминдеги үлкен жетискенликлериниң бири - қарақалпақ повестиниң пайда болуы, қәлиплесиі ғәм раўажланыўы усаған мәселени арнаўлы изертлеп, бириншилерден болып повесть жанрының қәсийетин теориялық ғәм илимий жақтан М.Дәрибаев, Ә.Шамуратов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Ә.Хожаниязов ғәм тағы басқалардың повестилери тийкарында ашып көрсетип, кандидатлық жұмысын табыслы жақлады. Екиншиден, Орта Азия ғәм Қазақстан халықлар әдебиятында аз изертленип атырған проблемалардың бири - бул көркем әдебияттың көркем метод эволюциясы болды. Усы мәселе бойынша Қ.Камалов үлкен илимий жаңалық ашып, көркем метод эволюциясының фольклор ғәм жазба әдебияттағы белгилерин толық изертлеп өз ўақтында докторлық жұмысын табыслы жақлады. Булардан басқа алымның «Кәрўан басы» илимий топламы 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрди. Бул kitapқа илимпаздың бир неше көлемли мақалалары, изертлеў жұмыслары киргизилген. Топламда «Сүүретлеўдиң мифологиялық- фантастикалық элементлеринен реализм методына», «Фольклор ғәм жазба әдебият», «Тарийхый темадағы шығармалардың қәлиплесиі жоллары», «Дәўир талабы ғәм әдебиятымызда тарийхый теманың сүүретлениўи», «Кәрўан басы», «Алымның жолы» (Әдебий сыпат), «Өмир ышқысында» усаған илимий мийнетлери ғәм теориялық сын пикирлери киргизилген. Хәр бир илимий мақалада белгили әдебий теориялық мәселелер изертленген.

Илимпаздың «Сүүретлеўдиң мифологиялық- фантастикалық элементлеринен реализм методына» мақаласында XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ аўызеки халық дәретпеси менен жазба әдебиятындағы көркем метод мәселеси қалай пайда болғанлығы изертленеди. Илимпаздың анықлаўынша: «Реализм методы халқымыздың жәмийетлик санасының көркем ойының жетилисиі менен бирге мифология-фантастикалық элементлерден реалисттик сүүретлеўди ийелеўге, оннан реализм методына өсип өткен.» [12] -деген жуўмаққа келген еди. Илимпаздың «Фольклор ғәм жазба әдебият» деген мақаласында реализмнің пайда болуында фольклордың әхмийети үлкен екенлиги фактлер менен дәлилленип өтилген. Фольклорлық шығармалардың текстлери әўладтан әўладқа өтип, өмир шынлығын сүүретлеўдиң, қахарман образын жасаўдың улыўма фольклорлық усулларын жетилистирсе, жазба әдебияттың ўәкиллери дәретіўшилигинде өмир шынлығын сүүретлеў, қахарман образын жасаў ғәм шығарманың көркем формасын белгилеўдеги жеке шайырлық шеберликлерин ашып көрсетеди. Оның илимий пикирлери, теориялық ойлары бүгинги ғәрезсизлик дәўириндеги әдебияттаныў илимий тарийхы ушын да әхмийетин жойытпады. Алымның

илимий мақалалары теориялық жақтан салмақлы ғәм терең ойда жазылған.

Бүгинги әдебияттаныў илиминде ғәм педагогика тараўында айтарлықтай үлкен өзгерислер болып атыр. Хәр қандай әдебияттың баҳаланыўы бул сыншыларға байланыслы. Сыншылар жетерли баҳа айта алмаса, сол жерде әдебий процессте раўажланбайды. Усы көзқарастан Қ.Камалов 80-90-жыллары әдебият теориясы, сыны ғәм оқыту методикасы бойынша бир неше илимий мақалаларын жазды. Жоқарыда таллап өткенимиздей, еки монографиясы әдебияттаныў илиминиң раўажланыўына үлкен тәсир жасаған болса, оның жазған мектеп, жоқары оқыў орындары ушын арналған сабақлықлары да еlege шекем өзиниң әхмийетин жойытпады.

Белгили методист алым Қ. Камалов улыўма билим беретугын орта мектеп ушын әдебият бағдарламаларын бир неше мәрте қайта ислеп шықты [13]. Әдебият бағдарламасы мектеплер ушын сапалы ғәм методикалық талаптарға муўапық исленген. Бул бағдарламадағы айырым методикалық мәселелерди бүгинги дүзиліп атырған бағдарлама ушын басшылыққа алады. Қ.Камалов, С.Ахметов, З.Айжановлардың дүзген әдебият бағдарламасы («Билим», 1991) тийкарынан түсиник хат, бағдарлама бөлимлери (5-11-классларға материаллардың бөлистирилиўи), класстан тыс оқыў ушын әдебиятлар дизими, оқыўшылардың әдебияттан алған билими ғәм көнликпелерин баҳалаў усаған бөлимлерге ажыратылған. «Түсиник хат» деген бөлимде бағдарламада берилген материалларды методикалық жақтан үйрениў усуллары көрсетилген. Бағдарламаның түсиник хатында: «Әдебият жасларды өмир ушын әдебиятлар дизими, оқыўшылардың әстетикалық кураллардың бири. Оқыўшылардың ой- өрисин өсириўде, олардың жазба ғәм аўызша сөз байлығын, саўатлылығын раўажландырыўда әдебият пәниниң ўазыйпалары үлкен» [14] деген методикалық пикирлер еlege шекем өз қәдирине, баҳасына ийе.

Белгили әдебиятшы Қоңысбай Камаловтың «Дала бүркити» деген әдебий критикалық мақалалар жыйнағы 1990-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан 2000 данада басылып шыққан еди. Бул топлам негизинен үш бөлимнен турады. I бөлимге «Бүгинги проза ғәм унамлы қахарман проблемасы», «Бүгинги поэзия ғәм дәўир талабы», «Шығарма мәңгилік болсын» деген ойлар ғәм болжаўлар бағдарында жазылған теориялық мақалалары киргизилген. II бөлим «Гейпара сөз шеберлери ҳаққында» деп аталып, оған «Жүреги партияға ғәм халқымызға берилген жазыўшы», «Дала бүркити», «Интернационалист алым», «Н.Дәўқараевтың көркем шығармалары», «Машақатлы излениўлерден кейин», «Қарақалпақ әдебияттаныўшылық белгили ўәкили», «Дәўир талабы менен бирге» деген проблемалық мақалалары киргизилген. III бөлим «Рецензиялар» деп аталып, бунда «Мәргия», «Әдебияттаныў илимине қосылған жаңа үлес», «Баҳалы изертлеў», «Зәрүрли қоллалба», «Тарийх-бүгин халық хызметинде», «Тиллеринен дүр шашса...», «Шийкилик кимде жоқ», «Поэзияға терең пикир ғәм жаңа ойлар керек», «Көркем әдебиятты шебер оқытайық», «Көркем әдебияттың тили ҳаққында», «Кишкене соқпақтан үлкен гүзарға», «Дүнья әдебияттың данышпан ўәкили», «Ким сүйип тыңламас дуўтар намасын...», «Талантлы илимпаз, атаклы устаз», «Алатаўдың сәўир самалы есип тур», «Манас» елинде», «Дыққат ғәм итибар керек», «Кимди саўатлы деймиз», «Көркем сөздиң қүдиретли устасы», «Адамгершилигим-арым-намысым», «Идеал шайырлар да, қахарманлар да керек», «Қарақалпақ фольклористикасының үлкен ўәкили» деген сын мақалалары орын алған. Қоңысбай Камаловтың хәр бир мақаласы белгили бир проблемаға қурылғанлығы менен өзгешеленип турады. Оның «Бүгинги поэзия ғәм дәўир талабы» де-

ген шолыў мақаласы 1983-жыллар поэзиясындағы жетискенлик хám кемшиликлерине арналған. Оның «Шығарма мәңгилік болсын...» деген шолыў мақаласында 1984-жылдағы қарақалпақ прозасының жетискенликлери хám табыслары туўралы пикирлер айтылған. XX әсирдеги қазақ әдебиятының бийик шокқысы М. Әуезовтың өмири хám дөретиўшилигине арнап «Дала бүркити» деген портретлик мақаласын арнады. Және де илимпаздың «Машақатлы излениўшиликлерден кейин» деген мақаласында 50-жылларынан баслап драматургия тараўында үлес қосып киятырған драматурглердің бири Пирлепес Тилегеновтың дөретиўшилигине байланыслы сын пикирлери билдирилген. Жазыўшының «Әмиў қахарманлары», «Даўылпазлар», «Көлеңке», «Инсан тәғдири» хám тағы басқа драмаларына филологиялық таллаў ислеген. Хәр бир драмасының сюжети, образ жасаў мәселелерине үлкен дыққат аўдарып, ондағы жетискенликлерге тоқтап өткен. Солай етип, П.Тилегеновтың драматургия тараўына қосқан үлесин дурыс ашып көрсеткен.

Қарақалпақ әдебиаттаныў илими тарийхында гирейли орны бар алымлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Әуезов, О.Кожуров, И.Сағытовлардың қарақалпақ әдебиаттаныў илими тарийхына, пән сыпатында системаластырыў ислерине, әдебиятымыздың тийкары мәселелерин раўажландырыўға қосқан үлеслери хаққында әҳмийетли теориялық сын пикирлер билдирип хám олардың илимий мийнетлерин дурыс баҳалады.

Хақыйқатында да, Қонысбай Камалов 70-80-жыллары илимий мақалаларды өнимли жазды. Оның жазған мақалалары бир-бириниң мазмундан қайталамайды. Көпшилик мақалалары рецензиядан ибарат. Белгили алым әдебиаттаныў илиминде болып атырған хәр бир әдебий процесске, жаңалықларға дыққат пенен карап, хәр бир жаңалықты, жетискенликлерди ўақтында жеткере алды. Оның «Әдебиаттаныў илимине қосылған жаңа үлесі» деген рецензиясы Өзбекстан Илимлер академиясының «Фан» баспасы рус тилинде басып шығарған «Қарақалпақ совет әдебиятының тарийхы» атлы китаптың жетискенликлерине арналды. Илимпаз «Баҳалы изертлеў» сын мақаласында әдебиатшы Ж.Нарымбетовтың «Қарақалпақ романы» деген монографиясына сын билдирип, мийнеттиң бөлимлерине терең таллаў ислеген. Сондай-ақ, ол «Қарақалпақ романы» монографиясы әдебиаттаныў илиминдеги табыслардың бири деп жоқары баҳа берген. Алымның «Зәрурли қолланба» рецензиясында С. Ахметовтың «Әдебиаттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги» атлы мийнети бойынша сын пикирлер билдирилген. Сыншы Қ.Камаловтың хәр бир сын мақаласы ықшам хám түсиникли жазылған. Оның рецензияларында теориялық хám илимий пикирлер тығыз жәмленген. Қалеген көркем шығарма, илимий мийнет, жазыўшы дөретиўшилиги бойынша жазылған сын пикирлери белгили теориялық жуўмаққа келип, әдебиаттаныў илиминиң

тарийхында қайталанбас сыншы-әдебиатшы екенлигин көрсетип тур. Сонлықтан профессор Қ.Камаловтың жазған рецензиялары бүгинги күн талабына да толық жуўап береді. Илимпаздың «Тарийх-бүгин халық хызметинде» деген рецензиясы Өзбекстан Қахарманы, жазыўшы Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясына арнап жазылып, онда жазыўшының романындағы сюжет қурыў, образ жасаўдағы шеберликлери ашып көрсетилген. Сыншы «Қарақалпақ дәстаны» дөретпесине жоқары баҳа берип, романдағы қахарман образлары тарийх пенен байланыслы шебер сүүретленгенлигин айтып өтеді.

Белгили сыншы Қ.Камалов «Шийкилик кимде жоқ» рецензиясы тәсирли жазылған илимий мақалалардың бири. Бул мақалада жазыўшы О.Әбдирахмановтың «Босаға» романы әдеўир талланып, оған сын пикирлер айтылған. Алымның бул рецензиясы бүгинги әдебиаттаныў илиминде де өзиниң теориялық пикирлери менен баҳалы. Соның менен бирге, 1985-жыллардағы поэзияның жетискенликлери хаққында «Поэзияға терең пикир хám жаңа ойлар керек» мақаласы, қарақалпақ әдебиатын оқытыў мәселелерине байланыслы «Көркем әдебиатты шебер оқытайық» рецензиясы, әдебиаттаныў илиминде көркем шығарма тили бойынша жазылған мақалалары әдеўир тәсирли хám эстетикалық таллауларға муўапық жазылған. «Көркем әдебиаттың тили хаққында» жазылған сын мақаласында белгили алымлар В.В.Виноградов, Л.И.Тимофеев, З.Қабдолов, И.Султанның теориялық пикирлерин басшылыққа алып, көркем шығарманың тили хаққында теориялық ойларын байытқан. Мақаланың теориялық хám илимий әҳмийети ғәрезсизлик дәўирдеги әдебиаттаныў илиминде елеге шекем қунын жойытпады. Булардан басқа «Дыққат хám итибар керек», «Көркем сөздин күдиретли устасы», «Идеал шайырлар да, қахарманлар да керек» деген сын мақалалары әдебиаттаныў илиминдеги теориялық мәселелерге хám әҳмийетли машқалаларға қаратылған. Усылайынша алымның «Дала бүркити» илимий теориялық хám сын мақалалар топламы ғәрезсизлик дәўирде әдебиаттаныў илими менен шуғылланыўшы жас әдебиатшылар ушын теориялық хám методикалық жактан үлкен әҳмийетке ийе.

Улыўмаластырып айтқанда, әдебиаттаныў илимине салмақлы үлес қосып кеткен алымлардың бири филология илимлериниң докторы, профессор Қонысбай Камаловтың «Қарақалпақ повести», «Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы», «Дала бүркити», «Кәрўан басы» усаған мийнетлери бүгинги әдебиаттаныў илими ушын да керекли деп есаплаймыз. Болажақ алымлар, үлкен илимий хызметкер-излениўшилер, магистрантлар, студентлер ушын бул мийнетлер жүдә баҳалы. Өйткени, олар өзлериниң илимий мийнетлеринде алымның изертлеў жумысларынан силтемелер алып, теориялық билимлерин хám пикирлерин жетилистирип барады.

Әдебиатлар

1. Жапақов Н. Революцияға шекемги Қарақалпақ әдебиатында реализм мәселелеси. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
- 2..Мақсетов Қ. «Қарақалпақ фольклорының көркем метод мәселесине. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
3. Бахадырова С.Және де изертлениўи керек проблема. //«Әмиўдәрйя» 1981, №8-сан.
4. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 6-б.
5. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 58-б.
6. Нурмухамедов М.К. Қарақалпақ жазба әдебиатының дереклери хаққында. // «Әмиўдәрйя» 1968, № 6, 106-б.
7. Сағытов И. Әдебиат тарийхын қайсы дәўирден баслаў керек? //«Әмиўдәрйя» 1968. № 11.
8. Насуруллаев Ә. Халқымыздың тарийхый - әдебий мийрасы хám байланыс мәселелери. // «Әмиўдәрйя» 1973. № 6.
9. Хамидов Х. «Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
10. Мамбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебиаты. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1976.
11. Жапақов Н.Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиатында реализм мәселесине. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
12. Камалов Қ. Кәрўан басы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 44-б.
13. Улыўма билим беретугын орта мектеп программалары. Әдебий. (V-XI класслар ушын). –Нөкис: «Билим», 1991, 1995, 1998..
14. Улыўма билим беретугын орта мектеп программалары. Әдебий. (V-XI класслар ушын). - Нөкис: «Билим», 1991. 3-б.

Маколада филология фанлари доктори, профессор Қ.Камаловнинг илмий-тадқиқот ишлари кўриб чиқилган.

В статье рассматриваются научно-исследовательские работы доктора филологических наук, профессора Қ.Камалова.

In the article research works of the Doctor of the philological sciences, professor Q.Kamalov.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕҮ МӘСЕЛЕЛЕРИ

М.Д.Бекбергенова - филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: типология, типологик алоқалар, асарлар, жанр, сюжет, образ.

Ключевые слова: типология, типологические связи, произведения, жанр, сюжет, образ.

Key words: typology, typological connections, works, genre, plot, image

Әдебиеттаныў илиминде типологиялық байланыслар, генетикалық хәм әдебий байланыслар деп ата-латуғын машқалалар бар. Типологиялық байланыслар бул әдебий кубылыслар арасындағы (шығармалар, жазыўшылардың улыўма стили, әдебий ағымлар хәм бағдарлар) пүтин бир дәўир әдебиетлар арасындағы объектив байланыслар, жақынлық түсиниледи.

Типологиялық жақынлық жәмийеттиң раўажланыў басқышларындағы уқсаслық жағдайларға байланыслы болады. Бирақ жазыўшылардың өзлери ушын бул типологиялық уқсаслықлар олардың дәретиўшилигинен бийгәрез болады. Типологиялық байланысларды генетикалық байланыслардан айырып билиў керек. Мәселен, романтизм методы аркалы реализмның қәлиплесиўи, я болмаса контакт байланыслар – Байрон, Пушкин, И.Юсупов.

Типологиялық байланысларды анықлаў қандай мақсетте болады? Социал – тарийхый жағдайлардан келип шыққан әдебиеттиң раўажланыў нызамлылықларын үйрениў ушын керек, изертлеў ушын. Себеби, жақын социаллық – тарийхый хәм идеологиялық жағдайларда бир-бирине жақын жазыўшылар дәретиўшилигиниң түрлерин хәм типлерин туўдырады. Олар әдебий бағдарларды хәм ағымларды пайда етеди.

«Типология» түсиниги XVIII әсирден баслап қәлиплеседи. Бирақ, әдебиеттаныў илиминде бул термин ол уақытта пайдаланылмады. Әдебиет ҳаққындағы илиминде компаративистлик бағдар салыстырмалы тарийхый типологиялық байланысларды изертлеген. Д.Денлон, Бекрей, Александр Веселовский, Либрехт, Келлер, Кирпичников, Алексей Веселовский салыстырмалы тарийхый типология машқаласы менен шуғылланған.

Көркем типология мәселелери Г.Гуковский, Б.Жирмунский, В.Пропп, А.Смирнов, А.Скафтымов, Н.Конрадлардың мийнетлеринде изертленген. Типологиялық байланысларды изертлеўдиң тийкаргы қағыйдалары:

1. Типологиялық жақынлықлардың тарийхый шара-ятлардан келип шығыўын есапқа алыў.

2. Әдебиеттиң тутас кубылыслары арасындағы типологиялық байланысларды анықлаў.

3. Миллий әдебиетлар арасындағы өз ара типологиялық қатнасты анықлаў.

Типология деген термин затлардың яки кубылыслардың хәр түрли типлер арасындағы қатнасты көрсететуғын классификация деген мазмунды билдиреди. Бул өз ара типологиялық байланысларды изертлеў, әсиресе, әдебий методларды үйрениўде жемисли болды. Мәселен дүнья әдебиаты тарийхында реализм методының раўажланыў характери – Ояныў дәўириниң реализми, ағартыўшылық дәўири реализм, критикалық реализм хәм олардың хәр қайсысының ишинде бир неше ағымларға бөлиниўи.

Эпос жанрының раўажланыўында типологиялық машқала әдебиеттаныў илиминде хәр қыйлы пикирлерди пайда етти.

«Эпос» деген термин грек тилинен алынған хәм қахарманлық ҳаққындағы сөз деген мәнисти аңлатады. Әдебиет теориясы сабақлығының авторы Л.И.Тимофеев эпос терминиң еки мәниси бар дейди. Биринши – тарийхый әдебий мәнисинде эпос деп халық поэмаларын хәм ертеклерин атайды (антик дәўириндеги эпос, орыс халық эпосы хәм т.б.). Екинши – теориялық мәнисинде эпос деп жанрды айтады, оның тийкаргы белгиси-инсан характерлериниң кең түрде сүүретлениўи. Эпос баянлаўшы жанр, деп белгилейди Тимофеев. Адамның турмыслық жолы баянланады, ол қатнаскан ўақыялар сүүретленеди, оның ислеген ислери адамлар менен қатнасы хәм т.б. Баянлаўшы жанр қарақалпақ аўыз еки әдебиатында әйемги заманлардан бери қәлиплесип киятырған. Қарақалпақ халық дәстанлары «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» хәм т.б. баянлаўшы жанрдың бизиң аўыз еки әдебиатымызда ертеден пайда болғанын дәлиллейди. Аўкам дәўириндеги әдебиеттаныў илиминде қарақалпақ әдебиатының эпикалық жанры, яғный, проза кеш раўажланған деп айтылып келди. Соның ушын да, қарақалпақ миллий әдебиаты ҳаққында жазған илимпазлар З.С.Кедрина, З.Османова, В.Оскоцкий хәм т.б. қарақалпақ әдебиатын младописьменная литература (жазба әдебиаты кеш раўажланған) деп баҳалады.

Баянлаўшы жанр я болмаса эпикалық жанр қарақалпақ классикалық жазба әдебиатында да болған, буған мысал ретинде Жийен жыраўдың «Посқан ел», Әжинияздың «Бозатаў», Бердақтың дәстанлық шығармаларын атап өтиўге болады. Демек, эпикалық жанрдың тийкары қарақалпақ аўызеки хәм классикалық жазба әдебиатында дәстүр болған. Бирақ эпикалық жанрдың формалары – гүрриң, повесть, роман қарақалпақ әдебиатының XX әсирдиң 30-жылларынан баслап баспадан шығады. Егер де эпикалық жанр қарақалпақ әдебиатының ерте дәўирлерден баслаған миллий дәстүри болса, оның формалық түрлериниң дереклерин изертлеў – бул әдебиеттаныў илиминдеги типологияның машқаласы екенин белгилейди.

Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде гүрриңниң, повестьтиң, романның пайда болыўы, қәлиплесиўи, раўажланыўы М.К.Нурмухаммедов, Қ.Султанов, Ж.Нарымбетов, Қ.Камалов, С.Баҳадырованың илимий мийнетлеринде кең түрде изертленди. Ал, қарақалпақ эпикалық жанрының генетикалық хәм типологиялық байланыслары ҳәзирги күнги әдебиеттаныў илиминиң толық изертленбеген машқаласының бири болып табылады.

Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Халық жазыўшысы Т.Қайыпбергенов XX әсир қарақалпақ әдебиатында жетекши жазыўшы, қарақалпақ прозасын тереңлестирип, кеңейтип раўажландырған, эпикалық жанрдың хәр қыйлы формаларын дәреткен көркем сөз шебери. Жазыўшының қарақалпақ прозасында ең дәслепки адымы болып есапланған 1961-жылы баспадан шыққан «Блокнот сөйлейди» гүрриңлер топламы. Бул толамға «Алжасықтың ақыры», «Арза»,

«Тракторшы», «Жолдағы жәнжел», «Исиң сөзиндей емес» хәм т.б. гүрриңлери киреди [1].

Жазыўшы ана әдебиятының миллий дәстүрлеринин тийкарында өз шығармаларын дөретеди. Қарақалпақ халқының ерте дәуірлерден баслап пайда болып қәлиплескен, раўажланған халық аўызеки дөретиўшилигинде эпикалық баянлаўшы жанр қәлиплесип келген. Олар жырлар, толғаўлар, әпсаналар, рәўиятлар, ертеклер, дәстанлар миллий жазба әдебиятының эпикалық жанрының раўажланыўына тийкар салды.

«Тарийхый-әдебий мәнисинде эпос деп халық поэмаларын хәм ертеклерин атайды. Теориялық мәнисинде эпос деген бул жанр, оның тийкарғы белгиси адам характерлериниң кең түрде ашылып сүўретлениўи», -деп белгилейди, әдебиятшы алым Л.И.Тимофеев [5:357].

Эпикалық жанрдың тарийхый-әдебий раўажланыў жолы жәхән әдебияты тарийхында аты белгили Эзоптың тымсалларынан басланады. Оның тымсалларының көпшилиги тәрбиялық әхмийетке ийе. Мәселен, Эзоптың «Хайўанлар хәм чума» атлы тымсалы белгили. Бул тымсалда үлкен жаўызлықлар мойынланбай, кишкене қылмысы ушын ешектиң жазаға тартылғаны сөз етиледі [4:472].

Көркем әдебиятта инсан характериниң ашылыўы турмыс жөнелисиниң сүўретлениў типлерине қарай үш формаға бөлинеди. Олар: киши, орта хәм үлкен форма деп бөлинеди. Булар: гүрриң, повесть, роман. Жанрлық формалардың пайда болыўы хәм қәлиплесийиниң өз алдына тарийхы хәм классификациялық белгилери бар. Эпостың тийкарғы белгиси: ол баянлаўшы жанр. Адамның өмирлик жолы, оның ис-хәрекетлери, ишки кеширмелери, жәмийетте жасайтуғын басқа адамлар менен қарым-қатнасы, ол қатнасқан ўақыялар баян етиледі. Баянлаўшы жанрдың дәстүри аўызеки әдебиятта пайда болған. Қарақалпақ халқының тарийхый жырларында, әпсана-аңызларда, толғаўларда ўақыялар баян етиледі. Көпшилик жағдайда эпикалық жанрдың бул формаларында қахарманлық ўақыялар сөз етиледі.

«Толғаўлар қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелериниң белгили бир жанры. Толғаўлар түркий халықлардың көркем аўызеки дөретпелеринде өз алдына жанр болып қәлиплескен.» [2:218].

Көркем әдебияттың раўажланыў тарийхында уқсас жанрлар болады, бирақ хәр бир дәуірдиң өзиниң өзгешелиги тийкарында жанрлардың мазмуны хәм характери өзгерип барады. XX әсир қарақалпақ әдебиятында проза жанрының пайда болыўына хәм

қәлиплесийине үлес қосқан жазыўшы С.Мажитов. Оның «Еки пазна», «Дослық», «Мийрас» хәм т.б. гүрриңлеринде әдеп-икрамлық мәселеси, тәрбия темасы сөз етиледі [3].

С.Мажитовтың гүрриңлериндеги тәрбиялық мәселелерди сөз етиў дәстүри Т.Қайыпбергеновтың дәслепки гүрриңлеринде мийраслылық форманың раўажланыў сыпатында көринеди. Мәселен, С.Мажитовтың «Мийрас» гүрриңинде бир үйдиң еки улы хәккында сөз етиледі. Үлкен баласы әкесинен қалған байлыққа исенип қалады. Генже баласы әке мийрасынан үмит етпей, өз мийнети менен турмыстан орын алады. Бул гүрриңдеги тийкарғы идея мийнет пенен өмирде өз бахтына ерисиў.

Т.Қайыпбергеновтың «Исиң сөзиндей емес» гүрриңинде Төребай жасы үлкенлерди хұрметлеў хәккында мектепте класс мәжилисинде дурыс сөйлеген менен, турмыста автобуста болған ўақыяда өзиниң анасына орынды бериўди умытып кетеди [1:437-440].

Баянлаўшы жанрдың бул киши формасында инсанның өмирлик жолына характерли болған бир эпизод ғана сүўретленген. Ал, баянлаўшы жанрдың орта формасы болып есапланатуғын повесть формасында белгили бир дәуір, инсан өмириниң белгили бир басқышы бир қатар эпизодлар қамтылған халда инсан турмысы сүўретленеди. Көркем шығарма бул жәмийетлик турмыстың раўажланыў барысындағы белгили бир тарийхый мәўритлердиң сүўретлениўи болып табылады. Қарақалпақ прозасы тарийхында повесть эпикалық жанрдың орта формасы сыпатында XX әсирдың 30-жылларындағы М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири» дөретпеси менен басланады. Қарақалпақ повестиның буннан соңғы раўажланыў басқышы XX әсирдиң 60-70-жыллары менен белгиленеди. Қарақалпақ әдебиятының белгили жазыўшылары Ж.Аймурзаевтың «Жетимниң жүреги», Ш.Сейтовтың «Қашқын», «Көп еди кеткен тырнарлар», Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», С.Бахадырованың «Хаяллар», Г.Есемуратованың «Жийрен» хәм т.б. повестлери баянлаўшы жанрдың хәр қыйлы түрлерде раўажланыўын тапты. Соның ишинде, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повестлери қарақалпақ миллий прозасының тарийхында жаңа әдебий кубылыс болды хәм эпикалық баянлаўшы жанрының қарақалпақ әдебияты тарийхында жаңа көркем шығармалардың пайда болыўын белгиледи.

Әдебиятлар

1. Қайыпбергенов Т. Шығармалары. 5 томлық. 5 том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980.
2. Максетов Қ.. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. -Нөкис: «Билим», 1996.
3. Мажитов С. Шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
4. Все знаменитые сказки народов мира. –Москва: АСТ. 2014.
5. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. –Москва: «Просвещение», 1971.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қиёсий типологик тадқиқот масалалари сүз этилған. Типологик алоқалар хақида тушунчалар бериледи. Унда адабиётшунослиққа қиёсий - типологик алоқалар масалалари бүйича тадқиқотлар олиб борған олимлар - А.Н.Веселовский, Б.Жирмунский, Н.Конрад ва х.ларнинг илмий қарашлари ўрганилған. Қарақалпақ насридаги қиёсий–типологик тадқиқотларға танкидий фикрлар билдирилған. XX аср қарақалпақ насрининг типологик алоқалари тахлил қилинған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы сравнительно-типологического изучения литературы. Приводятся определения понятия «типологические связи». Дается обзор научных трудов по вопросам сравнительно-типологических связей академика А.Н. Веселовского, Б.Жирмунского, Н.Конрада и др. Анализируются исследования по проблеме сравнительно-типологических изучений в каракалпакской прозе. Изучаются вопросы типологических связей в каракалпакской прозе XX века.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of comparative typological study of literature. There are given definitions of concept «typological relationships». The author gives a review of scientific papers on the issues of comparative typological relations of academician A.N.Veselovsky, B. Zhirmunskiy, N. Konrad and others. There were analyzed the research works on the problem of comparative typological studies in Karakalpak prose. The questions of typological relations in Karakalpak prose of the twentieth century have been studied.

И.ЮСУПОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНДА ТЕҢЕҮЛЕР

Д.К.Ержанова - докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: қорақалпоқ тили, поэма, И.Юсупов, ұхшатиш, ифодалий воситалар, тасвир.

Ключевые слова: каракалпакский язык, поэмы, И.Юсупов, сравнение, выразительные средства, образ.

Key words: Karakalpak language, poem, I.Yusupov, simile, expressive means, image.

Ибрайым Юсуповтың исми көпшиликке кеңнен мәлим. Ол хәзирги қарақалпақ поэзиясының раўажлануына хәм оның жаңа шыңларға көтерилиўине үлкен үлес косты. Әсиресе, оның қарақалпақ поэзиясында поэма жанрын раўажландырыудағы хызмети айрықша. Шайырдың «Жолдас муғаллим», «Актрисаның ығбалы», «Акация гүллеген жерде», «Дала әрманлары», «Тумарис» хәм т.б. әжайып поэмалары китап оқыўшыларына кеңнен таныс. И.Юсуповтың бул шығармаларын оқып қарағанымызда өткир образлы, терең идеялы екенин көремиз. Ол хәр бир шығармасында сүүретленген ўақыяны, кубылысты оқыўшының ядында қалдыруы ушын образлы қатарлар менен шебер сүүретлеген.

Теңеўлер көркемлеў қуралларының бири сыпатында сөйлеўди, әсиресе, көркем әдебият тилин безеўде, сүүретлеўдиң анықлығын хәм образлылығын тәмийинлеўде пайдаланылады, олар арқалы предмет ямаса кубылыс өз ара салыстырылып, олардың биреўин екиншисине теңеў арқалы анықланады, түсиндириледі.

И.Юсуповтың поэмаларында теңеўлер бир қанша көп қолланылған. Мәселен, тилимиздеги *шынжырдай тутасқан, теңиздей көк, аспандай мөлдір, муздай деми, суўдай ағыў, шайдай айқасыў, қумырысқадай өриў, от тийгендей, шыбын шаққандай* теңеўлери шайырдың поэмаларында төмендегише қолланылған:

Шынжырдай тутасқан булардың жаны,

Көзи теңиздей көк, аспандай мөлдір,

Муздай деми менен моторды үрлеп

(«Дала әрманлары»).

Суўдай ақты әрмени шарап,

Еки дүнья *шайдай* айқасты,

Көк теңизде соғысқандай сен

(«Қарақарақалпақ хакқында сөз»).

Өрип *қумырысқадай* соқпақ, гүзарда

(«Актрисаның ығбалы»).

От тийгендей өршеленер,

Қардай жаўған сур жебелер,

Шыбын шаққандай оларға

(«Тумарис»).

Тилдеги хәр қандай сөз яки түсиникти тәсиршен, образлылық максетинде пайдалануы жазыўшының шеберлигине байланыслы болып келеди. Бул пикирдиң анық көриниси сыпатында шайырдың «Дала әрманлары» поэмасында толық көриўимиз мүмкин.

Күн мисли тандырға түскен бир қораз,

Лаўлап жанып барар қуўрақ *шақадай*,

Кирзовой етиклер *қуйған шойындай*,

Жүрис-жүрис емес, *мысал ойындай*.

Бул қатарларда шайыр теңеўлердиң мазмунын өткирлестірип беріў ушын, оған қарама-қарсы пикирлерди беріў арқалы ўақыя я кубылысты сызылған сүүреттей етип көз алдымызға келтирип берген. Бунда күнниң қатты ыссылығын тандырда қораздың шақадай жаныуына хәм етиклердиң де ыссы болғанлығынан оны кийген адамның келбети ойынға түскен формада екенлигин көрсетип берилген.

Шайырдың поэмаларында теңеўдиң формалық көрсеткиши сыпатында әдеттеги *-дай/-дей, -тай/-тей* аффикси, *киби, сыяқлы, яңлы, мисли* сөзлери менен бир қатарда *нағыз, қудды* сөзлерин қолланыў арқалы жекке авторлық теңеўлерди пайда еткен [1:78]. Мәселен,

Гә шайырдай диген бәйит гәўхарын,

Гә ашықтай мисли сағынған ярын

(«Ески фонтан ертеги»).

Тәғдир қаст еткендей *кирттай* қусына,

Қус байғустың *жарылғандай жүрегі*

(«Бүлбил уясы»).

Жылан баслы желмаялар,

Адам киби асылысты.

Ийип кетти *мисли булақ*

(«Тумарис»).

Мисли дигирманнан тири түскендей

(«Актрисаның ығбалы»).

Сөйлер Әбдираман *дәрйядай тасып*,

Аўзынан сөз емес, *мисли дүр* шашып

(«Актрисаның ығбалы»).

Орға түскен *аш бөри* яңлы,

Болыс, бийлер басы салбырап

(«Қарақалпақ хакқында сөз»).

Толқын қашар сулыў *әрманлар* яңлы

(«Дала әрманлары»).

Бул өтиригидиң *қудды ертектегидей*,

Айтып турғанлары *қудды ертекетей*

(«Мәңги булақ»).

Нағыз-нағыз дала поэзиясы! («Дала әрманлары»).

Нағыз ешкилер ғой қарасаң аңлап («Актрисаның ығбалы»).

Жаўдан қайтпайтуғын *нағыз нар* екен? («Жолдас муғаллим»).

Шайыр өз поэмаларында *мисли, мысал, мегзер, шелли, түүе* сөзлериниң жәрдеминде жасалған теңеўлерди орынлы қолланған. Мәселен,

Әмиў бойы егис жериң,

Жаўмағанда маңлай териң,

Мисли қашып қалған шерим,

Қуўраған қуў далаң еди.

Сен қосық жазасаң, сөзиң *мисли пал* («Актрисаның ығбалы»).

Мисли, мысалы сөзлери хәзирги қарақалпақ тилинде теңеўлерди жасауда кең қолланылады. Бул сөз көбинесе, жазба әдебий тилде ушырасады.

Мысалы сөзи қайсы поэзиялық шығармада келсе де, оның тийкары хызметі теңеўлерди жасау болып табылады.

Жаңа аўыл болса *мысал қаладай*,

Мен хәзир бир адасқан *ийт мысалы*

(«Жолдас муғаллим»).

Бул үш күн *мысалы* үш азаплы *жыл*,

Аўыр артиллерия *тобындай мысал*

(«Дала әрманлары»).

Адам қолы *гүл* ғой *мысал*,

Болдық *мысал келген аўып*

(«Акация гүллеген жерде»).

Болмағандай *хеш нәрсе мысал*,

Уйып қалған *булттай мысалы*,

Өмир деген *мысалы* бир түс

(«Қарақалпақ хакқында сөз»).

Көзди қамастырар *мысал жазғы күн*,

Өзи *мысал қуйын*, анасы – боран

(«Актрисаның ығбалы»).

Қоздай мысал ошақтағы («Мәмелек ой»).

-дай/-дей, -тай/-тей аффикси арқалы хәм *мисли, мысал, яңлы, киби* хәм т.б. көмекши сөзлер арқалы жасалған теңеўлер И.Юсуповтың «Дала әрманлары» поэмасында образлылық ушын көп қолланылған. Шайыр Үстирт кәнин ашыўға умтылған Мария атлы қызды былайынша тәриплеген:

Көзи *теңиздей* көк, *аспандай* мөлдір,

Кеўли *дәрйя* десең, минәсип еди,

Кәсибин жандай сүйген қыз еди бул бир,
Шексиз далаларға шын ашық еди.
Бул поэмада шайыр улыўма халықлық тилде қолла-
нылып жүрген теңеўлерди де орынлы пайдаланған:
Әйемги ертектей тек түсте қалып,
Аяўлы әрмандай жоғалар ўақытта,
Қолы жеткен асқар таўдай бахытқа.
Несин сүйер бул сырдаңдай даланың,
Деп мениң ышқымды қылма кустаны.
Жайындай туўылған асаў толқынлар.
Соның менен бирге, И.Юсупов өзінше баска да
жүдә образлы теңеўлерди таўып образлы қолланған.
Мәселен, суў излеп жүрген қыздың туфлилері хаққын-
да:

Туфлилер де жетим егиздей.

Поэмада яңлы, мысал, мисли, мегзер хэм т.б. сөзлер-
дің жәрдемінде жасалған теңеўлер де орынлы қолла-
нылған. Мәселен,

Жүрис жүрис емес, мысал отындай,
Арқаңда ес-түссиз жас геўде жатыр.
Бул күн мысалы ўш азаплы жол,
Қызған таба яңлы хәйирли дала.
Елпилдеп қуўарып аппақ маялыш,
Хәмде қыз өңинен түс яңлы.
Соңғы ўш күн өмир, өлим гүреси,
Толқын кашар сулыў әрманлар яңлы
(«Дала әрманлары»).

Қурық басқан бүлбилдің уясы яңлы
(«Бүлбил уясы»).

Бундай теңеўлер поэтикалық шығармаларда ай-
рықша күшке, образлылыққа ийе болады. Сонлықтан,
шайыр тәрәпинен қолланылған бул теңеўлер жүдә об-
разлы хәм тәсірли болып, олар шығармаларды оқыған
оқыўшыларға терең ой салады.

Шайыр қарақалпақ тилиндегі рәуиш жасаўшы –
ша/-ше қосымтасынан теңеўлерди жасаўда шеберлик
пенен пайдаланған.

Кийик минез үркеклигін,
Кийикше тик аяқларын

(«Тумарис»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде *усап*, *қусап* феиллери
арқалы теңеўлик мәни аңлатылады. Бундай жағдайда
бир предмет ямаса қубылыс басқасына анық бир белги-
ге көре емес, ал пүтинлиги, толығы менен уксатыл-
мақшы болады. Мәселен,

Қамшысын умытқан қонаққа усап
(«Мәңги булақ»).

О сен, шын мухаббет-жүрек хәмири,
Дарья қусап, тассаң күшиңе кирип
(«Актрисаның ығбалы»).

Шежиреши қусап гә ийип басын
(«Ески фонтан ертеги»).

Жалғыз жанған шамға қусап
(«Акация гүллеген жерде»).

Бул хәдийселер уғрас келмес ақылға,
Усап кетер бәлким ертеқ-нақылға
(«Бүлбил уясы»).

Қоян қусап көйленкеден үркпеңлер
(«Гилемши хаял хаққында хақыйқатлық»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде айырым ўақытларда
барабар сөзинің жәрдемінде теңеўлер жасалады. Бул
сөздің гәптеги хызметі салыстырылып отырған пред-
метлерди, ис-хәрекетлерди, қубылысларды бирин
екіншисине жақынластырыў арқалы олардың уксас-
лықтарын көрсетиўден ибарат [2:41].

Бәрин туттық, төрт баспашы жарадар,
Бизің менен келе алмады *барабар*
(«Жолдас муғаллим»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде теңеўлер көпшилиқ
жағдайда *дәл өзи* сөз дизбегинің жәрдемінде де жаса-
лады. Бундай теңеўлер жазба стильге қарағанда, аўызе-
ки сөйлеў стилинде көбірек ушырасады [3:216]. Мәсе-
лен,

Ал, жазда қуслардың шок сайраўында,
Оны еситпедим. Қайда жоғалған?
Бирақ бир муғаллим болды аўылда,
Бүлбилдің дәл өзи болып сайраған
(«Бүлбил уясы»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде *айнымаған* сөзи де
теңеў қурылмаларын дүзиўде қатнасады. Бул сөз жеке
турып та, *өзи* сөзи менен дизбеклесип келип те теңеў
жасай алады. Бундай уксатыўлар көркем шығармаға
көркем образлылық береді, яғный затлардың бир-
бирине дәл уксаслығын билдиреді.

Айнымаған өзи, ўай, ғарры шайтан
(«Актрисаның ығбалы»).

Журтты дуў күлдирип ысқырып сонда,
Айнымаған бүлбил болар еди ол
(«Бүлбил уясы»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде гейде *еслетиў*, *еслеў*
фейиллери арқалы да теңеўлер жасалады. Бундай
жағдайда теңеўлердегі предмет, қубылыс, ис-
хәрекетлерди бир-бирине жақынластырады, уксатады.

Еслеймен анамның қайғы-намасын,
Жоқлап урысқа кеткен үлкен баласын,
Еслеймен сол өмирзая жулдыздай,
Қанша айнардың сөнген шырасын.
Хәм еслеймен тыңлап оның намасын,
Бузылған уясын, ессиз анасын
(«Бүлбил уясы»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде теңеўлик мәни *бол*
фейили арқалы да жасалады. Бундай жағдайда атаў
сеплигиндегі сөзлер менен дизбеклесип келеді.

Буўдай теңизи болып ырғалар олар,
Алтай, Қазақстан далаларында,
Мунай – булақ болып бурқырар олар,
Түркмен шөли, Каспий жағаларында
(«Дала әрманлары»).

Бүлбил болып сайрап келтирип бабын.
Хәтте, бүлбил болып сайрап жиберди,
Бирақ жансыз жатыр көрсек аздаңда...
Ышқында бүлбил болып,
Сайрайын, ярым мениң
(«Бүлбил уясы»).

Айырым жағдайда теңеўлик көрсеткішлер қабатла-
сып қолланылған жағдайлар да ушырасады.

Қурбан жыртқыш андай түскен қамаққа,
Толқыр ойы усап мисли сынапқа
(«Жолдас муғаллим»).

Қараң, әне жазғы кештиң,
Айнымаған сүўретине!
Қоздай мысал ошақтағы
(«Мәмелек ой»).

Бул келтирилген мысаллардағы теңеўлердің
қабатласып келиўі арқалы шығармадағы сүўретленип
атырған ўақыя еле де анық баян етиледі.

Улыўма алғанда, И.Юсупов өз поэмаларында
теңеўлердің барлық лексикалық-көркемдік имканият-
ларын толық ашып бере алған, сондай-ақ үлкен сөз ше-
бери сыпатында дөреткен теңеўлері өзинің тәкирар-
ланбас хәм күшли образлылығы менен айрықша ажы-
ралып турады.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 78-б.
2. Нажимов П. Қарақалпақ тилинде теңеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.
3. Коньров Т. Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке. -Алма-Ата: «Мектеп», 1985.
4. Юсупова Б. И. Юсупов шығармалары тилинде келбетликтің стилистик хызметлери. –Тошкент: «Тафаккур қаноти», 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ шоири И.Юсупов поэмаларындағы ұхшатишларның ұзига хос құлланылышы, улардан шоирнің мохирона фойдаланышы тахлил қилинган. Шунингдек, унинг асарларининг хозирги қарақалпақ адабий тилининг ривожланышидағы ўрни ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается своеобразие использования стилистического приёма сравнения в поэмах каракалпакского народного поэта И.Юсупова, его мастерство в использовании сравнений. Изучается роль произведений поэта в развитии современного каракалпакского литературного языка.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using the stylistic device simile in the poems of the great People's poet I.Yusupov his skill in using simile. The author also studies the role of the poet's works in the development of the modern Karakalpak literary language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЭПОСЛАРЫНДА МИФЛИК СЮЖЕТЛИК МОТИВЛЕР

М.Есебаев - үлкен оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, мифология, сюжет, ёлмоғиз кампир, фольклор, образ, пайғамбар, жиров (хофиз), бахши.

Ключевые слова: эпос, миф, сюжет, колдунья, фольклор, образ, мотив, пророк, жирау, бахши (исполнитель народных эпосов на музыкальных инструментах кобыз и дутар).

Key words: epos, myth, plot, witch, folklore, image, motive, prophet, jirau, bahshi (a national performer of folk (eposes) by musical instruments: kobiz, dutar).

Көпшилик қарақалпақ эпосларының бахалы тәрепи олардың идеялық мазмұны менен бир қатарда көркем-лик шеберлигинің жоқары дәрежеде болыуы болып табылады. Көпшилик халық дәстанларында шығарманың көркемлик формасы оның идеялық мазмұнына сай келеді. Эпосларда сөз ететұғын халықлық, патриотизм идеялары, қахарманлардың батырлық, мәртлік іс-хәрекеттері, ишки ой-сезімлері, персонажлардың образлары, портреттері, хәр қыйлы тәбият көриністері хәм тағы басқалары күтә шеберлік пенен, жанлы образлар арқалы сүўретленеді. Сонлықтан да, халық эпосларының шығармалары оқыушыны, тыңлаушыны исендирип, қызықтырып еркисіз өзине тартады. Бул жерде ұллы критик В.Г.Белинскийдің көрсетпесин еске түсириў орынлы. «Хәр қандай көркем шығарманың ең баслы шәртілеринің бири идеяның форма менен хәм форманың идея менен үйлесимли муўапық келиўи хәм шығарманың оригиналлық бир тутас болып келиўи болып табылады.» [1].

Халық эпосының ең жақсы шығармалары В.Г.Белинский алға қойған усы тийкарғы шәртке жуўап береді. Халық эпосының стилинің тийкарғы өзгешелиги типлик нәрселердің индивидуаллық нәрселерге үстем болып келиўинде. Бундай типизацияның бағдарын дәстүр белгилеп береді. Халық эпосларындағы дәстүр күтә турақлы болады, ал гейде халықтың санасының раўажланыў дәрежесине, халық массаларының коллективлик тәжірибесине муўапық күтә әйемги ўақытлардан сақланып келеді.

Қарақалпақ халық эпосларында сюжетлик курлысында мотивлер бир-биреўине типологиялық жақтан жақын болыуы менен бирақ ўақыялар раўажлана келе олар басқаша түс алып мотивлердің мотивировкаланыўына алып келеді.

Қарақалпақ халық дәстанларының мазмұнында «ақлай куда болыў» мотиви дәстанларда ушырасады. Усы мотив «Алпамыс» дәстанында хәм «Ғәрип-ашық» дәстанларында көриўимізге болады. Мысалы,

Байбөри, Байсары деген еки теңлес бай болып, булар дүньяға келеді. Мереке сейил, ат шабысты қыздырып, екеўи кушақласып дос болды. Екеўинің алдына түскендей Байсында адам болмады, дүньяның қызығы менен екеўи бийперзент өтип баратыр еди. Бир неше жылдан соң Байбөри айтты: Байсары жора, арзым бар, жалғаншыдан бизлер бийперзент, бийнышан өтетұғын болдық.

Ашылар таўдың гиясы,
Жайылар байдың түйеси.
Бизлер өлсек, жора жан,
Себил қалған Байсының,
Ким болады ийеси?
Ендиги қалған өмірде,
Қудайдан нийет етейик!

- Сениң улың болса, мениң қызым болса, екеўмиз куда болайық, - деди. Сол жерде қарғы тағып, мал байлады. Ақлай куда болды. Бир неше күнлерден соң екеўинің қатыны да жүкли болады.

Жети күн жатты толғатып,
Ат басындай ұл туўды,
Атын қойды Алпамас.

Байсарының қызы болды, оның атын Гүлпаршын қойды, Байсары бай той берди, пәтия, тамашасын тарқатты. Байбөриге: - Қудам той бер! – десе, қатты сықмар киси еди: жаз келсе, «гүз беремен», гүз келсе, «жаз беремен» деп қудасын жети жыл алдап жүреді. Баллары жети жасына келеді, ойнап есин биледі. Байбөри бай ақыры той баслады. Байсарыдай қудасын тойына шақырады.

Сол күни мийман қәдесин де күтти, байлықтан көңлин қошлады. Сәске ўақытта Байбөри «тамаша болсын тойым» деп, ортаға көкпар, таслады, еки тәреп болып ылақ ойнады. Усы ылақ ойында Байсары көкпарды Байбөринің алдына әкеліп таслады хәм байрақ сорады қудасына байрақ бермеди, Байсары ылақты алып кашады, Байбөри неге тойымды буздың деп изинен жетип оны сабайды.

-Дүньясы курсын нетейин,
Маған өлим жақсыды,
Мен дүньядан өтейин,
Тайшыхан қалмақ журтына,
Таяғын жеп жүргенше,
Маған өлим жақсыды,
Тайшыхан қалмақ журтына,
Қызымды алып кашып,

Мен де көшип кетейин...» - [2] деп Байсары қудасына өкпелеп, қалмақ елине көшип кетеді.

Мине, дәстан сюжетиндеги «ақлай куда болыў» мотивинің бузылғанын көреміз хәм усы конфликт арқалы дәстанның ўақыясының раўажланыуы басланады, буны дәстанды атқарыушылар усы конфликтти жаратқан болыуы итимал, соның ушын да, тийкарғы мотивтин бузылыуына алып келеді. Байбөри менен Байсарының урысып қалыуы нәтижесинде дәстанда конфликт пайда болады.

Мәселен, профессор Қ.Камаловтың көрсеткеніндей. «Қарақалпақ қахарманлық хәм ашықлық дәстанларының хәммесинде де ўақыя менен қахарман хәрекеті белгилі бир реалистликтің этирапына раўажланады. «Алпамыс» дәстанында Байбөри менен Байсары ақлай куда болады. Кейин Байбөринің тойында еки куда жәнжеллеседи, Байбөриден таяқ жеген Байсары азапқа шыдай алмай Жийдели Байсын жерин таслап қалмақ елине көшеді. Мине, усы Байбөри менен Байсарының жәнжеллесиуинен эпостың конфликтти басланады.

Бул жерде сюжеттин тийкарына енген ўақыялар қахарманлар хәрекеті жүдә реаль. Бундай реаль турмы-

ста болыуы сөзсіз. Реаль конфликт өз драматизмнің этирапына реаль уақыялар менен реаль адамлардың характерин жәмлеп турады.» [3] – деп көрсетеді.

«Ғәрип-ашық» дәстанында «ақлай куда болыу» мотиви дәстан сюжетинен орын алып, бунда Патша ўәзирі менен ақлай куда болады. Мысалы,

- Ол кийік маған да дуўшакерлесип қалды, мен де хаялымның жүкли екенлиги ядыма түсіп тиймедім. Екеуимиздің де жүрегіміз бірдей екен. Кел «олай болатуған болса, балаларымызға екеуіміз пәтия оқыйық: егер, мениң улым болып, сениң қызың болса, қызыңды мениң улыма бер. Егер, сениң улың болса, мениң қызым болса, мен қызымды сениң улыңа берейін, - деди. «Хәркім сол сөзінен дөңсе, ол адам нәмәрт болсын»-десіп шәрт жасасыпты хәм патша бул хаққында тилинен тил хат жазып ўәзирге береді.

Бирнеше ўақлардан соң патшаның-қызы, Хәсен ўәзирдің улы болады. Патша қызына-«Шасәнем» деп ат қояды. Ызир:-мен бул журтқа ғәрип болып келдим, соның ушын да улымның атын – «Ғәрип» қояман,-депти. Жети күн удайына той берипти.» [4].

Дәстанда ақлай куда болыу улы менен қызына пәтия оқыйды хәм патша менен ўәзир куда болады. Усы мотив уақыяның раўажланыуы барысында бузылғанлығын көреміз. Мысалы, «Тап сол күні түнде Шаабаз хан менен оның хаялы ортасында Шасәнемді күйеуге беріу туұралы мәсләхәт болып өтті. Хаялы: - Патша, қызың ер жетти, оны кимге беріуге мәсләхәт етерсең? -деди. Патша: - Ғәрипке бермекшимен деди. Онда хаялы:

- Сонша той еткенің той – тамашасына қатнастың. Сен уялмай қызыңды өзіңнің жетимиңе беріп, оннан қандай қызық көрмекшисең? - дейди. Бул сөзлер патшаға қатты тәсир етті. Патша қызын Ғәрипке бермейтуғынлығын айтты.» [4].

Буны Ғәриптің анасы еситип, қапа болма балам Шасәнемді алып беремен – деп баласына тәселле айтады.

«Анасы патшаның алдына барып: - Хәй Шаабаз, ўәдеңе опа бар ма? – деди. – Патша, - не ўәде? - деди. Ғәриптің анасы: - Хәй Шахым Шасәнемді Ғәрипке бермек болып ўәде қылған едіңіз, енді екеуін қоспақ керек, балағат ўақтына жетти, - деди. Патша:

- Мен ўәде еткенім жоқпан - деди.

Ғәриптің анасы Шасәнемді Ғәрипке бағыш етип, мөр басып тилинен берген хатын шығарып береді. Сол мәхәлде патшаның қәхәрі келип, Ғәриптің анасын сол жерден қуып шығарып жибереді.» [4].

Дәстан сюжетиндеги Патша менен ўәзир арасындағы ақлай куда болыу мотиви усы жерден бузылады. Ғәрип пенен Шасәнем арасындағы ашықлық айралығы усы ўақыядан соң басланады хәм дәстан сюжети усы конфликт тийкарында раўажланып барады. Усы сюжет арқалы мотивировкаланыу кубылысы айқын көрінеді.

«Шәръяр» дәстанында Шахидарап патшаның 9 хаялы болады, бірақ қыздан я улдан нышан болмады. Патша перзентсізлик дағы қатты қыйнады.

«Патша турып ойлады, ат басындай сом жүрегі қанаға сыймай туұлады: «Дүньясы қурысын нетейін, жасым қырық беске келди. Тоққыз хаял алдым. Я улдан, я қыздан перзент нышан көре билмедім. Темирден хаса қолға алып, темирден геуіш кийіп хәзирети кәбаға хәжире болып кетейін», - деген бир қыял пайда болды. Елдің алды жатқаннан соң, от қызылы семген соң, алтын тахтан түседі. Перзентсізлик дағынан тажи-тахтын тәрк етип кетип баратырғанында, түн ишинде жайда шарқ ийрип отырған үш қыздың әңгемесін тыңлайды. Дәрхал изине қайтып, Томан атлы ўәзирин жиберіп, үш қызды да патша сарайына алдырады. Хан олардан түндегі ўәделерін сорайды. Еки қыздың ўәдеси пуш болып, оларды сарайдан шығарып

қуып жибереді. Үшінші қыз Гүлшара туұмаға мейил болады. Патша шикарға кетеді. Ханның 9 хаялы жаманлық етип, мәстан кемпирдің жәрдеминде Гүлшара туұған бир ул менен бир қызды хәуизге таслайды, оның орнына сениң туұғаның күшик пенен пышық деп Гүлшараның қойнына салады.» [5]. Усындай мотив Қазақ халық ертегі «Алтын айдар» ертегі менен ўақыяның басланыуы жағынан бир-бирине жүдә ұқсайды. Мысалы, ертеде бир хан болған екен. Оның еки қатыны болыпты, олар балалы болмапты. Сол ўақытта бул бай сапарға шығуға ойланып, қатынларына айтты: «Мен келгенше не илеп, не тауып қоясызлар? - депти. Сонда үлкен қатыны айтты: - «Мен сен келгенше алтыннан үй салдыраман,» - депти. Киши қатыны айтты: «Мен алтын айдарлы бир ул, бир қыз туұаман, баланың аты Алтын айдар болады,» - депти. Соннан соң хан сапарға кетипти.

Хан еки үш жыл жүріп қайтып келипти. Келсе үлкен қатыны үй салдырып қойған екен. Киши қатыны алтын айдарлы бир ул, бир қыз туұыпты. Бірақ, оны үлкен қатыны күнлеп бир сыйқыршы қатынға айттып, балаларын урлап алып қудыққа таслапты. Киши қатынға: «Сен күшик туұдың,» - депти. Хан келип, күшикті көріп, тоқал қатынды қуып жиберипти. Еки баланы жаңағы кемпир қудыққа салып жиберипти. Сонда қудайдың қудирети менен жәбирейил периште қус болып келип, аяғы менен көтеріп алып кетипти де, қаланың шетіндегі бир кемпирге әкелип берипти. Ол кемпирдің улы да қызы да жоқ екен.» [6]. «Шәръяр» дәстанының сюжетиндегі мотив пенен бірдей болып басланады. Шәръярда балларды хәуизге таслайды, ал «Алтын айдар» ертегінде еки баласын мәстан қудыққа таслайды оны жәбирейил периште қус болып келип еки баланы алып шығып қаланың сыртында бир кемпирге апарып береді хәм усы жерде ертеке пенен дәстан арасындағы мотиви басқаша түс алып кетіуі менен ўақыяның раўажланыу жолы өзгереді. Бул ертеке мотивінде тотемизм мифлерінің қолланылуын көреміз.

Қазақ халық ертекелерінде усындай мотивировкаланыу кубылысын көплеп ушыратыуымызға болады, яғнай, дәстан сюжетиндегі сол мотивтің басқаша мазмунын беріп ямаса басқаша түс алып кетіуі көрінеді. Усындай ертекелердің бири «Ақбилек қыз-Турғын бала» ертегінде мысал келтиреміз.

«Бул ўақытта батырлар жүрмекши болып, Бөгенді ертип, қырық бир батыр Едил Жайықтан келеді. Қырық бир батырдың ийті қаңқылдап, қуслары сыңқылдап, мәс, Бөген кетерінде елине: «Әйелім бала тапса, сүйінші сорап Ақ Жайыққа келерсең,» - деп тапсырады. Батыр мәз - мейрам болып жүре береді. Бөген кеткен соң, көп кешікпей, Ақборық толғатып бир ул, бир қыз туұады. Улының атын Турған, қызының атын Ақбилек қояды. Буны Қаникей, Тынкей күндеслері еситип, Ақборыққа ақ айыудың мурнын, терисін ийіскелетіп талдырып таслап, еки баланың орнына еки иттің күшигін салып, мәстан кемпирді шақырып алып, еки баланың екеуінде жоқ ет деп, еки қоржын бас тилла береді. Бул сөзді кемпир еситкен соң, қолына темир таяқ алып, аяғына темир етик кийіп еки баланы арқалап жүріп кете береді. Темир таяқтан тебендей, темир етиктен теңгедей қалғанда, еки баланы батпақтың шөліндегі, жолаушының жолындағы сексен күнлік шөлде жатқан қырық қулаш шыңырыуға қудыққа салып, кемпир кейін қайтты.

Бул ўақытта батыр елден хабар болмады деп, асып-сасып, қус салып, ийт жүгіриуге көңлінің хошы келмей жүрген гези еді. Сол ўақта айуалдан барған кисиге жолықты, Бөген батыр аманлық сорапсы болыуға шыдамай: «Аман ба? деп сорады. Хабаршының сөзі:

Елдің аманлығы қурысын!

Көріп алған көріктің,

Кешегі бір күндегі,
Сүйіп алған тектиң,
Бақтың асқан кезінде,
Соғысып алған Ақ бораңның,
Бірнеше жыл жол жүріп,
Тоғыз ай, тоғыз күн болғанда,

Қос қара мойнақ күшік тапты, - деп хабар береді. Бул уақытта батыр не боларын билмей, қасында жүрген қырық батырды шақырды, булар келген соң: « Әй, жигиттер, кешегі Ақбұрық қос қара мойнақ ийт туыпты, соны дарға асып, я болмаса Құла суу деген дәрйадағы аралға апарып екі күшигі менен тастаңыз,» - деп бұйрық береді. Батыр айтқан соң, жан барма, қырық батыр Ақбұрықты тауып алып, дарға асыуға қыймай, Құла суудағы аралға екі күшигі менен әкеліп таслап кейін қайтады.

Ендігі хабар бұдан үш күн бұрын мәстан кемпирдің шыңырау қудыққа келіп тастаған екі баланың жайынан. Жийрен көл менен қырық қулаш шыңыраудың екі арасы сексен күнлік жер екен. Бірақ, бул шыңырау болса керек. Кемпир таслағаннан кейін, үш күннен соң, қырық нарға жүк артқан қаруанлар он күн шөлде жүріп, шыңырауға келіп қонды. Шөлден келгенлер жүгін түсірмей жатып, шыңырауға Қудыққа қауға салады, бул салған қауғаны екі бала жулып алып қала береді. Соның менен қырық қауғасын салса да қаруанлар суу алып іше алмай шөлдеп өлер болады.

Көп қаруанның ишіндегі бір молласы келіп: « Мени қудыққа сал, болса да шөлден өлетін болдық ғой, » - деп белине арқан байлатып қудыққа түсті. Бул уақытта қудықтың түбіне жақынлағанда, қауғаның үстінде тымпылып отырған екі баланы көреді. Молланы бала көре салып, басын жулып алайын деп, тура умтылып еді, қасындағы қарындасы адам екенін биліп жибермейді. Екі баланың сөзі.

Қудай еді панамыз,
Шыңырау еді анамыз,
Шыңыраудан туған боламыз,
Қудайдан бөтен пана жоқ,
Шыңыраудан бөтен ана жоқ,
Қулақтан бөтен қара жоқ,
Тәкири салса шара жоқ,
Олай болса, ей аға,

Суу саламан деп! - деп суу бермейді! - суу керек болса, бизді жарық дүньяға шығарып түрлі олжа бер, - дейді. Молла олжа менен жарық дүньяға шығараман деп уәдесін береді. Молла арқанды силкип, екі баланы қуақластырып, қауғаны жыйнап, далаға шығады. » [6].

Мине, ертектер менен дәстанлардың сюжетіндегі мотивтер бір - бири менен ұқсас тәрептері жүдә көп бірақ уақыяның рауажлануы менен, екі бірдей баланы мәстанның сууға таслауы хәм қаруанның тоқтап суу алуы мотивіне келген жерде уақыя басқаша түс алып өзгеріп кетіуі арқалы мотивировкалануы қубылысына алып келеді.

«Дәулетияр» дәстаны менен «Ер Шора» дәстанының тийкары баслануындағы сюжеттік бағыты бірдей болып, уақыяның рауажлануы басқышы басланады. Дәстан бағытындағы уақыялар мотивтер бір - бирине жүдә жақын болып келеді дәстан сюжети рауажланған сайын тийкары мотив бузылады. Себеби дәстандағы уақыялардың басқаша мәни алуы, сүўретленіуі өзгешелігінде дәстан мотивінің өзгеріуіне алып келеді. Дәстандағы ұлымалық характер бірдей екі батырда өзлерінің жауларына қарсы урысады ондағы характер бірдей болып ондағы дәстан айырым көркемдік желиінде өзгешеліктері бар екенлігі менен ажыралып турады, Мысалы,

« Хәким: - Сизиң астыңыздағы Сарықуш ат. Соны патша соратып жибертипти. Анда Дәулетиярбек: - Мениң атым өзімнің басыма тең, өзім өлмей ат беріп

мейді, - деди. Ол уақта ханнан келген хәким:

- Хәй Дәулетияр бул күшти қайдан таптың, хан атын түе, қаст етсе басыңды алады. Көп болса Қоңырат журтының он мың үйлі елі бар шығар, Ханды билесең бе? - деди. Анда Дәулетиярбек көзлері пияладай болып орнынан турды. Қоржынынан қанжар пышағын алып, ўәзірдің қасына келгенин билмей қалды.

- Жаңағы сөзінді қайта айт - деди. Ыәзірдің сақалы сәлтидеп, лаби қыбырлады. Шул ўақ Дәулетиярбек ўәзірдің сақалынан ұслап, қанжарды тамағынан тартып жиберді. Барғаның иши қан болды. Ыәзір тыпырламай жан берді. Анда Қоңырат хәкімі:

- Балам Дәулетияр яман иш болды. Қоңырат халқы бүлінетуғын болды, - деди. Дәулетиярбек «не болса шул болсын» деп далаға шығып кетті. Келіп атына минип елине қайтты. Дәулетиярдың анасы, хаялы, қарындашы алдынан шығып, қарап тұр еді. Дәулетиярдың жүзінде қайғының барын биліп, анасы Ертуған баласы Дәулетиярбекке: - Бул жерде жүрме, түркмен елінде атаңның досты Йиталмас ұлы Маматжан сәрдарға барып, басыңды панала, - деп бір сөз деди:

Аллаяр, Қудияр, балам Дәулетияр.

Алла ярың болсын, пийриң Мәдеткар.

Йиталмасың ұлы Маматжан сәрдар,

Атаңның достыдур, балам шуған бар.» [7]-деп қасына қырық жигитті ертіп елден шығарып жибереді. Дәстанлардың дөрелиуі дәуірлері, менен оны атқарушылардың қандай да олардың арасында дөретиушилиқ қатнас, ямаса олардың жасап өмір сүрген дәуірінің жақынлығы болса керек. Дәстан мотивлерінде, сюжеттерінде олардың бір - бирине композициялық қурылысының жақынлығын аңласа болады.

Жоқарыдағы «Дәулетиярбек» дәстанандағы мотив «Ер Шора» дәстанының мазмұнынан көрсе болады. Мысалы, - «Әлийбий Шубарды соратып жиберипти, - Адамлар мың тилла берсе, мен жети мың тилла бермен. Басқалар жети мың тилла берсе, мен он төрт мың тилла бермен. Он төрт күн писенти менен берсин. Жақса аламан, жақпаса қайтып өзине бермен, - депти. Бір байталдың қулыны, бір айғырдың сидиги. Әлийбийге бере қояйық, шубарды, балам, - дейді.

Сонда Шора:

- Ата, келген нөкердің жақсы сөзі болса, онда Шубарды берейік. Егер қамшыгерлік сөзі болса, геллем кетсе, гөр болсын, атты бермеймен, - деди.

Нөкерлер, Шораны өлтиріп, Нәрік байды қой кейнине салайық, деп дүньяға қарамай гүўлеп өте береді. Шора буны көреді. Атының белине минип, атына бір тәнзире қамшы урды, жарым мезгіл жол алды. Бір бөлек дағны аралап, Әлий бийдің алдына ат ойнатып шықты. Әне, Әлийбий қарады. Қараса Ер Шораны көреді. Ер Шораны көргенде берекеті қашады, әруағы жаман ұшады, атының басын тартып қарап турады, Әлийбий қашады.

Әне, енді Шора Әлийбийді қуып қалаға келеді. Шора турып ойланды. - Әлий бий қалаға кирсе, гүнасынан өтейін, егер қалаға кирмесе, онда көкірегінде менменлігінің қалмағаны, Әлийбийдің де геллесін алайын, - деген қыял пайда болды. Әлийбийдің қорққаны соншелли, қалаға кирмей айланып қаша береди.

Әне, әжелли өлді, мийнетли бұлди. Мәрт Шора Әлийбийді өлтиріп, Ғодар атасының қасына келді. Ақшам жатты, «Шора Әлийбийді өлтирді» деген хабар тамаға түсті. Хәмме Шораны жек көрді. Нәрік бай Шораны шақырып алып баласына қарап Нәрік байдың айтқан сөзі:

Қаранғыда қарағым,

Диземнің қууаты, балам,

Қармал қолым шырығым,

Болмас ис енді болыпты,

Белимнің мәдары, балам,
Сөзимди есит, перзентим.

- Балам, сен мұнда турма, әдил ханның журтына бар. Сенің барыңды, жоғыңды кәрәуаннан еситип тураман, - дейди. Енди әкесинен ақ пәтиясын алды, Шора Қазан шәхәріне кетти.» [8].

Еки дәстанда да дәстаның сюжети, қахарманлардың ис хәрәкети мотиви бирдей, екеуінде де биреуі ўәзирди өлтиреді, биреуі байды өлтиреді хәм елинен шығып кетеді. Дәстанның тийкарғы ўақыясы усы жерине шекем бирдей болып, арғы тәғдири ўақыяның раўажланыў барысы басқаша мәни алып, дәстан сюжети өзгереді. Дәстандағы ўақыяның раўажланаўына ямаса басланыўында еки бирдей қахарман Дәўлетияр менен Ер Шораның атлары тулпар болып оны патшалар зорлық етип алмақшы болады сол себепли, ўәзир менен, байды гелле қылып оларды өлтиреді усы арқалы жоқарғы класс пенен әпиўайы халық арасында конфликт келип шығып ҳақыйқатлық ушын гүрес баслана-

ды. Дәстанды дәретиўшилер әпиўайы халық тәрәпинде турып оларды хәмме ўақыт коллап қуўатлап езиўшилер ўстинен жениске еристиреді.

Халық дәстанларының сюжетлик мотивлери қурамындағы типологиялық жақынлық бир биринде қолланылыўы хәм сол сюжетлердің мазманның өзгериўи, ўақыялардың өзгеше түс алыўы мотивировкаланыў кубылысы хәм мотивлениў эволюциясына алып келеди.

Жуўмақлап айтқанда, халық дәстанларының сюжетлик қурамандағы типологиялық мифлик мотивлердің бир биреуінде қайталаныўы хәм дәстан ўақыяларының раўажланыўы барысында сюжети жағынан бир бирине ўқсас болып келген мотивлердің бирден басқаша мәни алыўы дәстан сюжетинде конфликтти келтирип шығарады, нәтийжеде, дәстандағы бир бирине ўқсас қайталанып киятырған мотивлер сюжети жағынан өзгереді. Усы мотивлердің бузылыўы нәтийжесинде дәстанлардың мазмұны, сюжети өзиниң раўажланыў басқышына өтеди.

Әдебиятлар

1. Белинский В.Г. Избранные сочинения. Т. 13. -С. 70.
2. Қарақалпақ фольклоры. «Алпамыс Қоблан». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 9-10-11.б.
3. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 34-35-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Т.14. -Нөкис: «Қарақалпақстан».
5. Қарақалпақ фольклоры. «Шәрәяр-Қаншайым». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997, 7-б.
6. Қазақ халық әдебияты. Көп томлық. -Алматы: «Жазыўшы» 1989, 227-228-б.
7. Дәўлетиярбек дәстаны.
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 15-том. «Ер Шора» дәстаны -Нөкис: «Илим», 2010, 121-124-б.
9. Қарақалпақ фольклоры. Қоблан дәстаны. Т.8. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 28-30-б.
10. Қарақалпақ фольклоры, «Алпамыс-Қоблан», -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 29-б.
11. Сағытов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 156-157-б.
12. Қарақалпақ фольклоры. «Алпамыс-Қоблан». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995- б.
13. Сағытов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 158-159-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достонлари поэтик таркибида мифологик мотивларнинг ўз аро боғлиқлиги муаммолари ва сабаблари ўрганилган. Мифологик мотивларининг достон сюжетидаги роли типологик ва бадийи жихатдан киёсий таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы взаимосвязанности и причины мифологических мотивов в поэтической структуре каракалпакских народных дастанов. Приводится сопоставительный анализ в типологическом и художественном аспектах мифологических мотивов в сюжете дастана.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of inter connection and reasons of mythological motives in the poetic composition of the Karakalpak folk eposes. The author gives the comparative analysis in typological and artistic aspects of mythological motives in the plot of an epos.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СЮЖЕТЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

Қ.Жәрімбетов – филология илимлериниң докторы, профессор
М.Палымбетова – таяныш докторант

Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: драма, композиция, сюжет, образ, трансформация, трагедия, эпика, жанр.

Ключевые слова: драма, композиция, сюжет, образ, трансформация, трагедия, эпос, жанр.

Key words: drama, composition, actuality, hero, transformation, tragedy, epic, genre.

Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Төлепберген Қайыпберген өзиниң кеңнен белгилі прозалық шығармалары менен қатар «Фамилия», «Айдос баба(Мың тиллаға баҳаланған гелле)», «Сахра бұлбили(Бердақтың хәсирети)» сыяқлы драмалық шығармалар дәретип, әдебиятымыздың хәр тәрәплеме раўажланыўына үлес қосты. Т.Қайыпбергенновтың дәреткен көркем образлары Айдос баба, Ерназар Алакөз, Бердақ сыяқлы драмалық образлары көркемлігі хәм жаңашыллығы менен әдебиятшыларымыз тәрәпинен жоқары баҳаланып келинбекте. Сонлақтан, биз жазыўшының драмалық шығармаларын изертлеўди мақсет еттик.

Изертлеў жумысымызда салыстырмалы, салыстырмалы-тарийхый, көркем-эстетикалық анализ методларынан пайдаланылды.

Қарақалпақ драматургиясын изертлеў жумыслары 50-60-жыллардан баслап алып барылды. Бунда ең дәслеп Қ.Айымбетов кандидатлық диссертация жумысын қорғады хәм сол тийкарда “Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер” деген

мийнети баспадан шықты. Буннан соң қарақалпақ драматургиясы тарийхы бойынша Т.Алланазаровтың монографиялары, М.Дәрибаев, Б.Турсинов, Қ.Султанов, Ә.Насуруллаев, Ж.Болешова, А.Жаримбетов, Ф.Утемурастов, Ә.Сейтбеков, Р.Мәтмуратова, М.Мәмбетовалардың [1] мақалалары қарақалпақ драматургиясы мәселелерине арналған.

XX әсир қарақалпақ драматургиясында тарийхый ўақыяларды сюжетлик тийкар етип, тарийхый шахсларды прототип етип алған драмалық шығармалар ушырасады. Олардың айырымлары оригинал сюжеттегі драмалар болса, айырымлары басқа жанрдағы шығармалардың сюжетлериниң трансформация жолы менен драмаға айланыўы болып табылады. Мәселен, Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрә бойында» романы тийкарында дәретилген «Әмиўдәрә бойында» драмасын, Т.Қайыпбергенновтың «Қарақалпақ қызы» романы тийкарында Г.Абдулов, Т.Баяндиєвлар тәрәпинен дөреген «Қарақалпақ қызы» драмасын (1927-ж) соңынан «Жумагүл» (1974-ж) драмасын, Бердақтың «Ақмақ патша» эпикалық поэмасы тийкарында

дөретилген С.Хожаниязовтың «Әдалатқа қыянет» драмасын, Т.Қайыпбергенновтың «Бахытсызлар» [2] романы тийкарында дөреген усы автордың «Айдос баба» («Мың тиллаға бахаланған гелле») [3] трагедиясын, Т.Алланазаровтың жоқарыда аты аталған роман тийкарында дөреген «Айдос баба» [4] трагедиясы, А.Уталиевтың «Ерназар Алакөз» [5] трагедияларын атап өтиў орынлы.

Бундай шығармаларды трансформациялаў драматургтен терең билимди, көркем шеберликти талап етеди. Бир ғана Т.Қайыпбергенновтың «Бахытсызлар» романы тийкарында дөреген усы автордың «Айдос баба» («Мың тиллаға бахаланған гелле») трагедиясын алып карасақ, ол драма талапларына сай түрде жазылған. Романның көлеми 23 баспа табақ болып, ондағы ўақыялар 1806-жылдан баслап сөз етиледі. Романда персонажлар саны көп болып, олар бир қанша шахслар, образлар менен де байытылған. Романдағы айырым сюжетлер трагедияда сол турысына қолланылған болса, айырымлары трагедияға ремарка сыпатында киритилген. Романдағы ўақыялар Доспанның мал бағып жүрген жерин, Айдостың Хийўаға кетиў себеplerин түсиндириў ўақыясы менен басланса, трагедияда пүткиллей басқаша, Хан жасаўылары алдында айдалып баратырған Айдос баба хәм атқосшысы Доспанның кариниў сюжети менен басланады. Және де, трагедияда хан алдында сәўбетте болған Айдос бабаның урыўлардың келип шығыўы, Маман бийдің Россия империясынан алданыўы, «Куран», «Хәдис»лерде келтирилген даналық сөзлер менен айтысқан сюжети романда берилмеген. Бул автордың өзінше жаңа жанр ушын ойлап тапқан сюжети болып есапланады.

Драманың композициялық қурылысы 4 акт (хәдийсе), 19 көринистен ибарат (Т.Қайыпбергеннов шығармадағы хәр бир актти “хәдийсе” деп атаған. Биз оны халық аралық термин менен “акт” деп атағанды макул көрдик). Қатнасыўшылар саны 11-12 персонаждан ибарат. Тийкаргы ўақыялар Айдос бабаның этирапында болып өтеди. Автор тәрeпинен қосымша персонажлар қатнастырылмаған. Себеби, романға сыйдырылған көп хәм кең сүўретленген ўақыяларды драмаға жайластырып, аз санлы образлар жәрдемінде ашып бериў аңсат емес. Бул трагедия 1810-1827-жыллар аралығында Қарақалпақлардың Хийўа ханы қысымына қарсы жүргизген гүрес ўақыяларын сөз еткен. Трагедияның негизги сюжети Айдос баба баслаған қарақалпақлардың “ғәрезисіз қарақалпақ ханлығын” дүзиў ушын гүресинен ибарат. Бул жолда Айдос баба хеш нәрседен бас тартпайды. Хәтте, өз инилерин де аяп отырмайды. Бирак, инилериниң қарсы шығыўы хәм халықтың оған деген исенимсизлиги себеп болып барлық хәрeкетлери нәтижесиз жуўмақланады.

Енди биз трагедияның сюжетлик өзгешелигин көрип өтейик. Драмада көп қолланылытуғын көркем әмеллердің бири бул-экспозиция. Экспозиция шығарма сюжетиниң қурам бөлеги болып өтетуғын орынлар, шәрт-шараятлар автор тили менен сүўретленеди, шығармаға қатнасуғын персонажлар менен таныстырады, экспозиция сюжетке анықлық киргизиўши, автор идеяларын түсиниўге жәрдем бериўши әмел болып хызмет етеди[5.23]. Бундай көркем әмел трагедияға тийкар болған романда да көринеди. Романда Доспанның мал айдап киятырған жеринен сөз етиледі. Ал, биз сөз етип отырған трагедияда хәр көринисте экспозиция берилген болып, ол сол сюжеттиң болып өтетуғын орны, қахарманлары хәққында мағлұмат берип турады. Мәселен:

Жабық перде алдында қолларына узын саплы – бир ушы найза, екннши ушы балта тақылеттеги жарақ услаған үш жасаўыл бендени айдап келеди.

Бенделердің бири: қалың сақаллы, қәўметн келискен Айдос баба, екнншии оның атқосшысы, сулыңғыр қәўметли жас жигит Доспан. ...Сахнаға кирип жығылғанында Доспанның аўзындағы шүберек қанға араласып түседі. Ол еркин нәпес алып, билеги менен аўзын сыпырып түпиреди[3]. Усы экспозиция арқалы автор ўақыя болып өтетуғын орын хәм шәрт-шараятлар, жағдайлар, персонажлар менен таныстырады. Буннан кейинги ўақыялар экспозициядағы шараятлар менен байланысып келеди. Ыақыялар Айдос баба, Доспан, хан жасаўылары қатнасыўында болып өтеди.

Алтыннан, гүмистен нағыслар ойылған үлкен дәрўаза көринеди. Жасаўыл басы басқаларды сыртта қалдырып ишке киреди. Дәрўаза ашылады. Бийик алтын тахтқа отырған ханға салтанат берип, еки адам еки жағында желтип турыпты. Ханның қолында алтын саплы ай балта... [3].

Бул екннши актте берилген экспозиция келеси ўақыя хан сарайында болып өтетуғынлығын билдиреди хәм ўақыялар бул экспозициядағы шараятларға сәйкесленип келеди.

Жабық перде алдындағы кеңисликте өскен бир түп тораңғылдың астында Айдос баба, инилери Бегис хәм Мыржық өз ара сөйлесип отыр. Хәр бириниң жаў-жарағы қапталында жатыр... [3] бул екннши акттеги келеси көринис болып, ўақыялар Айдос аўылында ағанилер ортасында болып өтеди. Экспозиция болса усы персонажлар қатнасыўында болып өтетуғын ўақыяларға ишарат етеди. Усы көринисте тийкаргы конфликт жүзеге келеди. Яғный ағанилер бир-бири менен аразласып қалады (себеби, бул ўақытта Қоңырат хәкимлиги менен Хийўа ханлығы бир-бирине қарсы еди. Айдос баба Хийўа ханлығы тәрeпинде, инилери Бегис хәм Мыржықлар Қоңырат хәкимлиги тәрeпинде еди).

Мине, бул карама-қарсы еки тәрeпке айырылған туўысқанлар ортасындағы конфликт. Негизинде, олардың арасындағы түсинбеўшилик алдынырақ болып өткен, бирак автор оны даралап түсиндирместен кейинги сәўбетлери арқалы түсинип алыўды китап оқыўшыларының өзлерине қалдырады. Бул пайда болған конфликт нәтижесинде, ўақыялар кескинлесип, раўажланып барады. Енди Айдос бир тәрeп болып Хийўаны жақласа, инилери Бегис хәм Мыржықлар екннши тәрeп болып Қоңырат тәрeпке өтип кетеди. Нәтижеде, өз ағасын қартайғанда алжығанлықта айыппап, еки иниси де Қоңырат хәкимлигин қорғап: *«Айдос-улыўма Қоңырат қабиласының қақ маңлайындағы қара шүйел»*-деп Айдосты қаралаған жеринде конфликт шыңына жетеди. Бул кулминация деп аталып, ол көркем шығарма да ўақыялар раўажланыўының ен жоқары шыңы, сюжеттиң карама-қарсылықлары кескинлесип, конфликт анық көринетуғын орын.

Усыннан баслап туўысқанлар ортасында ашық-айдын гүрес басланып, Бегис хәм Мыржықлар өз тәрeпдарларын жыйнап Қоңырат хәкминиң қол кестына өтип кетеди. Мине, енди ўақыялар өз-өзинен раўажланып, кескинлесип, хәр сюжетте шийеленисип, жаңадан-жаңа карама-қарсылықларды келтирип шығарады. Мәселен, Айдос бабаның «Мәсләхәт төбе»ге жыйнаған бийлерине қарсы қылыш көтерген Қоңырат хәкминиң урысы сюжетинде еки тәрeп арасындағы конфликт орын алған. Бул сюжетте Айдос бий үлкен конфликтке дус келеди. Себеби, Қоңырат хәкмин қоллап ағасына қарсы қылыш көтерген инилери Бегис хәм Мыржықларды қанша изге қайтарыўға хәрeкет етпесин, пайдасызлығын түсинген Айдос оларды қылышынан өткизеди. Усы жерде сюжет өз шыңына жетеди.

Драмада кулминациялық жағдайлар бирнеше жерде көринеди. Бул, Айдостың Хийўа ханлығынан

Қарақалпақ ханлығы бийлигин алып қиятырған уақытында Айдос тәрәпиндегі бийлердің Айдос бабаны сатқынлықта айыппа, дабыл қағып оны өлімге бұйырып атырған уақыттағы сюжет. Нәтижеде, Айдос бабаның өлими менен уақыя өз жуўмағына жетеди. Демек, кульминация уақыяларды кескинлестіріп, раўажландырып, олардың шешимине қарай бағдарлайды.

Қарақалпақтар тарихында аўыр из қалдырған қарақалпақтардың өз бийлигин алыў жолында ислеген бул миллий азатлық ушын гүрес хәрәкетлери усылайынша халық батырының өлими менен жуўмақланады.

Шешим –автордың идеялық нийетин, алдына қойған мақсетин жүзеге шығаратуғын, сюжетке жуўмақ жасайтуғын бөлим. Тамашагөйлер шешимге қарап шығармада қойылған мәселелерге баха береді, оның сапасын белгілейді хәм өзлери ушын жуўмақ шығарады.

Айдос баба, Бегис, Мыржық, Хийўа ханлары образларын ашыў ушын автор тарихтағы уақыяларды, әсиресе олар арасындағы кескинлескен конфликтке, шийеленискен драматизмге толы моментлерди дурыс таңлап роман хәм драма сюжетлерине тийкар еткен. Бул мәселе де Т.Қайыпбергеновтың әдебий билими, драматургия теориясынан хабардар екенлиги сезилип турады. Алдыңғы дәуірлерде Хийўа ханы менен келисип сиясат жүргизгенлер өмирде, көркем шығармаларда қараланып келинген. Ал, Т.Қайыпбергенов «Айдос баба» трагедиясында Айдос бий образын жаңа көз-қарас пенен қайта дәрәткен. Айдос бий халық ғамы менен жасаўшы, өмирин халқының бирлиги, пүтинлиги, азатлығы ушын бағышлаған, халық әрман еткен батыр хәм азамат образында сүўретленген. Мәселен:

...Бас мақсетим қарақалпақларды бириктириў.

...Халқымның өз аты менен ханлыққа ерисип, өзинше еркин мәмлекет болатуғынына мени тақыыйқ исендирип, изинен дарага асса да мениң өлимим бахытлы өлим деп әлемге жар салып өлер едим [3].

Бул, Т.Қайыпбергеновтың Айдос баба образын жаратыўда өзінше позициясы болып табылады.

Әдебиятлар

1. Айыметов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясының тарихынан очерклер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1963. Алланазаров Т. Қарақалпақ совет театры, Ташкент, «Фан», 1966., Театр хәм драматургия, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979., Қарақалпақ совет драматургиясының гейпара мәселелери, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987., Дарибаев М. Драматургия туўралы // Қарақалпақстан әдебияты хәм әскуствосы. 1939, №3., Турсинов Б. Қарақалпақ драматургиясы театрының хәзирги жағдайы хәм оны раўажландырыўдың гейпара мәселелери // Әмиўдәрия. 1975. №6, Драматургиямызда конфликт хәм композиция мәселелери. // Әмиўдәрия. 2006. №5-6, Қарақалпақ драматургиясындағы конфликт хәм композицияның айырым мәселелери. // ӨзРФАҚҚБ Хабаршысы, 1997. №5., Султанов Қ. Драматургияда персонаж тили. // Әмиўдәрия. 1961. №3., Насруллаев Ә. Хәзирги драматургиямыз хәм дәуір талабы. // Әмиўдәрия. 1978. №7., Болешова Ж. Қарақалпақ драматургиясында дәстүр хәм жаңа шынлықтың гейпара мәселелери // Әмиўдәрия. 1976. №4, Қарақалпақ драматургиясында миллий характер дүзиў проблемасы // Әмиўдәрия. 1983. №8., Жаримбетов А. О. Әбдирахмановтың «Өжет» комедиясында характер жаратыў шеберлиги. // Әмиўдәрия. 2006. №5-6, «Ақмақлық дүньясында» комедиясында конфликт хәм онын жасалыў өзгешеллиги. // Әмиўдәрия. 2008. №1., Утемурастов Ф. «Ерназар Алакөз» трагедиясындағы психологиялық коллизиялар хәм интрига. // Әмиўдәрия. 2009. №1, Дәуір хәм драматург. // Әмиўдәрия. 2013. №3., Сейтбеков Ә. Комедияға айланған повесть. // Әмиўдәрия. 2012. №3, Эпикалық хәм драмалық жанрлардың бир-бирине тасир мәселеси. // ӨзРФАҚҚБ Хабаршысы, 2013. №1., Матмуратова Р. Қарақалпақ драматургиясында фарс жанры. // ӨзРФАҚҚБ Хабаршысы, 2013. №4, Д. Айтмуратовтың «Ақмақлық дүньясында» комедиясының композициясы. // ӨзРФАҚҚБ Хабаршысы, 2013. №4. Комедия жанрының қәлиплесиў дереклери. // ӨзРФАҚҚБ Хабаршысы, 2014. №2.

2. Қайыпбергенов Т. Бахытсызлар. II Том. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1979.

3. Қайыпбергенов Т. Айдос баба (Мың тиллаға баҳаланған гелле). / «Еркин Қарақалпақстан», 1998 19-февраль, №22-27.

4. Алланазаров Т. Айдос баба. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

5. Уталиев А. Ерназар Алакөз. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1997.

6. Järımbetov Q. Ädebiyattanıwdan sabaqlar. –Nökis: «Qaraqalpaqstan», 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Т.Қайыпбергеновнинг «Айдос бобо (Минг тиллога баҳоланған бош)» трагедиясиниң сюжет ва композицион ўзига ҳослиги тадқиқ этилған. Унда авторнинг тарихий шахс Айдос бий тұғрисидаги янги шахсий фикрлари ва ғоялари ҳақида хәм сўз қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается сюжетно – композиционная структура трагедии Т.Каипбергенова «Айдос баба (Голова оценённая на тысячу золотых монет)». В ней приводятся идеи и точка зрения автора об исторической личности Айдос бие.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the plot-compositional structure of the tragedy “Aydos baba (The head evaluated to thousand gold coins)” by T.Kaipbergenov. The author presents his ideas and points of view about the historical personality of Aydos biy.

ҚУРБОНБОЙ ЖИРОВ – ХАЛҚ ИЖОДИЁТИНИНГ МОҲИР БИЛИМДОНИ

С.Жумаева – филология фанлари номзоди, доцент

Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: ижодкорлик, адабий муҳит, бахши, жиров, маърифий ғоялар, бадий образ, эртақ, достон, анъана, маҳорат.

Ключевые слова: творчество, литературная среда, бахши, жирау, просветительские идеи, художественный образ, сказка, дастан, традиция, мастерство.

Key words: creation, literary environment, bahshi, jirau, enlightening ideas, artistic image, fairy tale, epos, tradition, skill.

Фольклоршуносликда бахшиларнинг халқ ҳаётига якин туриши, халқ руҳини, интилишини, бой маънавиятини ёрқин тасвирлаш зарурлиги ҳақидаги ижодий қарашлар ноёб ҳазинамиз ҳисобланган оғзаки ижод намуналарини меҳр ва кунт билан муттасил тўплаш, ўрганиш ва адабий қайта ишлаш, деган фикрни ҳам ўз ичига олади. Бу жиҳатдан халқ ижодиётининг моҳир билимдони Қурбонбой жировнинг бой адабий мероси алоҳида эътиборга лойиқдир.

Қорақолпақ халқ жирови Қурбонбой Тожибоев ўзбек ва қорақалпоқ халқ достончилиги анъаналарини пухта эгаллаган ва туркий халқлар оғзаки ижоди ривожига улкан ҳисса қўшган атоқли сўз санъаткоридир. Қурбонбой жиров “Гулдурсин афсонаси”, “Жонодил”, “Болтакей ботир”, “Гўрўғли”, “Ширин билан Шакар”, “Қаншайим”, “Менглихол” каби 20 дан ортик достонлар, кўплаб термаларни ёддан билган. Унинг ижодий меросидан фақат 17та достон ёзиб олинган, 9 таси нашр этилган. Ҳар бир достон ҳажми 1500 дан 25 минг мисрагача бўлиб, улар мавзу кўлами ва ғоявий-бадий жиҳатдан юксаклиги билан ажралиб туради. Қурбонбой жиров репертуарида қаҳрамонлик достонлари етакчи ўринни эгаллайди. Бироқ, унинг ижод гулшанида бадий мукаммал романик достонлар ҳам учрайди.

Қурбонбой жировнинг ижодий камолотида Нуротадаги достончилик анъаналари муҳим ўрин тутди. Чунончи, ўзбек, козоқ, туркман, қорақалпоқ бахши, оқин ва жировлари санъати ўзаро уйғунликда чатишиб кетган бу ижодий даргоҳда таълим олиш қорақалпоқ жировлари учун азал – аввалдан анъанага айланган эди [1:45]. Бу ерда яшаб ижод этган қорақалпоқ – ўзбек бахшиси Холмурод ҳар иккала халқ ижодкорлари учун баб-баравар устоз эди. Қурбонбой жиров ҳам бу анъанадан баҳраманд бўлиб, устози бисотидаги бадий мукаммал ва бетакрор достонларни ўрганди, ўз навбатида бу ердаги Бекмурод бахши Жўрабой ўғлига устозлик қилди. Бу ҳақда атоқли фольклоршунос Х.Т.Зарифов қуйидагиларни қайд этади: “Қорақалпоқ достончиларининг бир нечаси Нурота достончилигидан таълим олганлар... Машхур қорақалпоқ халқ шоири марҳум Қурбонбой жиров Нуроталик шоирларнинг таърифини эшитган, Тўрткўлдан Нуротага келиб таълим олган. Дастлаб, достончи бўлиб етилиши шу ерда бўлган. Шунинг учун Қурбонбой жиров ўзбек достонларини ҳам яхши қуйлар эди”[2:13].

“Қурбонбой жировнинг она юрти ҳисобланган Тўрткўл тумани аҳолисининг аксарияти ўзбек ва қорақалпоқ миллатига мансуб бўлиб, улар ўртасидаги қиссахонлик ва достончилик анъаналари узоқ тарихга эга эканлигини таъкидлаш жоиздир. Бу ерлик Жиемурод жиров Қурбонбойнинг иккинчи устози бўлди. Қорақалпоқ халқ жирови Жиемурод ўзбек бахшичилиқ санъатидан анча хабардор бўлгани туфайли унинг репертуаридаги достонлар ўзбек

достонлари билан жуда ҳамоҳанг эди”[4:23]. Айни шу омиллар сабабли, Қурбонбой жиров ўзига замондош бошқа бахшилар билан бирга бу эпик анъанани устозларидан қабул қилиб олиб, уни янада ривожлантирди, бадий мукаммал ва гўзал ҳолатда бизгача етказди. Фольклор заминиди мустаҳкам турган бу санъаткор янги-янги шакл ва имкониятлар излаб топиб, анъанавий усул ва тасвирий воситаларни янги мавзу ва ғояларга бўйсундирди.

Қурбонбой жиров ўзбек бахшилари каби анъанавий сюжетли достонларнинг моҳир устаси саналади. Зеро, у ҳам устозлари сингари оғзаки ижод намуналарини анъаналарда сақланиб келинаётган оддий мерос эмас, балки доимий ҳаракатда, ўсиш ва ривожланишда бўлган ижод сарчашмаси. Леб ҳисоблади. Шў маънода, халқ прозасига оид анъанавий сюжетли эртақ, афсона, ривоят ёхўд тарихий воқеалар жиров достонларига манба сифатида хизмат қилган. Жиров вларга ижодий ёндашиб, қайта ишлаб, эпик анъаналар доирасида достонлар, термалар яратган. Жумладан, унинг репертуаридан муҳим ўрин тутувчи “Гулдурсин афсонаси”, “Қаншайим”, “Менглихол” достонлари бахши – жировнинг ижодий лабораториясида дунёга келган.

Қурбонбой жировнинг “Қаншайим” достони атоқли фольклоршунос Қ. Максетов томонидан ёзиб олинган қўлёзма ҳамда нашрий вариантга эга. Вариантларнинг эпик асоси халқ эртақлари мотивлари бўлиб, булар “Озодачеҳра”, “Тухматга учраган келин” номли ўзбекча [6:57], “Вафо савдогар” номли қорақалпоқча эртақлар матни билан ғоявий – бадий хусусиятлари, сюжет ва образлари ўртасида ўзаро муштараклик касб этади. Кузатишларимизга кўра, достоннинг нашр варианты ўзбек эртаги асосида пайдо бўлиб, унга баъзи қорақалпоқ қаҳрамонлик достонларидаги анъанавий жанг эпизодларидан бирини қиритиб (Темирхон ва Абдурахмон олишуви – С.Ж.), асарнинг тасвир кучини оширган. Қўлёзма варианты эса бевосита қорақалпоқ эртаги таъсирида пайдо бўлиб, унда эртақка хос сюжет чизиклари, бадий уйдирма ва фантазия излари сақланган [3:54].

Қурбонбой жиров репертуаридаги “Менглихол” достони сюжети ўзбек халқ эртаги “Хўжа Бозиргон билан Ҳасан ўткинчи” ва қорақалпоқ эртаги “Жонсап” матнлари асосида яратилган [5:64]. Сюжет асосини ташкил қилувчи воқеликка кўра, акалари тирикчилик вазидан Менглихолни мулла Садуга омонат қолдириб, бошқа шаҳарга иш ахтариб кетишга мажбур бўлишади. Мулла эса қизнинг номусини булгаб, уни ўлдирди ва жасадини ерга кўмади. Достонда бу мотив кучли конфликтни юзага келтиради. Асар сўнгида мулла Саду қатл этилади.

Эртақлар сюжети достонга айнан кўчирилмаган. Чунки достонда сеҳр ва муболага эртақдагига қараганда анча чекланган бўлиб, бадий тасвир ва ҳаётийлик етакчилик қилади. Образлар ҳам умумий тарзда эмас, балки муайян ҳолатларда хатти-

харақатлар, кечинмалар орқали тасвирланган. Сюжет эса реал воқееларга яқинлаштирилган, янги ижтимоий мазмун билан бойитилган. Бу жиҳатдан дoston воқеалари кўпроқ ўзбек эртаги вариантыга монанд келади. Чунончи, ҳар иккаласида ҳам қахрамонлар оддий халқ вакиллари бўлиб, эртақда Ҳасан ўтинчи, дostonда эса камбағал Отабойнинг ўғиллари – Омон ва Аширдир (Қорақалпоқча эртақ вариантыда – Жонсап шоҳ ўғли – С.Ж.). Улар характери бeлгилoвчи хусусият – ҳалол меҳнат билан яшаш ва ёвузликка мурасизлиқдир.

Ўзбек ва қорақалпоқ эртақлари вариантыдаги сюжет асосини ташкил қилувчи қуйидаги мотивга диққат қилайлик: Бир маккор кимса ёвузлик билан бойиш йўлини топади. У бозорда юриб, “қирқ кун боқаман, бир кун иш буюраман” деб жар солади ва шу хизмати эвазига йигитларни ҳўкиз териси тўлимига солади, тўлимни эса бургут баланд тоғ тепасига чиқариб ташлар экан. Тоғ усти олтинга кон бўлиб, ундан тушишнинг иложи йўқ. Пастда қолган маккор йигитлар думалатган олтинларни туяга юклаб қочиб қолар экан. Тепадаги киши эса ўлимга маҳкум. Эртақлар вариантыдаги сюжетни умумлаштирувчи бу каби анъанавий мотивлар ифодасида ҳар иккала халққа хос ҳикоявий усулни, образлар талқини ва бадиият бeлгиларини кўрамли. Чунончи, маккор кимса ҳар иккала эртақ ва дoston матнида савдогар бўлиб, ўзбекча вариантда Хўжа Бозиргон [6:94], қорақалпоқ эртақда Хидир деб аталади [5:67]. Унинг тузоғига илинган йигитлар ҳар иккала эртақлар матнида Ҳасан ва Жонсап, дoston вариантыда эса Ашир ва Омон бўлиб, маккордан қутулишда ҳар бирининг ўз йўли бор. Эртақларда Ҳасан ва Жонсап биринчи марта тоғ тепасига чиқиб, абжирликлари туфайли яна ерга тушишади (бири бургутнинг, иккинчиси парининг ёрдамида – С.Ж.). Иккинчи марта яна ёвуз савдогарга учрайди, бу гал унинг ўзини тўлимга солишади ва жазолашади. Дoston матнида эса бу ечим бошқачарoқ [5:84]. Ашир ва Омон унинг хизматига рози бўлишгач, маккор уларни қирқ кун боқади, минг тилло беради ва

ниҳоят бир кунлик иш буюриш учун тоғ томон олиб келади. Йўлда Омон нуроний чолга дуч келиб, савдогарнинг ёвуз ниятидан огоҳ бўлади. Савдогар тери тўлимини (бу сафар қўй терисидан – С.Ж.) тайёрлаб, Аширни унга тикмоқчи бўлиб турганда Омон етиб келади ва ака-укалар тўлимга ёвузнинг ўзини солишади. Бургут кўтариб, тоғ тепасига қўйган тўлимдан чиққан савдогар энди олтинларни пастга – йигитларга думалатишга мажбур бўлади. Савдогарнинг ялиниб, ёлворишларига ишонган ака-укалар унга шафқат қилишмоқчи бўлишади. Лекин уни тоғдан пастга туширишнинг иложи йўқ. Айни ўринда ака-укалар киёфасидаги инсонийлик хусусиятлари намоён бўлади.

Англашиладики, дoston матнига асос бўлган бу мотивлар эртақдан ўзлашиш жараёнида фантастик бeлгиларни реал ҳаётий хусусиятларга алмаштира бошлаб, янги жанр компонентига айланиб қолган. Персонажлари оддий тоифага мансуб бўлган дostonларда уларнинг характери ижтимоий зиддиятга, адолатсизликка қарши курашда очилади. Ёвуз савдогарнинг макри шундай адолатсизлик кўринишларидан бири бўлиб, унинг ака-укалар томонидан қош этилиши анъанавий эпик ечимдир. Эртақнинг қорақалпоқча вариантыда савдогарнинг ҳийласи Жонсапнинг саргузаштлари соясида тасвирланса, ўзбекча вариантда асосий диққат ўша ҳийлани рад этишга қаратилган. Ҳар иккала эртақдаги ана шу муҳим эпизод ўзаро уйғунлашиб, дostonнинг эпик негизини ташкил этганки, бу ижтимоий – маиший мавзунини кўтаринки усулда баён этишга имкон берган.

Хулоса қилиб айтганда, ғоявий-бадиий жиҳатдан юксак асарлари билан халқ донолигининг ҳайратомуз ижод сарчашмасидан қониб баҳра олган, унинг гўзал ва бетакрор намуналарида маънавий бойлигимизнинг кўз илғамас қирраларини кўра билган атоқли сўз санъаткори Қурбонбой жирoв ўз ижодий лoбaтoриясида ўзбек ва қорақалпоқ халқ эртақчилиги ва дostonчилиги анъаналаридан фойдаланишнинг мумтоз намунасини намоиш этган.

Адабиётлар

1. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. -Тошкент: «Фан», 1979.
2. Булбул тароналари. Беш томлик.1-том. -Тошкент: «Фан». 1989.
3. Саидов М. Ўзбек халқ дostonчилигида бадиий маҳорат. -Т.: «Фан». 1969.
4. Максетов К. Каракалпакский эпос. -Т.: «Наука». 1977.
5. Қорақалпоқ фольклори. 1-том. -Нукус: 1997.
6. Ўзбек халқ эртақлари. 1-том. -Т.: Ғ.Ғулом нашриёти. 1963.

Мақолада Қурбонбой жирoв ижодий меросининг ўзбек ва қорақалпоқ адабий муҳитида тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз юритилган. Қурбонбой жирoвнинг эртақчилиги ва дostonчилиги анъаналаридан фойдаланиш маҳорати таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается раскрытию места и значения творческого наследия Курбанбая жираву в узбекской и каракалпакской литературной среде. Проанализировано мастерство использования традиций сказок и эпосов в творчестве Курбанбая жираву.

SUMMARY

The article is devoted to the disclosure of the place and significance of the creative heritage of Kurbanbay jirau in Uzbek and Karakalpak literature. There have been analyzed the skill of using the traditions of fairy-tales and epodes in the creation of Kurbanbay jirau.

«ШАРЬЯР» ДЭСТАНЫНДАҒЫ ГҮЛШАРА ОБРАЗЫ ЖАСАЛЫҒЫНЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛҒЕЛЕРИ

Ш.Кеңесбаева – таяныш докторант

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Шарьяр» дostonи, идея ва образ, бош қахрамон образи, образ ва конфликт, реалистик ва ҳаёлий фантастик образлар.

Ключевые слова: дастан «Шарияр», образ главного героя, образ и конфликт, реалистический и задуманно-фантастический образ.

Key words: epos «Shariyar», the main character, character and conflict, realistic and imaginative characters.

Ҳәр қандай көркем шығармадағы, ол, мейли, айтылажақ ой-пикир, бул көркем мийрасларда формалық, мейли, жазба әдебиятлық дөретпе болсын, жаратылған қахарманлар образы менен тиккелей

байланыссы. Себеби, сюжет-характердің, образлардың рауажланыу тарихы болатуғыныңдай, шығармадағы айтылажақ ой-пикир, тийкарғы идея сол дәретпед жаратылған қахарманлар образы арқалы сәуленіу табады.

Көпшилик жағдайда көркем шығармадағы айтылажақ тийкарғы ой-пикир автор идеясы болып табылады. Ал, авторлық идея болса, әлбетте, ол жаратқан қахарманлар образы арқалы берилип барылады.

Мине, усы сыяқлы хәр қандай ири эпослық шығарма болған дәстанлардың да көркемлик өзгешелиги, қахарманларының образы олардың идеялық бағыты менен тығыз байланыссы. Эпос қахарманларының образы жырауларымыз тәрәпинен оғада бай әдебий усыллар арқалы дәретиледи.

Дәстанлар да қахарманлардың образын таңлау хәм жаратуу аңсат емес. Бул оғада жууапкерли уазыйпаны иске асырып, тыңлаушылардың кеуиллеринен шығуу ушын жыраулар өзлериниң талантын, билимин, дунья танымын, турмыс хәдийселерине терең көзқарасын иске салған. Мазмунның формасы сәйкес келиуи ушын үлкен шеберлик талап етилген. Хәр қандай қахарманлық хәдийселерди, шым-шытырық уақыяларды, қыян-кески тартысларды сүүретлеу ушын қахарманлар образларын жасау талап етиледі. Бул уазыйпа эпослық шығармаларда өз дәуирине сай өзгешеликлер менен шешиледи.

«Шәрьяр» дәстаны қахарманларының образы тосаттан пайда болған емес. Адамлардың тәғдири, турмыстағы қарама-қарсылықлар, әдиллик пенен әдилсизликтің тартысы, жақсы нийетке умтылуу туйғылары хәм тағы басқаларда хәдийселер «Шәрьяр» дәстанының тийкарғы өзегин қурайды. Халықтың рухый әрманлары, сол әрманларға жетисиу жолындағы қыйыншылықлар дәстанда оғада терең сүүретленеди.

«Шәрьяр» дәстанының мазмунында басқа қарақалпақ дәстанларындағыдай уақыялар өз көринисин табады. Сондай-ақ, дәстанда қарақалпақ халқына кеңнен мәлим ертеклерге ғана тән қыяллы хәдийселер: балалардың ақылға уғрас келмейтуғын дәрежеде ай, биреуиниң күн болып көриниуи, балалардың суу астында өлмеуи, қолынан түрли бәле келетуғын мастан кемпир, мәккар тоғыз ханым, суудың, тастың, шөлдің сөйлеулері, хайуанларға тил питиуи, жыланлардың адам келбетине келиуи, жер астындағы патшалық, дууаның күши менен қалалардың көшип жүриуи усындай сүүретлеу усылларына киреди.

Жоқарыда айтып өтилген хәдийселер «Шәрьяр» дәстанындағы қахарманлар образын жасауға үлкен шеберлик пенен пайдаланылады. Мине, усындай ертеклер менен әпсаналардың қыяллы әжайып хәдийселердің дәрелиу усылларынан пайдаланып дәретилген «Шәрьяр» дәстаны қарақалпақ халқының даңқлы жыраулары тәрәпинен әсирлер дауаында жетилдирген. Сонлықтан, «Шәрьяр» дәстаны шын мәнисиндеги халық поэзиясының жайнаған үлгиси.

«Шәрьяр» дәстанының идеялық мазмуны халық турмысы менен тығыз байланысқан хәм талантлы жыраулардың дунья көзқарасынан ғәрезли болған. Сондай-ақ, бул дәстанда да, қарақалпақ халқының басқа да уллы дәстанларындағыдай жаманлық пенен жақсылықтың, әдиллик пенен әдилсизликтің қарама-қарсылықтары, адамылық пазыйлетлер терең сүүретленеди. Ақырында әдиллик, жақсылық, адамгершилик жаманлық пенен әдилсизлик үстинен жениске ериседи.

«Шәрьяр» дәстанының баслы қахарманлары Шәрьяр, Әнжим, Гүлшара - әдиллик тәрәпинде туратуғын адамлар. Оларға қарсы хәрәкет ислеуши тоғыз ханым, мәккар мастан кемпир, Бүлбилгөя хәм

тағы басқа да майда-шүйде адамлар унамсыз күшлердің ийеси болып табылады.

Сонлықтан, «Шәрьяр» дәстанының қахарманларын унамсыз хәм унамлы образлар сыпатында еки топарға бөлиуге болады. «Шәрьяр» дәстанындағы өзиниң қоспалы, рәнбәрең хәрәкетлері менен тыңлаушыны таң қалдыратуғын образлардың бири-Шахидарап патша. Бул жерде биз мыналарды айтып кетиуимиз керек. Қарақалпақ дәстанларындағы хәмме образлар күшли гиперболизация ямаса бизиң тилимиз бенен айтқанда асырып, шарықлатып сүүретлеу арқалы жасалады. Олар ертекке тән асырып айтыушылық, қыял-әпсана, күшли фантастика көп қолланылады. Мине, «Шәрьяр» дәстанында да усындай қыяллы элементлер турмыс хақықатлығы менен шебер ушластырылады. Дәстанда дәретилген образлар оның идеялық бағдары менен хәм көркемлик, сюжеттик, композициялық өзгешелиги менен тығыз байланыста жасалады.

«Шәрьяр» дәстанының бас қахарманларының бири Шахидарап патшаның образының қоспалы, қызықлы, адам таңқаларлық дәрежеде дәретилгенин жоқарыда айтқан едик. Сөзимиздің дәлили сыпатында мысаллар келтирип көрейик. Бурыннан қарақалпақ халқының арасына кеңнен мәлим болып, хәзир пүткіл дуньяға даңқы кеткен «Шәрьяр» дәстанының Қуламет жырау хәм Өтенияз жырау вариантларында Шахидарап патша атаклы ел ийеси болса да, тахт ийеси болғандай перзент көре алмаған шахс сыпатында сүүретленеди. Ол соның салдарынан бийшаралық халға түседі. Патшаның бундай халаты фольклорист-илимпаз Қ.Мақсетов тәрәпинен жазып алынған Өтенияз жырау, Ә.Шамуратов тәрәпинен жазып алынған вариантларында, биринде қара сөз бенен, екіншисинде поэтикалық қатарлар менен берилсе де, екеуи бир мәнисти: перзент дағына түскен атаклы патшанының бийшаралық халатын ашып береді. Бундай мусаллат басына түскен Шахидарап ел ийеси құдиретли патша емес, ал әпиуайы бир адам сезимине ийе инсан болып көринеди. [1:76-78]

Ертедеги әйем заманда, о Әриптиң халқында, Емен деген журтында, Сулайман тахтына минген, бәршелерди бир көзде көрген, Шахидарап патша дуньяға келди, жасы қырық беске барды, тоққыз хаял алды, я улдан, я қыздан перзент нышан көре алмады. Патша турып ойлайды, ат басындай сом жүрегі қанаға сыймай туулады. Дуньясы қурысын нетейин, жасым қырық беске келди, тоққыз хаял алдым, я улдан, я қыздан перзент нышан көрмедім. Темирден хаса қолға алып, темирден геуиш кийип, «Хәзирети кәбаға хәжире болып кетейин» деген патшаның көкирегине бир қыял пайда болды. Елдің алды жатқан соң, от қызылы сөнген соң, алтын тахтан түседі, етек-пешин кеседи.

Қәлендер сыпатта болып,
Көшепазлық етеди,
Бәлент көше, пәс көше,
Тар көшени аралап,
Жолға рауан болады,
Ярым ақшам ауған соң,
Бир қаладан шығады,
Ол қаладан шығып,
Тауларды, кумды аралап,
Шайтанның қайтқан уақтында
Периште жүрген шақтында,
Бир елатқа келеди. [2:15]

Мине, көрип отырғанымыздай, құдиретли патша Шахидарап қарапайым адам сыяқлы сезімге ийе.

«Шәрьяр» дәстанының Қуламет жырау вариантында да перзент дағының дәртинен тахтынан безип, басын алып баратырған Шахидарап патшаның анышлы халы оғада ширели сөзлер менен шебер бериледи:

Бурынғы әйем заманда,
Ол заманның қәдиминде,

Ай менен күнди жаратты,
Ай менен күннің астында,
Адам атаны дөретти,
Ол атаның перзенти,
Кими динсиз кәпир болды,
Кими мусылман өгтти,
Көп ноғайдың ишинде,
Дарапша хан өгтти,
Он еки жасына келип,
Әдалат тахтына минди,
Патшалық даўранын сүрди,
Тоғыз зайпа алды,
Алтмыш үш жасына келди,
Сакалы аппақ қуғарды,
Бирақ хеш перзент болмады,
Патша қыял егтти,
Перзентсиз тахта бийпаян,
Зүриятсыз тахты ол талан,
Тахты қурысын нетейин,
Малы қурысын қәйтеин,
Мен тахтымнан түсейин,
Кийимимди шешейин,
Ийниме жәнде илейин,
Перзент ушын зар жылап,
Кәбаға тауап етейин. [2:37]

Атақлы қарақалпақ жыраулары Өтенияз, Қуламет, Қыяс, Жумабай, Есемурат, Әжимурат жыраулар Шахидарап патшаның унамлы тәрәптерин кең түрде ашып көрсетіуі ушын, оның басынан кеширген аўыр, драмалық кеширмелерди оғада шебер тил менен жеткізеди.

Шахидарап патша өзинің сүйикли қостары Гүлшараның жас босанатуғын мәхәли жеткенде «баланың шырлаған даўысын еситип, жүрегим жазылып өлермен» деп қаладан сыртқа аң аўлауға кеткен болады. Гүлшара патшаға кетпе десе де, алдын болжап бир жаманлық истиң болатуғынын айтса да тыңламайды. Гүлшара толғатқанда, ол алтыннан дарак көмдирип, тиллә жүён тарттырып, жүёнге асылып, тислеп толғатады. Мине, усы көринислердің өзинен-ақ Шахидарап патшаның өз зайыбына қаншелли меҳрибан, қайырқом қостар екені көринип тур. Ал енди сондай жүрегі елжиреген патша мәккар тоғыз ханым, сырқия мәстан кемпир оған «Гүлшара бир күшик пенен бир пышық туўды» деп хабар еткенде, өсек сөзге инанады хәм Гүлшараны зинданға таслатады. Биз бул жерде онша ақыллы емес, ерме, аңгөдек патшаны көремиз. Демек, Шахидарап патша болса да қарапыйым пуқарадан онша парқ қылмауығын адам сыпатында көринеди. Шахидарап патша образы өзинің қоспалығы, көп сырлы көринислери менен оғада қызықлы.

«Шәръяр» дәстанының ишки мазмұнын үлкен ўақыялар қурайды. Ал, енди сол үлкен ўақыялар дәстан қаҳарманларының әтирапына топланады. Дәстан ўақыялары өзлеринің әпиўайылығына қарамастан, кем-кем шийеленисип тыңлаушыны өзине тартып кетеди. Әсиресе қаҳарманлық дәстанлар да бул шегине жеткенше сүўретленеди. Бул дәстанлардағы образлардың жасалыуы эволюциясын сөз еткенімізде, мынадай бир халатты айта кетиўимиз керек. Қарақалпақ халқының ең көрнекли дәстанлары болған «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз», «Едиге» дәстанларындағы ўақыялар, қаҳарманлар образлары олардың сыртқы көриниси бойынша сүўретленеди. Ишки дүньясын ашыуға айтылатуғын болғанлықтан усындай усыл қолланылатуғын болса керек. Бул нәрсе қарақалпақ халық дәстанларын жазба түрінде тараған басқа халықлардың дәстанларынан мәселен, немислердің «Нибелунглар халқында жыр», французлардың «Роллан халқында жыр», испанлардың «Сид туўралы дәстан» деп аталатуғын дастанларынан айрықшаланып турады.

«Шәръяр» дәстаны тийкарынан алғанда дүнья халықларының мифологиялық-ертеклик дәстанларының қатарына кирсе де, ўақыяларды әпсанаўый-фантастикалық бағдарда сүўретлесе де ондағы хәдийсе халатлар реалистлик турмысқа көп сәйкес келеди. Ал, хәр қандай аўызеки халық дөретпесинің реалистлик турмысқа сәйкеслендириуі, оның қаҳарманларының образын жанлы етип жасаўды талап етеди. Жанлы образ жасаў ушын қаҳарманның ишки кеширмелерин беріу алдыңғы орынларда туруы керек.

Мине, жоқарыда көрсетилген мысалларға ой жуўыртып қарағанда Шәръяр» дәстанындағы Гүлшара образы анағұрлым жанлы хәм турмыстың өзинен пишип алынғандай болып көринеди. Улыўма алғанда, қарақалпақ эпосларының айырықшалығы, ондағы халық-қызлардың ақыллығы батырлығы, бойынша ер адамлардан қалыспайды. Олар, соның менен бирге, меҳрибан ана, шаңарақтың тиреги, жас әуладты әл-пешлеп өсиретуғын инсан. Бул нәрсе қарақалпақ халық дәстанларының хәммесинің дерлик өне бойына таралған.

Дүнья әдебиятында хаял-қызлар халқында дәстанлар, поэмалар оғада көп. Олар аңыз-әңгимелер, әпсаналар, ертеклер, фантастикалық гүрриңлер сыпатында да тарқалған. Бирақ, қарақалпақ аўызеки халық дөретиўшилигиндей бийик шыңға көтеріле алмаған. Бул образлар қыялы фантастика, мифологиялық-ертеклик усылда жасалса да, халқықый реалистлик образлар қатарына киреди. Олар адам баласының хәммесине тән қәсийетлерге оғада бай. Бундай қәсийет басқа түркий тили халықлардың аўызеки дөретиўшилигинде оғада аз. Олар қарақалпақ халық дәстанларындағыдай жаўынгер, халыққа басшы, батыр азаматтың шын ақылғөйи дәрәжесине көтеріле алмайды.

Эпос – бул миллеттің өмирбаянын билиуі ушын материаллық мәдениет қалдықлары менен қатар артықмаш бахалы қурал болып табылады. Онда халық қаҳарманы жасларға үлги, өрнек етип сүўретлейди. Эпос халықтың тарийхын, көзқарасын, жрп-әдетин, турмыс тиришилигин сүўретлейди. Мине, усы келтирилген пикирлерди есапқа алсақ, «Шәръяр» дәстанындағы Гүлшара образының идеялық бағдарын толық түсингендей боламыз.

Гүлшара өзинің тулабойына қарақалпақ халық-қызларының ең ағла қәсийеттерин топлаған. Ол меҳрибан ана, садық, пәк мухаббаттың үлгиси. Егер, керек болса қатты минез де көрсете алады. Сондай-ақ, Гүлшараның барлы ис-хәрекетлери, минез-құлқы дәстанды оқыған адамларда үлкен тәсир қалдырады.

Гүлшара образы, соның менен бирге, жасларға үлги, адамшылқ минездің хәмме ағла көринислерин өз бойына жәмелген образ. Соның менен қатар, Гүлшара ақ көкирек, парасатлы хаял.

Гүлшара өзинің қыйын тәғдирине қарамастан, өз перзентлерине қосылып, бахытлы болыу жолында мұптала болады.

Көллерден ушырдым қоңыр ғазымды,
Енди барай кимге айтарман арзымды,
Үйиң күйсин тоғыз бирдей ханымлар,
Таўып бергил улым менен қызымды,
Түсімде пирлерим қалмай келген,
Қол көтерип бизге пәтия берген,
Қызыр Илияс мен деп хабарын берген,
Атын Шәръяр деп нидә әйлеген,
Таўып бергил Шәръярдай улымды,
Түсімде пирлерим қалмай келген,
Бийпатпа, Бийби Марьяман деген,
Атын Әнжим дейип нидә әйлеген,
Таўып бергил Әнжим пери қызымды,
Жерди көкти халық әйлегей қудайым,
Зар жыласам төгилмей ме гүнайым,
Үйиң күйсин тоғыз бирдей ханымлар,

Қайда-қайда Әнжим менен Шәрәйрым.

Гүлшара өзинің тилеклеріне жетіу жолында аян-байтуғын хақ жүрекли, ерине садақ, пәк нийетли инсан. Оның ең жақсы ағла қәсийетлери - адамгершиликтің үлгиси.

«Шәрәйр» дәстанындағы Гүлшара образы қарақалпақ халқының ұллы дәстанлары болған «Алпамыс» дәстанындағы Баршын, «Қоблан» дәстанындағы Құрт-

Әдебиетлар

1.Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының аңызкеі көркем дөретпелери. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996.

2. Шәрир. Қарақалпақ халық дастаны (Өтенияз хәм Қуламет жырау вариантылары). -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1984.

РЕЗЮМЕ

Мақола «Шәрир» достонидаги хотин-қизлар образлари билан боғлиқ масалаларға бағишланган, жумладан, асосий қахрамоларнинг бири бўлмиш Гулшара образи кенг талқин қилинган. Ушбу таҳлил натижасида Гулшара образида мифо-фантастик элементлар мавжудлиги ҳақида хулоса қилинган. Чунончи, Гулшара образы қарақалпақ аёлларининг миллий ўзига хослигини таърифловчи реалистик образ сифатида ҳам таърифланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые вопросы женского образа в дастане «Шәрир», где Гулшара является главной героиней. В статье описывается и анализируется образ Гулшары. В результате анализа выявляются мифо-фантастические элементы данного образа. Образ Гулшары отражает национальные особенности каракалпакской женщины и показан как реалистический образ.

SUMMARY

The article deals with the issues of women's characters in the epos «Shariyar» where Gulshara is main heroine. The author describes and analyzes the image of Gulshara. In the result of the analysis there have been defined some mythical-fantastic elements of this character. Gulshara is a realistic image that reflects the national peculiarities of Karakalpak women.

Г.ЕСЕМУРАТОВА ГҮРРИҢДЕРИНДЕ ҲАЯЛ-ҚЫЗЛАР ОБРАЗЫНЫҢ ЖАСАЛЫҒЫ

З.К.Қтайбекова – үлкен оқытыушы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ адабиеті, эпик жанр, хикоялар, тематика, қахраман образы, конфликт, эпизод.

Ключевые слова: каракалпакская литература, эпический жанр, рассказы, тематика, образы героев, конфликт, эпизод.

Key words: Karakalpak literature, epic genre, stories, themes, image of the heroes, conflict, episode.

Гүрриң басқа әдебий жанрларға қарағанда өзинің қысқалығы, ықшамлылығы менен ажыралып турады. Ал, киши көлемли жанрға үлкен өмірлік ўақыяны жайластыруу ушын хәр қандай жазыушыдан дөретіушилиқ шеберлік талап етиледі.

Қарақалпақ әдебиятында 90-жыллардағы гүрриң жанрының раўажланыуында, әсиресе, «Әмиўдәрәя» журналында жәрияланған гүрриңлер хаққында П.Алламбергенованың «Терең идеялы, көркем гүрриңлер керек» деген әдебий сын пикирдеги рецензиялық мақаласы [1:78], 1990-жыллар идеялық-тематикалық бағдарлары, образ жасау, миллий характер, шеберлік мәселелери хаққында И.Өтеулиевтиң «Гүрриң жанрының мүмкиншиликлери» [2:75-78], «Шийрин мухаббат хаққында толкыу» [3] мақалаларында «Әмиўдәрәя», «Арал», «Арал қызлары» журналларында, айырым топламаларда жәрияланған гүрриңлер хаққында хәр төрепке таллау жасалған. Ал, ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ гүрриңлери өз изертлениўин күтип турған әхмийетли мәселелерден болып табылады.

Г.Есемуратова да ҳаял-қыз жазыушылар арасында усындай уқып хам талантқа ийе жазыушылардан бири. Оның хәр қайсы шығармасында инсанды тәрбиялау, улыўма адамзатлық проблемалардан бири сыпатында алға қойылады. Халықтың миллий көзқарас, қәдириятларынан, менталитетинен келип шығып, терең, шийеленискен өмірлік ўақыяларға қурылған гүрриңлери хәр бир оқыушыға ой таслайды. Жазыушының гүрриңлеринде миллий мәдениет, шебер тил, руўхый байлығымыз –өзгигимиз, үрп-әдетлеримиз, бир-бирин тәкирарламайтуғын келбет хәм минез-кулыққа ийе қахарманлар бар. Усы қахарманлар ишинде мәрт, ержүрек, азамат, жаўынгер ер адам образлары, ҳаял-қызлар: келин, абысын, қыз апа, сиңли, ана, ене, дос, қайын апа, қыз перзент образы түрли қәсип ийелери: муғаллим, инженер, шыпакер, шабандоз, ер адамлардан: ата, қайын ата, отағасы, ел

қа, «Қырық қыз» дәстанындағы Гүлайым, «Едиге» дәстанындағы Ақбилек образлары менен қатар турады.

Улыўма алғанда, «Шәрәйр» дәстанындағы Гүлшара образы гуманизмнің жайнаған үлгиси менен суўғарылған. Биз оның ағла хәрәкетлери арқалы ана-апаларымыздың, қарындасларымыздың ең гөззал қәсийетлерин көз алдымызға келтиремиз.

ақсақалы, бий, қайнаға, қайын, күйеу, күйеу бала сыяқлы түрли образлар бар.

Жазыушы гүрриңлер курамында шешенлик сөзлерден, астарлы мазмунға ийе пикирлерден, турақлы сөз дизбеклеринен, нақыл-мақаллардан, афоризмлерден де тийисли орынларда пайдаланыўға үлкен итибар қаратады.

Жазыушы Г.Есемуратова өз гүрриңлеринде ҳаял-қызлар образының шебер дөретіушиси. Жазыушының «Дүўдендеги дәптер» гүрриңлер дүркининде оғада қызықлы гүрриңлер орын алған. Олардан: «Секирип баратырған бармақлар», «Кергидеги пул» «Ўәдесин аңлар», «Маңлайыңнан сүйемен», «Өзи сынған ийнек» гүрриңлеринде ана образы түрлише сәўлеленеди.

«Секирип баратырған бармақлар» гүрриңинде пүткиллей ғайрытәбийий ўақыялар сөз етиледі. Бунда ўақыя Абат хәм Хәсенбай деген еки баланың ойсызлығы, ерегисиўи нәтийжесинде жүзеге келеди. Еки баланың биреуи шуқанақты қазыўда оннан түскен топырақты жерге түсирмей қақшып ала алмайсаң деген ерегис пенен, Абат хәм Хәсенбайдың бармақларын бел менен шаўып алады. Бармақлар сыртқа ушып түседі.

Бул ўақыядан хабар тапқан кемпир апасы жылап жүрип, ақлығының бармақларын терип алады. Ал, Хәсенбайдың анасы үйине келиўге қорқып қашып кеткен баласын излеп бир хәпте даўамында түнлерде даўыс салып зарланып жылайды. Ананың: «балам бир жерде өлип қалған», -деген ойы. Бул гүрриңде лирикалық қахарман: Абаттың анасы аўыл айланып күни-түни зарланады. Оның даўысларын түнлерде еситкенде қуйқамай түршигип, хаўлығып шығатуғын едик.» [1:87].

Бул ўақыяда итибарсызлықтың ақыбети үлкен орны толмас өкинишке алып келгенлиги, бир ананың улы өмірлік мүгедек, майып болып қалыуы, ананың азаплы өкиниши, хәсирети сөз етилген.

Ал, «Өзи сынған айна» гүрриңинде таза топты үйде теўип ойнап баласы айнаны сындырып алыуы хәм айнаны «өзи сынып қалды» деп өтирик сөйлеуи, анасы

сынған айнаны қайтадан салдырып, бул айна өз-өзинен салынды. «Себеби өзи сынған әйнек өзи салынды», - дейди. Бул бир ған сөз арқалы меҳрибан ананың баланы урып-соғып жазаламай-ақ, сөз бенен тәрбиялауы, жалғанның өмири қысқа екенлигин түсиндириуи, зийреклиги көзге тасланады.

Г.Есемуратованың киши жанрлық шығармалары бир-бирин тәкирарламайтуғын ўақыяларға қурылуы, ана нәсияты, ана сағынышы, қызлардың пәк мухаббаты сыяқлы сезимлерден келип шығып белгили бир ўақыяларға қуралуы менен ажыралып турады.

Г.Есемуратованың қайсы шығармасын әдебий анализге алып қарасақ, ҳаял-қызлар образы бар. Жазыўшының ҳаял-қызлар темасында жазылған прозалық шығармаларын образлылығы, турмыс ҳақыйқатлығын берийдеги шеберлиги, психологизмнің басым тәреплер менен ҳәр қандай оқыўшының жүрек төринен орын алған. Оның шығармаларында реалъ турмысымызда жеке сийрек болса да ушырасатуғын ҳәр қыйлы типтеги ҳаял-қызлар образының жасалғанлығының гүўасы боламыз. Олардан: «Аймереке», «Ай бала», «Қара пышықтың ылайсаңы», «Ана», «Айдай қыз», «Қатын қартайғанша ис үйренеди» т.б. гүрриңлери ҳәр қандай оқыўшыға ой таслайды.

Г.Есемуратова турмыста көргенлерин, сезгенлерин жанлы тәризде көркемлеп сүўретлеп бере алатуғын жазыўшы. Оның «Аймереке» шығармасында да өмирдің қыйыншылықларына бас ийместен, қыйыншылықларға жеңилип қалмастан, баласын әкесиз жалғыз өзи тәрбиялаған ана образы дөретилген.

Аймерекениң күйеуи урысқа кетеди, ол усы аўырманлықты көтере алмай наўқасланып қалады. Күйеуинен «қара қағаз» келиуи Аймерекени әбден ҳалсыздандырады. Усындай қайғылар искенжесинде ананың бирден-бир алданышы ҳәм сүйениши жалғыз перзенти еди.

Перзентиниң азамат болып ер жетиўинде ана сыпатында бар жигерин, меҳрин береді. Жазыўшы бул гүр-

риңинде қыйыншылықларды мәрдана жеңетуғын, меҳирли, жүреги мәртликке толы ана образын дөреткен.

«Қара пышықтың ылайсаңы» гүрриңиде өмирде алданған, нәкас, кара нийетли, шаңарақлы, ҳамелдар адамнан алданған ҳәм илажсыз қалған жас, нәўше қыздың аянышлы тәғдири сөз етилген.

Бул гүрриңнің бас қахарманы –Қаракөз. Ол өзинен әдеуир жасы үлкен баслық адамның алдаўларына исе-нип, жүкли болып қалады. Перзенти туўылған соң шарасыз ана баланы өлтирип, сабан гүдини астына көмип таслайды. Бирақ кара пышық себебли өли бала табылады. Баланың анасы яки атасы ҳеш ким анықлай алмайды. Бирақ гүди өртенген ўақытта ананың өкинишлери, перзентиниң сағынышы, көз жаслары ҳәм ҳәсиретлери айыбының әшқара болыўына себепши болады. Бул гүрриң жас қызларды өмирде ойлы нәзер менен бағыўға, ҳәр бир исте жол-жобасына кулақ тутыўға, әсиресе, турмыс, шаңарақ қурыўда сергек болыўға, өз ҳақхуқықларын қорғай алыўға шақырады.

Жазыўшының «Ана» гүрриңи лирикалық қахарман тилинен баянланған. Ош қаласында кишкене нәресте бийтаныс ҳаялға «Мама, мама! Сен мени қайда таслап кеттиң, мен сени изледим, көп күн әйнектен қарап отырдым, сен келмедің?» - дейди.

Бул ўақыяға ҳайран қалған ана баланы силкип таслап кетпей, ол уйықлағанша паркте баўырына басып отырады. Әкеси буннан бир жыл алдын бул баланың анасы бийўақ көз жумғанын айтады.

Бийтаныс ҳаял бул нәрестениң аянышлы тәғдирина, жетимлигине, анасына болған сағынышын жүреги менен қайғырады, бул ўақыяны тосыннан ушын келген қос қарлығаштың палапанына мегзетеди.

Жуўмақлап айтқанда, Г.Есемуратованың гүрриңлери қарақалпақ гүрриңшилигинде белгили салмақлы орынға ийе. Бул киши көлемли прозалық шығармаларында ўақыялардың раўажланыўы, тосыннан болған конфликтлер ҳәм шешимлери гүрриңнің ўақыялыққа бай екенлигин ҳәм әдебий баҳалылығын асырады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенова П. «Терең идеялы, көркем гүрриңлер керек», //«Әмиўдәрә», 1991, №10, 78-б.
2. Өтеўлиев И. «Гүрриң жанрының мүмкиншиликлери» /Арал., 1993, №2-3, 75-78-б.
3. Өтеўлиев И. «Шийрин мухаббат ҳаққында толқыў». /Жан даўысы. Илимий-изертлеў. -Нөкис: «Билим», 1993.
4. Есемуратова Г. Шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», II том, 1997.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ адабиетидеги эпик жанр ҳикоялар, ҳикояларда образ яратиш масалалары ўз ақсини топған. Ҳикоялардағы хотин-қызлар образлари ёзувчи Г.Есемуратова асарлари мисолида таҳлил қилинған. Ёзувчи Г.Есемуратованиң ҳикояларида она ва фарзанд образлариниң ўз аро мутаносиблиги кескин сюжетлар, конфликтлар воситасида баён қилинған, унда бадий маҳорат масалаларига ҳәм ўрин берилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается эпический жанр каракалпакской литературы рассказ и создание образа в рассказах на материале произведений писательницы Г.Есемуратовой. Проанализированы образы женщин в рассказах Г.Есемуратовой. С большим мастерством писательница показывает, что отношения между матерью и ребёнком характеризуются острыми противоречиями и конфликтами.

SUMMARY

The article is devoted to the study of an epic genre of Karakalpak literature a story and issues of creating images in the stories by the famous writer G.Esemuratova. There have been analyzed the women's characters in her stories. With great artistic skill the writer describes the relation between mother and child characterized by sharp contradictions and conflicts.

МИРТЕМИР - ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИНИНГ МОҲИР ТАРЖИМОНИ

Г.Қурамбоева - филология фанлари номзоди
Тошкент педиатрия тиббиёт институти

Таянч сўзлар: шеър, поэма, эпос, лирика, адабиёт, шакл, таржима.

Ключевые слова: стихотворение, поэма, эпос, лирика, литература, форма, перевод.

Key words: poetry, poem, epos, lyrics, literature, form, translation.

Миртемир ижодиниң бир кирраси бадий таржима билан боғлиқ. Шоир ижодий салохиятида бадий таржима катта роль ўйнайди. Адабий жараёнда ҳәм, илмда ҳәм исботланған ҳақиқат, бу.

Миртемирниң таржимонлик фаолиятида қорақал-

поқ адабиётидан қилған таржималари алоҳида ўринға эга. Қорақалпоқ китобхонлари шоирни нафақат “Қорақалпоқ дафтари” туркуми орқали яхши билади, балки Бердақ асарлари, “Қирқ қиз” эпосиниң мохир таржимони сифатида ҳәм танийди ва қадрлайди. шоир-

нинг қорақалпоқ адабиётига қизиқиши ўтган асрнинг ўттизинчи йилларидан бошланган. У Қорақалпоғистонга биринчи марта 1938 йилда келган. Ва шундан бошлаб ўлкага тез-тез ташриф буюриб турган. Ҳар келганида Аббаз Дабилов, Жўлмирза Аймиров, Наврўз Жапақов, Хўжабек Сейтов, Тиловберган Жумамуратов, Ибройим Юсуповдек қорақалпоқ адиблари билан танишган, мулоқотда бўлиб, дўстона муносабат ўрнатган. Бу ҳамкорлик шоирни тобора қорақалпоқ адабиётига яқинлаштирди, мумтоз шоирлар ижоди билан муфассал танишиш имконини берди. “Мени Бердақ ижодига етаклаб олиб борган йўл шундоқ”, - деб ёзган эди Миртемир хотираларидан бирида.

Гарчи Миртемир Бердақ мероси билан ўттизинчи йилларда танишган бўлса-да, асарларини ўзбек тилига таржима қилишга эллигинчи йилларнинг бошларида киришган. Шоир 1951 йилда Бердақнинг бир неча поэмалари ва шеърлар туркумини ўзбекчалаштирди, “Омонгелди”, “Ерназар бий”, “Ахмоқ подшоҳ” достонларини ўқувчиларга тақдим этди. Сўнгги йилларда бу таржималар “Танланган асарлар” деган номда тўлдирилган, қайта ишланган вариантда бир неча марта чоп этилди. Таржималар ҳақида ўз вақтида филология фанлар номзоди Б.Қурбонбоев қисман тадқиқот юритди. Жумладан, муаллифнинг “Бердақ ижоди” (1977), “Бердақ ва ўзбек адабиёти” (1982) номли рисоаларида мавзуга тўхтаган, имкон қадар шеърлар ва поэмалар таржимасига муносабат билдирган эди. Агар бу тадқиқотларнинг қарийб қирқ йил олдин яратилганини инобатга олсак, мавзу янгича, янги мезон, янги материаллар асосида ўрганиш заруратини келтириб чиқарадики, биз мавзу талқинига айнан шу мезондан ёндашишга ҳаракат қиламиз. Ва таржима таҳлилини янги манбалар билан кенгайтиришга интиламиз.

Маълумки, Бердақ лирикасида ижтимоий мазмун-моҳият етакчи. Шоир дунё ташвишлари, олам ва одам ҳақида, адолат ва адолатсизлик, нодонлик ва манманлик, инсоф ва диёнат тўғрисида қалам тебратди. Адолат томонидан туриб ноҳақлик ҳамда виждонсизликка қарши зулмни қоралаб, золимларни фош этади. Шоирнинг “Халқ учун”, “Яхшироқ”, “Келин”, “Бу замон”, “Нодон бўлма”, “Қарамас”, “Қўрарман” ва яна туркум шеърлари айнан шу ғояларга қурилган, таржималарида ҳам шу поэтик фикр яхши сақланган. Бердақнинг “Халқ учун” шеъри инсонийликни улуғловчи мадҳия, десак муболаға эмас. Одабийлик тараннумининг олий ифодаси бўлмиш бу шеърни Миртемир жуда маромига етказиб ўтирган, насиҳат оҳанги таржимада ҳам жуда таъсирли, мазмунли чиққан. Қуйидаги икки бандни таржимага солиштириб кўрайлик:

Жигит болсан арысландай туўылган,
Хызмет етқил удайына халық, ушын.
Жигит болсан арысландай туўылган,
Ҳеш қашан да жумыс етпес өзи ушын...

Таржимада:

Йигит бўлсан арслон каби туғилган,
Ҳамиша сен хизмат этгил халқ учун.
Йигит бўлсан арслон каби туғилган,
Ўзим демай, ғамхўрлик қил халқ учун.

Аслиятдаги насиҳат мотиви, тарбиявий моҳият, даъват, эзгуликка чақириқ, қорақалпоқ шоири услубига хос халқона бадиий шаклда ўтирилгани таржимоннинг устунлиги. Баъзи мисраларга сайқал берилган. Шарқ шеъриятига мос мурабба усулида таржима қилгани ўзини оқлаган. Айтайлик, таржимоннинг биринчи банднинг тўртинчи “*Ҳеш қашанда жумыс етпес өзи ушын*” деган мисрани “*Ўзим демай, ғамхўрлик қил халқ учун*” мазмунида ижодий ўтирилгани маҳорат белгисидир. Асл нусхада поэтик маъно бироз дағалроқдек ўқилади, таржимада силлиқлашган.

“Яхшироқ” номли шеър Бердақ лирикасининг кашфиётларидан бири. Шоирнинг бадиий-эстетик идеали, ахлоқий қарашлари, фалсафий мушоҳадалари умуминсоний аҳамият касб этади. У “Халқ учун” шеърининг мантикий давомидек туюлади. Ҳар бир мисрасида ахлоқий қоидаларга амал қилиш чақириғи баралла янграб туради.

Жумыс исле, туўылган соң ел ушын,

Жаныңды аяма елде ер ушын.

Киндектен қан тамып, туўған жер ушын,

Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ.

Таржимада:

Ишни ишла, туғилгансан эл учун,

Жонингни аяма, элда эр учун.

Киндек қони томган азиз ер учун,

Ўлиб кетганинча хизмат яхшироқ.

Таржимон мисраларни сўзма-сўз ўтирганига гувоҳсиз. Бадиий таржимада бу усул ҳам қўлланилади. Бироқ, таржимашуносликда сўзма-сўз таржимадан қочиш кераклиги тўғрисида даъватлар ҳам бор. Бизнингча, бу фикрга тўла-тўқис қўшилиш қийин. Айниқса, яқин тиллар, айтиайлик, ўзбек ёки қорақалпоқ тилидан шеърини таржималарда бу усул ўзини оқлаганига қўплаб мисоллар бор. Миртемир таржимонлик фаолиятида бу усулни муваффақиятли қўллаган. Ва юқоридаги мисол фикримизга далил.

Бердақнинг насиҳатбоп шеърлари таржималарига тўхталдик. Ваҳоланки, шоирнинг бошқа ижтимоий мавзулардаги шеърлари таржималари ҳам оз эмас. Масалан, шоирнинг “Бўлган эмас”, “Солик”, “Қарамас”, “Кўринди”, “Айрилик”, “Ёз келарми?”, “Умрим” номли шеърларида азоб-уқубатларга маҳкум этилган лирик қаҳрамоннинг қайғу, ўкинчлари, қўрғуликлари, инсонни маънан ва ахлоқан таҳқирлаган ўтмиш замонга нафрати норозилик оҳангида ёритилган. Шоир қалбини ўртаган жаҳолат, ғам-алам, халқ бошига тушган бало-қазолар, изтироблар шеърларнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Таржимон бу норозилик оҳангини, лирик қаҳрамоннинг қалб тўлғанишларини, эзгулик билан жаҳолат ўртасидаги ички зиддиятни, адолатсиз тузумга нисбатан ошқора муносабатни қалбидан ўтказиб, чуқур ҳис қилган ва ўзбек тилида бера олган. Бир банд таржимаси фикримизни тасдиқлаши мумкин:

Гүл болдым, гүл жайнамадым,

Ойшы болдым, ойламадым.

Бүлбүл болдым, сайрамадым,

Қонар гүлим болған емес...

Банд гарчи сўзма-сўз ўтирилган бўлса-да, ҳар мисра янгидан ижод қилингандек, ўзбекона поэтик тилда, ўта жарангдор маъноли сўзлар воситасида таржима қилинган.

Гүл бўлдимү яйрамадым,

Оқил бўлиб ўйламадым.

Булбул бўлиб сайрамадым,

Ҳодиса кам бўлган эмас...

Банднинг тўртинчи мисраси бироз мавҳум. Асл нусхада шоир сайраш учун гулим йўқ демекда: “*Қўнар гулим бўлган эмас*”. Таржимон бу мисрани “*Ҳодиса кам бўлган эмас*” деб ўтирган. Банднинг мазмунига деярли боғланмайди.

Энди Бердақ достонларининг ўзбек тилига таржималари тўғрисида икки оғиз. Шоир меросининг катта қисмини достон ва поэмалари ташкил этади. Миртемир бу асарлар таржимасига ҳам масъулият билан ёндашган, асл нусхасига мослаштириб яхши ўтирган. Масалан, “Омонгелди”, “Шажара”, “Ерназар бий”, “Ахмоқ подшоҳ” каби поэма ва достонларнинг бадиий таржимасида жиддий хатолар қўзғатилмайди. Таржимон баъзиларини қисқартириб таржима қилган бўлса-да, достонларнинг ғоявий йўналиши, сюжет ва композицион бутунлигига салбий таъсир кўрсатган эмас. Чунки

меъёрида қискартириб таржима қилиш таржимачилик таржибасида бор.

“Омонгелди” поэмасидаги Омонгелди, “Ерназар бий” поэмасидаги Ерназарбий образлари, “Шажара”даги қатор тарихий шахслар, шаҳарлар, уруғлар, бой ва бийлар, географик атамаларга доир маълумотлар, улар билан боғлиқ сюжет чизиқлари, ҳамма бадий-эстетик унсурлар таржимада тўла акс этган. Таржимон поэмаларнинг бош қаҳрамонлари таржимасига алоҳида эътибор берган. Қаҳрамон уларнинг ватанпарварлиги, эл бошқарувдаги фидоийликлари тасвирланган эпизодлар таржимаси асл нусхага мос. Мана, мисол:

Кўриб томоша қилингиз,
Не ажойиб полвон келди.
Келса бобосин билингиз,
Юрт оғаси Омонгелди.

Ёки:

Саваш куни илғор ташлаб,
Сардор бўлиб юриш бошлаб.
Ёвларининг кўзин ёшлаб,
Полвон эди Ерназар бий

Ўзбек ва қорақалпоқ тилларининг яқинлиги, синтактик қурилишидаги ўхшашлик, қолаверса, икки халқ адабиёти, хусусан, дostonчиликдаги муштарак жиҳатлари, умумийликлар сўзма-сўз, мисрама-мисра, мурабба усулида таржима қилиш имконини яратган. Самараси, айниқса, “Ахмоқ подшоҳ” дostonи таржимасида яққолроқ кўринади. Дoston Бердақ меросининг ёрқин саҳифаларидан бири. Асарнинг кўп эпизодлари драматик руҳда ёзилган. Образлараро тўқнашув, зиддият, эзгулик билан зулм ўртасидаги кураш мотиви асарнинг бошидан охиригача қизил ипдек тортилган. Бадиий қизи Гулимнинг подшоҳ ясовуллари билан тўқнашуви, подшоҳ билан юзма-юз тортишуви, Ахмоқ подшоҳнинг Гулимлар оиласи бошига солган кулфатлари, отанинг руҳий изтиробини, Гулзор ва Анор каби қизларнинг аччиқ қисматига даҳлдор драматик лавҳалар таржимаси ҳам ҳаяжонли ўқилади. Гулимнинг зўрлаб хон саройига олиниши, қиз тўққани учун таҳқирлаб, гўдакни ўлимга ҳукм қилгани, суюнчи сўраб борган Зорунинг шафқатсизларча жазоланиши китобхонни ҳам ларзага солади. Бу аянчли воқеалар тасвири асл нусхада қанадай бўлса, таржимада ҳам худди шундай таъсирли. Гулимнинг ясовулбошилар билан диалогига эътибор беринг:

- Гўзал екенсең, келискен,
Кеўлинди ўзиң берипсен.
Ханның, түсини енипсен,
Апарамыз, - деген екен.
Қизнинг жавоби:
Қиз деди сонда: - уятсыз,
Жўзлери қара иймансыз.
Ата-анасы қадирсиз,
Сандаман! - деген екен.

Савол жавобнинг мазмуни, драматик оҳанги таржимада янада кучлироқ, бетакрор рамзлар билан бойитилган. Гулимнинг жасорати ва дадиллигига кўпроқ урғу қилинган.

- “Хон сени тушда кўрибди,
Кўнглини сенга берибди.
Ишқингда оҳлар урибди:
-Қиз бесадо турар эди.
Деди Гулим: - “Виждонсизлар.
Юзи қаро, иймонсизлар,
Оқпадар-у чаёнсизлар,
Не дейсиз отам олдида”.

Подшоҳ ясовулларига нисбатан таржимада ишлатилган “оқпадар”, “чаён” сўзлари интонацияни қучайтириб, гоёни янада чуқурлаштирган, душманлар устидан ўқилган ҳукмдай янграйди. Бундай ижодий таҳрир ҳар бир банд таржимасида бор. Дoston ўз қизига уйланишни ниёт қилган ахмоқ подшоҳнинг шарманда-

ларча фожиали ўлими билан яқунланади. Халқ қудрати азоб укубатларга барҳам беради. Зулм енгилиб, адолат ўрнатилади. Бу ечим таржимада яхши акс этган.

Миртемирнинг қорақалпоқ адабиётидан қилган таржималари тўғрисида сўз юритар эканмиз, шоирнинг яна бир таржима асари хусусида қисман маълумот беришни ўринли ҳисобладик. Бу – машҳур қорақалпоқ эпоси “Қирқ қиз” таржимаси билан боғлиқ масала. Миртемир дoston таржимасига ўтган асрнинг қирқинчи йилларида қўл урган. Маълумотларда қайд этилишича, дoston қорақалпоқ тилида босилиб чиқмасдан илгари, биринчи марта қорақалпоқ тилида 1949 йилда нашр этилган асарнинг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига топширилган қўл ёзма нусхаси асосида, уюшма тавсияси билан таржима қилинган. “Қирқ қиз” Қурбонбой жиров Тожибоевдан А.Бегимов, Ш. Хўжаниёзов, С.Мавленов томонидан 1938 йилда ёзиб олинган. Таржима икки ижодкорга топширилган. Эпоснинг биринчи ярмини Уйғун, иккинчи ярмини Миртемир ўзбек тилига ўгирган. Асар биринчи марта 1948 йилда ўзбек тилида босилган. Иккинчи қайта нашри 1956 йилда амалга оширилган. Миртемирнинг қорақалпоқ адабиётини яхши билгани, қорақалпоқ тилидан хабардорлиги таржиманинг муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири эди. Поэманинг кўп саҳифалари қискартириб таржима қилинган бўлса-да, асарнинг негиз сюжети, бош ғоявий-бадиий хусусиятлари таржимада сақланган. Дostonнинг драматик руҳи, етакчи образлари, миллий колоритига доир эпизодлар таржимада ҳам яхши чиққан. Гулойим, Арслон, Сарбиноз, Суртайшо, Оллаёр, қалмоқ лашкарлари билан боғлиқ конфликтлар, тўқнашувлар акс этган ҳаяжонли воқеалар таржимада ҳам бор. Умуман, эпосдаги тақрорий ўринларнинг ихчамлаштириб таржима қилингани ўқувчида жиддий эътироз уйғотмайди. Эпосга хос поэтик жозиба ва сеҳрни шоирлик маҳоратини ишга солиб Миртемир шундай ўгирганки, ўзбек китобхони асар руҳига кириб мазмунини идрок этади, ҳаяжон ва завқни ҳам ҳис қилади. Бу фикрларнинг исботига мисол қани деган савол туғилиши мумкин. Мақоланинг ҳажми бунга имкон бермайди. Мавзу каттароқ махсус тадқиқотни такозо этади. Шу боисдан мавзуга доир фақат маълумот бериш билан чекландик. Миртемирнинг қорақалпоқ адабиётидан қилган таржималарининг мундарижаси кенг ва ранг-баранглигини қисман бўлса-да изоҳлаш мақсадида бу масалага йўл-йўлақай тўхтадик.

Қисқаси, Миртемирнинг қорақалпоқ адабиётидан қилган таржималари ўзбек-қорақалпоқ, қорақалпоқ-ўзбек адабий алоқаларининг мазмунли саҳифаларидан бирини ташкил этади, ҳар икки адабиётдаги таржима асарларини ранг-баранглаштиради. Шоирнинг қардош адабиёт олдидаги катта хизматларидан бири ҳам шу – икки адабиёт ўртасидаги дўстлик ришталарини бадиий таржималар орқали мустаҳкамлашдир. Шу боисдан ҳам, ўзбек-қорақалпоқ ёки қорақалпоқ-ўзбек адабий алоқалари хусусида сўз очилгудек бўлса, Миртемирнинг “Қорақалпоқ дафтари”, бу адабиётдан қилган таржималари номи ижод аҳли томонидан биринчилар қаторида мамнуният билан тилга олинади. Дарҳақиқат, бу масалада устоз шоир Миртемирнинг хизмати бекиёс, ибратли. Шоирнинг бу хизматлари Бердақ номидаги Қорақалпоғистон давлат мукофоти билан тақдирлангани бежиз эмас. Шоир қорақалпоқ ва ўзбек адабиёти мисолида ўзaro мавзу алмашув, таржима масалалари юзасидан ўзига хос аъёна яратди. Келгуси авлод учун бу аъёна маҳорат мактаби вазифасини ўташига ишонч бор. Авлод давомчилари, бугунги ижодкорлар аъёнанани – қардош адабиётларга хизмат қилиш, ютуқлари билан ўз халқини ҳам таништириш аъёнасини давом эттириб, ривожлантири-

салар айни муддао бўларди. Истиклол даврининг орқали халқлар дўстлигига хизмат қилишда. Бу жараён, барча ижодкорлар олдига қўяётган асосий айниқса кейинги икки-уч йилда юксалиб бораётгани талабларидан бири ҳам шунда-адабиётлар дўстлиги тахсинга лойиқдир.

Адабиётлар

1. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1997.
2. Бердақ шъриятдан. -Тошкент: 1983.
3. Миртемир. Асарлар. 4 жилдлик. 3 жилд. -Тошкент: 1982.
4. Миртемир. Қарақалпақ дәптери. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1980.
5. Қурбанбаев Б. Бердақ ва ўзбек адабиёти. -Тошкент: 1982.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлык. 9 том. -Ташкент: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Миртемирнинг қарақалпоқ адабиёти билан алоқалари Бердақ шеърляти ва достонларидан қилган таржималари, шунингдек, "Қирқ киз" эпосининг ўзбек тилига таржималари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается связь Миртемира с каракалпакской литературой, переводы стихотворений и поэмы Бердаха, а также эпоса "Кырк кыз" на узбекский язык.

SUMMARY

The article considers the connection of Mirtemir with Karakalpak literature, translation of Berdakh's poems, as well as the epos "Kirk kiz" into Uzbek.

«САЯТХАН-ХАМРА» ДЭСТАНЫНДАҒЫ КУЛЬМИНАЦИЯЛЫҚ ШЕШИМЛЕР

Ф.А.Максегова - докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: достон, миллий ижод, миллий хусусиятлар, сюжет, эпизод, мотив, композиция.

Ключевые слова: дастан, национальное творчество, национальные особенности, сюжет, эпизод, мотив, композиция.

Key words: epos, national creation, national characteristics, plot, episode, the motive, composition.

«Саятхан-Хамра» дэстанын ўйрениў арқалы, ата бабаларымыздың узақ эсирлер даўамындағы турмыс-лық машқалаларын, халықлар аралық қатнасықлардың гейпара ўлгилерин, миллий дәретиўшилиқ қәбилетлериниң жемислерин, ўрп-әдет, дәстүрлерин улыўма миллий өзгешеликлерин баҳалаў имканиятина ийе боламыз.

«Саятхан-Хамра» дэстанындағы ўақыялардың шешилиўин тәмийинлейтуғын сюжетлер, эпизодлар, мотивлер дәретпениң пүтин баслы мазмунын жуўмақлаўшы характерге ийе болады. Бул ўақыяларға шекемги болған қарама-қарсылықлар кем-кемнен күшейип өзлериниң анық нәтийжелерин сәўлелендириўге шекем көтериледи. Мәселен, Хамра-Саятхан менен оның бағында ушырасқаннан кейин ол жерде әдеўир ўақыт иркилип қалыўы, сүйген яры менен, оңашада айшы-ишретте өмир кешириўи, хәр қыйлы бағ сейиллери қахарманлардың мақсетлерине жетиў жолындағы ҳәрекетлерин қәлиплестириўге хәм беккемлейўге жәрдем береді. Яғный, олар бир-бирине қосылыўға, ел-журтына қайтып той-тамашаларын өткериўге кириседи. Олардың рәсмий түрде қосылыўы аңсат болмайды. Ең шешиўши қыйыншылықларды басларынан кешириўге туўра келеди. Яғный, ўақыялардың кескинлесиўи өзиниң ең жоқарғы шегине жетеди. Дэстандағы Саятханның әкеси Маматхан (Мәмметхан) қызының не менен шуғылланып жүргенинен хабарсыз болады. Қызының «қылмыссы» ҳәрекетлерин биреўлер арқалы билгеннен кейин, бундай қолайсыз ислердиң алдын алыўға барынша ҳәрекет етеди. Дэстанның қарақалпақ версиясында бул сюжеттиң орайында Маматханның өзи турады хәм қызының изинен бир өзи (вариантларда 40 әскер менен) куўады.

Саятханның өз журтынан шығыўы қарақалпақ вариантларында хәр қыйлы өзгешеликлерге ийе. Биринде Саятхан «Атасының сейисханасынан еки жорғаны келтирип, тилладан егерлеп, ушығадан терликлеп, еккисине еки ғалы қоржын қызыл тилләны бөктерип, бирисине өзи минип, бирисине Хәмиражанды миндирип, үш жүз алтмыш қызларға жуўап берип» [1:224-225] жолға түседі. Бунда ели-журты менен хошласыў түриндеги сынсыўға оғада жақын ишки туйғылар сәўлеленеди:

Қызыл шәндән гүл орадым беліме,
Ашық болдым ярдың шийрин тилине,
Сапар еттим хан Хәмиренің елине,
Жуўап берши қызлар кетмели болдым.

Бағы-бостанымнан кешип бараман,
Айралық араға түшип бараман,
Ышқы отына күйип-писип бараман,

Жуўап бер пәрийлер кетмели болдым . . . [1:225].

делинсе, оның басқа вариантында Хамра өзиниң ели-журтын сағынғанын айтып бирге кетиўди өтиниш етеди.

Хәмира көңли сени алып кетмели,
Анда барып бирге ишрет етмели,
Жүриң бирге, ярым, елге кетели,
Енди өз журтыма кетмели болдым [2:274].

Буған жуўап ретинде Саятхан: «Сизиң елде нелер бар?» деген мәниде сораўлар берип, Хамра оған жуўаплар қайтарып яғлы-бәхәр айтысады. Ақырында, Хамраның берген жуўапларына кеўли толғаннан кейин, бирге кетиўге қайыл болады хәм «Саятхан пәрий атасына Бану деген кәнийзин жиберип, ат-жарақ, әспабы менен еки ат алдырады. Ат-жарақ аслахаларын көрип Хамраның ўақты хош болып . . . Саятхан пәрий он түйеге ғәзийнелерин жүклеп, қымбат бақалы малларға үстин толтырып, Саятхан да үстине еркек липасын киийп, аттың үстине минип, найза, қылыш, жай урыс аслахаларын белине бәнт етип, түйелерди жетелеп, Хамражанды жанына алып, кешлетип жолға раўана болдылар» [2:275]. Көринип турғандай, бул вариантта қыздың узатылыўына байланыссыз ўрп-әдет, дәстүрлериниң излери байқалады. Деген менен, миллий дәстүрлердиң «бузылыўы да», басқаша түс алып тәрийпленіўи де көбирек ушырасады. Әдетте, лирикалық рухтағы дэстанларда қыз бенен жигит бала ўақытларынан баслап ақ, хәттеки, туўылмасларынан бурын ақ бир-бирине атастырылып қойылған болады. Соң олардың тәғдирлери айра түсип бирин-бири излеў менен ўақыя раўажланып бара береді. Ал, бул дэстанда усы баслама сақланғаны менен ўақыялардың желиси қахарманлардың түс көриў мотиви менен даўам етеди. Қыздың ата-анасының болажақ күйеўи хәққында улыўма хабар болмайды. Тек қыз себепши болғаннан кейин барып, бул сыр ашылады. Бундай жағдайда ата-ананың

ғәзеби артатуғыны, қызының хәрекетлерине қарсы туратуғынлығы тәбийи. Маматханда сондай жағдайға түседі хәм конфликтти күшейтиўши күшке айланады. Ол қызының бийтаныс, әлле биреў менен қашып кеткенине қатты қәхәри келеди хәм қызын алып қалыў ушын, айыпкерлерди жазалаў ушын бар мүмкиншиликлерин ортаға салады. Бул ўақыялардың шешими дәстанның қарақалпақ версиясында Маматханның қызын бир өзи қуып кетиўи менен баян етиледі. [1:227] Ал, екінши вариантында Маматхан қызын қырық әскер менен биргеликте қуып кетеди. Әлбетте, бул орында дәстанды атқарыўшы бақсылардың жеке баянлаў усыллары басшылыққа алынған. Деген менен, батырлардың ямаса жаўлардан кек алыўшы қахарманлардың сапарға бир өзиниң атланыўы ески мотивлердин бири сыпатында көплеген миллий дәстанлармыздың мазмунларынан орын алған. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларында батырдың қасында қырық жигиттиң («Қоблан») яки болмаса қырық қыздың («Қырық қыз») жүриўи-үйреншилики дәстүр. Демек, қарақалпақ бақсылары сюжет таңлаў мәселесинде өзлеринше дәстүрли мотивлерди пайдаланған ҳалда ис алып барған деп есаплаймыз. Қала берсе, «Қашқынлардың» изинен көп сандағы әскерлер топарының жиберилиўиде турмыслық ҳақыйқатлыққа туўра келе бермейди. Бизиң ушын ең баслысы, «Қашқынларды қуыўи» мотивиниң сақланыўы болып табылады. Дәстанның түркменше вариантында да бул сюжет сақланған хәм кеңирек сүүретленген. Маматхан қызын қайтарып әкеліў ушын Маметсүйин сәрдардың қасына қырық жигитти қойып хәм бес жүз нөкерди жибереди [3:162]. Өзбекше версиясында болса қашып баратырған Хамра менен Саятханның изинен 4000 ләшкер жибереди [4:126]. Қандай жағдайда да, қашқынларды қуыўи ўақыясы дәстандағы конфликтлик жағдайлардың шийеленискенлигин аңлататуғын өзгешеликлери менен көринеди.

Дәстанның версиялары хәм вариантларындағы ўақыялардың шийеленисийи хәм шешимлери толық бир бағдардағы мазмунлық уксаслықларға ийе болғаны менен олардың баянланыўы хәр қыйлы түрде сәўлеленеди. Мәселен М.Мәтсапаев вариантында Саятхан Хамраның кийимин кийип, атасының алдында, өзи бир хошбарна йигит болып тура қалды деп сүүретленген. Ол атасын өзи қарсы алып, оның менен Хамра ретинде атасының жүзигиниң қасын атып түсириўге шәртлеседи. Маматхан «Хамраны енди атпақшы болып атырғанда ол: әй ата, тоқтаңыз, ирет миймандики болады, жас жанды сынап көрмей ашықтың қанына қалмаңыз, қолыңызды көтерин, ийин аўыртсам, қолыңызды талдыртсам, онда мен хәм, қызыңыз хәм өзиниздики болсын. Әгер хеш жеринде аўыртпай алтын жүзигиниң қасын ушырсам, қызыңызды маған тапсырып қоя берин деген шәртти қояды. Патша бул шәртке қайыл болады. Шәрт орынланғаннан кейин» Мамметхан патша хайран болды «Бәрекелла! Назаргарда хошбарна жигит екен, бул қызымды қор қылмас, әй жолы болсын» деп өз қарсылығын тоқтатады [1:227]. Усының менен дәстанның түйини шешиледи. Ал, Жуман бақсы вариантында болса усы ўақыялардан кейин ашық-машықлардың тағы бир күшли қарсылыққа дус болыўы сөз етилген. Ашық-машықлар таўда бир булақ бойында түнде от жағып дем алып отырғанында оларды Бәрзеңги дәў көрип тутқынға алады. Жетегиндеги еки түйесин кәбап қылып жейди, үш түйесин қазанға салады. Дәў жоқта Саятхан Хамраға қолындағы жипти тиси менен шештирип бармағындағы жүзиктиң қасындағы сақлаўлы турған зәхәрди қазанға салып дәўди өлтиреди [2:277]. Бул ўақыялардың баянланыўындағы бир дыққатқа аларлық жери Хамраға қарағанда Саятханның алдында гезлескен қыйыншылықлардан қутылыўға, оларға қарсы илаж-шаралар көриўге көбирек күш, ақыл

жумсағанлығында болып табылады. Ашықлар ортасындағы тосқынлықларды жеңиўге ҳаял-қызлардың араласыўы, хәтте, өзлери бас-қас болып болажақ жу-байларына жол ашып бериў мотивлери де дәстан дөретиўдеги дәстүрли усыллардың бири қатарында қарақалпақ халық эпикалық дөретпелериниң көпшилигинде ушырасады. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы Баршын, Құртқа, Гүлайым, Айпарша, лирикалық дәстанлардағы Шахсәнем, Саятхан хәм т.б. усындай ақыллы хәм батыр қызлар сыпатында тәрийпленеди.

«Халық ертеклери хәм дәстанларында батырлық хәм мергенлик өнерлери менен даңқ шығарған ҳаял-қызлар ҳаққында көп мағлыўматлар сақланған. Әсиресе Өзбек халық дәстанларында әне усындай батыр алып қызлар образы айрықша ықлас пенен сөз етиледі.» [5:6] деген өзбек халық дәстанларында ҳаял-қызлар образын арнаулы изертлеген алым Г.Мусинаның пикири Қарақалпақ халық дәстанлары ушын да характерли. Саяттың батыр хәм мерген қыз сыпатындағы келбетин түркмен алымлары да жоқары бағалайды «Келтирилген эпизодларда Саяттың қахарманлық (батырлық) келбети ашылады. Басқа қыйыншылық түскен ўақытлары ол өзін хәм сүйиклиси Хамраны қорғаўға таяр турады» деп батыр қыздың ерлик ислерин белгилеп өтеди [3:33-34]. Дәстанның түркмен версиясында Саяттың жүзиктиң қасын атып түсириў эпизоды жоқ, бирақ, ол атасы изинен жиберген Маметсүйин менен болған диалогларында, атасы изинен әскер тартып келгендеги Суўлыхан менен болған урысларда батыр қыз сыпатында көзге түседі хәм усы батырлық хәрекетлери ушын атасынан Хамра менен қосылыўға ырзашылығын алады [3:201-203]. Өзбекше вариантында да усы сюжет қайталанған. Бирақ, онда Саят мерген қыз сыпатында Маматсүйинниң бир әскериниң басындағы алманы атып түсирип изинен келген қуўғыншылардың үрейин қайтарады. Тағы бир эпизодында бәрзеңгилерге (адам жеўшилер- адамхорлар) ушырасып, олардан да, аман-саў қутылыўға ериседи. [4:91-97] Соңынан Саятханның ләшкер тартып қызының изинен келиўи, Абдулла хан менен урыста Саят пенен Хамраның оған жәрдем бериўи сыяклы сюжетлер бирикпеси сақланған. Дәстанның түркмен хәм өзбек версияларында сюжетлердеги шийеленисийи хәм шешилиў баскышлары әдеўир кең сәўлеленгенлигин тән алыўымыз керек. Олардағы сөз етилген ўақыялар анағурлым толық шешимлерин тапқан. Бул пикир қарақалпақ версиясында тийисли шешимлер жоқ деген түсиник келтирип шығармаўы тийис. Қарақалпақ версияларындағы сюжетлердин қысқалығы хәм текстте Хамраның ҳаялы Сәрбиназдың тәғдирине байланыслы сюжетлердин орын алыўы менен жуўмағында ол ҳаққында сөз болмаўы миллий дөретпениң пүтинлигине кесент келтирмейди. Бул бақсылардың (атқарыўшылардың) ўақыяларды қабыл етиў хәм өзлеринше баянлап бериў қәбилетлери менен байланыслы болыўынан тысқары, олардың миллий үрп-әдетлеримизге садықлығының да жемиси болып табылады. Қарақалпақ халық дәстанларында көп қатын алыўшылыққа байланыслы сюжетлердин оғада аз ушырасатуғынлығын, тийкарғы мақсет үйлениўге қаратылғанлығын хәм ашық-машықлардың өз мақсетлерине ерисип муратлары хасыл болатуғынлығын дәлиллеўши ўақыялық ямаса эпикалық факторлар оғада көп. Бизиң пикиримизше, Сәрбиназдың (Сәлбинаяз) ўақыялардың шешиминде тилге алынбаўы да усындай себеплерге байланыслы бақсылар тәрәпинен қабыл етилмеген болыўы керек. Яғный, олар (бақсылар) ўақыялардағы феодалистлик көзқараслардан аўлақ, бар дыққат-итибады бирин-бири түслеринде көрип ғайбана ашық болған Саят пенен Хамраның тәғдирлерин баян етиўге қаратқан. Дәстан ўақыяларының шешими де усы пикиримиздин

дурыслығын тастыйықлайды.

Дәстанның композициялық сыпаттарын сөз еткенде, әлбетте, олардағы ұақыяларды, сюжеттерди, эпизодларды баян етіуге қаратылған қосық пенен қара сөздің өз ара ұйғынласыуын хәм солар арқалы баянлаудың ізбе ізлик принциптериниң орынлы пайдаланылғанлығын айрықша атап өтиўимиз тийис. Дәстандағы прозаның пайдаланыуы усылы да басқаша, басқа дәстанларға қарағанда көбирек қахарманлардың монологларын, диалогларын, тәрийплерин сөз ететугын қосықларды бир-бири менен байланыстырыушы хызмет атқарады. Проза түринде баян етилетуғын ұақыялар дәстан қахарманларының ис хәрекетлерин сүўретлеўге қаратылған. Олардың ой-туйғылары ишки кеширмелери терең лирикалық рухтағы қосық қатарлары менен бериледи. Солардың араларында «бир сөз деди», «бир сөз айтты», «бир ғәззел айтты», «бул сөзди айтқан екен», «және бир сөз деди», «Саятханның сорап, Хамраның жуўап бергени» сыяқлы сөз дизбеклери гезектеги қосық түринде берилетуғын ой-пикирдің қысқа түрдеги мазмунларын өз ишине сиңдирген прозалық усылдың жуўмақлаушы бөлегин тәмийинлейди. Бул усыл проза хәм поэзия аралас барлық дәстанлық дәретпелер ушын да характерли. Бирақ, олардың басым бөлегинде ұақыяларда қосық түринде баянланады. Ал «Саятхан Хамра» дәстанындағы қосықларда ұақыя жок, олар қахарманлардың мурат-мақсетлерин, әрман туйғыларын ишки күйиниш-сүйинишлерин терең лиризмлер менен сәўлелендиретуғын қосықлардан ибарат. Бул жағдай лирикалық дәстанларға ғана тән өзгешелик болып, олардың «Саятхан-Хамра» дәстанында жийи пайдаланғанлығын атап өтиўимиз тийис. Профессор Қ.Мақсетовтың белгилеп өткениндей: «Қарақалпақ шайырлары, бақсы хәм сазенделери «Саятхан-Хамра» дәстанының миллий дәстүрлерге толы өз алдына сулыў бир версиясын дәреткен. Бул дәстанның насырында, қосықларын да, атқарылатуғын намаларында бес бармақтай байқалады» [6:293-294] дегенде халықлық дәретпелерин усы тәрәплерин нәзерде тутқан еди.

Дәстан ұақыяларының басланыуын, раўажланы-

уын, шийеленисиўин хәм шешимлерин тәмийинлеўши факторлар тутасы менен бир композициялық бағдарға ийе болып, тийкарынан, миллий версиямыздың өзине тән болған үлгилерин келтирип шығарады. Ондағы пайдаланылған сюжетлик, эпизодлық ұақыялар араларындағы ишки конфликтлер, мәселен, Хамраның түсинде Сәрбиназды көрип, оны излеп кетиўине қарсылық еткен әкесиниң, анасының, әсиресе, Сәрбиназдың (Сәлбинияз) хәрекетлери, әкеси Ашық Ахметтиң баласы менен бирге кетиўиндеги гейпара ұақыялық қарама қарсылықлар, Саятханның бағындағы қыйын кеширмелер, ашықлардың бир бирине болған қызғаныш сезимлери, Хамраның Сәрбиназға болған сағыныш туйғылары, бул сырын удайы Саятханнан жасырып жүриўи, қахарманлардың бир бирине болған исенимлери хәм гүманланыўлары дәстан ұақыяларының кем-кемнен раўажланыў басқышларын пайда етеди хәм бул ұақыялардың шешиўши басқышқа көтерилюўине тийкар салады.

Дәстандағы ұақыялардың кескин түс алыўы Хамра менен Саятханның қашып кетиўи менен басланады. Бунда ашық-машықлардың өз мақсетлерине ерисиў жолындағы хәрекетлери үлкен конфликтлик жағдайларды жүзеге шығарады. Өз қызының Мәметханға бийтаныс, бийгана адам менен кетип қалыўы патшаның жанына қатты батады. Соның ушын да, ол қызын изине қайтарыў ушын барлық шараларды көриўге мәжбүр болады. Патша тәрәпинен иске асырмакшы болған илажлар Саятхан менен Хамраның өз мақсетлерин әмелге асырыў жолындағы ең баслы тосқынлық есапланады хәм олар усы қыйыншылықларды бастан кешириўи, олардың үстинен жеңиске ерисиўи шәрт. Нәтийжеде, ашық-машықлар бул қарама-қарсылықларды жеңип мурат-мақсетлерине жетеди. Көрип турғанымыздай, ишки конфликтлер ұақыялардың раўажланыўын тәмийнлесе, бас конфликтлер ұақыялардың писип жетилисиўине, жуўмақланыўына тийкар жаратып береді. Дәстан дәретиўдеги миллий усыллардың пайдаланыў дереклерин белгилеўге де усы конфликтлик халатлардың әхмийети үлкен.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры, 14 том. «Ғәрип Ашық, Саятхан Хәмира». -Н.: «Қарақалпақстан», 1985.
2. Қарақалпақ фольклоры, 36 том. Саятхан Хәмира. -Н.: «Илим» 2011.
3. Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра. -М.: «Наука», 1971.
4. Сәед ва Хамро. -Т.: «Фан», 1964.
5. Мусина Г. Узбек халық достонларида Хотин-қызлар образи. -Т.: «Фан», 1983.
6. Мақсетов К.М. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. -Н.: «Билим», 1996.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада «Саятхан-Хамра» дастанини ўрганиш натижасида миллий ижод, урф-одатлар ва анъаналарнинг миллий хусусиятларини баҳалош имконияти мавжудлиги, «Саятхан-Хамра» дастанидagi воқеаларнинг ечимини таъминлайдиган сюжетлар, эпизодлар, мотивлар асарнинг якуний характерге эга эканлигини очиб беради. Қорақалпоқ жировлари сюжет танлаш масаласида ўзларининг анъанавий мотивларидан фойдаланган ҳолда иш олиб борган. Мақолада достон воқеаларининг ривожланишини таъминловчи омиллар тўла бир композицион йўналишга эгалиги, асосан, қорақалпоқ версиясининг ўзига хос намуналарини келтириб чиқариши таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье в результате изучения дастана «Саятхан-Хамра» мы имеем возможность оценить национальные особенности продуктов национального творчества, обычаев и традиций. В статье раскрыто, что сюжеты, эпизоды, мотивы в содержании творчества имеют законченный характер. Каракалпакские баксы, используя свой программный мотив в выборе сюжета, вели над этим работу. В статье анализируются, что факторы, способствующие развитию событий, они имеют единое композиционное направление и каракалпакская версия имеет свои, только ей присущие особенности.

SUMMARY

In the article, in the result of studying the dastan «Sayathan-Hamra», we have an opportunity to evaluate the national characteristics of the products of national creativity, customs and traditions. The article reveals that its plots, episodes, motifs in the content of creation, having complete characters. Karakalpak jirau, using their programmatic motive in choosing the plot, worked on this issue. The author of the article analyzes that the factors contributing to the development of event have a single compositional direction, and also the Karakalpak version has its own peculiarities.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДЭСТАНЫ «ЖҲАХАНША»: ЖҲЙНАЛЫҲ, БАСЫП ШЫҒАРЫЛЫҲ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҲ ТАРИЙХЫНАН

Ж.Мамбетов - таяныш докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: «Жаханша» достони, генезиси, жанрий хусусияти, типологияси.

Ключевые слова: дастан «Жаханша», генезис, жанровые особенности, типология.

Key words: dastan «Jakhansha», genesis, genre peculiarities typology.

Пўткил дўня халықларындағы сыяқлы, қарақалпақ фольклоры да халқымыздың терең тарийхый, социалық-сиясий өтмишиндеги шынлықтың көркем образлы сәўлеси сыпатында бизиң бүгинги күнимизге шекем жетип келген. Халықтың миллий көркем сөз өнериниң ҳәр бир жанры өз алдына мәнәўий-руўхый дәрек сыпатында тәрбияның айрықша әҳмийетке ийе көркем қуралы болған хәм «Қарақалпақ аўыз әдебияты тарийхшылар ушын да, тил илимпазлары ушын да, әдебиат изертлеушилер ушын да үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, қарақалпақ халқының ерте заманларда басынан өткерген тарийхый дәўирлери, хожалық тиришилиги, қарым-қатнаслары, мәденияты, тил байлығы хәм булар жөниндеги халықтың көзқараслары усы аўыз әдебиятында ғана сақланады» [1:46.] Мине, усындай сыпаттағы миллий фольклорымыз әсирлер даўамында халық тәрәпинен мазмунлық жақтан толықтырылып отырылған.

Мине, усы бийбаха мийрасларымызды халық ишиндеги қыссаханлар менен қатықулақ шешенлерден, бақсы хәм жыраўлардан жыйнау және белгили бир тәртипке салу жумыслары фольклорист-илимпазларымыз тәрәпинен онимли орынланып келинбекте. Миллийлигимиздиң айнасы, фольклорымыздың ири жанры болған дэстанлар ҳаққында да фольклорист илимпазлар тәрәпинен көплеген дэстанлық шығармалар жазып алынды. Солардың қатарында «Жәханша» дэстаны да 1956-жылы шайыр Мәтен Сейтниязов тәрәпинен белгили қарақалпақ жыраўы, Төрткүлли информатор Курбанбай Тәжибаевтан жазып алынды. Дэстаны ең дәслеп 1990-жылы ӨзССР ИА. ҚҚФ. Н. Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебиат институты тәрәпинен «Қарақалпақстан» баспасында «Ерсайым», «Бозжигит», «Зийнеп-Алтынғүл» дэстанлары менен бирге «Қарақалпақ фольклоры»ның XX томында баспа жүзин көрди. «Жәханша» дэстанының бурынғы аўқамлық дәўир идеологиясына сай келмейтуғын мазмундағы орынлары сол дәўирдеги сиясатқа муўапықластырылып, айырым өзгерислер енгизилип жарық көрди.

Ал 2012-жылы «Жәханша» дэстанының қолжазбасының оригиналлығы сақланған халында толықтырылып қайта басылды. Мине, усы басылым бизиң илимий үйрениўимиз хәм изертлеуимиздиң тийкарғы объекти болады.

Дэстанның мазмуны, идеясы хәм көркемлик өзгешеликлери, образ жасау хәм сюжет қуруу шеберлиги бойынша дәслепки илимий шолу шолу пикирлерди илимпазлардан фольклорист, филология илимлериниң докторы, профессор Қ.Максетов хәм филология илимлериниң кандидаты Н.Жапақовлар билдирди. Профессор Қ.Максетовтың «Қарақалпақский эпос» атамасындағы мийнәтинде: «Дэстан исполнялся многими певцами, но в варианте Курбанбая-жырау особенно ощущается его собственный стиль. Трудно судить, о каких временах повествуется в «Жаханше», ибо нельзя сказать, когда существовали рождённые фантазией жырау взаимоотношения между Ура-Тюбе, Чин-Мачином и татарами» [2:157-158], деп дэстанның көп жыраўлар тәрәпинен жырланыуына қарамастан, солардың арасында Курбанбай жырау вариантының көркемлик жақтан да, формалық тәрәпинен де толық екенлиги дурыс атап өтиледі. Бизиң пикиримизше, бул «Курбанбай жырау

«Жәханша» дэстанының авторы болған, өзи дөреткен» деген гипотезаның дурыслығын тастыйықлайды. Яғнай, «Халық ертеклерин жақсы билетугын жырау турмыстың ашыы-душысынан көрген адам, өнер билмди ийелеу туўралы жоқары идеяны алға қояды хәм бул пикирин өзиниң «Жәханша» дэстаны арқалы көркем дәлиллер береді» [3:17].

Улыўма, бул устаз-илимпазлардың айырым пикирлери жарыққа шыққан болмаса, «Жәханша» дэстаны бойынша арнаўлы түрде илимий-изертлеу жумыслары алып барылмады.

Дэстанның тийкарғы идеясы: жас әўладтың билимди терең ийелеуи хәм белгили бир өнерге ерисиуи арқалы өз Ҳатаны ушын хызмет етиуден, халық мәпин өз билим хәм өнери менен қорғаудан ибарат.

Дэстандағы сюжет системасы: жәмийетлик-турмыслық әдилсизликке қарсы билим хәм илимнен пайдаланып гүресиу жолындағы қахарманлық ўақыялар дизбегинен ибарат. Дэстанда Асқархан, Үсенбек, Қарабай сыяқлы хан, бай хәм саўдагерлердиң халыққа ислеген зулымлықлары менен жаўызлық ҳәрекетлери унамсыз сыпатта шебер ашып бериледи.

Дэстанның композициялық қурылысы басқа традициялық үлгидеги қахарманлық дэстанларға үнлес келеди, яғнай бул дэстанда да халықтың әсирлер даўамындағы әрманы болған-елди жаўлардан қорғай алатуғын, илим хәм билим сырларын ийелеген мәрт батырлары, олардың ерлик ислери жоқары дәрежеде улығланады.

Дэстанының бас қахарманы-Жәханша жас ўақтыннан, яғнай он еки жасынан баслап өмириндеги әдилсизлик алдаушылықларынан түңилип, илим излеп, билим хәм өнер жолына түсиуде өзине баслы мақсети етип алады. Жәханшаның образы арқалы шығарма сюжети раўажланады. Ол ел-халықтың мәпин қорғаушы сыпатында қахарманлық хәм мәртликтің белгилерин өз бойына жәмлеген, билими терең, өнери жетик көп қырлы қахарман, садық дос, сөзине берик жигит қәсийетлери арқалы басқа образлардан ажыралып турады. Бул образ арқалы дэстанның сюжетлик раўажланыу жөнелиси кем-кем ашылып барылады. Баласыз бийперзент ағалы-инили ғаррылар Сәңгилбай хәм Қарабай Алладан перзент тилеп, тилеклери қабыл болып, олардың әрманына жетип, Жәханшаның туўылыу эпизодлары шебер берилген:

Алпыс жасар Сәңгилбай

Ул перзентли болады.

Елли жасар Қарабай

Қыз перзентли болады.

Еки ағайинли жәм болып,

Төрткүлли ошақ ойдырып

Туўша, бийе сойдырып,

Ура Төбе халықларын

Нан менен етке тойдырып

Халқына хызмет етеди...[4:14]

Дэстанда бас қахарманның батырдың туўылыуы мотиви басқа қахарманлық дэстанлардағыдай ғайыптан келген қарамағалы күш, ямаса иләхий күшлердиң тәсиринен бираз басқаша. Батырдың анасының ғайры тәбийий нәрселерге: жолбарыстың ямаса айдарханың жүрегіне жерик болуу мотивлери ушыраспайды. Дэстандағы барлық ўақыялар турмыслық реалы өмирлик шынлықтан шетке шықпайды. Ағалы-инилилер перзентли болып, балаларын бесикке бөлеп халыққа

бул нэрестелерге исим бериўин сорап мурэжат етеди. Ел-журт, халық жыйналып-кеңесип, Сәңгилбайдың улына Жәханша, Қарабайдың қызына Шийринжан деп исим берип, балалардың туўылыў хәм оларға ат қойыў мотиви, мине, усындай тәсирли қатарларда шебер бериледи:

*Бесикке бөлеп балларын
Ортаға әкелип қойдырды
-Ели-халқым арзым бар
Перзентсиздің дәртинен
Маған болды дүнья тар.
Бесиктеги баламның
Атын сизлер қойыңлар.
Иним болған Қарабай
Қыз да болса баласын,
Улдан зыят көреді.
Қыз баламның хәм атын
Сүйкимли қылып қойыңлар,-
Дейип сонда Сәңгилбай,
Халқына арыз айтады.
Ели халқы жәм болып,
Сәңгилбайдың улының
Атын қойды Жәханша
Қарабайдың қызының
Атын қойды Шийринжан. [4:15]*

Қарабайдың қызы Шийринжан дәстандағы усы балаларға исим берилиў мотивинде персонажлық қахарман сыпатына көринеди де, дәстанның ақырына шекем басқа орынларында қатнаспайды.

Дәстанда ул перзент те, қыз перзент те бендесине Аллахтың берген уллы инамы екенлигин, оларды өз алдына айырып қараў қәте екенлигин бул мысалдағы қатарлар арқалы оқыўшыға (тыңлаўшыға) уқтырмақшыдай сезиледи. Жәханша дәстанының сюжетинде ертеклик ўақыялар, сол дәўирдің диний түсиниклериниң қалдықлары менен бирге орын алған. Жәханша туўысқан ағасы Қарабайға ерип мың тилласы менен Шынмашынға саўдагерликти кәсип етиў ушын барады. Шынмашын шәхәринде ағасына билдирмей өзине устаз таўып билим жолына түседі. Қарабай инисин жойтып, таппай ақыры елине қайтып ағасына болған ўақыяны айтады.

«Ағасы Сәңгилбай сол ўақытта пал ашып баласының тирилигин қарады. Қараса, баласының алдында тоғыз түрли тағам, неше бир адам оның хызметинде, илимнің жолында, күн көрместей жайларда қитап оқып, шад болып отырғанын көрди. Баласының оқыў оқып нарахат отырғанын билди. Өзинен басқа киси бул сырларды билмеўиши еди» [4:29]. Мине, усындай пал ашып көриў, алдындағыны жорыў усаған мотивлер, бизиң ойымызша, дәстандағы жәмийетлик ески диний түсиниклердің тәсири болса керек.

Дәстанда реалы өмирде ушыраспайтуғын қыялай-мифлик адамхор гәўир образларын айтпағанда, сыйқырлы күшлер хәм асыра сүўретлеўлердің (гиперболизацияның) белгилери, дерлик, сезилмейди. Жәханша өзи ийелеген билими хәм илими нәтийжесинде адамгершилик пазыйлетлериниң жоқары кәделерин толық меңгерди, өзиниң жоқары адамгершилик қәсийети хәм әдеплилиги арқасында ол, хәтте, жаўыз адамхор гәўирлер менен де тил табысып, олар менен досласатуғын болды. Бул арқалы жыраў «билеги бар бирди-билими бар мыңды алады» деген халықлық терең пикирге садық қалып, билим хәм өнер менен күдиретли ислерди орындаўға болатуғынлығын дәлиллемекшидей сезиледи.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының барлығына тән болған урыс, қыян-кески саўашлардың «Жәхан-

ша» дәстанында аз көзге тасланады. Жәханша илим-өнердің арқасында алдына түскен қыйыншылықларды жеңип отырады. Дәстанның бас образы Жәханша қахарманлық дәстанлар циклиндеги батырдың туўылыўынан кейинги оның ер жетиў мотивлери басқа дәстанлардан парыкланбайды. Яғнай, «Жәханша» дәстанындағы бас қахарман Жәханшаның ер жетиў мотиви (усы дәстанды атқарған Қурбанай жыраўдың репертуарына тән) «Илимхан» дәстанының бас қахарманы Илимханның ер жетиў мотивине бираз жақын хәм уқсаслығын аңлаўымыз мүмкин. Илимхан туўылып, қырық күнде толық адам қәлпине жетип, ер жигит болады. Мине, усы мотив «Жәханша» дәстаны ушын бас қахарман образының жасалыўында характерли белги саналады. Мысалы, Жәханша өз қатарларынан ерте ержетеди, ол Әлимбайдың тойына он еки жасар ўақтында Қоянкөк тулпарды минип ылақ ойынға киреди. Он еки жасар баланың ылақты он еки рет алып ортаға салыўы, бундай басқыға шыдамаған сол жердеги мезбан ылақшы жигитлердің хәммеси бирлесип Жәханшаны қамшының астына алыўы, Жәханшаның астындағы Қоянкөк тулпардың ғайраты хәм бир жағынан Жәханшаның батырлығы менен он сегиз байдың балларын атынан урып жығыў эпизодлары болажақ батырдың келешектеги ислейтуғын ерлик хәм қахарманлық ислериниң басламасы ретинде сүўретлениўи-қарақалпақ қахарманлық дәстанларының көпшилиги ушын дәстүрлик сюжет есапланады. Мәселен: «Қоблан» дәстанында Қоблан бала ўақытынан-ақ шеннен тыс күшшилиги менен көринеди. Балалар менен асық ойнап балаларға зорлық ислейди. Қобланның минген атлары оны көтере алмай бели сынады. Басқа қахарманлық дәстанлардағы батырдың ер жетиў мотивлерине уқас, бираз «Жәханша» дәстанындағы бул мотивтеги асыра сүўретлеўлер бираз хәлсиз берилгендей, яғнай бул дәстанда қахарманның ержетіў мотиви, бизиң ойымызша, идеаллықтан реаллыққа жақынлығы менен ажыралып турады.

Бизиң ойымызша, «Жәханша» дәстаны Қурбанбай жыраўдың репертуарынан орын алған көркемлиги терең, алдына қойған идеясының жоқары тәрбиялық өзгешелиги менен басқа қарақалпақ дәстанларынан ажыралып туратуғын индивидуаллық көркем эпос болып есапланады. Яғнай, устаз-илимпаз Қ. Мақсетовтың пикири менен айтқанда: «Репертуарының байлығы көп дәстанларды билетуғын фонемал яды, импровизаторлығы бойынша Қурбанбай жыраў жекке-сийрек ушырасатуғын талант иеси болып есапланады» [3:15] деп билдирген еди. Және де, «Жыраўдың импровизаторлығының күшшилиги сонда, ол ҳәр қандай ертекти дәстан көлеминде қосық пенен торлаўға уқынлы еди. Сонлықтан да, оның репертуарында традициялық дәстанлар менен бир қатарда өзи тәрпинен дөретилген индивидуаллық дәстанлар да ушырасады [3:17].

«Жәханша» дәстанын Қурбанбай жыраў әсирлер бойы дәстаншылығымызда сақланған дәстүрге садық халда оған өз дөретиўшилигиниң индивидуал белгилерин синдирип барған хәм бизиң бүгинги күнимизге жеткерип берген. Бул, өз гезегинде, бизиң ойымызша, дәстанның тыңлаўшы хәм оқыўшылар жәмәетине тәсирли хәм терең жетип барыўын тәмийлейди.

«Жәханша» дәстаны бизиң бүгинги күнимизде хәм келешекте де жас әўладты илим-билим хәм өнер сырларын үйрениўге тәрбиялаўшы жоқары идеядағы дөретпе сыпатында әдебиятымыз тарийхынан салмақлы орын алары сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т.П. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1977.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақский эпос. -Ташкент: «Фан». 1976.
3. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1992.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XX том. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1990.

РЕЗЮМЕ

Қорақалпоқ халқ достони «Жаханшо»нинг (Қурбанбой жиров) идеяси, тарбиявий хусусияти ва эпоснинг босмада чоп этилишидаги муаммолари, образларнинг хусусиятлари, сюжет ва композицион жиҳатлари, қаҳрамоннинг туғилишидаги ўзига хос хусусиятлар, илм ва ҳунар эгаллаш йўлида сафарбар бўлиш мотивлари киёсий талқин этилади, авторлик сифати юзага чиқарилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются: основная идея, сюжет, композиционное построение и издание каракалпакского народного эпоса «Жаханша» (в интерпретации Курбанбая-жырау). Делается типологический анализ особенностей образов героев, мотивов их странствований с целью приобретения знаний ремесла, показаны также индивидуально-авторские особенности в создании эпоса.

SUMMARY

The article deals with the main idea, plot, composition and publication of the Karakalpak folk epos «Zhakhansha» (in interpretation of Kurbanbay –jirau). The author of the article did the typological analysis of the heroes' images, motives of their wandering with the purpose of getting knowledge and handicraft, and he also showed the peculiarities of the author's individual style in the creation of the epos.

JAMOL KAMOL SHE'RLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

D.Nazarova – *assistent o'qituvchi*

Buxoro tibbiyot instituti

Tayanch so'zlar: lirik qahramon, ramziy timsollar, talmeh, tashbeh.

Ключевые слова: лирический герой, символические образы, просветительские идеи, анализ, поэтическое мастерство.

Key words: lyric hero, symbolic images, enlightening ideas, analysis, poetic skill.

She'r shoirning o'z shaxsiy ko'ngil xushi, ko'ziga manzur ko'ringan gulmi, bulbulmi bag'ishlagan zavqdan emas, balki xalqining dard-u xayollarining ifodasiga aylangandagina, u bilan hamdard bo'lgandagina ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Shoirning talanti, bilimdonligi, ichki dunyosining boyligi uning hayotidagi narsa va voqealarga munosabatidan chiqarilgan xulosalarida bilinadi. Jamolning «Hamlet», «Futbol», «Faylasuf bilan suhbat», «Qo'g'irchoqlar» kabi she'rlarida aytilgan falsafiy, teran fikrlarni biror donishmandning kitobida uchratmaysiz. Bu Jamolning dardi, Jamolning dunyoqarashi, Jamolning falsafasi. Falsafa bu bir narsaning nimaligini aytish emas, uning mohiyatini ochish, dunyo va kishilarga yangicha munosabat bildira olish. Bu Jamol ijodiga xos afzallikdir [1].

Shom edi, Birovni etdilar dafn,
Zarang sovuq yerning bag'rini o'yib.
Qora lashkar kabi bosib kelar tun
Qoldi yolg'iz qabr dardla qorayib.
Tun og'ib, yulduzlar yosh to'kib milt-milt
Oy nuri sinarkan mozor toshida
Soyaday sudralib keldida bir it
O'ksib uvvos soldi qabr boshida...

Bu vafo haqida nasihat emas. Bu she'r! Bu ijod! Ijodiy mashaqqat mevasi. Kishi qalbini larzaga solib, bir umr yodda qoladigan she'r. Badiiy tafakkur tushunchasi – serma'no, serqatlam, serqirra. U san'atkorning fikrlash tarzida mazmun topgan falsafiy-axloqiy, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlarning muayyan hosilasidir. Jamol Kamol badiiy – estetik tafakkuridagi yetuklik, teranlik mustaqillik sharofatidir, hurfikrlilikdandir. Jamol Kamol iste'dodli shoir. Buni unung go'zal va mazmuni teran she'rlari isbotlaydi [1].

Xususan, el-yurt tarixi, qismati, dardini kuylash shoir uchun farz va qarz hisoblanadi. Vatan haqida yozmagan birorta ham shoir bo'lmasa kerak. Lekin Jamol Kamolning bu mavzudagi bitiklari, zamondoshlari nazmini takrorlamaydi. Mana bu misralar ham fikrimizni tasdiqlaydi:

To'rt buyuk ufqingdan nur tushayotir,
To'rt buyuk ufqingda yulduz javloni.
Ko'zlari sevinchdan yarqirayotir,
Qanot bog'layotir dilbanding joni.
Otamning otasi shu buyuk tuproq,
Onamning onasi shu buyuk tuproq.
Bir jigarporangman, qutlug' vatansan
Sharaf ostonsi, ey buyuk tuproq.

Shoir vatanga bo'lgan muhabbatini o'zi tug'ulib o'sgan zaminga bo'lgan sevgi izhorini «Otamning otasi, ey buyuk tuproq», «Onamning onasi, ey buyuk tuproq»deya talqin qilganida kishi vujudini allaqanday hislar chulg'ab oladi. Shoir tashbehlardan juda o'rinli foydalana olganiga shakshubha yo'q.

Jangu jadallarda ko'p qoning oqdi,
Yosh edim bo'lmadim g'aminga g'amdosh.
Bugun oy ustida yulduzing boqdi,
Bag'rimga bag'rini joyladi quyosh.

deb e'tirof etganida shoir qalbidan kechgan kechinmalarni his qilish qiyin emas. Shoirning «O'zbekiston tuni»she'riga e'tibor qaratadigan bo'lsak undagi chizgilar kishi xayolini band qilib o'ylashga mushohada qilish chorlaydi. Agar umidlarim qolsa beqanot,

Agar qalbimni qurshasa sukut,
Agar ado bo'sa ruhimda sabot;
Borlig'im band etib yashash ozori,
Shu zamon shafqat-la boshimga kelib,
«Asr bilan vidolashuv»
Qadimni suyamoq also shart emas,
O'zbekiston tuni boshing uzra deb-
Mening qulog'imga shivirlangiz, bas.

Shoir ruhiy holatini, eng og'ir damlarida ham unga yurtining tabiati, go'zali unga quvvat bag'ishlashini ta'kidlab o'tadi. Ana sizga o'ziga xoslik ana sizga go'zal tashbeh:

Sokin bir darchada titraydi chiroq,
Onajon bag'rida do'mboq kenjasi.
Shirin tushlar ko'rib tamshanar shu choq,
O'zbek tuprog'ining go'zal xojasi...

Bu she'rni hayajonsiz o'qishning iloji yo'q balki Jamol Kamol ijodining o'zi xosligi ham shundadir.

Bu tunlar jamolin bir ko'rgan inson
Yurtiga ketolmay qolsa ne ajab.

Ushbu satrlarni o'zi ham Jamol Kamol she'rlarining boshqalarga o'xshamaydigan jihatlarini o'zida aks etadi. Shoir bu she'rda talmeh san'atidanam unumli foydalanadi.

Hayot solar ekan ruhiga junun,
Dardini tunlarga so'ylamish Layli.
Baxtini tunlarda izlamish Majnun,
Rohatda mudraydi xazina tuproq.

She'rda «Mag'rur chiqib borar sulton Ulug'bek», «Alisher qalbining shirin javloni...», «Bechora Furqatning haqir ko'z yoshi» kabi talmehning go'zal sifatlarini ko'rishimiz mumkin.

Jamol Kamolning vatan haqida she'rlarining mazmun mundariyasi keng. J.Kamol ozod, dilbar Vatanni bir farzand yanglig' sidqidildan, ko'nglini osmonlarday keng ochib kuylaydi. Xoksor, mehnatkash elini, ulug' Vatani o'ziga xos, hammaga tushunarli qilib tarannum etadi. Jamol Kamol bir tarixiy she'rning ham muallifidir. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi mustaqil deb e'lon qilingandan buyon jahonning 121 mamlakati uni tan oldi. Oltmishdan ortiq mamlakat esa biz bilan vakolatxona darajasida bitim tuzdi. Ayni chog'da mustaqil O'zbekistonimiz Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo ham etib qabul qilindi. Xuddi ana shu tarixiy kunga shoir J.Kamol guvoh bo'lgan. Binobarin, xuddi shu yerda, shu daqiqada o'zining «Avval Vatan keyin jon» she'rini bitib, o'qib bergan edi. Unda:

Kiprik ketar ko'z qolar,
Qolar Vatan jonajon.
Jamoldan shu so'z qolar
Avval Vatan keyin jon!

kabi yuksak tuyg'ular o'z ifodasini topgan. Bu she'rdan ko'rinib turganidek ijodkornini yozish uslubi, darajasi, didi tasvir vositalari o'zgacha bir-birini takrorlamaydigan mazmunan teran satrlar.

Jamol Kamol ijodida o'zi tug'ulib o'sgan joyi Buxoro haqida yozganlarini adog'ini aytib tugatolmaysan. Uning ona shahri Buxoro haqida yozganlarida buyuk bir o'tmish ko'z oldingda gavdalanaveradi. Shu o'rinda Jaloliddin Rumiyning Buxoro haqidagi quyidagi misralarini keltirishni joiz deb bildik:

Buxoro gulshani irfon erur,
Kim buxoriydir, aziz inson erur...

Shoir o'z ustaliklarini shunday xotirlaydi: Mendan ota yurtim Buxoroyi sharif haqida uch-to'rt kalima so'z aytish-imni so'rashdi... Oson ishmi bu? Ammo qancha qiyin bo'lmasin, bu men uchun sharaf va ma'suliyat yurakdan chiqib yurakka borib yetadigan so'z bo'lsin deyishdi.... Xo'sh qanday topaman o'sha so'zni? «Buxoro» deganda avval ko'ngilga, keyin tilga keladigan birinchi so'z, oltin xazinaning kalitini qayoqdan izlay? Bir ovoz qulog'imga shivirlaydi: «Hazrati Rasulloh sallallohu alayhi vassalam hadislarida izla...» Izladim va Allohga shukurki, topdim. Mana o'sha hadis: «Dunyodagi barcha shaharlarga osmondan nur yog'iladi.

Faqat Buxorodan osmonga nur taraladi». Demak, Buxoro deganda dilga va tilga keladigan birinchi so'z-nur! Xo'sh u nechuk nur bo'ldiykin?» Ma'rifat nuri, - deydi o'sha ovoz yana qulog'imga shivirlab, - nuri ma'rifat». Xo'sh ma'rifat degani nima?

Marifat – insonga Alloh ato etgan ne'mat, u ikki unsurdan iborat bo'lib, inson uchun ilm - u adab jamiyat uchun ilmu adolatdir. Ilm o'zini bilish olamni bilish,

Adabiyotlar

1. Jamol Kamol. Umidli dunyo. -T.: «G'afur G'ulom», 1988.
2. Jamol Kamol. Abadiyat ostonasida. 2-jild. -T.: 2018.
3. Jamol Kamol. Asr bilan vidolashuv. -T.: 2018.

Allohni bilish demak. Ya'ni kashfi odam, kashfi olam va kashfi Xudo... Adab esa eng avvalo Allohga e'tiqod va uning zamirida bebaho gavhardek yarqirab turuvchi insof... Insof dini sof. Har balo bo'l lekin insof bilan bo'l deb bejizga aytishmagan axir.

Xo'sh adolatchi? Adolat-qonun ustivorligi qonun hukumronligi buguning iborasi bilan aytganda, qonun diktaturasi... Qonunga katta-kichik barcha beistisno bo'ysunishi kerak. Inson ilmu adabga suyanib kamolga yetsa, jamiyat ilmu adolatga tayanib ravnaq topadi. Buxoroni Buxoro qilgan Buxoroyi sharif qilgan nur - nuri ma'rifatning qisqacha mazmuni ana shundan iborat [2]. Bu fikrlar shoir nazmiga ham ko'chib ajib bir ustivorlikni o'zida mujassam qiladi:

Jannat bog'larida mening orim bor,
Menga nima emish bu bog'i Eram?
Dunyoda seningdek iftixorim bor,
Dunyoda o'zing bor, mening Foxiram!

Shoir kindik qoni tomgan qadim Buxoroni «Jannat bog'larida mening orim bor» - deya tashbeh qilishi bu mu-bolag'a emas albatta. Shoir iftixori.g'ururi sha'ni e'tiqodi barcha barchasi shu yurtida mujassamligini shu satrlarning o'zi yaqqol isbot bo'la oladi:

Ma'rifat atalgan tarkibi asos
O'lmagay, bilmagay so'lish va qarish,
Sening kitobingda bo'ldi sarafroz,
Sening oftobingdan topdi parvarish

Buxoroninig a'zal-azaldan ilm-u adab ilm-u ma'rifat o'chog'i ekanligi ushbu satrlarda mazmunan teran ifodalangan. Ma'rifat hamisha barhayot ekanligi inson ma'rifat bulog'i ila barhayot ekanligini o'z misralarida izohlab bera olgan. Shoir «Haqdan yaralgansan yashaver barhaq, Ey ona Buxoro - jahonga oro» deganida shoir naqadar haq edi. Tarixda necha bor guvoh bo'ganimizdek Buxoro dunyo tamadumining beshigi», «Buxoroyi sharif» deya e'tirof e'tiladi. Buxoro buyuklar yurti Buxoro Naqshbandiy, Buxoriy, Ibn Sino, ma'rifatparvar Abdurauf Fitrat Jamol Kamoldek buyuk shoirlar yurtidir. Shoir o'z she'rini Buxoroning qadimiy nomi «Foxiram» ya'ni faxrim, iftixorim deya izoh berishida ajib ko'tarinki ruh bor.

Jamol Kamol ijodiy merosi ham davr qiyinchiliklarini yenga olgan va shu bilan birga ular bilan yelkama-yelka tura olgan she'riyat. Jamol Kamol ham dunyodagi barcha shoirlar singari insonni qiziqtirgan, inson qalbini to'lqinlantirgan abadiy va azaliy mavzularda qalam tebratdi. Uning lirikasida xalqimiz o'tmish madaniyati va tarixini ulug'lash, buyuk ajdodlarimizdan faxrlanish, ma'naviy-axloqiy muammolar, insoniy dardlar, armonlar, ishq-muhabbat kabi mavzular keng o'rin olgan.

REZYUME

Tarjimonlikda alohida o'ringa ega mohir tarjimon Jamol Kamol Jaloliddin Rumiyning «Ma'snaviyi ma'naviy», Fariddidin Attorning «Ilohiynoma» asari tarjimasi bilan kitobxonlar dilidan alohida o'rin egallagan. Ushbu maqolada shoirning poetik mahorati hamda shoir ijodida qo'lanilgan ma'rifiy g'oyalar talqini bilan yaqindan tanishamiz.

РЕЗЮМЕ

Произведения Жалолиддина Руми «Духовные двестишия» и Фариддина Аттора «Священная книга» в переводе талантливого переводчика Камола занимают достойное место на полках библиотек. В статье приводится анализ просветительских идей в творчестве поэта и описывается мастерство поэта.

SUMMARY

The works “Spiritual couplets” by Jaloliddin Rumi and “The holy book” by Fariddin Attor in the translation of a talented translator Jamol Kamol take an honorable place on the shelves of libraries. The article is devoted to the analysis of enlightening ideas in the creation of the poet and his poetic skill.

SOCIOCULTURAL ASPECTS OF ETHNOGRAPHIC WORDS IN LITERARY-ARTISTIC TRANSLATION (on the materials of translation of the works of the poet-classic Ajiniyaz)

R.K.Rzaeva – a senior teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: бадий таржима, луғат таркиби, сўз структураси, этнографик лексика, лисоний таҳлил, анъана ва урф-одатлар, тил ва маданият, лисоний маданиятшунослик, социолингвистик аспект, миллий хусусиятлар.

Ключевые слова: художественный перевод, словарный состав, структура слова, этнографизмы, лингвистический анализ, традиции и обычаи, язык и культура, лингвокультурология, социолингвистические аспекты, национальные особенности.

Key words: literary-artistic translation, vocabulary stock, structure of the word, ethnographic words, linguistic analysis, traditions and customs, language and culture, linguoculturology, sociolinguistic aspects, national peculiarities.

Today in the educational policy of our country in teaching foreign languages much attention is paid to the issues of literary-artistic translation. Among the wide range of means reflecting the mentality, history and culture of the people, having the socio-cultural value, translation is of a great importance. People of one culture get acquainted with the peculiarities of other cultures from literary works and other sources. One of such sources spread widely in modern world is translations from one language into another [10:14]. Literary translation contains information that reflects, preserves and transmits from generation to generation customs and culture, the history and art of the people, characterizes everyday life and customs, psychological characteristics and temperament - the mentality of the people, in whole. Literary-artistic translation is very important, it may be used as a means connecting people of different nationalities, countries and cultures.

In the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev adopted on September 13 in 2017 it is stated that “much attention should be paid to the development and improvement of culture of reading books and love for books. It is emphasized the necessity of putting the best works of Uzbek and world literature in Internet with the purpose of delivering them to wide range of book readers” [1: 2].

Translation of the best works of Karakalpak literature into English is one of the important issues today, it gives opportunities to the people of English-speaking countries to get acquainted with our national literature and through them with the culture, traditions and customs of our country. In the literary works of Karakalpak writers and poets there is an ethnographical vocabulary that is considered to be one of the ancient layers of the vocabulary system. Prof. E.Berdimuratov states that the vocabulary system reflects the history, life, way and conditions of life, thoughts, psychology, spiritual world, intellectual development and the whole life of the Karakalpak people [7]. The vocabulary system of the Karakalpak language has been the object of many research works. Among them we can call the works «Ethnography of the Karakalpaks» by T.A.Jdanko [8], «Handicraft vocabulary of the Karakalpak language» by Sh.Allaniyazova [4], «Vocabulary of the epos “Kirk kiz”» by Sh.Abdinazimov [6], and also the works of K.Pakhratdinov, U.Dauletova, G.Aynazarova, J. Nurmakhova and others.

There is a special branch in Linguistics-Ethnolinguistics which studies the connection between a language and the people speaking in this language, linguistic and other factors linked with ethnos [13:529]. Ethnographisms are considered to be the object of study in Ethnolinguistics. Ethnographic words in the Karakalpak vocabulary stock reflect the culture, traditions and customs of the Karakalpak people, their relations with other peoples, that's why it is one of the actual issues to collect, investigate and classify them into certain system. The study of ethnographisms in the works of the famous Karakalpak poet –classic of the XIX-th century Ajiniyaz gives us information about the history of that period and the Karakalpak language and let us see the changes that have been in the vocabulary stock of the literary language.

Ajiniyaz is one of the outstanding talented poets who was skill in using expressive means and stylistic devices

and made great contribution into the development of the Karakalpak vocabulary system. There are many ethnographisms in the works by Ajiniyaz which show the culture, traditions, customs and national realia of the Karakalpak people.

There are many ethnographisms in the works by Ajiniyaz describing such remarkable characteristic feature of Karakalpak people as hospitality, receiving guests:

Хэр йигит калта жиберсе, толтырыллар шай салур,
Эгэрки кел сэлэр мэхман элин қаўсырып қарсы
алур,

Барыны мэхмандын аямас, дәстурханын кең
жайур... («Қыз Ораз» 5:24)

Djigits warmly receive guests,

Doing all their best.

Laying a table-cloth widely,

Welcoming guests kindly. («A girl Oraz», p.24)

Қаршы алу мийман келсе, шайы-сәўбет саз илән,

Қоренниң ышқыны алур нешше әлўан наз

илән... («Қыз Ораз» 24-бет)

Every guest is welcome here,

They hold themselves together here.

All the tasty things,

They are ready to bring. («A girl Oraz», p.24)

Қонақ келсе арық сойма,

Семизини алып қойма,

Бул дүньяға көңил қойма,

Пәний дүнья өтер-кетер... («Қонақ келсе арық сойма» 43 б.)

When guests come

Try to entertain them

With everything you've done

Don't cut a thin cow them.

The world comes only once,

It never comes back twice. («If a guest comes, don't cut a thin...» p.43)

According to the Karakalpak customs, a guest is always welcome, in his honour and respect a kind of cattle (a sheep or a cow) is cut and its head is put on the table in front of a guest. The people's custom says, “A head is for a biy, a pelvis is for an old man and a fist tibia is for a sir”. The people tried to keep all these customs. A Karakalpak proverb says, “That who finds something cuts one, that who doesn't find anything, cuts two”. We can see it in the following lines from “A song-contest between Ajiniyaz and Kiz Menesh” by Ajiniyaz [5]:

Ақ Меңеш, түсленбеймен, қондырмасаң,

Қонарман, көрпе жаўып тоңдырмасаң,

Қуры көрпе жаўады екен деп қуғанбайман,

Қоналқама бир қозы сойдырмасаң... («Әжинияз бенен қыз Меңештиң айтысы» 192 б)

A beauty Menesh, I'll have lunch with you,

If you let me stay for night with you.

If you entertain me as a guest,

In honour and respect of me,

Let a sheep be cut for me. («A song-contest between Ajiniyaz and Kiz Menesh» p.192)

The collection and study of ethnographisms in the poetic works by Ajiniyaz connected with traditions and customs of our people have theoretical and practical significance not only for the research of our culture, but of some Turkic languages as well.

Ethnographisms connected with names of national clothes in the works by Ajiniyaz.

National traditions and peculiarities of the Karakalpak people have been kept well in their clothes. One of the important tasks of ethnographical words is to renew and transfer these national values to future generations. The fullest information about Karakalpak national clothes and items of clothes is given in the Karakalpak Dictionary of Arts by A.Allamuratov, O.Dospanov and G.Tleumuratov [3]. The people of every country are distinguished from other peoples by their national clothes. In the book "The ethnographic history of the Karakalpak people" K.Mambetov writes, "Some peoples developed their traditions and awoke the peoples' interest to them all over the world. The peculiarities of clothes are considered to be the national peculiarities. Many peoples keep these traditions". [11; 113-114]

In the poetic works by Ajiniyaz we come across many ethnographic words describing clothes of men and women. Let's study some of them.

Kalpak (a cap)- it is a head cap of different forms for men worn usually in summer [13;110]. In the poem "It's my country" Ajiniyaz writes:

Сорасаң елимди Хожбан бизлерден,

Қалпағы қазандай еллерим барды («Еллерим барды» 11-бет)

If you ask me Kojban about my country

It has a cap like a cauldron, my country. (p.11)

Kiymeshek – is women's head cap, one of the types of clothes of the end of the XIX-th and the beginning of the XX-th century. [12;347] In the book "Karakalpakstan" published in 2011 there are the following points of view about kiymeshek: « National clothes exhibited at the museums today are good samples of our national culture that is being forgotten. They are called kiymeshek – women's item of clothes embellished richly on the breast, they focus the people's attention. In the past young women wore red kiymeshek and old women wore white kiymeshek [9;92]. K.Mambetov writes: "Young women wore kiymeshek to weddings, it was made on a triangled pattern. This item of clothes is rich in bright embroidery. It is made of broadcloth and a kerchief is made of silk. The embroidery is various, there are a five-embroidered or nine-embroidered kiymesheks » [11;145]. For example:

Киymesheгин киймей үйине қойып.

Лолы яға етип кийсә керәкти... («Керәкти» 77-бет)

Not wearing a kiymeshek,

Leaving it at home. (It's necessary, p.77)

Another peculiar Karakalpak tradition was "wrapping a head". Every woman should have been skillful and teach young girls the way of wrapping a head. Usually a silk scarf was used for wrapping a head. The Karakalpak women wrapped their heads as a turban and threw the end of the turban on the shoulders. Ajiniyaz writes about it:

Сәхәр турып өзи зүлпин тараса,

Хайуанқашлап қыя салып ораса... («Қырымызы» 35-бет)

At dawn getting up early,

She wraps her head carefully. (Kirmizi, p.35)

Turme- is a silk embroidered cloth of 30 sm. in width and more than 10 metres in length. Turme was a silk scarf used for wrapping a head of women and girls. As it is stated in a folklore song:

Кир дегенде қызлар турмаң уялып,

Турменнің сыртынан айдыллы шалып.

Embellished in turme, don't be shy,

Enter the girls without asking why.

In the poems by Ajiniyaz we come across these ethnographic words:

Үстине кийгени атлас қамқады,

Башда турме, әлде пәрен румалы. (104)

Dressed in silk and brocade,

A silk kerchief in hand, a turme on the head. (p.104)

Түрмесинің шашақлары қырмызы. (36)

Her turme is fringed with red

Харип атлас кийген кимнің ялығызы. (206)

Who is she dressed in silk turme?

Bashbent- (beshbent) is a jacket with sleeves and a reversed side that is put on after a dress by women and girls. [3;252]. Bashbent is made of a velvet or other types of cloth. It has a lot of embroidery from top to toe and around pockets. Girls made such embroidery with the help of their sister-in-laws. For example:

Үстиңә кийгениң бәшбент-падишайы,

Тауыс бир көйлекиң гүлгүн дарайы,

Белбәуиң түрмәдән, зерли қалайы,

Хабарың бер, пәрийзадым йол болсун... (Йол болсун 100 б.)

You wear a jacket-bashbent,

Embroidered with flowers,

The belt is silk.

Call me my beauty, you,

A good journey to you. (A good journey, p.100)

We can call Ajiniyaz a talented poet-ethnographer of the XIX-th century, because he paid much attention on the description of ethnographic peculiarities of the Karakalpak people. The following examples from the work "A song-contest between Ajiniyaz and Kiz Menesh" prove this statement:

Қыз Меңеш:

Көшкенде қызларыңыз не минеди,

Айтта-тойда қызларыңыз не кийеди?

Kiz Menesh:

What do your girls ride on,

Moving anywhere?

What do your girls put on,

Going to weddings anywhere?

Әжинияз:

Көшкенде көлеңкели бар күймеси,

Көйлеги дарайыдан, он түймеси,

Шылдыры, өңір моншақ бар жәнеси,

Билезик, жүзик, сырға, көп немеси,

Бели қылдай, өңиринде хәр түймеси,

Кийинип хайтлап шықса оны-беси,

Хеш айланбай кетпейди көрген киси,

Көринен ишкен асы тамағынан,

Сен түгил хұрлер менен барды бәси,

Арқадан бирли-жарым қазақ барса,

Бир көргеннің қалады аұып еси («Әжинияз бенен қыз...» 188-бет)

Ajiniyaz:

When moving they put on dress

Made of silk with fringes.

They embellish themselves with beads,

A bracelet, a ring and earrings.

Their waist is as thin as a reed,

They are dressed smart,

When in groups to the parties they start.

When seeing everybody turns to them,

If Kazakhs see them,

They'll also fall in love with them. (p.188)

When Kiz Menesh asks Ajiniyaz about Karakalpak djigits (fellows), he gives her the answer, describing them.

Қыз Меңеш:

Қосылса еки жақсы балдай болар,

Биреуі тән, биреуі жандай болар,

Хожеке, сеннен мен бир сөз сурайын,

Жигити сизиң елдің қандай болар?

Kiz Menesh:

If two young marry

In a couple, they will be like honey.

Khojeke, tell me please without hurry,

What are the djigits of your country?

Әжинияз:

Жигити бизиң елдиң болар ғошшақ,
Белинде тиллә кәмар, алтын пышақ,
Жигити бизиң елдиң мине сондай,
Пашиайы сымлы балағы жипек шашақ,
Мингени арғымақ ат, мойны куўдай,
Үстинде ақ баслы ер, басы шошақ,
Басында алтын жүўен, қос сийнемент,
Көйлекешесиниң шашағы кушақ-кушақ,
Өткерген куйрығына алтын ғубба,
Жалы менен кекилинде маржан моншақ., («Әжинияз бенен қыз..» 189 б.)

Ajiniyaz:

The djigits of our country

Are brave and bold.

On the waist they wear a sable of gold.

The trousers are silk-fringed.

They ride on fast horses

With nice white saddle high,

The fast horses with white neck nigh.

With double straps, a bridle made of gold

Under the tail there's a box of gold.

On the mane and comb beads of pearl,

Like the beads of a girl. (p.189)

Thus, we can make a conclusion that the national clothes of the Karakalpak people have some peculiar features that differ them very much from the clothes of other peoples.

Ethnographisms connected with embellishments (jewelry) of the Karakalpak women and girls

The embellishments (jewelry) of the Karakalpak women and girls is presented in a wide variety. Here are some of them.

Arebek- a ring worn on a nose. It is made of silver in a round form with small blue and green, gold precious stones on the edges. Arebek is usually worn on the right side of the nose.

Писте бурынында тилла әребек

Еки қара козиң еки бәладек... («Бозатаўлы нәзәлим», 98 б.)

On your nose an arebek made of gold,

Your black eyes sparkle like gold. (A beauty from Bozatau, p.98)

Another kind of embellishment of women and girls is **khaikel**. Some other peoples of Central Asia also have khaikel but the Karakalpak khaikel differs much from theirs. This embellishment is a kind of amulet (charm). Being very beautiful, it contains the lines from Koran.

The Karakalpak khaikel consists of several parts. The top part of it is made of silver tint-plate. On the face there is rich embroidery made of gold and other precious stones. The middle part of it is situated horizontally, two ends are embroidered. A lid of one side is movable and usually the lines from Koran, a talisman and coins are kept there. The form of a khaikel is large and it is embellished with diamond, gold and silver. Small glittered chain and embellishments like bells make girls look great and noble. For example:

Сырға салып тилла хәйкел таққанда ,

Аны салған кулақлары қырмызы. (35)

With a khaikel made of gold,

On red ears with earrings hold. (p.35)

Ақ сийненә тилла хәйкел тизилур. (100)

With a khaikel on the white breast.

Ре-раўаж етти мени көксиндеги хәйкеллерий. (108)

The khaikel on your bosom such,

Excited me so much. (p.108)

Өңирине хәйкел моншақлар таққан. (105)

You put on a khaikel embellished with beads

On the breast part of your clothes, my "kids". (p.105)

Ай-әлифтек наз етип, хәйкелин таққан, бери кел 110

Come here, please, a beauty with a khaikel. (p.110)

Тилла хәйкел гәрдәһине тақарсан. (113)

You'll wear a golden khaikel on the breast. (p.113)

Ajiniyaz gives much important information about the embellishments and jewelry of the Karakalpak women and girls of his time. For example:

Қулағына тақып алтын сырғаны,

Зәрбарағ алтын куйылмыш таққан аның сырғасы

Алтын хәйкел, гүмис шытақ, өңир моншақ таққаны

(24)

Having earrings made of gold,

A khaikel embellished with gold,

With quadrangular plates of silver,

The breast beads, she wears silver. (p.24)

A bracelet – is a thing that is put on a wrist, it is made of a precious metal and is decorated with embroidery. In the following lines from the poems by Ajiniyaz a bracelet is mentioned:

Салып тилла биләзикти,

Шығарса алтын жүзикти,

Алтын кос билезик барды дәстинде,

Күнде той мереке болур үстинде. (30)

Having a golden bracelet on a wrist,

Going to the feast.

And a golden ring on a finger,

Going to the weddings they are eager. (p.30)

In the following lines we can see the name of another embellishment- **shashbag**, in a literary language it is called **shashbau**.

Shashbau is a flat woolen string like a ribbon at the end of the plaits where a key or silver coins were bound.

Алтылап өрген шашинағы,

Жүрсе өкшесине түсер... (Түсер 97-бет)

A gold plaited string-ribbon,

When walking it's from top to toe,

It's very nice, Oh! (p.97)

Saukele is a head cap of women and girls, covered with red cloth, it is embellished with metallic brooches and precious stones (mainly pearls).[14;193]

"In ancient times women and girls wore saukele embellished with silver and other precious stones to the parties and weddings " [4]

Сол қыздың сәукеле либасын кийип,

Бәдхасыл ғырнақтың келишин көриң («Көриң», 169 б.)

Look at that nice girl,

With a saukele of pearl. (Look at, p.169)

Thus, in conclusion we state that there are many ethnographisms in the poetic works by Ajiniyaz and their investigation is of a great theoretical and practical importance. Ethnographic words reflect the history of the country, culture, folklore, traditions, customs of the people and their relations with the peoples of other countries. Ajiniyaz poetry has a cognitive meaning, it remains popular today and focuses the attention of many readers and scholars.

References

1. Постановление Президента РУз «О Программе комплексных мер по развитию системы издания и распространения книжной продукции, повышению культуры чтения». –Ташкент: 13 сентября 2017.
2. Ахманова С.О. Словарь лингвистических терминов. –Москва: 1969.
3. Алламурастов А., Доспанов О., Тилеўмуратов Г. Қарақалпақша көркем өнер атамаларының сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
4. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
5. Әжинияз. Тақдамалы шығармалар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
6. Әбдиназимов Ш. Қырық қыз дәстанының лексикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан».
7. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкис: 1984.

8. Жданко Т.А. Этнография Каракалпаков. –Ташкент: 1980.
9. Каракалпакстан. –Тошкент: «Маънавият», 2011.
10. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. 2-е издание. –Москва: 2011.
11. Мамбетов К. Каракалпаклардың этнографиялық тарихы. –Нөкис: «Каракалпакстан», 1995.
12. Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. II том, –Нөкис: «Каракалпакстан», 1984.
13. Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. III том, –Нөкис: «Каракалпакстан», 1988.
14. Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том, –Нөкис: «Каракалпакстан», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XIX аср қарақалпақ мумтоз адабиёти атоқли вакили Ажиниёз асарлари таржималарида халқ маданиятини акс этирувчи этнографизмларни ўрганишга бағишланган. Этнографлар қарақалпақ тили лексик таркибида алоҳида қатламни ташкил этади, уларни ўрганиш, айниқса, уларни инглиз тилига таржима этиш долзарб масалалардан биридир. Тадқиқот объекти сифатида инсонлар кийим-кечаклари, хотин-қизлар безаклари номлари билан боғлиқ қарақалпақ халқи анъаналари ва урф-одатларни билдирувчи этнографизмлар танланди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению этнографизмов как средства отражения культуры народа на материале перевода произведений известного каракалпакского поэта-классика XIX века Ажинияза. Этнографизмы представляют особый пласт в словарном составе каракалпакского языка и их изучение, в особенности в переводе на английский язык, является одним из актуальных вопросов. В качестве объекта исследования выбраны этнографизмы отражающие некоторые традиции и обычаи каракалпакского народа, связанные с названиями одежды людей и украшениями женщин и девушек.

SUMMARY

The article deals with the study of ethnographic words as a means reflecting the culture of the people on the material of translation of the literary works of the famous Karakalpak poet-classic of the XIX-th century Ajiniyaz. Ethnographisms is a special layer in the vocabulary stock of the Karakalpak language and their investigation, especially in translation into English, is one of the actual issues. As an object for investigation we've chosen ethnographisms connected with traditions and customs of the Karakalpak people, connected with clothes, embellishments (jewelry) of the Karakalpak women and girls.

ДУХОВНЫЙ МИР АЛАША И ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЖУСИПБЕКА АЙМАУЫТ УЛЫ

Ракымжан Турысбек - доктор филологических наук, профессор

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилёва

Таянч сұзлар: адабий алоқа, мавзу, жанр, бадий, эстетика, деталь, матн, маънавий олам, поэтика, тил, услуб.

Ключевые слова: литературная связь, тема, жанр, художество, эстетика, деталь, текст, духовный мир, поэтика, язык, стиль.

Key words: literary communication, subject, genre, art, aesthetics, detail, text, spiritual, world, poetics, language, style.

Почитаемый член партии «Алаш», деятель-писатель, поэт-переводчик, учёный-педагог Жусипбек Аймауытулы наряду с общественной деятельностью обогатил казахскую духовность богатым наследием литературной и эстетической ценности, художественным миром различных жанров и различными темами, основанными на национальных идеалах и интересах народа.

Поистине, в настоящее время имя и заслуги, художественная деятельность Жусипбека Аймауытулы, одного из самых выдающихся личностей, занимающего незаемимое место в партии «Алаш» широко известны в мире казахского общества и литературы.

В частности, Жусипбек Аймауытулы внес огромный вклад в духовность нации, в том числе в развитие традиционных жанров искусства слова. Свободно работал в системе СМИ и занимал ответственные должности (например, газеты «Қазақ тілі», «Ақ жол» и журнал «Абай»). Кроме того, трудился в Казахском комитете, партии «Алаш», Семипалатинском губернском исполкоме (отделы земель, юстиции, народного просвещения), комиссариате народного просвещения. Педагогическая деятельность была связана с городами Семипалатинск, Каркаралинск, Оренбург, Ташкент, Чимкент (1917-1920). Одной из самых ярких страниц творческой деятельности стали работы малых и средних жанрах в казахской литературы (например, «Әнші», «Елес», «Күнікейдің жазығы», «Қартқожа», «Ақбілек», «Сылаң қыз», «Мансапқорлар», «Шернияз», «Абайдың өнері һәм қызметі», «Мағжанның ақындығы туралы», «Ұлтты сүю», «Әдет заңы», «Ән-күй жайында», и.т.д.). Работы в направлении педагогики и психологии с познавательной точки зрения и воспитательного характера на сегодняшний день не утратило своего значения. Если вспомнить искусные грани, то глубоко познались бы актерские, режиссерские навыки, музыкальные наследие и композиторские черты. Кроме этого, «...у него были качества завязывающие узлы из дерева, изготовлять седло и домбру, сапожничать» [1:185-186].

Если честно, есть разные мнения и взгляды о био-

графии писателя. Выдающийся писатель С.Муканов в своей книге «Казахская литература XX века» предоставляет сведения с важными аспектами жизни и творческой карьеры Ж.Аймауытулы и о других казахских интеллектуалов – А.Байтурсынова, М. Жумабаева, М. Дулатова, С. Донентаева, Б. Кулеева, О. Карашева и.т.д. Приводятся аргументы и сведения об отце, сыне и потомках Ж. Аймауытова. В начале пишет: «Жусипбек Аймауытов родился в 1893 году в бывшем Керекуском уезде Семипалатинской области, в волости Кызылтау» (1932). Большое место в журнале «Абай» занимает оценка анализ произведений большого-малого жанра и драматических произведений. В ответе на вопросы С. Садвакасова сам писатель говорит, что «...родился в конце года быка (1890). В Чимкентском педтехникуме заполнил анкету датой «1888». А в одном из материалов «...следственное дело» (1929, 16 мая) говорится: «...40 лет, семейный, трое детей» (Архив комитета национальной безопасности РК – 01149 – дело, 2 том). В следующей части обвинительного заключения следует принять во внимание «... 40 лет, казах, учитель и литературовед, отсутствуют в партии» (Архив комитета национальной безопасности РК 011494 – дело, 6 том). Поэт А.Тажибаев гордо и с ностальгией пишет: «Жусипбек - писатель, родом из Баянауыла, родился в 1896 году, учился вместе с Мухтаром Ауэзовым. Как Мухтар он был талантлив и образован, также являлся близким другом» [2:336].

Понятно, что писатель имеет характерный смысл и реальность в процессе обогащения, пополнения, повторения периодического дыхания. Очевидно, что эти факты имеют характерный смысл в процессе дополнения к биографии писателя.

По заключению комиссии ККП ЦК (28 декабря 1988 года) было указано 1889 год, в то же время, Министерства наук Республики Казахстан – Академия наук Республики Казахстан Институтом литературы и искусства им. М.Ауезова был разработан один том избранных «Произведений» (1989). В издательстве «Білім» и «Ана тілі» были опубликованы исследовательские работы ученого-критика С.Кирабаева

«Жусипбек Аймауытов», «Жусипбек Аймауытулы», «Жусипбек», «Жусипбек Аймауытулы и казахская проза 20-х годов» и «Ар айнасы». 100-летний юбилей писателя был широко отмечен в республике. Юбилейные мероприятия прошли в Союзе писателей Казахстана и в Казахском государственном театре оперы и балета имени Абая. Однако в последующих исследованиях, особенно, в статье «Тағдырдың кездестім ғой кермесіне...» кандидата филологических наук Е. Утебайулы пишет о биографии писателя так: «Жусипбека Аймауытов родился 28 ноября 1884 года, умер 7 апреля 1930 года» (данная статья – «Ана тілі», 1990, 7 февраля). Писатель Д. Досжан автор художественно-публицистических работ «Абакты» написал об истории группы писателей, пострадавших от сталинизма (А. Байтұрсынов, М. Ауэзов, М. Жумабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов), пишет: «Дата рождения в судебном документе, который автор заполнил собственноручно, родился в 1890 году» [3:34].

Научные интересы в этом направлении, в частности, рождение Ж.Аймауытулы – по данным «Центр новых документов Семипалатинска» К.Мухамедханов 1890 г («Семей таңы», 1989, 4-қаңтар), преподаватель Семипалатинского университета Т.Кабышев – указывают 1892 год («Қазақ әдебиеті», 2001, № 35). Кандидат наук, жусипбековед Н.Куантайұлы провел небольшие сравнения с годами рождения писателя и остановился на вопросах С.Садуакасова. В записи писателя – год быка указывает: «1889 – точное число». Историк, жусуповед Т. Каленова: «... Жусипбек родился в 1889 году в Баянаульском округе. В 1929 году он обвиняется в «национализме, врагом народа» и 21 апреля 1930 года был расстрелян в Бутырской тюрьме в Москве». А в статье «Алаштың Аймауытовын іздейтін кім бар?» С.Байбосына обратил внимание на некоторые факты о писателе («Қазақ әдебиеті», 2014, 7-ақпан). В начале о писателе: Тусипбек Оймауытова говорится на основе воспоминаний, архивных данных о предках и средах роста, о некоторых поворотах жизненного пути. Проводит обзор последних, прежних данных, относящихся к году рождения. А так же говорится о жизни писателя, его некоторые стороны и его отношение к театральному и композиторскому искусству.

Существует множество противоречивых рассуждений о смерти Ж.Аймауытулы. Например, журналист Т. Борангалиұлы говорит: «Бутырка – безвозвратное, мрачное место. Ахмедсаф вместе с Аймауытовым, Байдильдиным и Адилевым скончались 21 апреля 1930 года. «Я никогда не буду извиняться перед правительством, которое губит собственную интеллигенцию! Эти слова Жусипбека Аймауытова. Последние слова. Эти слова 1932 году он прознес перед расстрелом» – пишет критик А.Мендеке.

Ясно, что, вспоминая об этом, можно сказать Ж. Аймауытулы, который, был верен Алашу, идеалам жизни и искусству, было восстановлено дата смерти и указано как 1930 год.

Поистине, в этих исследованиях говорится: «... в копиях свидетельства о смерти писателя было сказано, что он был расстрелян 21 апреля 1930 года, то есть в возрасте 41 года». В свою очередь, мы показывали архивный материал, семейные источники, касающиеся жизни писателя, воспоминания и воспоминания преподавателей и друзей. Эти истины и конкретные источники были основой в трудах Е.Утебайулы «Тағдырдың кездестім ғой кермесіне...» («Ана тілі», 1990, 7-ақпан), писатель Б.Койшыбаева «Боздақтардың соңғы суреттері» («Қазақ әдебиеті», 1992, 18-желтоқсан), Н.Куантайұлы «Жүсіпбек Аймауытулы қай жылы туған?» («Жас Алаш», 2001, 9-қазан), Т.Каленова «Жүсіпбек Аймауытов: қайраткерлігі, ағартушылығы,

саяси көзқарасы» (Астана: Мастер По, 2012. 3-бет), М.Утеубаева «Желая счастья народу» («Казахстанская правда», 2014, 17 января).

Понятно, что никто не может выйти за пределы правды или перешагнуть эту истину. В то время в центральных архивах страны, в архивах КНБ и Чимкента, Ташкента написано, что время смерти Жусипбека Аймауытулы – 21 апреля 1930 года, расстрелян в Бутырской тюрьме в Москве. По нашему мнению, этот год и время – правда. Нужно остановиться на этом вердикте.

Однако будет лучше если мы вспомним известного писателя. Например, лауреат Государственной премии Р.Тохтаров в интервью с сыном писателя Бектуром, появившимся на нескольких страницах романа «Бітеу жара», обратил внимание на биографические и семейные данные писателя Ж. Аймауытулы. Писатель рассматривает жизненные и творческие особенности Ж.Аймауытулы глазами Бектура. Не секрет, что до этого все эти моменты широко освещались рядом ученых и в материалах издательских изданий.

Что касается слов писателя, то исходное слово гласит: «Факт в том, что Аймауытов был убит в совершенно ином месте, а не в тюрьме «Бутырка» (стр. 64). Писатель обращает внимание на возражение к Советскому правительству, которое должно быть «лирическим отступом» для его изложения. Письмо, написанное Ленину от мятежной группы, подготовил Ж.Аймауытов. Он рассказывает: «...Брат моего отца кучер Толеш говорит, что в молодости услышал много историй из его уст» (стр. 64). Он услышал от Канапии Аскарова что тяжелое и серьезное обвинение Ж.Аймауытулы состояло в том, что он был причастен к Голощекину (стр. 64).

После этого писатель Ж.Аймауытулы продолжил последние моменты своей жизни встречи с Алматы и Голощекиным. Советская идеология, «Малый Октябрь», труд писателя и творческий процесс, разные взгляды вокруг Белого офицера Карамурт и Голощекина, особенно в романе «Акбилек», конфликт мнений, все это заканчивается расстрелом Ж.Аймауытулы (стр. 64-68). На самом деле, источники, касающиеся Голощекина, архивные материалы, воспоминания-рассказы, письма, дневники и т.д. жизнь и творческое наследие писателя остаются без внимания исследователей, литераторов, историков, современников. Почему молчат деревни, потомки и народ? Чем можно объяснить тот факт, что после оправдание писателя и его творческое наследие, все же забыты его юбилеи? Почему это не принимается во внимание в произведениях писателя, их многоотомных и в предисловиях и последних словах к ним? Почему эти проблемы не были затронуты земляками-соседями, близкими друзьями, потомками и т.д? Почему это не объясняется в годы независимости, в последующие периоды в трудах исследователей, исследовательских работах, в учебных-хрестоматиях средней и высшей школы и т.д.? Почему молодые учёные современного периода (магистрант, докторант) молчат?

Истинный барометр, время жизни является доминирующей стадией в жизни. Говоря о будущем писателя и семьи, прежде всего, вспоминается этот ответ писателя на вопросы С.Садуакасова. В биографической рукописи «Сведения о себе» (1928 г., январь, Чимкент) представлены доказательства жизни и творчества писателя. Сначала он вспоминает о родстве с М.Копеевым и С.Торайгыровым. В биографических и творческих материалах также признается системный рельеф и познания. Рукопись хранился в личном архиве М.Ауэзова. Эти материалы сдала супруга С.Садуакасова Букейханова Елизавета Алихановна. Он был опубликован в изданиях после оправдания творчес-

кого наследия писателя [4].

Если говорить в этом порядке, то у Жусипбека ру Кулик, дед Акыл. У Акыла было трое сыновей: Дандебай, Молдабай, Ордабай. У Дандебая было двое сыновей: Оспан, Аймауыт (правильно будет – Оймауыт). А вот у Аймауыта: Жусипбек и Жакыпбек. Как у дедушки Дандебай и у отца Аймауыта было в крестьянское хозяйство. У Аймауыта было пять братьев (от первой жены Дандебая родились Аймауыт и Иса, от второй жены – Оспан, Абылай, Абдраман), но из-за бедности приобщаются к искусству и знанию. В своей биографии писатель вспоминает: «С 5 до 15 лет я учился у старого муллы, читал «Муктасара» и «Наку». В нашем деревне человек по имени Оспан держал муллу. Сначала мы учились у Жунис кожа, а затем у Шаймардан кожа, после у Кожахмета мулла, Капар кажи и у Мукаметжана. Таким образом, мы учились у 5-6 мулл. Последние две муллы были из другого села. Мы учились на летних джайлауах».

После этого Ж. Аймауытулы несколько лет работал в муллой и обучал детей. Ребенок молда в романе «Қартқожа» сам автор. Вскоре Ж.Аймауытов поступил в русскую школу. Затем Ж.Аймауытулы бросил школу с группой детей, в связи с правилами школы и несправедливостью. Некоторое время он занимается преподавательской деятельностью. В 1911 году он стал учителем в русско-казахской школе в Кереку и он продолжает получать образование. В 1914 году поступил в учительскую семинарию в Семее (там учились К.Сатбаев, М. Ауэзов и др.) и успешно окончил ее в 1919 году. «Я зимой учился, – вспоминает он, – а летом приезжал в деревню, учил детей и таким образом собирал деньги. Когда я поступил в русское обучение, я не мог дать отцу скот, но я за эти годы, когда был жив отец не причинял ни копейки вреда». Об этом также свидетельствуют стипендии, полученные в семинарии. Об этом чётко говорится по данным, представленным сотрудником музея Абая М.Бейсенбаев «Семей кезеңі» (1918-1921 гг.) имя и творчество Ж.Аймауытулы, его деятельность, секретариат, и др. Говорится, что после создания Советского правительства в Семипалатинске Ж.Аймауытулы был членом Руководящего революционного комитета (Губревком) (3 апреля 1920 года по 30 ноября 1920 года), и возглавлял земельный отдел и отдел народного просвещения, и жил на улице Знаменская 5 и Больничная 62.

В эссе-воспоминаниях Гульнары, дочери Миржакыпа Дулатова, говорится о многих вещах: «...И его голос, исполнительское мастерство отличались от других, каким он сам был вежливым, выразительным, и его песни, также были нежными, успокаивающими, тонкими. Его любимые песни «Маңмангер», «Гүлнәр-ай», «Қараторғай», «Қызыл бидай», «Гауһартас», «Екі жирен», «Көзімнің қарасы» Абая. Он всегда любил петь вместе с Гайнижамал. Природа где родился Жусипбек, прекрасный пейзаж Баянауыла подарила огромный талант для славного сына. Он был очень талантливым человеком: журналист, поэт, педагог, учёный, художник, певец, мастер на все руки. Никакими словами нельзя выразить мои чувства, он для меня был почти родным братом, а мой отец очень сильно любил его. Отношения, которые сблизились между двумя людьми начались рано. Мы с Бектуром были одногодки, и мы всегда присматривали за ним» [5:348].

О человеке проявляющем заботу о нашем музыкальном наследии мы узнаём в книге А.Затаевича «1000 песен казахского народа» встречаем несколько песен, которые он записал у Жусипбека. Они: «Абайкөк», «Әуілдек», «Ардақ», «Баянауыл», «Жиырма бес», «Қарғам-ау», «Келіншек», «Сармойын», «Сәулем-ай» және «Азаматқожа» күйі [6:242-253].

На самом деле Ж.Аймауытулы является не только классиком казахской литературы и мастером слова, но и представителем духовности нации («Қазақтың өзгеше мінездері», «Тәрбие», «Театр кітабы туралы», «Ел газетке не жазады?», «Ана тілін қалай оқыту керек?», «Асыл қазына жиналса екен», «Әдебиет мұралары», «Қалыбек әртис», «Ән-күй жайында», «Әзірет Сұлтан», и т.д.), и очевидно был продолжателем наследия музыки. Примером тому служат сегодняшние источники, творчество писателей и творческое наследие, воспоминания их современников.

В 1920 году Ж.Аймауытулы был делегатом Учредительного съезда Советов Казахстана, а в 1921 году был главой Семипалатинского губернского учебного отдела, редактором газеты «Қазақ тілі» и работал в бюро журналистов. В 1922-1924 годах был учителем школы в Каркаралинске, а затем в конце 1924 года был переведен на должность в Ташкент. Работал учителем в институте народного просвещения. Занимается общественными и культурно-духовными вопросами. Руководит литературным отделом газеты «Ақ жол», и вносит значительный вклад в издание газетного приложения журнала «Сауле». В 1926-1929 годах Ж.Аймауытулы работал преподавателем и директором Чимкентского педагогического техникума.

Здесь стоит вспомнить, голодомор 1921-1922 годов, и его страшные последствия которые повлияли на Ж.Аймауытулы. За человеческую и гражданскую помощь, оказанную Тургайским голодному народу, он попадает на глаза властно-административной системы. Напомним, в Семее создана организация «Жанар». Основная цель организации – помочь простому народу, привлечь молодёжь к знаниям, политике, заботиться о свободе нации. М.Дулатов написал в журнале «Абай» следующим образом: «...В городе Алаш Семипалатинской области казахский комитет и молодежная организация «Жанар» провели совещание с целью собрать достаточное средство для голых и голодных казахско-кыргызских братьев и сохранить родную страну от смерти. 5 марта избраны пять председателей комитетов общины. Главой общины стал Алихан Бокейханов, его помощник Мукаш Поштайулы. Председатель комитета – Миржакып Дулатов, заместитель – Жусипбек Аймауытулы, секретарь – Мухтар Ауэзулы. . . На совещании было собрано около 7000 сум. Комитет уже приступил к работе» («Абай», 1918, №3).

В эти годы Ж.Аймауытулы принимал участие в политических делах внутри страны и с желанием оказать содействие голодному народу Тургайского уезда, собрал 8 тысяч голов скота Семипалатинской губернии и раздал его голодающим. Он получает от них подписку. Но так как у него не было печати, говорили что «он сам отобрал этот скот» и «бесплатно распространял среди богатых и средних», а «в 1929 году он пытался свергнуть советское правительство в связи с националистической организацией в Казахстане» и т.д. и в итоге, несет наказание за необоснованную клевету. «Когда выделялся скот, я писал ордер, где другие члены комиссии по указанию Кулжанлы Балгабайулы дали в руки сельским и волостным представителям. При выдаче скота физическим лицам, сотрудникам выдавали только лицам, предписанным комиссией. Я обратил внимание на правильное распределение животных, на нужды голодающих», – говорится в одном из ответов в суде («Еңбекші қазақ», 1926, 16 марта). Но никто не обратил внимание на его слова «... я не сделал ничего плохого в распределении, если и была ошибка, то это ошибка что я не познакомился по ближе с народом». Тем не менее он был оправдан в суде своими реальными аргументами. Открытое судебное заседание было

опубликовано в газете «Еңбекші қазақ» (15-26 марта 1926 г.). Вопросы судебного процесса выявили жестокость голода в 1921-1922 гг. в Казахстане, правление административно - административной системы, эпоху реальности. Воспоминания известного писателя также напоминает в его рассказах и романах. «Обстоятельством судебного преследования Жусипбека было следующее», – вспоминает известный ученый Б.Кенжебаев. – С 1921 по 1922 год был голод в Костанае, Торгае, Актобе, население пострадало от голода. В остальных губерниях Казахстана, каждый самостоятельно собирал помощь голодающим. Тогда Жусипбек собирал со стороны Семипалатинска, Павлодара. Пожертвование (скот, зерно) распределял он сам лично. После этого возбуждается уголовное дело в отношении Ж.Аймауытулы. Судебный процесс продлился три дня. На третий день Жусипбек выступил с заключительным словом. Он записал свои слова на листок бумаги и выразительно прочитал. Люди в зале были в восторге. Последнее слово Жусипбека полностью заложил основы обычаев казахского народа. В то же время, дело было так: «Казахский народ с давних времен брали долг и отдавали долг, брали кун и отдавали кун, брали калынмал за невесту и отдавали калынмал за невесту. Тогда они никоим образом не получали подписку, не делали никаких протоколов: все вели устно. Это вполне стало привычкой. Когда раздавали скот голодающим этот закон был сильнее, как в сердце, так и в мысли. Я придерживался казахского закона. Ни в коем случае не получил подписку. От человека, который голодает и умирает, не знающего алфавита, не знающего письменность, было неудобно спрашивать подписку. Так Жусипбек был оправдан» [7].

Содержание этих мыслей было упомянуто в рассказе воспоминании поэта и писателя Д.Абилева «Көкейде қалған кездесу». Автор эссе вспоминает: «Жусипбека оправдал сам Жусипбек. Его душевность, его верная служба голодающим» [8].

Оглядываясь на отчёт о судебном заседании, Ж. Аймауытулы подробно рассказывает в своей «заключительной речи» о казахском народе, его обычаях и традициях. К примеру, казахский суд, разногласия между людьми, беспристрастность, «казахская идентичность» никого не оставляют равнодушными. Темы людей, животных, голода демонстрируются наряду с реалиями жизни, времени. Неправильная раздача скота во время голода рассудительно докладывалось в обычаях казахского народа. В уместных случаях убеждает опыт цивилизованных стран, действий членов комитета Алаш и мудрые слова как «Пришедшему к тебе с повинной, прости самый страшных грех». И делая вывод: «... Я буду рад, если я стану жертвой в окружении своей страны. Нельзя не подчиняться законам страны. Что я могу сделать если закон, обычаи моего народа винят меня в этом?» – так он заканчивает свои слова.

Это – драгоценная чистота благородного человека, который «может отдать свою жизнь за родину».

Это – великая личность, которая глубоко привержена интересам нации, идеалам народа, у которого есть чувство долга и высокие человеческие качества.

Это – благородный шаг и доброе дело осуществляющего мечты интеллигентов жаждующих независимости страны.

Значит, как говорил Протогор «Человек – мера всех вещей», «Нет ничего важнее, чем стать настоящим человеком» М.Горький, «Коль назван я человеком...» Абай, в словах, полученных из жизни, опыта, есть большая правда, большое значение. Слова

Ж.Аймауытулы в судебном заседании, а также находящие от них мысли и предложения связаны с сегодняшним днём.

Следовательно, «Торгайский суд» (1925, август – 1926, 13 марта)-раскрывает историю и тайны страшного голода, а также отражает ужасы и разочарования казахского народа и казахской интеллигенции.

«... Честная служба на этом пути» Ж.Аймауытова – это только один момент оправдания и очищения (1926, 13 марта).

Жизнь выдающегося человека, почитаемого члена Алаша Ж.Аймауытова продолжилась и после этого. Однако стоит отметить, что «...история следственного дела» Ж.Аймауытова развернулась в нескольких направлениях.... «Механизм бдительности» единого политического руководства, шаг за шагом «раскрывает» и «понимает» сопротивление Совету Ж.Аймауытова. В частности, уделяли особое внимание на связь Ж.Аймауытова с «алашординцами». Было выявлено что он всем сердцем был против Советского союза. Было установлена причастность к инициативной группе Центральной Азии и причастность к Адилеву (следственное дело прошло с 16 по 21-23 мая 1929 года).

В этой связи следует отметить, что ученый-педагог Т.Журтбай, который поддерживает идею Единого Алаша, на основе этого написал книгу «Боль моя, гордость моя – Алаш». В этой книге, а точнее в разделе «Жетілмеген елдің баласы» пишет: «Подчиняясь закону страны» он противостоял наказанию. Но его сердце всегда билось в унисон с сердцем казахского народа». Турсын Журтбай собирал и анализировал исторические события и факты, источники и материалы расследования и сравнивал его с рассказами, документами и письмами относящиеся к жизни Ж.Аймауытова. В этой книге автор обращает внимание на обвинения «патриота своего народа» Ж.Аймауытулы. Основными из них являются: «целью заговора было убийства автора малого Октября – Голошекина», «пытался организовать восстание», «в 1927–1928 годах имея тайную связь с бандой Адилева пытался организовать вооруженное восстание», «выявлен факт участия в тайной организации «Алка», которая распространяет контрреволюционную агитацию и совершает идеологический саботаж».

Ниже автор приводит примеры рассказов и мемуаров коллег и учеников Ж.Аймауытулы (например, Б.Кенжебаева, Г.Мүсрепова, Б. Момышұлы, А.Тажибаева и др.) и придает большое значение «Тургайскому делу». Совместное письмо Ж.Аймауытова с М.Жолдыбаевым к Магжану, письмо А.Байтасова к Жусипбеку, серия срочных писем, отправленных из Бутырки имеет свое место. В этих письмах очевидны общественные явления основанного на недобросовестном наказании и обвинении. В последней части: «...решением Коллегии ОГПУ 4 апреля 1930 года приговорен к высшему наказанию – к расстрелу» (там же, стр. 351).

Однако, имя и творчество Ж.Аймауытулы занимает огромное место в памяти народа и литературах. Напомним, что в кратком варианте, опубликованном в «Литературной энциклопедии», мы заметили ряд важных моментов и источников: «...Аймауытов определил свое место в литературе, показывая мелкую буржуазную идеологию. Главной особенностью Аймауытова по сравнению с другими писателями является то, что некоторые его произведения написаны из сегодняшнего дня или из казахской жизни. Ее любимые герои – казахские бедняки, средние крестьянны и представители интеллигенции мелкой буржуазии. В частности, писатель раскрывает взгляды,

идеалы этих социальных групп. Многие из его работ характеризуются пессимистическим характером жизни, судьбы трудящихся крестьян, «правда» национального шовинизма. В связи с этим можно отметить романы «Карткожа», повесть «Қызыл бике», «Елес», «Қунакейдин жазығы», пьесу «Шернияз», рассказ «Көшпелі Көжебай» и другие работы. До 1925 года Аймауытов занимался критикой. Но он и в этой сфере был в идеалистическо-националистическом направлении мелкой буржуазии» [9: 19-20]

Собственно, жизнь и период, общественная деятельность и творческое наследие Ж. Аймауытұлы, после публикации ККП ЦК «Заключение комиссии по изучению творческого наследия Мағжана Жұмабаева, Ахмета Байтурсынова, Жүсіпбека Аймауытова» («Социалистический Казахстан», 28 декабря 1988 г.) изучается в новом направлении. В средства массовой информации были опубликованы множество статей, рассказов и отдельных книг. Можно перечислить несколько из них, академик Ж.Абдилдина «Алаш арыстары қалай ақталды? - Өмір-өзен. Сұхбаттар. - Астана: Мастер По ЖШС, 2014 – 40-52 стр; исследователь литературы Ш.Елеуенов «Бес арыс қалай ақталды? - Тәуелсіздік биігінен. - Алматы: Арда, 2007. - 252-289 стр; ученый-педагог Т.Жұртбай «Большая моя, гордость моя – Алаш». Зерттеулер. Зерттеулер. 3 том. - Алматы: Ел-шежіре, 2008, 2011 г.; Естеліктегі Алаш. Әдеби-танымдық басылым. - Қарағанды: Tengri Ltd, 2018. – 676 стр. и т.д.

Жизнь и период, общественная деятельность и творческое наследие Ж.Аймауытова: Один том «Шығармалары» (1989), Пятитомный сборник сочинений (1996 -99), Пятитомный сборник сочинений (2003), шеститомный сборник сочинений (2013). Написаны отдельные исследовательские труды: С.Кирабаев, Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы: Ана тілі, 1993 – 224 бет; Р.Тұрысбек. Жүсіпбек. – Алматы: Санат, 1997. – 224 бет; Ж.Аймауытұлы и казахская проза 20-х годов. – Алматы:Казак университеті, 1998. – 340 бет и т.д.

В связи с этим, в числе тех, кто написал свои научные труды на тему Жүсіпбековедения были: З.Акишев, З.Ахметов, Д.Абилов, А.Тажибаева, Б.Кенжебаев, М.Каратаев, К.Мұхамедханов, М.Базарбаев, С.Кирабаев, Т.Какишев, Т.Кожакеева, М.Козыбаев, М.Койгелдиев, Б.Койшыбаев, Б.Кундакбаев, К.Жарыкбаев, М.Атымов, Г.Бельгер, Б.Байғалиев, Д.Досжан, С.Дауытұлы, Т.Жұртбай, К.Ергобек, К.Керейкулов, Д.Камзабекулы, С.Аққулы, Г.Ахметова, Г.Елеуенова, К.Абдикова, К.Аубакирова, А.Зейнуллина, А.Миралиева, Р.Досжанова, Т.Каленова, Д.Кусайынов, А.Тасымбеков, Р.Турысбек, Д.Ыскакулы. Эта работа в дальнейшем будет продолжена.

На самом деле тематическая сфера жизнедеятельности и творчества Ж.Аймауытұлы имеет

широкий, художественный и духовно богатый, и воспитательный характер. Воин-писатель Б.Момышулы приводит краткую версию человеческой идеологии и характера: «... У меня много учителей. Одним из них является Жүсеке... Я всегда в долгу перед ним за то, что он помог мне найти свое место в жизни» (Калдыбаев М. Ұстаздарымның бірі – Жүсеке. - «Алматы ақшамы», 13 октября 1989 года). А Габең – Габит Мусрепов: «...Я не могу скрыть, что мой литературный учитель – владелец таинственных и красивых слов Ж.Аймауытұлы», – сказав распахнул нам своё сердце. Таким образом, можно сделать следующие выводы о творческом наследии Ж.Аймауытұлы:

- глубоко распознается социальные явления, реальность времени и идеалы человека, сущность жизни и течение времени;

- главным стержнем малых жанров объемных романов является: благополучие и целостность страны, власть и мощь, человек и его жизнь, традиции и мировоззрение, коренная история и познания;

- главные личности (например, Карткожа, Акбилек, Қунакей и др.) занимают особое место в сущности и человеческой природы, сущности жизни и труда, стремлении к свободе и равенству.

- из творчества писателя и его художественного мира широко представлены: человеческий идеал, сущность жизни, традиции и религия, авторская подпись, система жанров, диалоговое поле, характер героических персонажей, характерные явления, воображение, мысли, выражение слова, белая поэзия, выразительность изложения, художественная реальность, точность и деталь, стилистические явления, языковые возможности, ораторское мастерство. Мировоззрение, взгляды и подпись, мастерство литературного творчества проявляются в литературном творчестве и художественном пространстве – творчестве писателя.

Таким образом, мы описали о жизни и творчестве Ж.Аймауытұлы, почитаемого члена партии Алаш, писателя, на основе СМИ и источников, архивных материалов и исследовательских работ, воспоминаний современников. Исследования, следы поиска в этом направлении и в дальнейшем будут продолжаться и пополняться новыми материалами. Молодые ученые (магистранты и докторанты) должны превратить это направление в свои цели и задачи. Ведь жизнь и период жизни, общественная деятельность и творческое наследие Жүсіпбека Аймауытұлы отличается в начале XX века казахской духовностью, развитием системы традиционных жанров, собственным подходом и индивидуальным стилем и художественно-эстетическими ценностями. Для казахского народа это имеет большое значение, так как привлекает внимание и развивает культурно-духовную сферу.

Литература

1. Ақышев З. Жүсіпбек және оның «Карткожасы». – «Жұлдыз», 1990, №8. 185-186-б.
2. Тәжібаев Ә. Есімдегілер. Естеліктер, эсселер. – Алматы: «Жазушы», 1993. 336-б.
3. Досжан Д. Абақты. - «Жалын», 1991, № 4. –С. 34.
4. Аймауытұлы Ж. Өз жайымнан мағлұмат. - «Қазақ әдебиеті», 1988, 23 декабрь
5. Дулатова Г. Шындық шырағы (естелік-эссе). - Алматы: «Мектеп», 2013.-348-б.
6. Затаевич А. 1000 песен казахского народа. -Алматы: Дайк-Пресс, 2004.-242-253-б.
7. Кенжебаев Б. Телегей теңіз (естелік). «Лениншіл жас», 1989, 6 январь
8. Абилов Д. Көкейде қалған кездесу (естелік). – «Егемен Қазақстан», 1992, 26 декабрь
9. Литературная энциклопедия. – Москва: 1931, 5 томов. –С.19-20.

РЕЗЮМЕ

Мақалада шоир-ёзувчи ва таржимон, педагог-олам, мутафаккир, сўз заргари ва козоқ халқи фақри Жүсіпбек Аймауытевичнинг адабий мероси батафсил таҳлил этилади. Унинг ном ива ижоди козоқ маънавий дунёсида кенг шухратга эга. Унинг асарлари мавзуси миллий луғатнинг бадиий ва эстетик қирраларидир

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматривается творческое наследие поэта-писателя и переводчика, педагог-ученый, мыслитель, мастер слова и гордость казахского народа Жүсіпбека Аймауытевича, чье имя и творчество прославлено в казахском духовном мире, тема которого -художественная и эстетическая ценность национального словаря.

The article examines in detail the creative heritage of the poet-writer and translator, teacher, scientist, thinker, master of words and pride of the Kazakh people Zhusupbek Aymaulyteyevich, whose name and work is glorified in the Kazakh spirit, the theme of which is the artistic and aesthetic value of the national dictionary.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «АЛПАМЫС»ТЫҢ ДӘСЛЕПКИ ИЗЕРТЛЕНИҮЙ ХӘМ БАСПАДАН ШЫҒЫҮЙ

Ш.Г.Турдимов - *филология илимлериниң докторы*

ӨзРФА Өзбек тили, әдебияты хәм фольклоры институты

А.Б.Турдымуратова – *магистрант*

А.Наўайы атындағы Өзбек тили хәм әдебияты университети

Таянч сўзлар: достон, сюжет, нухаси, қахрамонлик эпос, нашрий манбалар, адабий асар.

Ключевые слова: эпос, сюжет, версия, героический эпос, публикация, литературное произведение.

Key words: epic, plot, version, heroic epos, publication, literary work.

Қахарманлық дәстанлар миллий мийрасымыздың ажыралмас бир бөлеги болып, халқымыздың көп әсирлик тарийхый раўажланыўын, оның тарийхый қәлиплекен миллий характерин, үрп-әдет дәстүрлерин, исенимин хәм арзыў-үмитлерин өз ишинде қамтыған гәзийне болып табылады.

Халқымыз әсирлер даўамында өзлери арзыў еткен исенимлерин қахарманларда қәлиплектиреді. Соның ушын да дәстандағы қахарманлар алп қәўметли, мәрт, келбети келискен, бир өзи мыңды жығатуғын болып сүүретленеди. Қахарманлық дәстанлардың көбисинде халық қахарманлары жеңиске ерисип отырады. Бул дүркимдеги дәстанларда халық абадан хәм паракхат турмыста жасай баслады, қахарманлар жеңиске ерисип, мурат-максетлерине жетеди деп жуўмакланады. Қахарманлық дәстанларда бас қахарман ел мәпи ушын гүреседи.

Қарақалпақ халқының қахарманлық дәстанларының ишиндеги халық арасына кең таралған хәм халықтың суйип тыңлайтуғын шығармаларының биреўи — «Алпамыс» дәстаны болып, «Алпамыс» дәстаны өзиниң терең мазмуны, хайран қалғандай алп қәўмети, тил байлығы, халықтың турмысын, үрп-әдет дәстүрлерин көрсетиў жағынан да басқа қахарманлық эпосларға қарағанда айрықша орын ийелейди.

«Алпамыс» дәстаны тек қарақалпақлардың арасында ғана кең таралған емес, соның менен қатар Орта Азиядағы бир қатар басқа да халықлардың арасына да кең таралған болып түркий халықлардың ишинде белгилі эпос болып табылады.

Бул бойынша биз көрнекли рус алымы В.Жирмунскийдің «Алпамыс» дәстаны бойынша изертлеген көплеген илимий мийнетлеринен көриўимизге болады. В.Жирмунский өзиниң «Сказания об Алпамыше и богатырская сказка» деген атамадағы 1960-жылы Москва қаласында баспадан шыққан көлемли илимий мийнетинде «Алпамыс» дәстанын келип шығыўына қарай төрт версияға ажыратады:

1. Қоңырат версиясы: «Алпамыс» дәстанының Өзбек, қарақалпақ, қазақ хәм тәжикше редакциясы,

2. Оғуз версиясы: «Китабы Қорқыт» та Камбуриның улы Бамси-бейрек хәкқинде гүрриң хәм Бейрек хәкқинде хәзирги киши Азия халық ертектери,

3. Қыпшақ версиясы: хәзирги башқурт, қазан-татар халық ертектери, сюжети жағынан «Алпамыс» қа жакын қазақ халық қахарманлық ертектери топары («Желкилек», «Орак, сын Алеуко», «Эркем Айдар»),

4. Алтай версиясы: алтай қахарманлық ертеги «Алып-Манаш» [1].

Усы жазып алынған, топланған ишинен салыстырып қарағанымызда, жазып алыў хәм бастырып шығарыў жағынан ең ескиси қарақалпақша варианты болып есапланады.

Қарақалпақ дәстанлары хәм онын хәр қыйлы проблемалық мәселелери бойынша дәслепки жыллары практикалық хәм теориялық әхмийетке ийе бир неше

докторлық, кандидатлық диссертациялар жазылды, көплеген монографиялық мийнетлер жарық көрди. Буларға Өзбекстан Илимлер Академиясының Хабаршы ағзасы, филология илимлериниң докторы, Профессор И.Т.Сағитовтың, филология илимлериниң докторы Н.Дәўқараевтың, профессорлар Қ.Айымбетовтың, Қ.Мақсетовтың, О.Кожуров сыяқлы алымлардың көп санлы мийнетлери дәлил болып, «Алпамыс» дәстанын жыраўлардан жазып алып, баспаға таярлаўда Ә.Жамалов, Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаров, С.Бахадырова хәм басқа да алымларымыздың мийнети гиреўли.

«Алпамыс» дәстанын қарақалпақша биринши мәртебе XIX әсирдің 80-жылларында атақлы шайыр хәм жыраў Жийемурат Бекмухамед улынан жазып алады. Бул Жийемурат Бекмухамед улынан жазып алған вариантында биринши бөлими 1902-жылы қарақалпақ хәм рус тиллеринде биринши мәртебе Абубакир Ахмеджан улы Диваев (1855—1933) тәрәпинен бастырылып шығарылады [4].

Алымларымыздың мийнетлерине қарағанда, «Алпамыс»тың қарақалпақша версиясы биринши ирет 1902-жылы Ташкентте «Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области на 1902» деген топламның X томында басылған. Бул «Алпамыс»Қарақалпақстанның Төрткүл районында жасаўшы қарақалпақ Жийемурат Бекмухамед улынан жазып алынған. Бунда дәстанның тексти араб хәриплери менен жазылып А.Диваев тәрәпинен рус тилине прозалық аўдарма исленген.

Көрнекли алым Қ.Мақсетов «Қахарманлық дәстанлары поэтикасы» атлы мийнетинде «А.Диваев «Алпамыс» қа жазған қысқаша кирис сөзинде дәстанның атқарыўшысының қарақалпақ екенлигин мойынлаў менен бирге, «дәстанның тили парсы, араб тиллери менен шубарланған» деп көрсетеди. Оның үстине жыраўдың қарақалпақ екенлигин мойынласа да, «Алпамыс»ты «таза қырғыз» дәрәтпеси деп тастыйықлайды. Әлбетте, А.Диваевтың «Алпамыс»ты биринши мәртебе бастырыўдағы, аўдарыўдағы, комментария дүзиўдеги мийнетлерин жоқары бахалаў менен бирге, усы варианттың өзгешелиги, қарақалпақ версиясы екенлиги туўралы ашық конкрет пикири болмай қарама-қарсы пикирде болғанлығы қатты өкинишли» деп көрсетип өтеди.

Сондай-ақ, илимпаз И.Сағитов 1962-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақский героический эпос» илимий мийнетинде «1960-жылы Алма-ата қаласында Қазақ ССР Орайлық архивинде А.Диваев тәрәпинен жәрияланған, Жиёмурат Бекмухамед улы арқалы жазып алынған қарақалпақша «Алпамыс» тың қолжазбасының хәкыйкый нұсқасына дус келдик. Бул қолжазбаны А.Диваев 1895-жылы алады. Бул қолжазба ески араб хәриплери менен жазылған болып, көлеми 49 беттен ибарат. Сыртқы қабығында атамасы: «Ертедеги Жийе-ли –Байсын елинде жасаған Алпамыс батырдың қахарманлықлары хәкқинде гүрриң» Теманың астына: «буны бизге айтып берген Төрткүл волостынан қәнигелиги бақсы болған қарақалпақ Жиёмурат Бекмухамедов» деп

жазылған. Айырым сөзлерге қалам менен рус тилинде аудармасы берілген. Бул А.Диваевтың өзінің жазыуы болыуы керек» [2] деп атап көрсетеді.

Дәстанның соңында Жийемурат Бекмухамед улының жазған мынадай жуымақлау сөзі бар:

Алма башлы жылы сона,
Хәудектің көлінде барды,
Дандан саплы жәуһар пышақ,
Беглердің белінде яқшы.
Хәрким елінде яқшы.
Йегин хәм йерінде яқшы.
Алпамышты яздырыпты
Жийемураттың тилинде яқшы
Ярға болсаң бешгүн ашық.
Бийсақал уақытында яқшы,
Соншелли яқшы дейди —
Сазға келтирди бул бақшы.
Падша-қуданың, ғәнийметі,
Паштаға хызмет қылған яқшы,
Бул гәплерди айтып турған
Бекмухамед улы Жийемурат бақшы. [4]

Усыған қарағанда Жийемурат Бекмухамед улы «Алпамыс» дәстанын тек айтыушы ғана болмаған, соның менен қатар дәстанның усы күнги вариантын биринши мәртебе жазып алған хәм қайта ислеп шыққан адам болып көрінеді

Усы баспаның кирис сөзінде Абубакир Диваев «Алпамыс» поэмасын Аму-Дәрәя бөлімінің бурынғы начальниги генерал-майор К.И.Разгоновтың тапсыруы бойынша қарақалпақтың атақлы шайыры хәм жырауы Жиёмурат Бекмухамед улы арқалы жазып алынғанын, баспаға таярлаған уақытта көп сөзлерин дүзетип, қазақшаға жақынластырғанын жазады.

Бул нұсқа 1922-жылы хәм оннан соңғы жылларда да қазақ тилинде бирнеше мәртебе қайта бастырылып шығарылды [4].

«Алпамыс» дәстанының екінши вариантын атақлы қарақалпақ фольклористі Қ.Айымбетов 1934-жылы Хожамберген жырау Нияз улынан (Өгиз жырау) жазып алған болып, 1937-жылы Москвада баспадан шығарады. Бул вариант 1941-жылы Ташкент хәм Төрткүл қалаларында А.Шамуратов тәрпіннен, 1981-жылы Қ.Байниязов хәм Н.Айымбетовлардың таярлауында Қарақалпақ фольклорының 20 томлығына киргизиледи. Усы басылым тийкарында 1990-жылы «Қарақалпақстан» баспасында өз алдына кітап болып шықты. 1995-жылы Қарақалпақ фольклорының 5 томлығына, 2007 –жылы илимпазлар, филология илимлеринің докторлары С.Бахадырова, Қ.Байниязов, филология илимлеринің кандидаттары Ж.Хошниязов, А.Альниязовлар тәрпіннен баспаға таярланып, Қарақалпақ фольклорының 100 томлығының биринши томында басылып шықты. Бул томда тап усы нұсқа 5-беттен 86- бетке шекем, 23 бөлімнен ибарат болып берілген. Бул нұсқа өзінің көркем-идеялық сапасы менен жоқары бағаланады.

«Алпамыс» дәстанының және бир нұсқасын 1955-жылы фольклорист алым А.Кәримов Қыяс жырау Қайратдиновтан жазып алады. Бул вариант 1957-жылы И.Сагитовтың алғы сөзі менен баспадан шығады.

1957-жылы «Алпамыс» дәстанының ең көлемли нұсқасын Р.Хожамбергеннен белгилі жырау Есемурат жырау Нурабуллаевтан жазып алады. Есемурат жырау варианты Қ.Мақсетовтың алғы сөзі менен ақырында Нурабулла, Есемурат жыраулардың қысқаша өмирбаянлары менен қарақалпақ тилинде баспадан шығады. Дәстанды баспаға таярлауда Қ.Мәмбетназаров қатнасады хәм түсиник сөз жазды.

«Қалған төрт дәстан Арзымбет жырау(жазып алған Қ.Мақсетов), Қурбанбай жырау(жазып алған А.Кәримов), Тәңирберген жырау(жазып алған А.Жамалов), Кәрам жырау(жазып алған А.Жамалов,

Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаров) варианттары усы күнге шекем баспадан шыққан жоқ» [3] деп көрсетиледи.

Ал В.Жирмунский болса «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка» деген атамадағы 1960-жылы Москва қаласында баспадан шыққан көлемли илимий мийнетинде қоңырат версиясына киретуғын «Алпамыс» дәстанының өзбек, қазақ, тәжикше версияларын салыстырып анализлей отырып, қарақалпақша версиясының бес варианты бар, соның ишинде үшеуі баспадан шықты деп атап өткен еді. Бул сол уақытта дәстанлардың жыраулардан дәслепки жазып алынып, баспаға берилип, үйренилип атырған уақыты еді.

Мине соннан бери тынымсыз изленислер нәтийжесинде, 2007-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің Н.Дәукараев атындағы тил хәм әдебиат институтының илимпазлары: филология илимлеринің докторлары С.Бахадырова, Қ.Байниязов, филология илимлеринің кандидаттары Ж.Хошниязов, А.Альниязовлар, илимий хызметкерлер Ю.Байсағатов, А.Қалендеровалар тәрпіннен баспаға таярланып, Қарақалпақ фольклорының 100 томлығының биринши томынан сегизинши томына шекем, сегиз вариантта басылып шықты. Бул томда:

1.1-том.Хожамберген Ниязов(Өгиз жырау) варианты, жазып алған Қаллы Айымбетов(1934-жыл) 5-тен 86-бетке шекем;

2. 2-том.Есемурат жырау Нурабуллаев варианты, жазып алған Рамберген Хожамберген(1957-жыл) 87-ден 264-бетке шекем;

3. 3-том.Қурбанбай жырау Тәжибаев варианты, жазып алған Артық Кәримов(1956-жыл) 265-ден 400-бетке шекем;

4. 4-том.Қыяс жырау Қайратдинов варианты, жазып алған Артық Кәримов (1955-жыл) 401-ден 510-бетке шекем;

5. 5-том.Кәрам жырау Нағыймов варианты, жазып алған Әбдигәний Жамалов, Насратдин Камалов, Қалбай Мәмбетназаров (1959-жыл) 511-ден 610-бетке шекем;

6. 6-том.Арзымбет жырау Қайратдинов варианты, жазып алған профессор Қабыл Мақсетов (1959-жыл) 611-ден 684-бетке шекем;

7. 7-том.Тәңирберген жырау Төрениязов варианты, жазып алған Әбдигәний Жамалов (1960-жыл) 685-тен 732-бетке шекем;

8. 8-том.Жийемурат жырау Бекмухамедов варианты, жазып алған Әбиүбәкир Ахмеджан улы Диваев (1901-жыл) 733-ден 750-бетке шекем болып, басылып шықты.

Дәстанның өз халқының миллий мәдениатына, дүньялық мәдениат ғәзийнесине қосқан үлесі айрықша болып табылады.

Көрнекли алым С.Бахадырова «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2006-жыл 4-июль күнги санында жарияланған «Қарақалпақ фольклорының 100 томлығы» атлы мақаласында болса ауызеки түрде қәлиплескен халқымыздың әйемги дәуірден бери жыйнап келген бай мәдениатының, ақыл-ой, философиясының жыйынтығы, бирнеше мың жыллық тарийхый, социаллық-жәмийетлик уақыяларды өз ишине қамтыған миллий байлығымыз есапланған қарақалпақ фольклоры хәм оны халыққа жеткерип беріу мәселелери бойынша бағалы пикирлерин билдирип, «Алпамыс» дәстанының баспаға шықпаған бес варианты бар екенлиги, бул бойынша илимпазларымыз алдында исленетуғын салмақлы уазыппалар турғанлығы хаккында айтып өткен еді.

Шынында да илимпаз В.Жирмунский «хәр қандай әдебий шығарма сыяқлы дәстанды да ең дәслеп ол қәлиплескен миллий-тарийхый тамыр негизинде үйреніу керек» дегениндей, дәстанлардың түп нұсқаларына

тереңирек нэзер салыў, изертлеў, салыстырыў, оларды еле де тереңирек ўйрениў, жаңалық ашыў фольклорист алымлар алдындағы ўазыйпа болып табылады.

Себеби, дәстанның көркем - идеялық дүзилиси ха-

лықтың көп әсирлик тарийхый раўажланыўын, оның тарийхый кәлиплескен миллий характерин, үрп-әдет дәстүрлерин, исенимин хәм арзыў-үмитлерин өз ишин-де саклайды.

Әдебиятлар

1. Жирмунский В. «Сказания об Алпамыше и богатырская сказка». -Москва: 1960.
2. Дибайев А. Батырлар. –Ташкент: 1922.
3. Карақалпақ фольклоры (көп томлык).1-8 томлар. –Нөкис: 2007.
4. «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области», том X, 1902. -Ташкент: -С.1, 88.

Ушбу мақолада қарақалпақ халқ қахрамонлик достони «Алпомиш»нинг дастлабки ёзиб олиниси ва нашр этилиши ҳақида сўз боради.

В статье рассматриваются вопросы первой записи и публикации каракалпакского народного героического эпоса «Алпамыс».

SUMMARY

The article deals with the first recording and publication of the Karakalpak folk heroic epos «Alpamis».

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ КАК ЭЛЕМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА

Б.Турсунбаев – ассистент преподаватель

М.Даулетова – студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мақол, матал, урф-одат, ўхшашлик, фольклор.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, традиция, сходство, фольклор.

Key words: proverbs, sayings, tradition, similarity, folklore.

История, традиции, праздники и своеобразие каждой нации отражаются в фразеологизмах и фольклоре. Изучая пословицы и поговорки, побасенки и прибаутки народа у нас складывается определенное представление о народе. Они могут быть и общими, и специфически ми.

Пословицы, наряду с универсальными свойствами, обладают и национальными свойствами. При этом различия между пословицами разных народов обуславливаются своеобразием образного строя этих пословиц, особенностями реалий, обычаев, обрядов, традиций и т.д. этих народов: «Именно в плане реалий, т.е. в образном строе пословиц и поговорок, и заключается разница между изречениями разных народов, вся их этническая, географическая, историческая и языковая (в смысле языковой модели мира) специфика» [4:29].

С этой точки зрения можно сравнить узбекские и русские пословицы, которые обозначают одну и ту же ситуацию, но различаются своими образами, реалиями. (В работе иллюстративный материал был взят из сборников пословиц: Аникин, 1988; Жуков, 2002; Узбекские народные пословицы, 1983; Ўзбек халқ мақоллари, 2003; Шомаксудов, Шарахмедов, 1990; Шомаксудов, Шарахмедов, 2001). Например:

Ўзб.: Тоғ бўрисиз бўлмас, тўқай арслонсиз бўлмас (Гора без волков не бывает, заросли камыша без львов не бывают); Чўл бўрисиз бўлмас, юрт ўғрисиз бўлмас (Степь без волка не бывает, населенное место без вора не бывает).

Рус.: Болото без червей не бывает. В чернолесье не без зверя, в людях не без лиха. Лес не без шакалов.

Ўзб.: Тўя қанча – яриғи шунча (По верблюду и ра-на.) Катта қарвонга катта йўл (Большому каравану большая дорога). Тўя катта, кўнғирғи ҳам катта (Верблюды большой, колокольчик его тоже большой).

Рус.: Большому кораблю большое плавание. У широкой лапы и плечо широко.

Благодаря лежащим в образной основе пословиц узбекского и русского языков реалиям, передается национальная самобытность, своеобразие народа «Языковая картина мира», отображаемая в пословицах, приобретает национальную специфику (см. подробнее: Роль человеческого фактора в языке, 1988).

Ўзб.: Эшоннинг қорни бешдир, бири ҳамиша бўшдир (У ишана пять брюх и одно из них всегда пусто). Мулланинг нафси – тандирнинг тафти (Алчный мулла всё равно, что раскалённый тандыр).

Рус.: Поповское брюхо из семи овчин шито. Поп хочет большого прихода, а сам ждёт когда кто умрёт.

Ўзб.: Касал ботмонлаб келади, мисқоллаб кетади (Болезнь приходит батманами, а уходит золотниками).

Рус.: Болезнь приходит пудами, а уходит золотниками.

Б.И.Саримсаков в сборнике «Узбекские народные пословицы» в отношении узбекских пословиц пишет, что «их национальное своеобразие и общечеловеческий характер проявляются в тематическом диапазоне, в манере отображения действительности, в художественной форме и, наконец, в языке.

Присмотревшись внимательно, нетрудно заметить, что узбекские пословицы делятся по отмеченным выше признакам на две большие группы:

1. Пословицы, встречающиеся как в узбекском фольклоре, так и в фольклоре других народов. Такие пословицы, отражающие общечеловеческие категории и качества, могут быть заимствованы у других народов; а также создаваться самостоятельно у каждого народа на основе общих закономерностей развития.

2. Пословицы, отражающие жизнь, мировоззрение, этические и эстетические нормы, обычаи и традиции именно узбекского народа» (Узбекские народные пословицы, 1983, с.12-13).

Проявление национального своеобразия в пословицах узбекского языка, как и в пословицах русского языка, отмечается в следующих случаях:

а) в непосредственном отражении общественно-политической, культурно-экономической жизни, быта и исторической действительности узбекского народа;

б) в отражении характерных для узбекского народа территориальной топонимики, растительного и животного мира;

в) в наличии характерных для узбекского народа этнографических особенностей;

г) в языке (Узбекские народные пословицы, 1983, с.13).

Наиболее ярко национальное своеобразие пословиц узбекского и русского языков проявляется при их сравнительном анализе. Как пишет Я.И. Калонтаров,

“Сравнительное рассмотрение пословиц и поговорок народов, тесно связанных многовековым соседством, общими линиями этнической и политической истории, общностью исторически сложившихся типов хозяйства, быта и культуры, освещает многие стороны взаимодействия и взаимовлияния национальных культур” [3:4]. При этом национальное своеобразие пословиц отражается не только в их структуре, но и в составе образов, например:

Ўзб.: Тайёр ошга баковул, етим кизга ясовул (Повар на готовый плов, есаул над сироткой) (говорится о тех, кто сам не трудился, а распоряжается). Чигирткалар экин ер, экмай-тикмай текин ер (Саранча не сеет, не жнёт, а даром ест).

Рус.: Жнёт, не сеяв, ест, не веяв. К готовому костру щепочки пригребают. Легко за готовым хлебом на полях спать.

Ўзб.: Шариатда шарм йўк (Шариат стыда не знает). Шариатнинг йўли кўп (У шариата много дорог).

Рус.: В бога верить – на ощупь мерить. В монастыре, что в омуте: сверху гладко, внутри гадко. Грешнее попов не бывает. За обильное приношение и грехам прощение. Монахи бога в монастыре предадут. На устах имя божье, а в душе – мысли о грабеже. Поп по карману молебн служит. Поп и поросёнка окрестит, лишь бы водка да закуска была. Правой рукой крестит, а левой в чужой карман лезет.

Пословицы узбекского языка могут иметь сходства и различия с пословицами русского языка по их лексическому составу, структуре (построению), составу образов и т.п. Так, встречаются полные соответствия. Например:

Отнинг тўрт оёғи булса-да, қокинад. - Лошадь на четырёх ногах и та спотыкается. Башаранг кийшик бўлса, ойнадан ўпкалама. - На зеркало нечего пенять, коли рожа крива. Эгилган бошни қилич кесмас. - Повинную голову меч не сечёт. Хеч бўлмаганидан кеч бўлган яхши. - Лучше поздно, чем никогда. Оз бўлса хам, соз бўлсин. - Лучше меньше, да лучше.

Некоторые пословицы узбекского и русского языков имеют совпадения по форме. Например:

Ўзб.: Яхши гўштдан яхши шўрва (Из хорошего мяса хороший суп).

Рус.: От хорошего дерева и плод хороший.

Ўзб.: Ақл ёшда эмас, бошда (Ум не в годах, а в голове).

Рус.: Мудрость в голове, а не в бороде. Ум не в бороде, а в голове.

Ўзб.: Аҳмоқнинг ақли тушдан кейин қиради (У глупца ум после полудня).

Рус.: Дурак торгуёт, когда базар кончится.

Однако в большинстве случаев пословицы узбекского и русского языков имеют только смысловое сходство. Сравните:

Ўзб.: Қўрқоқ от ўз соясидан хуркар (Пугливая лошадь от своей тени шарахается).

Рус.: На трусливого и уж змея.

Ўзб.: Аҳмоқ дўст ёвдан ёмон (глупый друг хуже врага).

Рус.: Не бойся врага умного, бойся друга глупого.

Ўзб.: Вакт кетига қайтмас, сув кетига окмас (Время не вернётся назад, река не потечёт вспять).

Рус.: Времени не повернёшь.

Таким образом, примеры, которые мы привели выше, свидетельствуют о национальном характере пословиц. В особенности это наблюдается в антропоцентрических пословицах, потому что антропоцентрические пословицы в центре своего происхождения показывают суть человеческого поведения, мышления, характера, кругозора и нрава.

Все фразеологические единицы имеют и универсальную, и национальную специфику. А особенно это отражается в пословицах каждого народа.

Пословицы узбекского и русского языков обладают свойством универсальности, с одной стороны, и национальным своеобразием – с другой. Национальное своеобразие пословиц мотивируется их лексическим составом, структурой и образным строем. Отражаемые в пословицах реалии способствуют передаче особенностей национального мировоззрения и быта узбекского и русского народов.

Литература

1. Аникин В.П. Русские пословицы и поговорки. - М.: 1988.
2. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. - М.: 2002.
3. Калонтаров Я.И. Мудрость трёх народов. – Душанбе: 1989.
4. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. - М.: 1979.
5. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. - М.: 1988.
6. Узбекские народные пословицы. /Сост. Б.И.Саримсаков, А.К. Мусакулов. -Ташкент: 1983.
7. Ўзбек халқ мақоллари. –Тошкент: 2003.
8. Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани. –Тошкент: 2001.
9. Шомақсудов Ш, Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. –Тошкент: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек ва рус тилларидаги мақолларда миллат урф-одати ва анъаналари билан боғлиқ миллий хусусиятлар таҳлил этилиши билан бирга антропоцентрик мақолларнинг халқ маданияти билан боғлиқлиги масаласи ёритилди.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются национальные особенности пословиц узбекского и русского языков, связанные с обычаями и традициями народов, а также освещается связь антропоцентрических пословиц с культурой народа.

SUMMARY

The article analyzes the national features of the proverbs of the Uzbek and Russian languages associated with the customs and traditions of the people, as well as the connection of anthropocentric proverbs with the culture of the people.

MAZMUNÍ
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Informatika

Давлетниязов С. Олий таълимда «Элементар зарралар» физикасининг фанлараро алоқадорликдаги самарадорлигини ошириш	3
Davronov S.R. Information security stages of the integration of alternative energy sources in the general electrical network	5
Дилшодбеков Ш.Д. Компьютер графикаси талабаларнинг фазовий тасаввури ривожланишининг омили сифатида ...	7
Елгондиев К.К., Матмуратова С.Р. Энергия гармонического осциллятора с импульсным воздействием	9
Jalelov M.A., Turekeev X.S., Jalekeshov A.S., Jaksimuratov I.J., Sultanova M.Q. Fizikadan laboratoriya darslarida dasturiy tizimlardan foydalanish	12
Kabulov A.V., Normatov I.Kh., Urumbaev E., Ashurov A.O. Analytical transformations in minimizing logical functions	14
Saparov Z.B., Kalbaev S.N. Funktsional qatnashmalar sheshiwdi geypara usullari	19
Шамуратова Т., Авезов Б., Мадрохимова Қ. Технологияның адамзат жәмийети мәдениятының раўажланыўындағы орны	20
O'razbaev N., Madaminov U., Komilova R., Sobirova A. Matnli masalalarni vizual dasturlash	22
Uteuliev N.U., Djaykov G.M., Yadgarov Sh.A. About one of the problem of integral geometry in a strip on a family of broken lines	24

Ximiya, Geografiya, Biologiya, Zoologiya

Jumamuratov R.E., Kaipbergenov A. T. Kompyuter texnologiyalari jardeminde ximiya panini tiykarqi tusiniklari	26
Kosnazarov S.T., Kaipbergenov A.T. Umumta'lim maktablarida kimyoviy tilning ahamiyati va vazifalar ustuvorligi sifatida	28
Ажиев А.Б., Альменова Г. Каракалпакстан республикасы мәдений өсимликлериниң жабайы туқымласларының түрлик курамын үйрениў	29
Baltabaev M.T., Kalbaeva S. Allium cepa L.ni bio-ekologiyaliq o'zgesheliklari	31
Хужакулов Р., Джуманазарова А., Жаксымуратов К., Базарбаев М. Особенности инфильтрационного увлажнения грунтов из каналов и сооружений на них	33
Канатбаева Т.С., Камиллов Б.Г., Юлдошев Х.Т. Созревание пестрого толстолобика в условиях пастбищной аквакультуры в равнинной зоне реки Зарафшан	35
Омонов М.И. Взаимосвязь биохимических показателей крови с продуктивностью каракульских овец окраски сур сурхандарьинского породного типа	37
Омонов М.И. Биохимические показатели крови каракульских овец разных окрасок и происхождения	40
Сапаров А.Д., Мираздуллаев И.М. Коловратки семейства euchlanidae ehrenberg, 1838 фауны Узбекистана	42
Торемуратов М.Ш., Азимов Д.А., Жуманов М.А., Алламуратов Ш.Т. Қорақалпоғистон табиий шароитида жайрон-Gazella subgutturosa популяцияларининг холати бўйича янги маълумотлар	44
Узакбаев Қ.К. Халыққа хызмет көрсетиў тараўлары экономикасының география илиминде тутқан орны	48

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Siyasiy ilimler

Базарбаев Ж., Жаксымуратова Н. Галабалық мәдениятың мәніси хэм мәнаўиятымызға тәсири	50
--	----

Tariyx, Dintanw

Есбергенова С.Х. Веравания и обряды каракалпаков, связанные с почитанием барана	52
Якубов М., Абаев С. Дин саласындағы реформалық илажлар - тынышлық хэм ауызбиршиликти бекемлейди	54
Турганов Б.Қ. XVIII-XX асрларда қорақалпоқларда металлсозлик хунармандчилиги.....	56

Ekonomika

Хожалепесов П.З., Зинатдинов Б.П., Жорабаева Ж.К. Республикамыздың ауыл хожалығындағы алып барылып атырған жетискенликлер	59
---	----

FILOLOGIYA ILIMLERI

Til bilimi

Абдиназимов Ш. Ески уйғыр жазыўлы «хуастуанифт» естелиги	61
Абдиев М. Шахс хусусиятини ифодаловчи русча ўзлашма ибораларнинг семантик хусусиятлари	63
Аллаёров Т.Р. Шерий матнда интеррогатив конструкцияларнинг қўлланылиши	66
Даниева М.Д. Дериватология назарий тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида	68
Даниярова З.Ж. Парсыша сөзлерден жасалған адам атлары	70
Гафуров Б.З. Тексты с фоностилистическими фоновариантами и их перевод (на материале узбекского языка)	72
Хайтбаев О., Кудиярова Ш. Қорақалпоқ тилшунослигида фразеологизмларнинг ўрганилиши	73
Хўжаниёзов Э., Айтбаева А. Атрибутив бирикмалар статистик параметрлари ўзбек адабий тили услублари дифференциал белгиларининг ифодачиси сифатида	75
Оразымбетов А.Қ. Мамлекетлик тил – басқарыўдың нызамласқан тили	78
Пирниязова А.Қ. Каракалпак тили фразеологиясының көлеми хэм шегарасы	81
Ruzimov Sh. Inglizcha-o'zbekcha lug'at haqida	84
Зайрова Қ. Қ.Каримовтың «Ағабий» романында реңлерди билдириўши сөзлер қатнасында жасалған тарийхый жәмийетлик-сиясий лексика	86
Юнусова Г. Корейс тилида “주다” [chuda] кўмакчи феъли ва унинг маъновий кўлами	89
Юсупов А., Юсупова Г. Ўзбек тилини ўқитишда нутқий компетенцияни шакллантирувчи ўқув топшириқлари мазмунининг лингводидактик хусусиятлари	91

Adebiyattanw

Алламбергенов К. Қ.Камаловтың өмири хэм илимий-көркем дәретиўшилиги	94
Алламбергенов К., Юсупов Қ.А. Қонысбай Камаловтың дәретиўшилигин үйрениўдиң гейпара мәселелери	96
Бекбергенова М.Д. Салыстырмалы типологиялық изертлеў мәселелери	99
Ержанова Д.Қ. И.Юсуповтың поэмаларында теңеўлер	101
Есебаев М. Каракалпак халық эпосларында мифлик сюжетлик мотивлер	103
Жәрімбетов Қ., Палымбетова М. Т.Қайыпбергеновтың драмалық шығармаларының сюжетлик өзгешелиги	106
Жумаева С. Қурбонбой жиров-халқ ижодиётининг мохир билимдони	109
Кенесбаева Ш. “Шарьяр” дәстанындағы Гүлшара образы жасалыўының гейпара мәселелери	110
Катайбекова З.К. Г.Есемуратова гүрриңлеринде хаял-қызлар образының жасалыўы	113
Қурамбоева Г. Миртемир - қорақалпоқ адабиётининг мохир таржимони	114
Максимова Ф.А. «Саятхан-Хамра» дәстанындағы кульминациялық шешимлер	117
Мамбетов Ж. Каракалпак халық дәстаны «Жәханша»: жыйналыў, басып шығарылыў хэм изертлениў тарийхынан	120
Nazarova D. Jamol Kamol she'rlarinig o'ziga xos xususiyatlari	122
Rzaeva R.K. Sociocultural aspects of ethnographic words in literary-artistic translation (on the materials of translation of the works of the poet-classic Ajiniyaz)	124
Рақымжан Турысбек Духовный мир Алаша и творческое наследие Жусипбека Аймауыт улы	127
Турдимов Ш.Г., Турдымуратова А.Б. Каракалпак халық дәстаны «Алпамыс»тың дәслепки изертлениўи хэм баспадан шығыўы	132
Турсунбаев Б., Даулетова М. Антропоцентрические пословицы как элемент национальной картины мира	134